

रामायणम् ।

बालकाण्डम् ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

रामायण-कृत-टीका-समेतम् ।

श्रीगुरुदेवदत्त-शरण-संस्थान-मुद्रितम् ।

श्रीहनुमन्त-भद्राचार्य-विरचितम् ।

संशोधितं, भाषान्तरितं, प्रकाशितम् ।

Vol. I.

कलिकाता-राज-प्रकाशनालयः ।

वाल्मीकियुक्तम् ।

श्रीगुरुदेवदत्त-शरण-संस्थान-मुद्रितम् ।

मुद्रितम् ।

संस्कृत-प्रकाशनालयः ।

8912163
R 165 R

3840

SL-150.
0719474

COMPUTERISED

©1159

विलापनम् ।

दुर्दान्त-हृत्-दानव-दम्-हृत्तोद्दीपित-कीर्ति-विकर्षनकुल-
 कुमारस्य रामस्य वास-चरित-चित्रित-दिशि-विद-राभाश्व-
 लक्ष्मण-भारत-भारत-विषय-वास्तव्यानां-विदग्ध-विदग्ध-परि-
 यदासु । अपूर्व-वसु-राम-भाव-विज्ञे-वेद-र-रमणीय-विशि-
 विषयान्तर-वा-भिनाम-यन-लोचान्-आदरः । एतस्य तु कवि-
 कुलीपजीवस्यः सदाकाव्यस्य वज्रदिनादारभ्य-मैत्र-सम्पदा-
 धितुं-मनसि-मे-सद्धान्-प्रयत्नः-समञ्जसि । किन्तु-सद्धान्-सम-
 वज्रव्यय-भाषि-समि-सि-निर-पे-प्र-थ-व-म-सु । अथ-अतीति-
 वज्रतिथे-कार-धर्म-कामेण-श्री-मता-कार-कानाथ-भञ्जि-ना-ज्ज-
 मदीयं-भाव-मव-ग-स्य-विभा-क-च-चरित-वै-भवं-प्रति-पा-द्य-ना-य-
 कस्य-आदि-ष्टे-ऽस्मि-भान-वा-इ-क-च-रामा-श्व-प्र-चार-
 यितुम् । शार-ती-य-स्य-वि-सू-रे-स-य-स्वा-ति-दु-स्तर-त-या-
 ग-ह-ते-स्य-स-इ-श-प्र-च-लितेषु-आ-दर्शेषु-वि-भिन्न-प्रा-यं-पाठ-परि-
 ष्टी-क-मान्-के-च-प्र-स-धित-चि-त्त-र-भयं-म-ति-म-कर-व-ञ्च-दा-वि-
 या-त्यानां-पा-शा-त्यानां-च-पु-स्त-का-ना-मा-श्र-यं । त-च-त्या-हि-
 पूर्वे-लि-पि-कराः-सं-स्कार-विर-हात्-म-न्द-र्भ-स्य-वै-ष-म्य-वै-ष-यं-वा

विमलचक्रभमानः कृतैर्वादर्शं लिखन्ति । वज्रदेवे तु
 तद्वैपरीत्यमेव दृश्यते । अत्र हि वज्रेषु शास्त्रेषु कृतचक्र-
 प्रायशः पण्डिता एव लिपिकराः । अतस्ते संग्रोधनानुरोधे-
 ष्वेकैः सकपोलकल्पितं पाठमाकलयन् योजयन्ति । तेनै-
 श्चतद्देशप्रचलितेषु तेषु तेषु ग्रन्थेषु परस्परवैषम्यं श्लोकाधिक-
 मश्यायाधिक्यञ्च समुपजातम् । न जाने किमिदमनुष्ठितं
 चन्देहदोषाद्यितधिया । अतोऽहमिदानीमभ्यर्थये प्रेषावत-
 नाभिमुख्यमिति ।

कलिकाता
 ब्राह्मसमाजस्य
 वर्षत् १९२५ ।

श्रीहंसचन्द्र भट्टाचार्यस्य ।

टीकाकृता मंगलाचरणम् ।

—०—

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।

श्रीरघुनाथाय नमः ।

श्रीमद्राघवपादपद्मयुगलं पद्मार्चितं पद्मया
पद्मस्थेन तु पद्मजेन त्रिनृतं पद्माश्रयस्याश्रये ।
यद्देदैश्च नृतं सुखैकनिकलयं सर्व्वाश्रयं निष्क्रियं
शश्वत्शश्वत्शश्वत्संमुहुरहो संनौमि तल्लब्धये ॥ १ ॥
श्रीमद् ब्रह्म तदेव वीजममलं यस्याङ्गरश्चिन्मयः
वाग्यैः सप्तभिरन्वितोऽतिविततो ऋष्यालयालोदितः ।
प्रतैस्तत्त्वसहस्रकैः सुबिलसच्छाखाश्रतैः पद्मभि-
रामप्राप्तिफलप्रदो विजयते रामायणः क्लृप्ततः ॥ २ ॥
वाल्मीकिगिरिसम्भूता रामाभोनिधिसङ्कता ।
श्रीमद्रामायणी गङ्गा पुनार्ति भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥
वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।
वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षात् रामायणात्मना ॥ ४ ॥
रामं रामानुजं सीतां भरतं भरतानुजम् ।
सुग्रीवं वायूसूनुञ्च प्रणमामि पुनः पुनः ॥ ५ ॥
कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुशास्त्रम् ।
आरूढकविताशास्त्रं बन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ६ ॥
वाल्मीकीर्मुनिं सिं हस्य कवितावनचारिकः ।
पदयत्नं रामकथानादं कौ न याति परां गतिम् ॥ ७ ॥

(=)

यः पिबन् सततं रामचरितामृतसागरम् ।
षट्स्रस्रं पुनि वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ८ ॥
गोष्पदीकृतवारीशं मशकीकृतराक्षसम् ।
रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ९ ॥
अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् ।
कपीशमक्षतारं वन्दे लङ्काभयङ्करम् ॥ १० ॥

उल्लंघ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं

यः शोकवह्निं जनकासजायतः ।

आदाय तेनैव ददाह लङ्कां

नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ११ ॥

मनोजवं माखततुल्यधेगं

जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।

वातात्मजं वानरयूथमुख्यं

श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १२ ॥

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।

रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ १३ ॥

अयति रघुवंशतिलकः कौञ्जल्याहृदयनन्दनो रामः ।

दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ १४ ॥

जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।

अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥ १५ ॥

नत्वा रामं शिवं साम्नां रामो रामप्रवर्तकः ।

रामायणस्य तिलकं कुर्वते रामतुल्ये ॥ १६ ॥

रामायणम् ।

बालकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।

नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

ननु रामायणस्य ऐहिकामुष्मिकाफलदत्वे मानाभावात् किं तद्या-
जानेन ? इति चेत् न, 'इदं पवित्रं पापघ्नम्' इत्यादि 'जनस्य शूत्रेऽ-
हश्चमीयात्' इत्यन्तस्त्रोक्तैरैहिकार्थसाधकत्वस्य स्पष्टमत्रैव श्रूयम-
त्वात् 'प्रकृष्टं रामायणं भक्त्या यः पठेत् पदमेव वा । स याति ब्रह्मलोक-
ं प्राणं ब्रह्मणा पूज्यते सदा' इति मूलरामायणवचनेन ब्रह्मलोकावाप्ति-
स्य स्पष्टमुक्तत्वात् । अपि गायत्र्या ब्रह्मानुसन्धानाद् ब्रह्मलोका-
वाप्तिवत् तत्प्रतिपाद्यस्य भीष्मावतारस्य तथा रामस्य विभववैभवानु-
त्थानेन ब्रह्मलोकावाप्तिरुचितैव । अथ 'काश्यालापांश्च वर्जयेत्'
इति निषेधप्रसक्तिः, तस्य अनभिप्रेतं तपस्वार्थासाधनकायत्वम-

स्वात् । तत्रास्याश्रयने त्रैवर्णिकस्य रत्नाधिकारः गायत्रीप्रतिपाद्यार्थ-
 प्रतिपादकत्वात् । श्रवणे तु स्त्रीश्रुतादीनामप्यधिकारः । अथादि-
 कविर्वाल्मीकिः सर्वोत्तमवस्तुवर्णनाय हतसङ्कल्पो दिव्यतत्त्वाथ-
 कृतिशक्तिलाभाय तादृशवस्तुज्ञानाय च कृतकष्टसमाधिसाधित-
 परमपुण्यचयः तत्पुण्यचयसुप्रीतभगवन्नियोगसमुपागतं देवर्षिं ना-
 रदमभ्यर्च्य 'कोऽन्वस्मिन्'—इत्यादि यप्रच्छ । स च देवर्षिः रामकथा-
 मुदितमना रामचरितमनुस्मृत्य संक्षेपत उपदिश्य यथागतं जगाम ।
 ततस्तदनुग्रहलक्ष्यं रामचरितं सरश्चस्यं निरवशेषं तत्रसादादेव
 सम्यक् विज्ञाय भूसौकवर्त्तिनां चतूष्णीं वर्णानां तापत्रयविमो-
 चनाय ब्रह्मांशभूत एव भगवान् प्राचेतसो वाल्मीकिः स्वहृत-
 शतकोटिरामायणसारभूतं चतुर्विंशत्यक्षरगायत्राख्यपरब्रह्मविद्या-
 विज्ञानसभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रसूक्तोरूपं कुश-लवाभ्याम
 ग्राहयत् । तस्यास्य दिव्यकाव्यस्य आद्यः सर्गो वाल्मीकीर्नारदस्यो
 पदेशरूपः । तत्र 'नाष्टः कस्यचिद् व्रूयात्' इति न्यायेनापेक्षितप्र-
 श्नोपक्षेपः । तपःस्वाध्यायेत्यादि श्रुत्वा चैतदित्यन्तेन सम्बन्धः । 'तप
 श्चनेन श्रुतः स्वाध्यायः तपःस्वाध्याय इति ब्राह्मणम्' इत्यापस्तम्बोक्तेः
 । अध्यायशब्देनाप्रायव्यानध्ययन-कालदेश-परिहारादि-नियमोपेतत्वं
 तदवर्थावबोधपर्यन्तं स्वशास्त्राध्ययनमुच्यते, तस्मिन्निरतः तदभ्यास
 नरत इति यावत् । यत्तु तपश्च स्वाध्यायश्च तपःस्वाध्यायौ तयोर्निरत
 तपःशब्देन चित्तप्रसादहेतुभूतं व्रतनियमादि कर्माच्यते । महा 'दस
 ज्ञानमयं तपः' इति श्रुतेः तपःशब्देन ब्रह्मविषयज्ञानमुच्यते इति तत्र
 तपोविशिष्टपुं विशेषप्रसिद्धं निपुङ्गवशब्देन यद्योक्ततपःसम्पत्ते
 'सद्वत्तात्' इति कतककृतः एवं हि तपोरतमित्येव सिद्धे स्वाध्याय
 यथाश्चैवस्थापितः, तस्मात् तपःशब्देन निदिध्यासवन्न्यपरिपाकयो

को अस्मिन् सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान् ।

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

ब्रह्मज्ञानमुच्यते । 'मुनिपुङ्गवशब्देन मननजन्यपरिपाकवत्त्वमेवाच्यते इति तेन गतार्थता' इत्यन्ये । वाग्विदां स्वरूपतोऽर्थतश्च शब्दब्रह्मतत्त्व-विदां पाणिनिपतञ्जल्यादीनां मध्ये वरं श्रेष्ठं, मुनिशब्द उक्ताहं, तेषु पुङ्गवं श्रेष्ठं नारदं तपस्वी छच्छ्रैकादशुपवासादिसत्त्वयं मुख्यं तपः 'तपो नानशनात् परम्' इति श्रुतेः । स्वाध्यायरूपश्च तपः, सम-स्तेन्द्रियाणाम् ऐकाग्र्यरूपं तपः, तद्वान् वाल्मीकिः । वल्मीकस्यापत्यं वल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद् वाल्मीकिरित्यसौ' इति ब्रह्म-वेवर्त्तौक्तेः । वल्मीकप्रभवत्वेन गोष्ठीपुत्रादिवत् गोष्ठीमस्य वल्मीका-पत्यत्वम् । गृहीत्वैङ्साधुरपत्यार्थः । यदा 'वल्मीक इति ऋषिविशेषस्य संज्ञा' इत्याहुः । नारदं नराणामिदं नारदं अज्ञानं, तत् द्यति खण्डयति ज्ञानोपदे शेनेति नारदः । 'गायन् नारायणकर्था सदा पापभयापहाम् । नारदो नाशयन्निति न्यामज्ञानजं तमः' इति नारदीयोक्तेः । तं पप्रच्छ इत्यन्वयः । अत्र प्रच्छुक्तविशेषणेन दिव्यार्थविषयश्रवणाधि-कारसम्पदुक्ता, वक्तुरपि उक्तविशेषणैः सार्वज्ञादि प्रतिपादितं, प्रहृष्टधारणहेतु शिष्यानुग्रहशक्तिमत्त्वञ्च प्रतिपादितम् ॥ १ ॥

अथ प्रश्नमभिनयति—को न्विति । नुशब्दो वितर्के, सांप्रतं वर्त-मानकाले अस्मिन् लोके भूलक्षणे को नु गुणवान् प्रशस्तबहुगुणवा-नित्यर्थः । भूमप्रश्नसादौ वतुप् । अस्यैव प्रपञ्चः, कश्च वीर्यवानित्यादि दिव्याङ्गबलादिजशक्तिविशेषेण पराभिभवसामर्थ्यं वीर्यं तद्वान्, कश्च श्रौतस्मार्तसकलधर्मरहस्यज्ञः, बह्वीमपि अपकृतिमुपेक्ष्य एका-मपि उपकृतिं बह्वीं मन्यते इति कृतज्ञः । सत्यवाक्यः, सार्वज्ञा-

चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ।

विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥

आत्मवान् को जितक्रोधो युतिमान् कोऽनसूयकः ।

कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य मंथगे* ॥ ४ ॥

स्वपि यथाशुनदृष्टतत्त्वार्थवक्ता । दृष्टव्रतः, आपद्यपि धर्माय परि-
मृहीतव्रतविशेषस्य त्यागरहितः ॥ २ ॥

चारित्र्येणेति । चरित्रमेव चारित्र्यं । स्वार्थं कर्म । वृत्तसम्पद् अने-
नोच्यते,—सर्वभूतेषु सर्वप्राणेषु मध्ये कः पुमान् हितः रेहिकामु-
द्भिकहितवद्दः अशत्रुभ्यः यत्तु सर्वप्राणेषु सापराधिष्वपि हितकर-
शील इति व्याचक्षते तत्तु हितयोगे चतुर्धापत्तेर्युक्तम् । विद्वान्, आ-
त्मानामसकामपदार्थतत्त्वज्ञः । समर्थः, लौकिकव्यवहारे प्रजारङ्गनादौ
चातुर्यं सामर्थ्यं तद्वान् । कामाधिकसौन्दर्यवत्त्वेन नित्यसुखरूपत्वेन
च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासम्भिन्नप्रियत्ववद् दर्शनं दस्य सः । यत्तु
एकं प्रतिप्रियं दर्शनं यस्येति तदयुक्तं, सर्वप्रियत्वस्याप्रतिपादनात् ।
'एकः अद्वितीयः स चासौ प्रियदर्शनश्च इत्यर्थः' इति तीर्थः* ॥ ३ ॥

आत्मवानिति । वशीकृतान्तःकरण इत्यर्थः । बिभ्यतीतिः

*“सञ्जातकोपात् कस्माच्च देवता अपि बिभ्यति ॥”

इति वा पाठः ।

†एकप्रियदर्शनः, एकरूपप्रियदर्शनः । लोके हि कस्यचित्
दर्शनं कदाचित् प्रियं भवति, कदाचिदप्रियं भवति, अयन्तु न
तथा । किन्तु 'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव रूपं रमणीयतावा'
इत्युक्तरीत्या तदानुभवेऽपि अपूर्ववद्विस्मयमादधान इत्यन्ये अपि प्राप्नुवन्ते ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।

महर्षे ! त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा चेतत् त्रिलोकज्ञो वाल्मीकीर्नारदो वचः ।

श्रूयतामिति चामच्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

निन्दाहिंसादिअनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः, क्रोधोऽन कामादौ-
नामपि उपलक्षणम् । द्युतिः सर्वलोकस्य दिदृक्षाजनको देह-
कार्त्तविशेषः, तद्दान् । अनसूयकः विद्यैश्वर्यादिनपःसु परौन्नत्या-
सहनमसूया, तद्रहितः । असूयतेः कण्ठादियगन्तात् उपतापार्थात्
एषुत् । संयुगे युद्धकाले जातरौषस्य कस्य रोषात् देवाश्च देवा अपि
आदरयोऽपि । अपिना असुराश्च निभ्यति अतिनम्रवृत्तौऽस्मानपि अस्य
क्रोधः संहरिष्यतीति भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कस्येति सम्बन्धसामान्ये
बहो इत्यर्थः । ' कस्य संयुगे कस्माद् निभ्यति ' इति तीर्थः ॥ ४ ॥

एतदिति । उक्तगुणसामान्यापेक्षया नपुंसकं एतद् दिव्यपुरुष-
गुणजातं कस्यास्तीति श्रोतुमहमिच्छामि । उक्तगुणसामान्यस्य एकत्र
दुर्लभत्वात् तादृशपुरुषविशेषज्ञाने मे परं सर्वस्मादपि कौतुकान्त-
गतं उल्लेखं कौतुकं वर्त्तते । ननु एवंविधो नरो मयापि दुर्घर्षः
नेत्याह,—हि यतः महर्षे ! अपरोक्षीकृताश्रेष्ठार्थं त्वं एवंविध-
पुक्तगुणवत्तं नरं दिव्यपुरुषं श्रातुं समर्थोऽसि सर्वलोकप्रसिद्धसा-
मर्थोऽसि, तस्मात् त्वत्त एव श्रोतुमिच्छामीति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ५ ॥

श्रुत्वेति । एतदुक्तप्रश्नजातम् । त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःसर्वाक-
नक्षत्रान् नरवयवलोकान् तत्रत्यसत्त्वान् जानातीत्यर्थः । एवं च
दिग्गताभावात् न जीम् । नारदः वाल्मीकीरेतत् वचः श्रुत्वा श्रूयता-

बहवो दुर्लभाश्च ये त्वया कीर्तिता गुणाः ।

मुने वक्ष्याम्यहं बुध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥

इत्याकुवंगप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।

नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी ॥ ८ ॥

बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमान् शत्रुनिवर्हणः ।

विपुलांशो महाबाहुः कस्तुगीवो महाहनुः ॥ ९ ॥

मिति च आमन्त्र, एकग्रसिद्धये अभिमुखीकृत्य स्वगतस्य अर्थस्य
चिरं प्रतिपादयिषितस्य जिज्ञासुत्वात्प्रभेद प्रहृष्टो भूत्वा वक्ष्यमाणं
बौध्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

बहव इति । ये बहवो गुणास्त्वया कीर्तिता, ते एकत्र
प्राकृतपुरुषमात्रे दुर्लभा एव । च पादपूरणे । अथापि हे मुने !
यस्मैर्युक्तः, तं बुध्वा स्मृत्वा अहं वक्ष्यामि ; तादृशो नरः श्रूयतां ।
प्रातकाले लोट् । तस्य श्रवणं ते प्रातकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्याकिति । इत्याकुवंगशात् प्रभवः आधिर्भावो यस्य स तथा ।
रामो नाम राम इति नाम्ना प्रसिद्धः जनैश्च श्रुतः अस्ति । तस्मिन्नेव
एकत्र सर्वं त्वत्पुण्या अन्ये च गुणा इति शेषः । तत्रेदं यौगिकं
नाम, रमन्ते योगिनोऽस्तिन् । यदा रमयति स्वकानिति यीमस्य
प्रदर्शनात् तत्रान्ते नारकपुरवादिबद्, अन्येषामपि उग्रत इति
दीर्घः । तानेव गुणानाह, नियतात्मा निरुद्धीतान्तःकरणः । वीर्यं
आख्यातम् । द्युतिः कान्तिः, आपत्यम्पदोऽविद्यतिश्चित्तस्य इति
ब्रह्मन् । वशी जिताशेषवहिरिन्द्रियः ॥ ८ ॥

बुद्धिमानिति । प्रशक्तबुद्धिः बुद्धेः प्राशक्त्यं च सकृत् उद्धीताधिक

महोरस्को महेष्वासो गूढज्वररिन्दमः ।

आजानुवाङ्गः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥

रणावापोद्वापादिशक्तिमत्त्वं सर्वत्र प्रशंसादौ मतुप् । नीतिः
कामन्दकादिप्रसिद्धराजनीतिः, तद्वान् तज् ज्ञाता, वाग्मी प्रशस्त-
वाक्, श्रीमान् सर्वातिशायि-श्रीभैश्वर्यादियुक्तः, यद्वा 'ऋषः
सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृताश्रताम्' इत्युक्तश्रीतश्रीमान् ।
प्रभूषां वाह्यान्तरायां निवर्हणः नाशकर्ता । बाङ्गलकात् क-
र्त्तरि ल्युट् । विपुलांस इत्यादिना सामुद्रिकलक्षणं कथ्यते, विपुलां
प्रांसलोन्नतौ अंसौ भुजशिरसी यस्य सः । 'खन्धौ भुजशिरां-
सोऽस्त्री' इति कौषः । अस्य सुललाटत्वं च वररुचिर्नोक्तम्,—'कक्षः
कुक्षिश्च वक्षश्च प्राणखन्धौ ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्न-
तास्ते सुखप्रदा' इति । महाबाङ्गः । खान् महत् इति आत्वम् ।
'शिरौ ललाटश्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत् तथा । उदरं पाणि-
पादश्च एठं दश महत् सुखम्' इति ब्राह्मे अस्य सुललाटत्वमुक्तम् ।
कम्बुग्रीवः, कम्बुवत् रेखाभयविशिष्टग्रीवः । महाहनुः मांसल-
कपोलापरभागः । 'पूर्वमांसलहनुस्तु भूपतिः' इति अंहिता ॥६॥

महोरस्त इति । महत् विशालमुरो यस्य सः, 'उरः शिरौ
ललाटश्च' इत्युपक्रम्य 'विशालास्ते सुखप्रदाः' इत्युक्तेः । महेष्वासः,
महान् इष्वासो घ्नुरस्य; गूढज्वरः, गूढे मांसललात् निमग्नो
ज्वरुषी वक्षोऽससन्निगते अस्थिनी यस्य; अरिन्दमः निजभक्ता-
नामरीन् कामादीन् निजभक्तवन्तदायकर्तृपापानिव दमयति इत्यरि-
न्दमः, यद्वा अरिन्दम इति राक्षोऽन्वर्थसंज्ञा, प्रभुभय इतिवत् ।

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।

पीनवत्ता विशालाक्षो लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ॥ ११ ॥

व्याजानुवाङ्गः जानुपर्यन्तदीर्घवाङ्गः । 'दीर्घम्बृवाङ्गमुष्कश्च दिवं जीवी
घनी नरः' इति ब्राह्मे । सुशिराः 'समवृत्तशिराश्चैव कृत्राकार-
शिरास्तथा एकच्छ्र्वा मर्ही मुक्ते दीर्घमादुश्च विन्दति' इति आरदः ।
सुललाटः रेखाधिकललाटः । 'ललाटे यस्य दृश्यन्ते चमुखिद्योक्-
रेखिकाः । प्रतद्वयं शतं षष्टिं स्रस्यायुर्विशतिस्तथा' इति कात्या-
यनः । सुविज्ञमः गजसिंहादिगतिसदृशगतिः, विज्ञमः पादवि-
द्येपः । 'स्वरोगतिस्य नाभिश्च गम्भीरः स प्रशस्यते' इति ब्राह्मे ॥ १० ॥

सम इति । समः नातिदीर्घा नातिङ्गः 'घन्नवर्णं गुणोत्तमो घो घो
नांशः स दिवौ कसाम्' इत्युक्तेः । समानि अन्यूनानधिकपरिमाणानि
विभक्तानि पृथग्भूतानि अङ्गानि अवयवा यस्य सः । 'भ्रुवौ नासापुटे
नेत्रे कर्णावोष्ठी च ध्रुचुकौ । कूर्परौ मणिवन्धौ च भ्रानुनी वृषणी
कटी । करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः' इत्युक्तेः ।
स्निग्धवर्णः स्निग्धश्यामलवर्ण इत्यर्थः । 'स्निग्धेन्दुनीलवर्णस्तु भोगं
विन्दति पुष्कलम्' इत्युक्तेः । प्रतापः स्मृतिमात्रेण त्रिपुष्टदयविदारय-
क्षमं पौरुषं तद्वान् । 'प्रतापो पौरुषात्तपो' इति कोशः । पीनवत्ताः
मांसलसमोन्नतवत्ताः । विशालाक्षः विस्तृताक्षतनेत्रः । 'नासिका
चक्षुषी कर्णौ यस्यावती' इत्युक्तेः । लक्ष्मीवान् सौतारूपलक्ष्मीशक्ति-
मान्, सर्वावयवसौन्दर्यवान् वा । मोघत्वाद् वत्वम् । एवमुक्ता-
दीत्या शुभानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि लक्षणानि यस्य स शुभल-
क्षणः ॥ ११ ॥

धर्मज्ञः सत्यसम्भ्रश्च प्रजानां च हिते रतः ।

यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शूचिर्विश्वः समाधिमान् ॥ १० ॥

प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिधूदनः ।

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥ १३ ॥

धर्मज्ञ इति । सत्या अमीघाः, सत्या 'सहदेव प्रपन्नाय तवा-
स्त्रीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्याम्येतद् व्रतं मम ।' इत्या-
दिहृषिणी प्रतिज्ञा यस्य । यशस्वी रावणवधादिना दिव्ययशः ।
ज्ञानसम्पन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः, अतएव जटायुर्ष प्रति—'मया
त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकान् अनुत्तमान्' इत्युक्तिः सङ्ग-
च्छते; ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशे अधिकारात् विना ब्रह्मोपदेशं
अनुत्तमलोकालयसम्भवात् । न विद्यन्ते उत्तमा येभ्यस्ते अनु-
त्तमाः । 'आत्मनं मानुषं मन्ये रामो दशरथात्मजम्' इत्यादि
वचस्तु मायामात्रमिति अन्यत्र विस्तरः । शुधिः प्रातःस्नाना-
दिना प्राणायामाभ्यासादिना प्रत्याहारादिजन्यरागद्वेषहानेन च
मायिकशरीरत्वाच्च नित्यं वाद्यान्तरशुद्धः । वशः पित्राचार्यदेवेषु
विनीतः । समाधिमान् निजतत्त्वसमाधिमान् * ॥ १२ ॥

प्रजापतीति । प्रजापतिसमः, यद्यपि रामो ब्रह्मैव, तथापि
मानुषधर्माणां श्रीकमोहादीनां मायिकानां तत्र दर्शनेन स्त्रीया-
धिकभेदमादाय तत्समत्वोक्तिः । भार्गवशोकप्रतिबन्धरूपात् ज-
टायुर्मात्रप्रदानरूपात् स्त्रेण सह सर्वायीध्यावासिजनस्य शरीरस्य
ब्रह्मशोकनयनरूपाच्च कारणात् तत्समत्वं, सर्वथा सतत्त्वस्यैवेह-

(*) समाधिः आश्रितरक्षकचिन्ता, तद्दान् । इति केचित् ।

रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।

वेदेवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥ १४ ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ।

सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥ १५ ॥

शेषु योग्यत्वात् । श्रीमानित्येवमादीनां पौनःपुन्यं सकलैश्वर्यादि-
मत्त्वबोधनार्थं धाता पितृवः सर्वप्रजाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः, रिपु-
नेघूदनः, आश्रितजनरिपुनाशकः, कामादिरिपुनाशकश्च, अन्यथा
जगद्गुरोर्भगवतो रिपोरेवाभवेन एतद्विशेषयासङ्कतिः स्यात् ।
बाहुषकात् कर्त्तव्यं सृष्टः जीवलोकस्य प्राणिमनुहस्य सकल-
व्यवहारप्रवर्त्तकत्वेन रक्षिता धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य मर्यादा-
परिपालनद्वारा रक्षिता ॥ १३ ॥

रक्षितेति । स्वस्य धर्मस्य तत्त्वाध्ययनदानदण्डयुदादिरूपस्य रक्षिता
सादरमनुष्ठाता, स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य अवश्यभावितोऽपि अनियस्य
निरासपूर्वकं परमेशमोक्षदानेन रक्षिता, तन्नाम्बरीषप्रज्ञादभ्रुवा-
दीनां रक्षणेन प्रसिद्धमेव, वेदानां ऋग्यजुःसामार्थवेद्यां ऋन्दःकल्प-
व्याकरणव्योतिषनिश्चयशिक्षाद्वैतवेदाङ्गानां तत्त्वज्ञः पाठतोऽर्घ्यतश्च
ज्ञाता शास्त्रास्त्रादिप्रतिपादकं शास्त्रं धनुर्वेदः, तस्मिन् निष्ठितः सम्यक्
तज्ज्ञाता ॥ १४ ॥

सर्वेति । सांख्ययोगतत्त्वपूर्वाक्षरमीमांसासूत्राणि कथास्थानानि
शास्त्राणि स्मृतय उपस्मृतयश्च तत्त्वार्थशासकत्वात् शास्त्रं, सर्वमूलाशब्द-
शासकत्वात् व्याकरणश्च शास्त्रं तथैवं कामन्दकादीनाम् अपि नीति-
शास्त्राणि सर्वेषाम् एषाम् अर्घ्यतत्त्वज्ञः, स्मृतिमान् उक्ताधीतवेद-

सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ।

आर्यैः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

स च सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दवर्द्धनः ।

समुद्र इव गान्धीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥ १७ ॥

शास्त्रार्थविस्मरकरहितः । प्रतिभानवान्, व्यवहारकाले श्रुतस्य
अश्रुतस्य च उचितार्थस्य ग्रीष्मं प्रतिभासः प्रतिभान्, तद्वान् ।
तदुक्तं,—‘प्रज्ञां नवनवोन्मेषशास्त्रिणीं प्रतिभां विदुः’ इति ।
सर्वलोकप्रियः प्रवृत्तार्तलोकानाम् इहामुच्यते हितावहः । साधुः मृदु-
मधुरस्वभावः । अदीनात्मा, सहजासाधारणज्ञानभावेन अदीन-
स्वभावः अतिव्यसनपरम्परायामपि अक्षुभितान्तःकरणी वा । विप्र
द्वयः, यथोचित-लौकिकालौकिक-सर्वक्रियासु कुशलः ॥ १५ ॥

सर्वदेति । सर्वदा हीमदेवपूजासमाधिष्ठानकालेषु तत्तत्-
कालोचितैः सद्भिः सात्विकस्वभावैः पुरोहितदिग्गजप्रधानादिभिः
सिन्धुभिः नदीभिः समुद्र इव अधिगतः सेवितः, यदा सद्भिर्भक्तैः
सदा सेवितः भगवत्सेवायां कालनियमाभ्यासं दृष्टान्तेन तं
प्राप्तानां सतां भक्तानां तेन सह येकां धनयति, आर्यैः सर्वपूज्यः
सर्वेषु सुखदुःखोदकेषु समः हर्षविषादरहितः, शत्रुमित्रोदासी-
नेषु वैषम्यरहितः, तत्तत्कर्मानुरूपफलदाता इत्यर्थः इत्यन्वे । स-
दैव सर्वावस्थासु मुञ्जमुञ्जरनुभवेऽपि अननुभूतपर्ववत् विश्वायनोप-
दर्शनः ॥ १६ ॥

स चेति । स रामः सकृन्मुनेयुक्तः उक्तेः वक्ष्यमाणेषु श्रीकृष्णा-
नन्दवर्द्धनत्वेन महाकुचप्रसूतत्वप्रधानमहिनीपुत्रत्वादिस्वभाभिर्भ-

विष्णुना सहस्रो वीर्यं सोमवत् प्रियदर्शनः ।

कालाग्निसदृशः क्रोधे समया पृथिवीसमः ॥ १८ ॥

धनदेन समख्यागे सत्ये धर्म इवापरः ।

तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १९ ॥

कीञ्चित्धर्मस्य सत्ता दर्शिता । गाम्भीर्यमगाधाशयत्वं तत्र समुद्र-
तुल्यः * धैर्यं मनसाप्यदृष्ट्यत्वं इष्टवियोगादौ अनभिभूतचि-
त्तत्वं च । रथे अचक्षतया सहायाभावेऽपि स्थितिश्च तेन हिमवत्-
सदृशः ॥ १७ ॥

विष्णुनेति । यद्यपि रामो विष्णुरेव सर्वरूपश्च, तथापि मानुषो-
पाधिभेदात् सर्वत्र सादृश्यं द्रष्टव्यम्, यदा विष्णुना सदृश इति अन-
न्वयात्प्रकारः । चन्द्रवत् प्रजाप्यवहारनिरीक्षणकाले सौम्यदर्शनः ।
क्रोधे युद्धकौशिके काष्ठाभिसदृशः परैरदृश्य इति यावत् † ।
क्षमा प्रतिकारसामर्थ्येऽपि अपकारसहिष्णुता, तथा पृथिवी-
तुल्यः ॥ १८ ॥

धनदेति । त्यागे धनत्यागे धर्मार्थधनव्यविवये अपेक्षितधन-
सम्पत्तौ धनदेन नवनिधीघ्नेन समः । अस्मिन्नेवांग्रे उपमा, न तु
त्यागांग्रे ; तस्य धनसंग्रह एव प्रवृत्तेः । धनदव्यवहारस्तु कतिपय-

(*) गाम्भीर्यं नाम स्वान्तर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वं, यथा समुद्रः
स्वान्तर्गतं रत्नादिम् अप्रकाशयन्नेव वर्तते तथाऽयमपि स्वीयं
पदत्वं अप्रकटयन्नेवास्ते इत्यर्थः । इति केचित् ।

(†) स्वविषयापराधमेव क्षयं सङ्गते स्वभक्तापराधकरणे तु
अपराधजन इव कौपमावहतीत्यर्थः । इति केचित् ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दक्षरथः मुतम् ।

प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २० ॥

यौवराज्येन संयोजुमैच्छत प्रीत्या महीपतिः ।

तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्याय कौकयी ॥ २१ ॥

त्रिदशेभ्यो भगवदाज्ञया कतिपयधनदानमात्रादिति बहवः * ।
सत्ये सत्यवचने अपरो धर्म इव, धर्मस्य मूर्त्यन्तरमिवेशुत्प्रेक्षा ।
एतदन्तं बालकाण्डोपनिषत्संग्रहः । तमेवमित्यादिना अयोध्या-
काण्डोपनिषत्संग्रहः आरभ्यते । तत्र इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यनेन
भगवदाविर्भावः सूचितः । महावीर्यः शत्रुनिर्बहण इत्यनेन
विश्वामित्रानुग्रहज-ब्रह्मास्त्रसम्पत्ति-ताडकाबन्धादि सूचितम् । लक्ष्मी-
वानित्यनेन सीतापरिणयः सूचितः । सत्यपराक्रमित्यनेन भार्गव-
लोकप्रतिबन्धादि सूचितम् । एवं गुणसम्पन्नं प्रागुक्तरीत्या सकल-
कल्याणगुणयुक्तं सत्यपराक्रमम् अमोघपराक्रमम् ॥ १६ ॥

ज्येष्ठमिति । श्रेष्ठगुणैः यौवराज्याभिषेकार्हगुणैर्युक्तं प्रकृतीनां
प्रजानां हितैः इहामुत्र हितावहैः युक्तं ज्येष्ठं सुतं रामं
प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया । शान्दकः
काम्यजिति प्राप्तः । प्रकृतिसम्बन्धेन आत्मनः प्रियं कर्तुमिच्छया
युवराजेन हि प्रजाकृत्ये सम्पादिते सति व्यवहारादिनिरीक्षण-
जन्यग्रमिदृष्टिरूपं प्रियं स्वस्य भवतीति वचम् ॥ २० ॥

यौवराज्येनेति । युवराजस्य भावो यौवराज्यं, पितरि राज्यं

(*) धनं ददतीति धनदाः, धनदातारः तेषां इना अधिपतयः
पितृनामधिकल्पदृश्यप्रभृतयः, तैः समः । इति केचित् ।

पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ।

विवासनञ्च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २२ ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपात्रेण संयतः ।

विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २३ ॥

कुर्वन्नेव सर्वरान्यथापारे अभिषेकपूर्वमधिकृतः पुत्री युवराजः ।
संयोजितुं योजयितुं महीपतिर्दशरथः ऐकत् । अथ तस्य रामस्य
यौवराज्याभिषेके अपेक्षितान् सम्भारान् 'अदीदुम्बरीसन्दीतस्यै प्रादे-
शमान्नाः पादाः स्युः' इत्यादिना बह्वृचब्राह्मणेन उपदिश्यमानान्
दक्षिमधुसर्पिरादीन् संभृतान् दृष्ट्वा मन्यरावचनात् ज्ञात्वा कैकयी
राज्ञः कनीयसी भार्या । अत्र कैकयीत्येव यद्यपि कैकयशब्दा-
दजि कैकयमित्रेखित्यादिना यादेरियादेशे गुणे आदिदृष्टौ
ङीपि यस्येति लोपे साधु, तथापि 'अपि माघं मघं कुर्यात्
इन्दोभङ्गं न कारयेत्' इति न्यायेन कैकयीति प्रयोगः । पुंयोगल-
क्षण्ये ङीपि कैकयीति पाठ इत्यन्ये । पूर्वं पूर्वस्मिन् काले इन्द्र-
सहायार्थं प्रवृत्तदशरथस्य दैत्यैर्युद्धकाले दशरथे परप्रयुक्तामासुरी
मायां धवलाङ्गमुनिदत्तविद्यया निवारयिष्येत् कैक्यै तुष्टेन
दशरथेन दत्तौ वरौ यस्यै, सा देवी सैव रांज्याभिषेकसमये
प्राप्ताभिषेका देवी तद्वत् प्रियतमा यत्र वक्ष्यमाणलक्षणां वरं प्राप्-
त्वा कृत्वाहयाचत राजानं याचेद्विकर्मकत्वात् वरदयमाह,--रामस्य
यौवराज्यादुद्धारणं, भरतस्य स्वपुत्रस्य अभिषेचनम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

स इति । सत्यवचनात् धर्मपरनिर्देशेन सत्यप्रतिषेधादिव्यर्थः ।

अ जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ।

पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४ ॥

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ।

खेसाद् विनयसम्पन्नः सुमिचानन्दवर्द्धनः ॥ २५ ॥

भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभाचमनुदर्शयन् ।

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता ॥ २६ ॥

अतो हेतोः सत्यरूपेण धर्मप्राप्तेन संयतः बद्धः सन् दशरथः

प्रियं सुतमपि विवालयामास ॥ २३ ॥

स इति । वीरः अनेकैरपराल्पसतया योहापि स रामः

पितुः प्रतिज्ञां सत्यतया स्वविवासनेन अनुपालयन्, यदा कैकेयी-

सन्निधौ पितृवचनपरिपाकनविषयां सङ्गतां प्रतिज्ञां परिपालयन्,

पितृवचनङ्गतात् निर्देशात् आज्ञातः । मातुश्च कैकेय्याः प्रिय-

कारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनं जगाम । अनेन 'पितृ-तत्पत्नी-

सन्तोषकरममेव सर्वात्मना पुत्रस्य धर्मः' इति भगवता उप-

दिष्टम् ॥ २४ ॥

तमिति । व्रजन्तं तं भ्रातरं, प्रियः रामे सहजश्रीतिमान्

भ्रातु-रामस्य दयितः प्रियः सौभाषं सुभाहभावं खेदमिति

यावत् । खेसादेव जगाम, न पिनादिनिर्देशादिति भावः । अत्र

रामस्य दयिता इष्टा प्राणसमा निरतिशयप्रेमास्पदा हिता

नित्यं हितकारी जनकस्य कुले अन्वये जाता, यस्यां वा कदा-

निजा, तथापि सौरभजस्य देवयजनसाकृत्पदतामामिर्गता-

देवमतिः । अतएवाह देवमायेवेति । येन चापि सौदेवमिति-

जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ।

सर्वलक्षणसम्पन्ना नारीणामुत्तमा बधुः ॥ २७ ॥

सीतायनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा * ।

पौरैरेरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥ २८ ॥

शृङ्गवेरपुरे स्तुतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ।

गुह्यमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९ ॥

तथा देवैरेव स्वकार्यनिष्ठगकाङ्क्षिभिः निर्मिता आविर्भाविता ।
यद्वा इवशब्द एवार्थे, देवेन भगवता आविर्भाविता स्वमायैव,
भगवतोऽनाद्यन्ता सर्वकार्यसहायभूता सहजशक्तिरेव हि माया ।
यसु तिस्रोत्तमादिवत् देवमायेव स्थितेति तन्न निर्मितपदवै-
यर्थ्यापत्तेः † । सर्वैः स्त्रीलक्षणैः सम्पन्ना युक्ता सीतेति । सीता
काङ्क्षलपद्धतिः, तदुत्पत्वात् सीतां शशिनं रोहिणीव राममनु-
गता ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

शृङ्गेति । गङ्गाकूले वर्त्तमानं शृङ्गवेरपुरे स्तुतं निषादाधि-
पतिं प्रियम् इष्टं गुह्यम् आसाद्य तत्सहितो ज्ञान्यादिसहित-
तश्च रामः स्तुतं रथेन स्वप्रापणार्थमागतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत्
परावर्तितवान् ॥ २९ ॥

(*) “वभौ मानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ।”

इति वा पाठः ।

(†) असुरव्यामोऽनाद्यं अमृतविनियोगसमये सन्निर्मिता देवस्य
विश्वोः माया इव । इति तीर्थः ।

गुह्येन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ।
 ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तोत्रा बभूवुः कदाः ॥ ३० ॥
 चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ।
 रम्यभावसर्थं कृत्वा रममाणा वने जयः ॥ ३१ ॥
 देवगन्धर्वसङ्काशास्तच ते न्यवसन् सुखम् ।
 चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तदा ॥ ३२ ॥
 राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन् सुतम् ।
 गते तु तस्मिन् भरतो वशिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥

गुह्येनेति पूर्वार्द्धे पूर्वश्लोकाव्ययि । अथ ते सीतारामलक्ष्मणाः
 वनेन पुरोवर्तिप्रान्तवनद्वारे ॥ वनं अपरं वनं गत्वा । ते वनं
 पादचाराः तेन वनं गत्वा इत्यर्थः इति सम्प्रदायः * ॥ ३० ॥

चित्रेति । अत्र पश्चात् भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटं प्राप्य
 तत्र रम्यम् आशयर्थं गार्गशास्त्रं कृत्वा तत्र वने रममाणा जयः
 देवगन्धर्वसङ्काशाः सुखं न्यवसन् इत्यन्वयः ॥ तथा पुत्रशोकातुरः
 अनिर्वार्यपुत्रविद्योगजन्यशोकपीडितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

राजेति । तस्मिन् दशरथे गते लोकांतरं गते मृते वशि-
 ष्ठाद्यैर्द्विजैस्त्रैर्वर्णिकैः इदमुपलक्ष्यं तत्सहितैर्मन्त्रिद्वैरित्यपि बो-
 धम् । राज्याय राज्यं कर्तुं तैर्नियुज्यमानः प्रेर्यमाणः महावल्गुः
 समर्थोऽपि सौभजात् राज्यं नैच्छत्, ततः रामपादप्रसादकः पूज्यं

(*) अवननेनेति पदच्छेदः, लोकरक्षयहेतुनेत्यर्थः । इति कीर्तित् ।

नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद् राज्यं महाबलः ।

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥

गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।

अथाच्छद् भ्रातरं राममार्य्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥

रामं प्रसादयितुं वनं जगाम । पादशब्दः पूज्यवाची ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गत्वेति । स भरतः महात्मानं सत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैः मद्वा-
वैभवं भ्रातरं रामं गत्वा आर्य्यभावपुरस्कृतः विनीतवेधः तं
रामं राज्याय प्रतिनिवृत्तिं अयाचत्, याचेर्दिकर्मकः ॥ ३५ ॥

ननु पित्रमाहृदत्तराज्यं तत्रैव योग्यमिति मम प्रतिनिवृत्तिरनु-
चिता ; इत्यत्राह,—त्वमेवेति । सर्वगुणश्रेष्ठे व्येष्टे सति कनिष्ठो न
राज्याहं इति धर्मं त्वमेव जानासीति त्वमेव राजा इति वचो
राममब्रवीत् । रामोऽपि रमयतीति श्रुत्वाद्या आश्रितचिन्तरङ्गकोऽपि
पितुरादेशात् राज्यं नैच्छदित्युत्तरेणाव्ययः, अत्र हेतुगर्भं विशे-
षणम् । परमोदारः स्वसुखसाधनस्य परस्मैदानमौदार्य्यम्, तद्युतः
सुमुखः राज्यादपि वने अमानाभधिक्रमसुखप्रसादयुक्तः सुमहा-
यशाः 'प्रतिज्ञापालनरूपयशोभङ्गभिया नैच्छत्' इति कतककृतः ।
तीर्थन्तु 'परमोदारः याचकाभीष्टप्रदाननिरतः अर्थिन्नाभेन प्रसन्न-
मुखः, सुमहायशाः यर्थ्यवैमुख्येन प्रसिद्धक्रीत्तिरपि पिनाशयैव
भरतवाक्यं नैच्छत्' इत्याह * । ततः अस्य भरतस्य राज्याय

(*) च शब्दात् तदवसाने तु ऐच्छत् इत्यर्थः, तथाच विज्ञते-
वैप्रसन्नं नास्तीति भावः । इति केचित् ।

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामो वचोऽब्रवीत् ।

रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ॥ ३६ ॥

न चैच्छत् पितुरादेशात् राज्यं रामो महाबलः ।

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः ॥ ३७ ॥

निवर्त्तयामास ततो भरतं भरतायजः ।

स काममनवाप्यैव रामपादावुपसृशत् ॥ ३८ ॥ ३८ ॥

नन्दियामेऽकरोद् राज्यं रामागमनकाङ्क्षया ।

गते तु भरते श्रीमान् सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥

राज्यलक्षणसामर्थ्यं लब्धं अहल्यादौ दृष्टशक्तिकाषिन्धवैभवस-
पदस्पृष्टे पादुके न्यासरूपेण दत्त्वा पुनः पुनः प्रतिनिवृत्तिं याच-
मानं भरतं चतुर्दश समानन्तरं सर्वथा प्रतिनिवृत्तितयमित्यभ्यु-
पेत्य निवर्त्तयामास । अस्येति राज्यापेक्षया षष्ठी, दत्त्वेत्यत्र अस्मै
इत्यर्थलभ्यम् । दत्त्वेत्यन्वयेऽपि सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी-
त्यन्वे, यत्तु निक्षेपे मुख्यदानाभावात् चतुर्थी दत्त्वेत्यन्वयेऽपीति तन्न,
सखिकोपाध्यायः तस्मै षष्ठ्यां ददातीति महाभाष्यप्रयोगविरो-
धात् । स भरतः रामप्रतिनिवृत्तिरूपं काममनवाप्यैव रामपादैः
नमस्कृत्वं प्रतिनिवृत्त इति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नन्दियामे इति । ततो नमस्कृत्य प्रतिनिवृत्तः नन्दियामे स्थित्वा
रामश्चतुर्दशसमाख्यपरित्यातसमयानन्तरं राज्याय आगमिष्यति
इति रामागमनाकाङ्क्षया पादुके पुरस्कृत्य राज्यामकरोत् । उक्त
राहं स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
 तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥ ४० ॥
 प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः ।
 विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ॥ ४१ ॥
 सुतीक्ष्णाच्चाप्यगस्यञ्च अगस्यभ्रातरं तथा ।
 अगस्यवचनाच्चैव जयाह्वैर्न शरासनम् ॥ ४२ ॥

राम इति । उक्तगुणविशिष्टो रामस्तु अत्यासन्नतया नागरस्य
 मन्विष्टदादिपौरजनस्य भरतस्य च तत्र चित्रकूटे आगमनमालस्य
 सम्भाव्य तेषां निवर्त्तनप्रयासाद् वरम् इतोऽपि दूरगमनमिति संचिन्त्य
 दण्डकान् दण्डकारण्यानि अवान्तरवनबद्धत्वाद् बद्धवचनं तेषां रक्ष-
 खोरादिभूयिष्ठत्वादेकाग्रः सञ्जा भूत्वा प्रविवेश, हेति प्रसिद्धौ ॥४०॥

प्रविश्येति । महारण्यमिति आरण्यकाण्डकथासंग्रहः ।
 राजीवं पद्मं अनेन राक्षसयुद्धारम्भकृतहर्षो धनितः । शरभङ्गाद्या
 ऋषयः ॥ ४१ ॥

सुतीक्ष्णमिति । चापीति निपातसमुच्चयः पद्यपूरकः अगस्यभ्राता
 इधुवाचनेना नाम, इति केचित् । 'ततो मुने रगस्यस्य भ्राताऽगस्य इति
 श्रुतः, स चिन्वन् काननो वन्यं सखीभिः कोपितेऽश्रपत्' इति मार्क-
 ण्डेयपुराणे श्रूयते * । दिव्यं धनुःरादिकं कार्त्वीय प्रतिष्ठं हाबे-
 त्येवंरूपादगस्यवचनात् येन इन्द्रादगस्यस्यागतं शरासनं धनुः
 जयाह । पूर्वं भार्गवं जित्वा ततः प्राप्तं यद् वैष्णवं धनुर्भगवता

(*) अगस्यभ्राता सुदर्शनाख्यः ; तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्
 अगस्येन—'दुर्वीयानेव मे भ्राता सुदर्शन इति स्मृतः' ।

खड्गञ्च परमप्रीतस्त्वणी* चाक्षयसायकौ ।

वधतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह ॥ ४३ ॥

ऋषयोऽभ्यागमन् सर्वे बधायासुररक्षसाम् ।

स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने ॥ ४४ ॥

प्रतिज्ञातश्च रामेण बधः संयति रक्षसाम् ।

ऋषीणामग्निक्त्वानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४५ ॥

रामेण वरुणो न्यस्तं तत् इन्द्रेण वरुणाद् आनीयागम्ये स्थापितमित्यग्रे आरण्यकाण्डे स्फुटम् । यदा इन्द्रो विष्णुः ॥ ४२ ॥

खड्गश्चेति । अनुरूपनिजायुधस्वभात् परमप्रीतः, अक्षयः सायकाः वाणाः ययोः तौ, तूणी ईमुधी, वनचरैः वानप्रस्थैः ॥ ४३ ॥

ऋषय इति । तदने वसते रामस्यान्तिकं असुराः कबन्वादयः रक्षांसि खरादयः तेषां बधाय बधं प्रार्थयितुं सर्वे ऋषयः अभ्यागमन् । स रामः तेषां राक्षसानां बधं तस्मिन् वने तेष्यो ऋषिभ्यः प्रतिशुश्रावः प्रातकालम् असुररक्षो योषयिष्ये नोपेक्ष्ये इति तद्वचोऽङ्गीकृतवान् इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रतिज्ञात इति । अभिकल्पानां अभिसदृशानां ऋषीणां सन्निधाविति श्रेयः, अपेक्षित इति वा श्रेयः । संयति युद्धे अचिन्त्यामितनिजशक्तिवैभवात् रक्षसां बधः प्रतिज्ञातश्चेति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

(*) सूखिरिति योगरूढ इकारान्तपुंलिङ्गशब्दः, 'अथ इः' इति ऊर्वादिपुंशे कविः पविः दविः नखिः इत्यादिवत् अकारान्त-बुधधातोः इप्रत्ययेन सिद्धः । सूखिशब्दस्तु कस्मिन्नपि प्रचक्षितेऽभिधाने न दृश्यते ।

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।

विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४६ ॥

ततः शूर्पणखावाक्याद् उद्युक्तान् सर्वराक्षसान् ।

स्वरं त्रिशिरसं चैव दूषणञ्चैव राक्षसम् ॥ ४७ ॥

निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ।

वने तस्मिन् निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ॥ ४८ ॥

राक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश ।

ततो ज्ञातिषधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४९ ॥

तेनेति । तेन रामेण तत्रैव दण्डकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्तिपक्ष-
वशाश्रमे, जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानं, काम-
रूपिणी इच्छया नानारूपधारिणी यदा पुंसां काम्यमानरूपवती
विरूपिता कर्मान्नासाच्छेदेन वैरूप्यं प्रापिता शूर्पणखेत्यनं नखमुखात्
संज्ञायाम् इति ङीप्निघेधः । पूर्वपदात् संज्ञायाम् इति खत्वम् ।
विरुद्धं रूपं विरूप्यं तत्संज्ञातमस्या इति तारकादित्याद् इतच् ॥४६॥

तत इति । ततः तत्रैरूप्यकरक्षानन्तरं सर्वराक्षसान् जन-
स्थाननिवासिन इति शेषः । उद्युक्तान् युद्धार्थं सन्नतान् ॥ ४७ ॥

पदानुगान् अनुचरान् निवसता रामेवेति शेषः । उभय-
सौकान्त्ये ॥ ४८ ॥

राक्षसामिति । चतुर्दशसहस्राणि कर्तव्यं ज्ञातानि वैश्यानि
इति शेषः । ज्ञातयः खरादयो हि रावणस्य वैश्यान्वयोः कृत्या
शूर्पणखामुखात् इति शेषः । मूर्च्छितः क्षातचित्तः ॥ ४९ ॥

सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ।

वार्यमाणः सबहुशो मारीचेन स रावणः ॥ ५० ॥

न विरीधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ।

अनाहत्य तु तदाकं रावणः कान्तलोदितः ॥ ५१ ॥

जशाय अहमारीचस्तस्याश्रमपरं तदा ।

तेन मायाविना दूरभवाच्च नृपात्मजौ ॥ ५२ ॥

जहार भार्यां रामस्य युधं हत्वा अटायुधम् ।

युधश्च निहतं दृष्ट्वा हतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ ५३ ॥

क्रोधेन व्याप्तः स रावणः मारीचेन बहुशः बहुवारं परदाराहर-
णस्य परमाधर्मत्वं बलवद्विरीधस्य निजनाशान्तत्वम्, अतस्तेन रामेण
बलवता विश्वामित्राश्रमे मदनुमृतवशेन तं तव विरीधो न क्षमो युक्तः
न हितश्च, इति वार्यमाणोऽपि मारीचं नाम पसिद्धं राक्षसं सीता-
हरणे सहायं वरयामास, इत्थं वरणे इति स्वार्थं एतन्नोऽपि ॥ ५० ॥

नेति पूर्वार्धं पूर्वान्वयि । कान्तलोदितः मृत्युप्रेरितः रावण-
स्तदाकं मारीचवाक्यन्तु अनाहत्य ॥ ५१ ॥

सहमारीचः मारीचसहितः । बोपसर्जनस्थेति विकल्प्यात् सहस्य
सादेशाभावः । तस्य खरादिहस्तुत्वेन पसिद्धस्य रामस्य आश्रमपदम्
आश्रमस्थानं जगाम । ततस्तेन मायाविना मारीचेन तौ नृपात्मजौ
रामस्यार्या दूरम् अथवाह्य अपसार्य ॥ ५२ ॥

जहारति । हत्वा हतप्रार्थ कण्ठगतप्रार्थं हत्वा रामस्य भार्यां जहा-
रेति सम्बन्धः । निहृतं निहतप्रार्थं श्रुत्वा युधमुत्साद् इति विभः ॥ ५३ ॥

राघवः शोकसन्तप्तो विललापाकुलोद्भिद्यः ।

ततस्तेनैव शोकेन वृध् दग्धा जटाघुषम् ॥ ५४ ॥

मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सुन्दर्षम् ॥

कवन्धं नाम रूपेण विह्वलं घोरदर्शनम् ॥ ५५ ॥

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतञ्च सः ।

स चास्य कथयामास शवरीं धर्मचारिणीम् ॥ ५६ ॥

विललाप पर्यदेवयत, । आकुलोद्भिद्यः शोकपरवशेन्द्रियः* तेनैव शोकेन निवृत्तिहेतुमप्राप्तेन† अभिभूयमान एव सन् गृध्रं राव-
केन सीता अपहृतेति निवेद्य मृतं दग्धा विधिना संस्कृत्य ॥ ५४ ॥

सीतां वने मार्गमाणः मार्गयमाणः स्तुत्यः । रूपेण विह्वलं
कवन्धं राक्षसं ददर्शति सम्बन्धम् ॥ ५५ ॥

तमिति । तं कवन्धं निहत्य ददाह । महाबाहुः रामः ।
स च कवन्धः स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्त्रीयं गन्धर्वरूपं प्राप्तवान् ।
ततः तेन रूपेण अस्य रामस्य ॥ ५६ ॥

(*) ननु, विश्ववतारस्य अस्य कथं शोकमोहौ सम्भवतः ?
सत्यम्, अज्ञानमूलयोगेस्तयोः असम्भवेऽपि निरूपमप्रेमकदाप्यसूतौ
तौ सम्भवत एव अनुकूलनायकस्य पुरुषोत्तमस्य यदि लोकोत्तर-
गुणविभ्रष्टवस्तुविनाशेऽपि तौ न स्यातां, तर्हि कथं पुरुषोत्तमः
स्यात् ? तत्र कथम् अतिसुन्दरं स्यात् ? वक्ष्यति,—‘असनेषु मनु-
ष्याणां भ्रष्टं भवति दुःखितः ।’ इति केचित् व्याचक्षते ।

(†) गृध्रहननजनितेन सीताहरणदण्डिनीम् । इति केचित् ।

अमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छति राघव ।

सोऽभ्यगच्छन् महातेजाः श्रवरीं शत्रुसूदनः ॥ ५७ ॥

श्रवर्या पूजितः सम्यग् रामो दशरथात्मजः ।

पश्चात्तीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ॥ ५८ ॥

हनुमद्-वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ।

सुग्रीवाय च तत् सर्वं शंसन् रामो महाबलः ॥ ५९ ॥

आदितस्तद् यथा वृत्तं सीतायाश्च विशिषतः ।

सुग्रीवश्चापि तत् सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ॥ ६० ॥

अमणीं तापसीं धर्मनिपुणां सकलधर्मज्ञां धर्मपादिष्ठीम्
इत्यस्य तु सकलधर्मानुष्ठापीमित्यर्थः । अमणीमित्यत्र कर्त्तारि
ल्युट्, तपसा आम्हतीत्यर्थात् । तामभिगच्छ इति कथयामासेत्य-
न्वयः ॥ ५७ ॥

श्रवरीति । सम्यक् पूजितः यथाविधि अर्घ्याद्युपचारैः पूजितः
पत्न्येत्यादिना किञ्चिन्वाकाङ्क्षकथास्तद्यहः । सङ्गतः मिश्रितः ॥ ५८ ॥

हनुमद्वचनात् 'सुग्रीवो युष्मन्मैत्रीमयेकते' इत्यादिरूपात्, समा-
गतः मैत्रीं कृतवान्, हनुमन्मैत्रीं कृतवान् । दीर्घान्तश्च सुग्रीवायेति
सङ्गतायेति शेषः । शंसत् शक्ययत्, शान्दसोऽह-अभावः । महा-
बलः सुग्रीवेण सकार्यसाधकमहाबलत्वेनावगतः ॥ ५९ ॥

आदित इति । अन्तारम्भ इत्यर्थः । तत् प्रतिवृत्तं वृत्तं सीता-
याश्च वृत्तं निश्चितं रावणोपहारान्तं अशंसत् यद्यपि महाबलस्यैव
विना सहायं सर्वगिर्वाहकः, तथापि चोक्तरीतिमनुसृत्य सुग्रीव-

चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसात्त्विकम् ।

ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ॥ ६१ ॥

रामायवेदितं सर्वं प्रणयाद् दुःस्मितेन च ।

प्रतिज्ञातञ्च रामेण तदा बालिबधं प्रति ॥ ६२ ॥

बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ।

सुग्रीवः शङ्कितश्चासीत् नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६३ ॥

मैत्रीमुद्दिश्य सर्वमकथयत् इति बोद्धव्यम् । वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य सम्बन्धि तत् सर्वं श्रुत्वा ॥ ६० ॥

सख्यमानन्दः खमहावजसम्बन्धलाभात् प्रीतः सुग्रीवः अधिसात्त्विकम् अग्निरेव साक्षात् द्रष्टा यस्य तादृशं सख्यं चकार । ततो वैरानुकथनं बालिनस्तव च वैरं किं कारकमिति रामकृतप्रश्नं प्रति प्रश्नोत्तरम् इति यावत् ॥ ६१ ॥

रामाय यत् प्रत्युत्तरमावेदितव्यं, तत् सर्वं रामवत् दारामहाराज-कथैः सङ्गातदुःखेन सुग्रीवेण प्रख्यात् रामाय आवेदितम् । तदा तदुत्तान्तश्रवणानन्तरकावे रामेण बालिबधं प्रति बालिबधमुद्दिश्य अवश्यं बालिनं बध्निष्यामीति प्रतिज्ञातम् ॥ ६२ ॥

बालिनश्च इति । तत्र ऋष्यमूकपर्वते वानरः सुग्रीवः बालिनो बलं अथबोदयानन्तरं सूर्योदयात् प्रागेव राघवं यज्ञीना चतु-समुद्रजङ्घनादिरूपं कथयामास । तत्र सुग्रीवः रामो बालिनुक्तो न वेति शङ्कितः सङ्गातशङ्कः आसीत् ॥ ६३ ॥

राघवेति । राघवस्य बालिमहावजस्य विनाशार्थमुत्तमं बध-

राघवप्रत्यथार्थन्तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् ।

दर्शयामास सुगीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥

उत्स्रियित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः ।

पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६५ ॥

विभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणा ।

गिरिं रसातलञ्चैव जनयन् प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥

ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः ।

किष्किन्वां रामसहितो अगाम च गुहां तदा ॥ ६७ ॥

प्रत्यायनोत्तमसाधनं महापर्वतसदृशं दुन्दुभेर्देवस्य शरीरं दर्शयामास । यस्य कायः प्रदानीमितादृशः, तादृशो दुन्दुभिर्बालिना हत्वा एतावद् दूरं प्रक्षिप्त इत्युक्त्वा दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

उत्स्रियित्वेति बाहुलकात् स्वार्थे षिच् । ईषत् क्षिप्तं कृत्वा ॥ ६५ ॥

विभेदेति । पुनश्च प्रत्ययं जनयन् सप्तलविश्वस्तमुत्पादयन्, हेतौ शता, कलमपि हेतुः । तदा एकेनैव महेषुणा सप्तप्रयोगेनैव सप्ततालान् सप्ततालवृक्षान्, तत्समीपस्थं गिरिं पर्वतं, रसातलं मध्यमधो लोकाच्च विभेद । अतल-वितल-सुतल-सप्तताल-महानल-रसातल-पातालाः इति सप्त अधोलोकाः, एतानामभेदेन अस्य बालिसाम्यश्रवणं जायेत, तन्निवृत्त्यर्थम् अनुष्ठानमपि अन्यतासगिरिप्रस्थादीनां भेदनमिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

तत इति । ततः तालभेदानन्तरं तेन अतिदुन्दुभेः कर्तव्या

ततोऽगर्जद् हरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।

तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६८ ॥

अनुमान्य तदा तारां सुग्रीविण समागतः ।

निजघान च तत्रैनं शरैणैकेन राघवः ॥ ६९ ॥

ततः सुग्रीववचनाद् हत्वा बाह्विनमाहवे ।

सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपाह्वयत् ॥ ७० ॥

स च सर्वान् समानीय वानरान् वानरर्षभः ।

दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजान् ॥ ७१ ॥

बाह्विबधे विश्वासं प्राप्तः प्रीतमनाः कपिराज्यलाभोऽचिरादेवेति
सन्तुष्टमनाः किञ्चिन्धास्यां गुह्यं रामसहितो जगाम ॥ ६७ ॥

तत इति । हरिवरः कपिश्रेष्ठः अगर्जत् सिंहनादं कृतवान्
हरीश्वरः बाली ॥ ६८ ॥

अनु इति । तदा अङ्गदमुखादवगतसुग्रीवरामभिन्नत्वेन संयुग-
निर्गमनं वारयन्तौ तारां खल्विधं, मया अज्ञतापकारो धर्मञ्चो
रामो मच्छं नापकरिष्यति इत्यादिवचनैरनुमान्य अनुमतिं प्राप्य
कृतानुमतिकं कृत्वा इति यावत् । सुग्रीवेण सह बाली युद्धाय
समागतोऽभवत् ; तत्र संयुगे एनं बाह्विनम् ॥ ६९ ॥

तत इति । सुग्रीववचनात् बाह्विनं जहि काकुत्स्त्र ! मया
बन्धोऽयमङ्गलिः इत्येवं रूपात् सुग्रीववचनात् आह्वये रणे । प्रत्य-
पाह्वयत् प्रतिष्ठापितवान् । सुग्रीववचनादिक्रमेण अनुपकारिबाह्वि-
बन्धोऽयमङ्गलिः इति मित्रापकारित्वेन तदवस्थां अनुमतिं ध्वनितम् ॥ ७० ॥

ततो मृधस्य वचनात् सप्यतिर्हनुमान् बली ।
 शतयोजनविस्तीर्णं पुञ्जुवे लवणार्णवम् ॥ ७२ ॥
 तत्र लङ्कां समामाद्य पुरीं रावणपालिताम् ।
 ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकागताम् ॥ ७३ ॥
 निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च ।
 समान्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७४ ॥
 पञ्च सेनाग्रगान् हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि ।
 प्रूरमन्त्रञ्च निष्पिष्य गृह्णन् समुपागमत् ॥ ७५ ॥

स चेति । स सुग्रीवः दिङ्मूः अन्वेष्टिष्विषुः सर्वान् वानरान्
 समानीय सर्वा दिग्भ्यः प्रस्थापयामास ॥ ७२ ॥

तत इति । मृधस्य संपानेर्वचनात् 'तस्यां वसति वैदेही दीना
 कौश्लेयवासिनी' इत्येवंरूपात् पुञ्जुवे उल्लङ्घितवान् । इतः सुन्दर-
 काण्डकथासंयुक्तः ॥ ७२ ॥

सचेति । अशोकवनिकागतां प्रमदावनस्थितां ध्यायन्तीं राम-
 मिति श्लेषः ॥ ७३ ॥

निवेदयित्वेति । अभिज्ञानम् अङ्गुलीयकरूपं, प्रवृत्तिं रामसु-
 ग्रीवसख्यादिसर्ववृत्तान्तं, समान्वास्य राघवस्य सर्वोऽपि आपारः तत्र-
 प्रत्यापयन्करककः इत्यादित्येककथनेन वैदेहीं समान्वास्य 'मृशीत्वा
 पत्यभिज्ञानम्' इति पाठे प्रत्यभिज्ञानं सीतासकस्थितचूडामणि-
 रूपम् । तोरणं अशोकवनिकागतप्रासादवद्विहारादसमिपेशं चका-
 रत् अशोकवनञ्च मर्दयामास ॥ ७४ ॥

अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद् वरात् ।
 मर्षयन् राक्षसान् वीरो यस्त्रिणक्षान यदृच्छया ॥ ७६ ॥
 ततो दग्धा पुरीं लङ्काम् चते सीताञ्च मैथिलीम् ।
 रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायात् महाकपिः ॥ ७७ ॥
 सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् ।
 न्यवेदयदमेयात्मा दृष्ट्वा भीतेति तत्ततः ॥ ७८ ॥

पञ्चेति । सेनायगाः सैन्यपतयः पिङ्गलनेत्रप्रभृतयः मन्त्रिसुताः
 अम्बुमात्यादयः अक्षं रावणसुतं निष्प्रियं चूर्णीकृत्य गृह्यन् इन्द्र-
 जित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रकृतबन्धनं समुपांगमत् प्राप्तः ॥ ७५ ॥

अस्त्रेणेति । मदस्त्रस्य अमोघत्वात् तेन बन्धनमात्रं चतुःपञ्च-
 षटिकानन्तरं पुनर्माक्षन्वेति ब्रह्मदत्तवरात् तावता कालेन ब्रह्मास्त्रो-
 न्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वापि यदृच्छया कार्यान्तरप्रसङ्गेन रावणदर्शना-
 पेक्षया यस्त्रिणः बद्धा नेष्टृन् तान् राक्षसान् प्रति वीरः हनुं
 समर्थोऽपि मर्षयन् क्षमां कुर्वन् रावणसमीपं प्राप्तवानिति श्रेयः ।
 'ममर्ष' इति वा पाठः ॥ ७६ ॥

तत इति । ततः रावणदर्शनादिस्थापारानन्तरं सीताम् चते
 सीतावस्थानप्रदेशं विना लङ्कां दग्धा रामाय प्रियं सीतादर्शनरूप-
 प्रियवार्त्तामाख्यातुं पुनः रामान्तिकं महाकपिः हनुमान् आयातुं
 आगतः ॥ ७७ ॥

सोऽभिगम्येति । प्रदक्षिणं प्रदक्षिणादिमुखमुपचारं महात्मानं
 परमात्मानं अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबलबुद्धिबैर्यादिवैभवः तत्पक्षः

ततः सुषीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ।
 समुद्रं सोमयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७९ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ।
 समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ८० ॥
 तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे ।
 रामः सीतामनुप्राप्य परां श्रीङ्गामपागमत् ॥ ८१ ॥

धार्धविभक्तिकस्तसिः । दृष्ट्वा सीता इति तत्त्वं न्यवेदयदित्यर्थः ।
 अथ दृष्टेति पदस्य प्रथमप्रयोगः, रामस्य सीतेति अथञ्चे तद्विषय-
 क्रियापदसंशयो नाभूदित्यर्थः ॥ ७८ ॥

तत इति । ततो युद्धकाण्डकथासंग्रहः । सोमयामास कङ्गागमन-
 मार्गदाने औदासीन्यात् समुद्रमापाताजमाकुशीचकार इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

दर्शयेति । समुद्रः शरद्वीभित इति श्रवः । समुद्रवचनात् 'एव
 सेतुं महेत्साहः करोतु मयि वानरः । तमहं धारयिष्यामि'
 इत्येवंरूपात् नलं सेतुम् अकारयत्, नलो न सेतुं कारितवानि-
 त्यर्थः ॥ ८० ॥

तेनेति । तेन सेतुना आह्वने युद्धे । अथ क्वचित् मध्ये 'अभ्यवि-
 षत्' इत्यादि श्लोकद्वयम्—

'अभ्यविषत् स कङ्गायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।

कर्कषा तेन महता देवा इन्द्रपुरोहताः ॥ (१)

सदेवविंशत्याकुष्टा राक्षसं तेऽभ्यपूजयन् ।

तथा वरमसन्तुष्टैः पूजितः सर्वैर्यतैः ॥ (२)

तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । *Vanars*
 अमृष्यमाणा सा सीता विविश अक्षयं सती ॥ ८२ ॥
 ततोऽग्निवचनात् सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ।
 बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८३ ॥

सङ्गायां सङ्गाराज्ये राज्ञमेन्द्रं तत्त्वत्त्ववहारविषयो भवति यथा
 तथाऽभ्यविशत्, तेन कर्मणा रावणहननादिरूपेण सदेवर्षिगणाः
 देवर्षिसहिता गणाः अर्थात् ऋषिगणाः तत्सहिताः देवा इत्यर्थः ।
 तदिदं श्लोकद्वयं 'पूजितः सर्वदैवतैः' अभिविधा चेत्यनेन पुनस्त-
 मिति प्रक्षिप्तमेव बोध्यम् । सीतां प्राप्य अन्, पश्चात् परां व्रीडां
 रघोःश्चे चिरोषितां पुनर्गृहीतवानिति लोकापवादप्रज्ञया अति-
 श्रयितां सञ्जाम् उपागमत् ॥ ८१ ॥

तामिति । जनसंसदि वानरराजससभायां परुषं मर्मस्पर्श
 'दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलानि मे दृष्टम्' इत्यादि कर्मणमुपाय
 लोकास्य नास्यां रामस्य कामादिदोषतः पुनः निवृत्त्यासि इति
 प्रत्यायनार्थम् । अमृष्यमाणा पातिव्रत्यसंशयजनितम् उत्सवचनम्
 'सतीत्यनेन पातिव्रत्यबलात् निजेच्छया अग्निप्रादुर्भावप्रकृतिमत्त्वयो
 तनम्' इति केचित् । 'सत्ताप्रादुर्भावितो ज्वलनः' इत्यन्ते ॥ ८२ ॥

तत इति । अग्निवचनात्—'विशुद्धभावां निष्पायां प्रतिगृहीत-
 राश्व' इत्येवंरूपात् विगतकल्मषां निष्पायां स्वयं ज्ञात्वा लोकास्य
 तथालं प्रत्याय्य सीताम् अङ्गीचकारेति शेषः । यतस्सीतेव
 प्रहृष्टः सन्तोषवशात् एव सर्वदैवतैः पूजितश्च रामो बभौ । कश्चित् 'अथ

कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

भदेवर्धगणं तुष्टं राधिवस्य महात्मनः ॥ ८४ ॥

अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।

कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुनोद ह ॥ ८५ ॥

हीदमनां रामो वचनाच्च गुरोस्तदा इति पठ्यते । तत्र त्वमनाम्
इति पुनरुक्तमापद्यते ॥ ८३ ॥

तेन कर्मणा सीतापत्यायनान्तेन कर्मणा ऋषिदेवगणसहितं
चराचरप्रजासहितं त्रैलोक्यं तुष्टं तुतोय, अत्र केचित् अच-
राणां उजादीनां रावणकृतपीडापरिहानाभावेन रावणवधजन्य-
सन्तोषाभावात् एवं व्याचक्षते । 'ऋषिदेवगणम्' इति पाठः ऋषयः
इति प्रकृतिभावः । तत्र देवगणा इन्द्रादयः ऋषिगणाः विश्वामित्रा-
दयः एतद्रूपं यत् त्रैलोक्यं सचराचरं, अत्र चरप्रजाः गतिभक्ष्य-
मात्रप्रधानाः तिर्यक्क्षोतसः प्रमुपस्थादयः ऐरावतादयः । अचर-
प्रजाः अचरप्रजाभिन्ना ज्ञानयुक्तप्रजा कर्वाकक्षोतसो मनुष्याः । यद्यस्य
स्वस्वश्रेयस्तिर्यग्बर्वाकक्षोतोयुतं देवर्धिवगणरूपं त्रैलोक्यं तुष्टं । राव-
णस्य मर्त्यापेक्षत्वात् प्राधान्येन देवर्धिवगणम् इत्याहुः ॥ ८४ ॥

अभिषिच्येति । राक्षसेन्द्रं भावितत्त्वव्यवहारविषयं, कृतकृत्यः
प्राक्प्रतिज्ञातविभीषणाभिवेककृतकृत्यस्यापि कृतत्वात् कृतकृत्यः
अतएव विज्वरः विगतावश्यकर्त्तव्यविषयचिन्तातापः, प्रमुनोदेति
च्छान्दसं परस्मैपदम् ॥ ८५ ॥

देवताश्च इति । 'सुप्तोत्थितवत् उत्तिष्ठन्तु वानरा' इत्येवंरूपं
वा रावणवधजनितहर्षवशात् सदिदृश्या समागताभ्यो देव-

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् ।

अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृदृतः ॥ ८६ ॥

भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।

भरतस्थान्तिके रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥

पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा ।

पुष्पकं तत् समारुह्य नन्दियामं यथौ तदा ॥ ८८ ॥

नन्दियामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।

रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥

ताभ्यः प्राप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिः संहतः पुष्पकेण
अयोध्यामुद्दिश्य प्रस्थितः जगाम ॥ ८६ ॥

भरद्वाजेति । 'चतुर्दशे तु सप्तमूर्ध्वे वर्षेऽहनि रघून्मम । न द्रक्ष्यामि
यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि ऊताश्रमम् ।' इति भरतेन प्रतिज्ञातत्वात्
भरद्वाजाश्रमे चतुर्दशसमासमाप्त्यनन्तरं मुनिवचनेन एकदिनविश्र-
म्भस्य प्राप्तत्वात् स्वागमनप्रबोधनाय हनुमद्विसर्जनं, यदा महत्या
वानरसेनया सह अकस्मात् गमने भरतादेः शङ्का माभूदिति तद्वि-
सर्जनम् ॥ ८७ ॥

पुनरिति । पुष्पकादवतीर्णत्वात् पुनः तत् पुष्पकं समाह्वय्य
आख्यायिकां पूर्ववत्तविषयां कथां भरद्वाजाश्रमादेवात् पूर्वमिष
जल्पन् कथयन् । सुग्रीवेति विभीषणादेरपणशब्दं ॥ ८८ ॥

नन्दियामेति । नन्दियामे भ्रातृभिः सह आख्यायिकां वत्प्रयुक्तां
जटां हित्वा त्यक्त्वा रामः सीतां अनुप्राप्य मन्त्रिवेषत्यागेन सीतानुसन्ध

पालयामाम चैवेमाः पिहवत् मुदिताः प्रजाः ।

अयोध्याधिपतिः श्रीमान् रामो दशरथात्मजः ॥ ८० ॥

प्रहृष्टमुदितो लोकः तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ।

निरामयो अरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ८१ ॥

न पुत्रमरणं केचिद् दृच्छन्ति पुरुषाः क्वचित् ।

नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥ ८२ ॥

न चाग्निजं भयं किञ्चित् नाप्सु मञ्जन्ति जन्तवः ।

न वातजं भयं किञ्चित् नापि ज्वरकृतं तथा ॥ ८३ ॥

रूपं प्राप्य यदा मुनिवेषत्यागेन हृष्टां सीतां प्राप्य प्राप्तविष्टुष्टं राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८६ ॥

एतदन्तं चरितं कृत्स्नत्वेनोपदिश्य देवर्षिः अतःपरमुत्तरकाण्ड-
विषयं भविष्यत्वेनोपदिशति, -प्रहृष्टेति । अनेन च रावणवधान-
न्तरं रामे राज्यं प्रशान्तिः सति वाल्मीकीनेरहं प्रति प्रश्न इति
ज्ञायते । प्रहृष्टः प्रातिस्निकपुत्रपञ्चादिसम्पत्त्या मुदितः आमसोभिश-
हित्येन मुदितान्तःकरुणः लोकः सर्वप्रजाः तुष्टः बह्वप्रदाद् भगवतः
सांसारिकपारमार्थिकार्थसाभात् तुष्टः अतएव पुष्टः दारिद्र्यकार्ण-
रहितः । आमयो मनःपीडा, रोगो देहजे व्याधिः, दुर्भिक्षेण चोरा-
दिभयेन च रहितः भविष्यति इति शेषः । यदा रामविरहेण दुःखि-
तः राममिच्छनेन तुष्टः तथा तद्विरहेण क्लेशः क्लमिस्तनादेव पुष्टः ॥ ८१ ॥

नेति । अग्निजं क्षेत्रं च जीवत्सु इति शेषः । अविधवा
भर्तनुममनाद् अर्थाशुपनसङ्गायाद् वा इति शेषः ॥ ८२ ॥

न चापि क्षुद्ध्यं तत्र न तस्करभयं तथा ।

नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ॥ ६४ ॥

नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ।

अश्वमेधश्चैरिष्टा तथा वज्रसुवर्णकैः ॥ ६५ ॥

गवां कोशयुतं दत्त्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकम् ।

असंख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो मन्त्रायणाः ॥ ६६ ॥

राजवंशान् शतगुणान् स्थापयिष्यति राघवः ।

चातुर्वर्ण्यञ्च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोज्यति ॥ ६७ ॥

न चाभिजम् इति पादत्रयेण आधिदैविकदुःखनिवृत्तिरुच्यते ।
चतुर्थेन आध्यात्मिकनिवृत्तिः ॥ ६२ ॥

मैतिकदुःखाभावमाह,—नचापीति । क्षुद्ध्यं क्षुदुपशमोपाया-
भावजं न च नैव भविष्यति इत्यनुषङ्गः ॥ ६४ ॥

नित्यमिति । कृतयुगे स्वाभाविकाद् अधर्मासम्बन्धात् नित्यं प्रजा-
मोदः, जेतायां अधर्मस्य पादांशेन सम्बन्धेऽपि रामपालनवैभवात्
तदनाक्रमेण नित्यप्रमोदत्वम् । अथ रामस्य भावि वृत्तान्तरमाह,—
अश्रुति । शतशब्देऽनन्तवाची, इष्टा, दत्त्वेत्यादिसङ्ख्यकथनं न तु
तेषां रामस्य स्वलोकप्राप्तिं प्रति हेतुता इति बोध्यं यत् कृतककृता-
श्वमेधाद्यनुष्ठानस्य मानुषोपाधिप्रयुक्तावर्ष्याश्वमनद्वारा ब्रह्मलोक-
प्राप्तौ हेतुत्वम् इत्युक्तं, तत्र भगवदवताराणां मुख्यपापसम्बन्धस्य
सर्वतश्च विरुद्धत्वात् । अश्वमेधाद्यनुष्ठानन्तु जीवामानं लोकौपदे-
शायः । इत्यन्वयविवक्षरः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दशवर्षमहस्त्राणि दशवर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपामित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ ६८ ॥

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च सम्मितं ।

यः पठेत् रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६९ ॥

एतदाख्यानमाद्युष्यं पठन् रामायणं नरः ।

सपुत्रपौत्रः भगणः प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥ १०० ॥

राजवंशानिति । कामरूपकान्यकुञ्जादितत्तद्राज्यपदस्थान् राज-
वंशान्, शतगुणान् अनेकगुणवृद्धिर्यथा भवति तथा स्थापयि-
त्यति शाश्वततद्वाङ्मयप्रदानेनेति शेषः । चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः ।
स्वार्थं व्यञ्ज । निधास्यति अङ्कितस्वधर्मभङ्गमपीति शेषः ॥ ६७ ॥

अवतारत्यागकालमाह,—दशति । उपासित्वा नित्यवदनुष्ठाय
इत्यर्थः । ब्रह्मलोकं मायिकं वैकुण्ठादिलोकं अनेन निजनित्यकर्म-
योगोपेतस्यैव साक्षात् परम्परया ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति ध्वनिः ॥ ६८ ॥

अथ नारदः श्लोपदिष्टसंक्षिप्तरामायणपाठफलमुपदिशति,—
इदमिति । पवित्रं पितृशोधनं पुण्यं सकलपुण्यसाधनं वेदैः स-
म्मितं सकलरहस्यवेदार्घ्यप्रतिपादकत्वात् वेदतुल्यम् ॥ ६९ ॥

सर्वपापमोक्षद्वारा मोक्षफलकत्वमुपपादितं, पुण्यस्त्वपि निम्न-
शास्त्रकलेन पापतुल्यतया ज्ञेयत्वात् इति मुमुक्षुफलमुद्दिष्टं मुमु-
क्षुषामपि प्रवृत्तये आह,—एतदिति । आद्युष्यं आयुःकरणम् ।
आख्यानमाख्यायिका ; रामोऽयम् प्रतिपाद्यो यस्य तत् रामायणम् ।
संज्ञात्वात् ज्ञेयम् । गणो दासीदासादयः, तैः सञ्च इति हेतुकान्

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्

स्यात् कक्षियो भूभिपतित्वमीयात् ।

वणिग्जनः पथ्यफलत्वमीयात्

जनश्च प्रूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥१०९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये

बालकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

भोगान् भुक्त्वा प्रेत्य मृत्वा स्वर्गे महीयते स्वर्गिभिः सत्कृतो मोदते
इत्यर्थः । पठन्निति द्वैतौ शता ॥ १०० ॥

पठन्निति । द्विजः मुख्यद्विजो ब्राह्मणः पठन् वागृषभत्वं शब्द-
ब्रह्मपारगत्वं प्राप्नुयात् । स्यादिति यद्यर्थः; यदि कक्षियः, तदा रामा-
यज्ञं पठन् भूभिपतित्वं प्राप्नुयात् । पथ्यैः क्रयद्वयैः साध्यं मूलात् द्विगुण-
त्रिगुणचतुष्टयादिरूपं यस्य तत्त्वं प्राप्नुयात्, धनसमृद्धिं प्राप्नुयात् इति
फलितार्थः । श्रूद्रोऽपि जनः वैश्विर्कदासः, अथ इन्द्रपुत्रः इत्यध्याहारः
महत्त्वं द्विजेतरसर्वप्रजाभ्यः श्रेष्ठं देहान्ते सोपरितनवर्षं प्राप्तिञ्च कश्च
महत्त्वं प्राप्नुयात् । अस्य गायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननाय गायत्र्यादिमा-
क्षरेणोपक्रम्य यादिति गायत्र्यन्तिमाक्षरेण समाहितवान् ॥ १०९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे त्रैरामीये रामायणतिलके

श्रीमद्बालकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

—१०—३३१—३—

नारदस्य तु तद् वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।

पूजयामास धर्मात्मा सहशिक्ष्यो महामुनिम् ॥ १ ॥

यथावत् पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा ।

आपृच्छैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥

स मुञ्चन् गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा ।

जगाम तमसातीरं जान्मव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥

नारदस्येति । विशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवती
विश्विचार्या च शारदा वागी यस्य सः ; सहशिक्ष्य इत्यत्र बोध-
सर्जनस्येति वैकल्पिकत्वात् सत्त्वाभावः । प्रश्नानुरूपं वाक्यगुणसमूह-
वच उत्तरं सम्यग् दत्तमिति पूजयामास । अतिविचित्रं भगवद्-
वचनमित्यादिशब्दैः ॥ १ ॥

यथावदिति । आपृच्छैव साधु यामि इत्युक्तौ च अभ्यनुज्ञातः, यथा-
सुखं विहरतामिति वाञ्छीकिना अनुगमनपूर्वम् अभ्यनुज्ञातः, अनेन
गुणशिक्ष्ययोः स्नेहभक्तिप्रकाशनं । विहायसमिति मुञ्चिष्यम् ॥ २ ॥

स इति । स वाञ्छीकिः तस्मिन् नारदे देवलोकं गते सति मुञ्चन्
स्वाश्रमे स्थित्वा पश्चात् माध्याह्निकार्थं जान्मव्यास्त्वविदूरतः समीपे
वर्तमानं तमसातीरं जगाम । यत्तु मुञ्चन्मापेक्ष देवलोकं गतोऽप्यत्र

स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।
 शिष्यमाह स्थितं पार्थे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥
 अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ।
 रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥
 न्यस्यतां कलशस्तान् दीयतां वल्कलं मम ।
 इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 एवमुक्त्वा भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ।
 प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥
 स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ।
 विचचार ह पश्यंस्तस्मै रुर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥

इति तत्र । आन्दसत्वकल्पने मानाभावात् । अथयत्वकल्पनस्यापि
 अगतिकगतिकत्वात् । मुहूर्त्तादिति पाठस्तु कल्पितः ॥ १ ॥ ४ ॥

अकर्दममिति । अवतरणप्रदेशस्य पद्मराहित्यम् अनेनोच्यते,
 तीर्थं ऋषिजुष्टजलम् । निशामय पश्य । अतएव इमोदर्शन इति
 मित्वाभावाद् अश्रुत्वम् । रमणीयत्वे हेतुः, प्रसन्नाम्बु इति, सन्मनु-
 ष्यचित्तस्य कामादिदोषराहित्येन नित्यप्रसन्नत्वात् सादृश्यम् ॥ ५ ॥

न्यस्यतामिति । वल्कलामिति पाठे आन्दसं स्वीत्वम् । “वल्कल-
 मश्लियाम्” इति निघण्टुः । इदमेव अत्यासन्नमपि अङ्गातीर्थं मध्याह्न-
 नापानप्रसन्नात् अगत्विति शेषः ॥ ६ ॥

एवमिति । वाल्मीकेनेति सखीदमित्यर्थः । प्रायच्छत इति शत-
 दशम् । नियतश्चेति वापरः ॥ ७ ॥

तस्याभ्यासे तु मिथुनं चरन्तम् अनपायिनम् ।

ददर्श भगवान् तत्र क्रौञ्चयोश्चाहनिःस्वनम् ॥ ९ ॥

तस्मात् तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ।

जघान वैरनिलयो त्रिषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥

तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।

भार्या तु निहतं दृष्ट्वा ह्राव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥

वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ।

तामश्रीर्षेण मत्तेन पत्निषा सहितेन वै ॥ १२ ॥

स इति । नियतेन्द्रियः जितेन्द्रियः विचचार, अनुष्ठानयोग्यैकान्तदेशनिरीक्षणाद्येति शेषः ॥ ८ ॥

तस्येति । तस्य वनस्य अभ्यासे समीपे चरन् भगवान्, तदनाभ्यासं यव चरन्तम् अनपायिनम् आधित्याधिरहितम् अतएव चारुनिश्चनं क्रौञ्चयोर्मिथुनं ददर्श । अनपायिनमित्यार्षम् ॥ ९ ॥

तस्मादिति । मिथुनात् विभक्तं एकं पुमांसं पापनिश्चयः तद्-चरन्-रूपपापनिश्चयः अतएव वैरनिक्षयः निजानपकारिष्वपि प्राणिषु अकारुण्यवैराश्रयः स इव निषादः तस्य पश्यतः तं पश्यन्तं अनादरे जघान । पश्यत इति बली अ अनादरे ॥ १० ॥

तमिति । चेष्टमानं सुठन्तं निहतं दृष्ट्वा निषादेनेति शेषः । करुणां गिरं दीनं शब्दं ह्राव अकारुण्यार्थकं । पाठान्तरेण 'खे परिष्वमा' खे आकाशे परिष्वमन् करीति सा 'ह्राव' ॥ ११ ॥

वियुक्तीति । सहचारिणा अश्वेरापमिति शेषः । मामश्रीर्षेण

तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ।

अधर्ममात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥

ततः करुणवेदित्वाद् अधर्मोऽयमिति द्विजः ।

निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वम् अगमः प्राश्रयतीः समाः ।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटादिवत् ताम्रवर्णं श्रीर्धगतचूडायुक्तेन मत्सेन कामसम्भोगवशा-
दिति श्रेयः । अतएव पत्रिणा सम्भोगकालत्वात् विततपक्षवता
सहितेन लसङ्गतेन तेन अपूर्णरतित्वाद् अत्यन्तम् शोकः इत्यभूतेन
पतिना वियुक्ता ररावेति पूर्णगान्धवः ॥ १२ ॥

तथाविधं कामभोगवशं धर्मात्मनः दयादाक्षिण्याहिसादि-
धर्मप्रवक्तृचित्तस्य कारुण्यं दया समपद्यत समजायत ॥ १३ ॥

तत इति । करुणवेदित्वात् सङ्घातकरुणत्वात्, क्रुद्धः हान्दसः,
विदेः सत्तार्थात् सामार्थाद् वा गिनिः । रुदतीं क्रौञ्चीं निशाम्य दृष्ट्वा
अयं काममोहितः पक्षिवधरूपः अधर्मं एवेति निश्चित्य क्रौञ्ची-
विषयकरुणावस्त्रेण अर्थात् पापकारिणि निषादे आविर्भूतदोष-
तया इदं वक्ष्यमाणवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

मा निषादेति । क्रौञ्चं त्वप्रत्यक्षवक्ष्यमाणनिषादप्रापरूपोऽर्थः तु
स्पष्ट एव । किञ्च मा कक्षीः निषीदत्यस्मिन् तत् सम्बोधनं मा निषाद ।
अद् यस्माद् हेतोः क्रौञ्चमिथुनात् सम्भोगदरीरावबन्ध्याद् एकं काम-
मोहितं रावणं अवधीः इतवानसि, तस्मात् त्वं प्राश्रयतीः समाः

अनेकान् संवत्सरान् अद्वितीयां प्रतिष्ठां अखण्डैश्वर्यान्न्दावाप्तिं
 अगमः प्राप्नुहि; तेनार्थतः शब्दतोऽपि मनाक् काव्यार्थसूचनम् इत्युक्तेः,
 श्रीरामकृतरावणबध्नुष्वकाव्यार्थः, काव्यादौ अवश्यकर्त्तव्याशीर्वादश्च
 सूचिन इति तीर्थः, कतककृतः प्रत्यक्षसंघर्षनिषादशापरूपोऽर्थस्तु
 स्पष्ट एव । किञ्च नितरां सदेवधिगणं नै लोकां अवसादयति
 पीडयतीति निषादस्तस्य सम्बुद्धिः । हे निषादौ रावण ! यद्
 यस्मात् क्रौञ्चमिथुनात् । अल्पीभावार्यक्रुष्टेः पचाद्यप्, क्रुष्ट,
 ततः स्वार्थिकोऽण् क्रौञ्चम् । राज्यक्षयवनवासादिदुःखेन अत्य-
 ल्पीभूतं परमकार्थं गतं यत् मिथुनं सीतारामरूपं, तस्माद्
 एकं सीतारूपं यस्माद् अबधीः बधाभ्यधिकपीडां प्रापितवा-
 नसि, तस्मात् त्वं प्रतिष्ठां, या लङ्गापुरे पुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन
 ब्रह्मणा प्रतिष्ठा दत्ता, ताम् अतःपरं मागमः इति काव्यार्थ-
 सूचनम् । नै लोकावस्य परममङ्गलरूपश्च इदं सरस्वत्या पुरस्ताद्
 आविर्भावितम् इत्याह । अत्रेदम् अवधेयं रावणबधे जाते अयो-
 ध्याराज्यप्राप्त्यनन्तरं नारदं प्रति प्रश्न इति स्वयमेव व्याख्यात-
 त्वात् तदुत्तरकाणिकैतत्सोकास्य एवंविधिघटितस्य उक्तार्थस्य
 कतकमते कथं सङ्कतिः ? कथं वा सर्वज्ञा सत्यसरस्वती भूतमर्थम्
 आशास्यत्वेन निर्दिशेत् ? इति । तीर्थव्याख्यानेऽपि इदं काव्यार्थसूचनं
 कविना काव्यमिति तदुक्तसम्प्रतिज्ञोक्तार्थाद् गम्यते । तत्र बाष्पिके-
 ल्लभा तात्पर्यं 'किमिदं व्याहृतं मया' इत्युक्तोरसङ्कतेः, न च किमि-
 दम् इत्यस्य पर्यं ग्रहं चेत्यर्थः तदर्थे च 'सोकोऽभिगीतः,—'मदतः
 परिवेशारो मरुत् तस्यावसन् गृहे' इत्यादिब्रह्मः श्रुतिब्रूयन्नेन
 ईदृशाकारसन्निवेशस्य श्लोकत्वेन मुनेरज्ञानमित्यस्य अज्ञानमनुचित-

त्वात् प्राक्तननारदऋषिसंवादस्यापि श्लोकरूपतया तत्रैव सन्देह-
 कारशौचित्याच्च, तत्प्रश्नोत्तरं सर्वं केवलं संस्कृतैरेव एतत् श्लोकोत्त-
 रमेव श्लोकैस्तस्यापि निबन्धनमिति कल्पना तु न युक्ता मानाभा-
 वाद् अन्यथोपपत्तेश्च । अधर्मत्वबुद्धिपूर्वं कथितवचनस्य ईदृशे अर्थे
 तात्पर्यसम्भवस्यापि अभावाच्च माडेो योगाभावेऽगम इत्येताव-
 न्नापेक्ष्य लुङ्गा भूतत्वस्यैव प्रतीत्या आशिषोऽप्रतीतेश्च । एतत्श्लोक-
 निर्गमकाले कवेः कार्यं करिष्यामीति बुद्धेरपि अभावाच्च ब्रह्मोपदे-
 शानन्तरमेव हि तथा बुद्धिर्वाल्मीकेः मम तु प्रतिभाति । नारदात्
 सगुणश्रवणानन्तरं मुनेः स्ववर्णनेच्छां ज्ञात्वा स्वचरित्रस्य च
 कदम्बरसमयत्वेन तत्प्रधानकार्ये अतिकरुणचित्तस्यैवाधिका-
 रात् । ऋषेः करुणचित्तत्वजिज्ञासयेव पूर्वभृगुदत्तश्रापस्य पुनरुक्तत्व-
 कारणेन दार्ढ्यसम्पादनाय च मुनेः ईक्ष्णाय च भगवान् राम एव
 निषादरूपेण पश्यतो मुनेः पुरतस्तमनादत्य क्रौञ्चं रक्षोविशेषरूपं
 जघान । तत्कृदिच्छावशादन्तर्यामितया तथा प्रेरणा च महान-
 धर्मेऽयमनेन कृत इति दद्या । पापमते निषाद ! यत् त्वं काममोहितं
 क्रौञ्चमिधुनात् मिधुनीभूतात् क्रौञ्चयुगात् विभक्तम् एकम् अबध्नीः
 तत् त्वमपि शान्भतीः समाः आयुःश्रेष्ठभूतानि बहूनि बर्षाणि प्रतिस्रां
 सध्नीसाहित्येन स्थितिम् इह लोके मागमः मा प्राप्नुहि । किन्तु
 अत्यल्पकालमेव तथा वास एकमिधुनीभावपर्यन्तम् इति यावत् ।
 इति श्रुत्वा मुनिः एकमबध्नीरित्युत्तोर्यथा स त्वया स्त्रीवि-
 रहितः कृतः, सा च नायकहीना कृता, तथा त्वमपि प्रियवा
 सभार्यया हीना भव, सा च त्वया हीना भवतु इति पर्यवसा-
 नम् । अगम इत्यङ्गागमकं मादुयोगेऽपि आर्षत्वात् । तस्य रक्षो-

रूपत्वं तु एतदुत्तरं ब्रह्मणः सकाशात् सकलरामवृत्तान्तज्ञानवर-
 साभोत्तरकालं कृतं 'तस्मात् तु मिथुनादेकम्' इति श्लोके वैरनिखय
 इति विशेषणेन सूचितम् । रक्षस्वेन तस्य लोकदृष्ट्या वैर-
 निखयत्वप्रसिद्धेः निषादस्यापि प्राणिवु न वैरम्, किन्तु आहा-
 राद्यर्थमेव तद्-हननमिति प्रसिद्धेऽपि । अतएवारण्यकाखे मृगयाव्य-
 सनमुपक्रम्य 'विना वैरं च दौड्रेति—

तृतीयं यदिदं दौड्रं परप्राणाभिहिंसनम् ।

निर्वैरं क्रियते मोहात् तच्च ते समुपस्थितम् ॥'

इति च वक्ष्यति—

'शीखेव व्यसनान्यद्य कामजानि भयन्तु ते ।

इति चोपक्रमे उक्तं नन्वीदृशोऽर्थस्त्वया केन मानेन निर्बात इति
 चेत् पृष्ट्वा, ऋध्वत्तरस्वारस्यात् । तच्चाग्रे स्फुटम् । तत्र सन्देहस्येत्
 स्वान्तर्यामिणं पृच्छ, तदुक्तं पादो शिवशिवासंवादे रामवैभवा-
 बर्णे चतुर्विंशे अध्याये—

'ततो जानपदः कञ्चित् पामरः काठविक्रयी ।

स्वधूमर्हणद्वारा रावणस्य ष्टहीषिताम् ॥

मर्हयामास वैदेहीं दुर्दत्तो लोकनिन्दकः ।

वत् श्रुत्वा देवि ! चारुभ्यो भीतो लोकापवादतः ॥

आह्वय कल्पयं प्राह रामो राजीवचोचनः ।

शब्दु मे वचनं गुह्यं लीलासंख्यामकारणम् ॥

वाल्मीकिनाथ भृगुणा प्रतोऽस्मि किञ्च वक्ष्ये ।

तस्मादेतां व्यजान्यद्य जना नैवाप कारणम् ॥'

इति । तथा ज्ञान्ते पाताकखळे अयोभामाप्रसन्नो तत्रत्यतीर्था-

श्रमवर्णनप्रस्तावे—

‘शापित्वा हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्पधम् ।

प्रेवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसत्कृतः ॥

न निधादः स वै रामो मृगयां चतुर्मागतः ।

तस्य संवर्णनेनैव सुश्लोक्यस्त्वं भविष्यसि ॥

इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः ।

ततः संवर्णयामास राघवं ग्रन्थकोटिभिः ॥’

इति । कोटिभिः शतकोटिभिः चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रवि-
स्तरमित्यन्यत्रोक्तोः । तत्र सम्पूर्णं ब्रह्मलोकं इत्येतिह्यम् इह तु कुश-
लवोपदिष्टा चतुर्विंशतिसहस्रीत्यलम् । योगवाशिष्ठे तु शापान्तरा-
ख्यपि उक्तानि तथाहि—

‘सनत्कुमारो निष्काम अघसद् ब्रह्मसद्गनि ।

वैकुण्ठादागतो विष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिः प्रभुः ॥

ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः ।

विना कुमारं तं दृष्ट्वा ह्युवाच प्रभुरीश्वरः ॥

सनत्कुमार ! क्षत्र्येति निष्कामो गर्वचेष्टया ।

अतस्त्वं भव कामार्सः शरज्ज्मेति नामतः ॥

तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत् ।

किञ्चित् काशं हि तत् त्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि ॥’

शापितः प्रभुः किञ्चित् काशमवताशक्तो त्वत्पकारं तत् त्यक्त्वा
तद्रूपं त्यक्त्वा अज्ञानी स इव । तथा—

भृगुभार्यां हतां दृष्ट्वा प्रेवाच क्रोधमूर्च्छितः ।

विष्णो ! तवापि भार्याया विद्योगो हि भविष्यति ॥

तथा—

‘वन्द्यः प्रापितो विष्णुः क्लृप्तं यत् त्वया कृतम् ।

अतस्त्वं स्त्रीवियोगं हि वक्षनात् मम यास्यसि ॥’

प्रापितः शमः : क्लृप्तं पतिवेषेण सम्भोगरूपम् । तथा—

‘भार्या हि देवदत्तस्य पयोष्णीतीरसंस्थिता ।

वृत्तिं हृद्वेषदृग्बिम्बुं दृष्ट्वा पञ्चत्वमागता ॥

तत्र शमो हि वृद्धरिः दुःखार्त्तः स्त्रीवियोगतः ।

तत्रापि भार्यया सार्द्धं वियोगो हि भविष्यति ॥’

इति । दुःखार्त्तः तृतीयार्थं आर्षीं प्रथमा, दुःखार्त्तेन इत्यर्थः ।

साराभाषोऽपि किञ्चिन्वाकाङ्क्षे, तत्रैव वक्ष्यते इत्यर्थं विस्तरेण ।

‘प्राचेतसेन मुनिना रामो राजीवलोचनः ।

तमसोपवने शमो वेषदृग् जानकीपतिः (१)

श्रीरामः प्राकृतां लीलां स्त्रीयां वर्णयितुं तदा ।

मन्दोदरीपतिं क्रूरं क्रौञ्चवद् दृष्टवान् शमः (२)

असह्यं निहतं दृष्ट्वा मुनिः प्रापन्नधाददौ ।

चिरं मा तिष्ठ मञ्जा त्वं निषाद परहिंसक (३)

शार्पं श्रुत्वा सर्वान्मा तत्रैवान्तरधीयत ।

शोकाक्रान्तस्तु वाष्प्रीकिर्त्रं सञ्जायुं सञ्जाधितः (४)

इति ।

व्यक्ता जीर्णदुःखवद् वसुमती बहोऽभुधिर्विन्दुवत्

वाक्यायेव अरत्कपोतक इव आषादिभो रावणः ।

सङ्गाः कापि विभीषणाव सङ्घसा मुनेव हसोऽर्पिता ।

श्रुत्वाैव दधुनामन्त्रस्य परितं क्रौ वा नरो नाशयि (५) ॥ १५ ॥

तस्येत्यं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।

शोकान्तर्नास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥

चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।

शिष्यं चैवाब्रवीद् वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥

पादवद्धोऽक्षरममस्तन्नीलयसमन्वितः ।

शोकान्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥

तस्येति । मया मुनिना शान्तेन तपस्विना शकुनिशोकपीडितेन इदम् ईदृशं क्रूरं तपोनाशकरं किं व्याहृतम् इति वीक्षतेऽ-
नर्थ्याभिप्रेरणया निषादे सर्वतो महत्त्वसम्भावनया दृश्यमानकौशे
तद्वैपरीत्यसम्भावनया अतिनिन्द्यम् अयशस्करं महापातकेभ्योऽपि
अधिकं पापं दत्तम् इति चिन्ता बभूव, यद्यपि एतत् सर्वं वाञ्छी-
किञ्चतमेव, तथापि कुश-शव-गेयतया अस्व काव्यस्य करणात्
तदुक्तितया एवम् उक्तिः । अन्यथा स्वचिन्तायाः स्थापरोक्षत्वात्
बभूव इति लिङ्-असङ्गतिः स्यात् । यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यम् उपोद्-
घातरूपं कस्यचित् शिष्यस्य वाञ्छीकीयोपोद्घातत्वात् वाञ्छीकी-
योक्तिः आरोक्ष्यमारोप्य स्वमपि तद्योक्तिरूपोद्घातत्वद्योतनाय
इत्यन्ये ॥ १६ ॥

चिन्तयन्निति । महद् अयशस्करमिदं कर्म दत्तम् इति चिन्तयन्,
तत्सङ्गन्तया इत्यं मतिं सङ्गन्तं चकार ; तदभिप्रायकं वाक्यं
शिष्यम् अब्रवीत् इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

पादेति । अष्टाक्षरानुष्टुप्पादैर्बद्धः अक्षरसमः इत्यं प्राप्नोत्-

श्रियस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ।

प्रतिजयाह सन्तुष्टस्तस्य तुष्टोऽभवन मुनिः ॥ १९ ॥

सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि ।

तमेव चिन्तयन्नर्थम् उपावर्त्तत वै मुनिः ॥ २० ॥

भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान् गुरोः ।

कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥

गुणलघुत्तरवैषम्यरहितः ; तथा तन्वी वीणा, लयः तासमृदङ्गवेणु-
हस्ताभिनयानां समकालं विरामस्ताभ्यां युक्तः । तद्वगम् आरोप्य-
वाद्यैः सह गातुं योग्य इति यावत्, अतः श्लोकार्त्तस्य शापरूप-
सया अनौचित्येन प्रवृत्तोऽपि मे मम श्लोको यशोरूपो भवतु,
अन्यथा अयशोरूपो मामूदित्यर्थः । अत्र भवत्विति पाठश्च
ब्रह्मपुस्तकसम्मतः तीर्थसम्मतश्च, 'श्लोको यशसि पद्ये च' इति
मिचगुटः ॥ १८ ॥

श्रिय इति । एवं ब्रुवतस्तस्य षड्भेवाकां यशो भवतु इत्येकं
रूपं वृष्टः सन्, तथैवेदं यशोरूपमेवेदम् इत्यनुमोदनेन प्रतिज-
याह अङ्गीचकार । अयशोरूपेऽपि दशस्वानुमोदनेन गुणस्तस्य
तुष्टोऽभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥

सहति । अभिषेकमिति मध्याङ्गकर्त्तव्यानुष्ठानोपपन्नम् । तमे-
वार्थमवशतः श्रापार्थश्लोकोत्पत्तिरूपम् । उपावर्त्तत न्यवर्त्तत ॥ २० ॥

श्रुतवान् ब्रह्मश्रुतः । पृष्ठतः पृष्ठभागेभ्योऽसादितकारः परिपूर्णं
कलशमादाय अनुपश्चाद् जगाम इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

स प्रविष्ट्यान्नपदं प्रियेण सह धर्मवित् ।

उपविष्टः कथास्नान्यासकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥

आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्त्ता स्वयं प्रभुः ।

चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥

वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ।

प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यै परमविस्मितः ॥ २४ ॥

पूजयामास तं देवं पादार्घ्यासनवन्दनैः ।

प्रणम्य विधिवत् चैनं पृष्ट्वा चैनं निरामयम् ॥ २५ ॥

स इति । मुखतः अन्धाः कथास्रकार मनसा तु प्रापार्थक-
ल्लोकविषयं ध्यानमास्थितः । यत् तु ध्यानम् अम्बाया गायत्र्याः
चतुर्मुखब्रह्मप्राधान्येन ध्यानमास्थित इत्यर्थं इति तत्र, तदास्मि-
तोऽन्धाः कथास्रकार इत्यस्य असङ्कतेरित्यर्थं ध्यानपदाधीनभिन्न-
द्रव्याभिनिवेशेन ॥ २२ ॥

अथ तच्चिन्तां निवर्त्तयितुं ब्रह्मागमनमाह,—आजगामेति ।
स्वयं प्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतया सर्वलोकसङ्ख्ययोगिभ्यो-
न्वर्थादिशक्तिमान्, अतएव भूरादिलोकनिर्माता, तं शायद्वल्मी-
कादश्वत्थाद् अतिचिन्ताकान्तम् ॥ २३ ॥

वाग्यतः अतिसम्भवत्वाद् वक्तव्यम् । प्रयतोऽतिगम् ॥ २४ ॥

पूजयामासेति । वन्दनं स्तुतिः प्रणम्येति दृष्टमुक्तेः एनमित्यादि
उत्तरान्वयि ॥ २५ ॥

अथोपविश्य भगवान् आसने परमार्चिते ।

वाल्मीकीये च ऋषये सन्दिदेशासनं ततः ॥ २६ ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञातः शोऽधुपाविशदासने ।

उपविष्टे तदा तस्मिन् साक्षात् शोकपितामहे ॥ २७ ॥

तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्धानमास्थितः ।

पापात्मना कृतं कष्टं वैरयच्छब्दबुद्धिना ॥ २८ ॥

यस्मादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्याद् अकारणात् ।

शाचन्नेव पुनः क्रौञ्चीम् उपस्योकमिमं जगौ ॥ २९ ॥

एनं मुनिं ब्रह्मा अनामयम् आमयः पीडा तत्रहितं व्ययहीनम्
इति यावत्, तपः इति शेषः । तत् पृथा अन्तरं खयमासने उप-
विश्य ऋषये आसनं सन्दिदेश आसने उपवेशुम् अनुमेने इत्यर्थः ।
'वाल्मीकीये च ऋषये' इति धाठः । एतेन, 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्
श्लेषान्मुननामयम्' इत्युक्तेर्ब्राह्मणं प्रत्ययं प्रकृतः स्मार्त्ताचारविबद्धः
तं देवमित्यनेनैव क्षिप्ते एनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तम् ॥ २६ ॥

शोकपितामहे उपविष्टे सति तदनुज्ञया खयमुपाविशत् इति
सम्बन्धः ॥ २७ ॥

तदुक्तेषु क्रौञ्चगतेन वैरं गृह्णाति सा चासौ बुद्धिस्तदता कर्त्त-
रि ल्युट् बाह्यकात्, निघादेनेति शेषः । कष्टं कृतं क्रौञ्चबद्धरूपं
तयोनाशसम्भादकशापनिःसारणेन कष्टं कृतं ममेति शेषः ॥ २८ ॥

कष्टमेवाह,—य इति । हन्याद् अतवानित्यर्थे शब्दसम् । अका-
रणाद् ब्रह्मणः कारकं विना, उप समीपे ब्रह्मणः समीपे ॥ २९ ॥

पुनरन्तर्गतमना भूत्वा श्लोकपरायणः ।

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम् ॥ ३० ॥

श्लोक एवास्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ।

मच्छन्दादेव * ते ब्रह्मन् प्रवृत्तं सरस्वती ॥ ३१ ॥

श्लोकपरायणः कौश्लबधकृतकौश्लीदुःखदर्शनजेन स्वस्य मुख-
तस्तपोहानिकरशापार्थकश्लोकस्य अवशतो निःसरणजेन च श्लो-
केन व्याप्तः । अतएव अन्तर्गतमना अन्तर्गतश्लोकार्थं एव दत्त-
चित्तः श्लोकं जगाविति सम्बन्धः । तं तथा श्लोकयत्नं प्रहसन्
मदिच्छ्यावतीर्षां सरस्वतीं न जानातीति हासं कुर्वन् ॥ ३० ॥

तद्वचनमेवाह,—श्लोक एवास्वयमिति । अयं त्वया बद्धः श्लोको
यशोरूप एवास्तु श्लोकशब्दस्य पद्यपरतया योजनेऽस्त्विति पाठस्य
असङ्गत्यापत्तेः अस्तीत्युक्तेरेव ब्रह्मण्य औचित्यात् । मम तु अयशो-
रूपस्य यशोरूपताश्रीदानमिति नासङ्गतिः । श्लोक एव त्वयेति
पाठेऽपि यशोरूप एवायं त्वया बद्धोऽत्र तव विचारः सन्देहो मास्तु
मद्वचनात् त्वत्सङ्गत्याश्च अस्य तथाभावप्राप्तेरित्याशयः । ननु
भवतु त्वदाश्रया तथात्वमस्याः परन्तु शान्तस्वभावस्य ऋषेर्ममेदृशी
वाग् अत्यन्तमनुचिता इत्यपि मा विषादं कुरु इत्याह,—मच्छन्दा-
दिति । मत्सङ्गत्यादित्यर्थः । विष्णोरवतारभूतस्य रामस्य तत्र श्लोऽपि
स्वसङ्गल्पत्वेन उक्तः । 'एकमूर्तिस्त्वयो देवा ह्यविष्णुपितामहाः'

* "सच्छन्दादेव"

इति वा पाठः ।

रामस्य चरितं कृतं कुर्वन् त्वम् ऋषिसत्तम ।

धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ ३२ ॥

वृत्तं कथय रामस्य यथा ते नारदात् श्रुतम् ।

रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद् वृत्तं तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥

इति हरिवंशोक्तेः । नन्वीदृशसङ्कल्पो ब्रह्मणोऽपि किमर्थः ? इति चेत्
शृणु, येषां परस्य दारविद्योगादिजनकं कर्म स्वस्य दारविद्योगा-
दिकं जनयितुं नाशं तेषामपि ब्रह्मशापः तज्जननेऽस्त्विति लोके
ब्राह्मणमाह्वार्यं सूचयितुम् । एवं राज्यादिसत्त्वेपि कामजय एव
उत्तमः, न तु तद्भोगशापलमिति च स्वयवहारेण शिक्षयितुम् ।
तत् प्रायश्चित्तविधया स्वकीर्तिवर्धनेन मुनेर्यशोऽद्भुतं भगवद्विषय-
महापापप्रायश्चित्तत्वात् । कैमुतिकन्यायेन इतरजनानां सर्वपाप-
प्रायश्चित्तं रामायणश्रवणादीत्यर्थतत्त्वं बोधयितुञ्चेति गृह्यात् ।
एतद्व्यक्तस्वारस्यबलेन मया योजितम् अतो निरीर्यं सहृदया
विचारयन्तु ॥ ३१ ॥

एवं परवशप्रवृत्तस्यापि शापस्य भगवद्विषयतया इतरसकल-
मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानिवर्त्यस्य यं प्रति असौ शापः तच्चरितवर्धनरूपं
प्रायश्चित्तमुपदिशति । रामस्य चरितमिति । लोके रामस्य, रमते
इति रामः, बाहुककात् कर्त्तरि षष् । तेन लोकाधिष्ठातुर्लोकान्त-
र्याम्बिभ्यश्च श्लथः । कुर्वन् वर्णयस्व । धर्मात्मन इत्यनेन रावणादिब-
धवत् शौचबधोऽपि धर्मफलक एव लोकव्यवहारेण लोकहित-
त्वात् तद्दृक्कालार्थं सूचितं ॥ ३२ ॥

वृत्तमिति । अस्य नारदात्तविशेषपरत्वात् अप्येनोक्तम् ; चिब-

रामस्य सहस्रैमित्रे-राक्षसानाञ्च सर्वशः ।

वैदेह्याश्चैव यद् वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ॥ ३४ ॥

तच्चाप्यविदितं * सर्वं विदितं ते भविष्यति ।

न ते वाग् अनृता काव्ये काचिद् अत्र भविष्यति ॥ ३५ ॥

कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकवद्धां मनोरमाम् ।

यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ॥ ३६ ॥

तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ।

यावद् रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥ ३७ ॥

मीरयतीति धीरः । तेन बुद्धिप्रेरकस्य इत्यर्थः, तेन गायत्र्यर्च-
भूतस्य इत्युक्तम् । रामलक्ष्मणयो राक्षसानां सीतायाश्च यत् प्रकाशं
तदीयानां प्रकाशं तवाविदितम् । यदि वा यदि तदीयाना-
मपि रहः अविदितं तव तु सुतरामविदितं तदपि सर्वं ते
विदितं भविष्यति । अनेन तत्करुणयोग्यता-दानम् । यच्च मा
निघादेतिवद् अपर्यालोच्यापि वाक् त्वत्तो निःसरिष्यति,
सापि नान्यथा भविष्यति, तेनास्या अपि सत्यत्वं भावीति अग्नि-
तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एवं सामर्थ्यं दत्त्वा उपसंहरति,—कुर्विति । यावदित्यादि
उत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

* “तच्चाप्यवितथम्”

इति वा पाठः ।

तावद् ऊर्द्धम् अधश्च त्वं महलोकेषु निवत्स्वसि ।

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीषत ॥ ३८ ॥

ततः सशिक्षो भगवान् मुनिर्विस्मयमायथौ ।

तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ।

मुञ्जमुञ्जः प्रीयमाणाः प्राञ्जश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥

समाचरैश्चतुर्भि र्थः पादैर्गीतो महर्षिणा ।

सोऽनुयाहरणाद् भूयः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥

तावदिति । यावत् त्वत्कृतकथाप्रचारः ; तावद् अधश्च त्वं
दयापूर्वमपि अतिमहति क्रोधकारणात् अधोगमनयोग्योऽपि
त्वम् ऊर्द्धं सर्वोर्द्धं वर्तमानेषु महलोकेषु निवासं प्राप्स्यसि, ततो
मया सह मोक्षसे इत्यर्थः । लोकेष्विति तदवयवाभिप्रायं ब्रह्म-
वचनम् ऊर्द्धमधश्च विद्यमानेषु महलोकेषु मन्निर्मितलोकेषु निव-
त्स्यसि, सर्वत्र अप्रतिहतगतिः सत्परिष्यसि, ततः परं मुक्तिं
प्राप्स्यसीति तीर्थः । तत्र महलोकेष्वित्यस्य चारितार्थं चिन्त्यम् ।
इतीति, तत्रैवान्तरधानेन अस्यापि अन्तर्यामिरूपता उक्ता ॥ ३८ ॥

तत इति । विस्मयम् आश्चर्यम् । तस्येति । प्रीयमाणाः, आश्चर्य-
मिदमस्मद्गुरोः पदं, यद् ब्रह्मणापि अनुमोदितं प्राञ्जश्च ब्रह्ममात्मम्
इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदेवाह,—समेति । साम्यं गुरुब्रह्मरराचित्यम् । यः ऋषिणा
गीतः स अनु अतिप्रथितश्लोकोत्पत्त्यनन्तरं आचरन्नाद् भूयः

तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः ।

कृतं रामायणं काव्यम् ईदृशैः करवाण्यहम् * ॥ ४१ ॥

उदारवृत्ताद्यंपदैर्मनोरमै-

सादास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।

श्लोकः विपुलः श्लोक एव श्लोकत्वं प्राप्त इति वयं मन्यामहे इति प्राञ्जरिति सम्बन्धः, उत्प्रेक्षा चेद्यम् । तेनास्य श्लोकस्य कवच-
रसमयत्वं ध्वनितम् । अत्र नष्टकौशलासम्बन्धकः कौशवीविरावानुदी-
यितो निषादविषयकौध्वयभिचारिको मा निषाद इत्यादिवाक्यानु-
भावकः कवचो रस इति बोध्यम् । यत्तु पूर्वश्लोके प्राञ्जरित्यस्य
पठन्तीत्यर्थकरणं पुनः पुनः पाठेन आनन्दवन्तोऽभूवन्निति पलि-
तार्थकथनम् । अत्र च श्लोके भूयोऽनुयाहरत्वात् मुञ्जमुञ्जः शिथैः
पुनः पाठात् श्लोके श्लोकः श्लोकत्वेन प्रतिबन्धोऽभवत्, श्लोकत्वं
प्राप्त इति तीर्थ्यादिव्याख्यानं तदतिनिःसारमिति स्पष्टमेव ॥ ४० ॥

तस्येति । ईदृशैर्मां निषादेतिवत् कवचरसप्रधानैरित्यर्थः ।
अनेन अन्ये रसा अत्र गुणीभूता इति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥

उदारेति । उदारस्य यद् वृत्तं चरितम् उदारं वा वचरितं

‘धर्मकामार्थसम्बन्धं वञ्चिन्नार्थविस्तरम् ।

समुद्रमिव रत्नाढ्यं लोकश्रुतिपराचक्षम् ॥’ १

इत्यपि केचुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

समाचरैः सोकशतैर्यशस्विनी

यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः ॥ ४२ ॥

तदुपगतमनाससन्धियोगं

सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ।

तद्रूपार्थबोधकैः पदैः मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः । अस्य
यशस्विनी रामस्य दाशरथे रामस्य नारदोपदिष्टस्य । सोकशतै-
रिति शतशब्देऽनन्तवाची ॥ ४२ ॥

एवं काव्यनिर्माणमुक्त्वा तत्र श्रोतृन् अभिमुखीकरोति,— तदिति ।
समासः तत्पुरुषादिः, सन्धिरेकादशादिजः, योगः प्रकृतिप्रत्यययोः,
एते उपगता यथाश्याकरणाशङ्कारशास्त्रमर्थ्यादं वस्तिन् काव्ये
तादृशं काव्यं रघुवरचरितं तद्वर्णनरूपम् । समः पतत्प्रकर्षादि-
दोषरहितो मधुरः कवचरसयुक्तत्वेन माधुर्यगुणप्रधानः, उपनतः
प्रसन्नतया उपलभ्यमानो योऽर्थः तद्बोधकवाक्यैर्निबद्धम् । उपनत-
त्वेन प्रसादगुणवन्मा दर्शिता । समुदायेन वैदर्भीरीतिमत्त्वं ध्वनितं
रघुर्गत्यर्थात् निष्पन्नरघुवरशब्देन तस्य सर्वान्तर्यामित्वं ध्वनितम् ।
इदंशस्यापि मिथ्यार्थकत्वे अनुपादेयत्वं स्याद् अत आह,—मुनि-
प्रणीतं ब्रह्मानुग्रहप्राप्तसत्यवाग्निप्रणीतम् । पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादि-
साधनत्वं तु रघुवरचरितम् इत्यनेन उक्तप्रायमेव । दशशिरसश्च
बध्मिद्वयेन अन्तमिदं श्रोतव्यमिति सूचितं तेनैव सूचितफल-
लाभात् उत्तरकाण्डं तस्य खिलं भारतस्य हरिवंशवत् । अतएवाग्नि-
मसर्गे वनसङ्घरूपपर्यन्तं वृत्तान्तोपक्रमेव समाधिना ऋत्विर्वक्ष्यतीति

रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं

दशशिरसश्च बधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे -

द्वितीयः सर्गः । २ ।

प्राञ्चः, परे तु दशशिरसो बधं च इत्यन्वयः, तेन सीतात्यामादि-
रूपोत्तरकाण्डीयवृत्तान्तसंग्रह इत्याहुः ॥ ४३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

श्रुत्वा वस्तु समयं तद् धर्मार्थवहितं हितम् ।
 अतमन्वेषते भूयो यद् दत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥
 उपसृष्टोदकं मन्वकु मुनिः क्षित्वा क्षताक्षलिः ।
 प्राचीनायेषु दर्भेषु धर्मेष्वान्वेषते * गतिम् ॥ २ ॥

श्रुत्वेति । नारदात् काव्यनिबन्धं रामचरितकथं वस्तु श्रुत्वा समयं प्रकाशरहस्यवहितं कुत्र इति च प्रश्नमुक्त्वा श्रुत्वा + तस्य धीमतो रामस्य यद् दत्तं इति अदृष्टप्रकारं ब्रह्म भूयः पुनः अर्त्तं साक्षात्कारनिषयोः यथा भवति तथा कर्तुं अन्वेषते उपसृष्टे स्मेति श्लोकः । प्रसृष्टोदके निबन्धोपलक्षणम् । यद्यत्नेन तत्तद्वितं हितं मोक्षपथकम् ॥ १ ॥

उपसृष्टोदकेति,—उपेति आचन्वेषतेः । अन्वेषन् श्रुत्वात्प्रश्न-
 दीक्षा । इत्यन्वेषामपि प्रायस्कल्पप्रधानाम् अपवर्णनं प्राप्तयेषु
 दर्भेषु क्षित्वा धर्मेष्वेतान्नेन प्रशस्तकारणयेव च गतिं रामदीना
 चरितकथं अन्वेषते अविश्लेषेण यद्विदि स्यात् ॥ २ ॥

(१) 'आचन्वेषते'

इति भाष्यः ।

(२) नारदमुक्त्वा श्रुत्वेति चेति ।

रामलक्ष्मणसीताभी-राज्ञा दम्बरधेन च ।
 सभाध्येष सराष्ट्रेण यत् प्राप्तं तत्र तन्वतः ॥ ३ ॥
 इक्षितं भाषितं चैव गतिर्यावच्च वेदितम् ।
 तत् सर्वं धर्मवीर्येण यथावत् संप्रपश्यति ॥ ४ ॥
 स्त्रीहृतीयेन च तथा यत् प्राप्तं चरता वने ।
 सत्यसन्धेन रामेण तत् सर्वं चाप्यवेषत ॥ ५ ॥
 ततः पश्यति धर्मात्मा तत् सर्वं योगमास्थितः ।
 पुरा यत् तत्र निर्वृत्तं पाणावानलकं यथा ॥ ६ ॥

रामेत्यादि-श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । भाष्याः कौशल्याद्याः तत्-
 सहितेन दम्बरधेन रामादिभिश्च यत् प्राप्तं सम्बद्धं चरितं राव्य-
 पाणनादिरूपं इक्षितादिरूपञ्च तत् सर्वं तत्र समाधौ तन्वतः धर्म-
 वीर्येण योगजननेन पश्यति स्म ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयोध्यावासकादिकं वृत्तं निरीक्ष्य तदनन्तरं वनवासिकञ्च
 निरीक्षितम् इत्याह,—स्त्रीहृतीयेनेति । धितीयो चरिता यत् सर्वं
 चेति चक्षुः तद्गुणरक्षाधिकम् उत्तरकाव्येण वेदयोः इत्याह ॥ ३ ॥

नेह दर्शनं संप्रचदित्याह,—तत इति । पूर्वाचरितव्योमात्मा-
 नादित्यर्थः । योगं समाधिं तत्र समाधौ पुरा पश्यति । यथावत्
 त्वयः । यन्निर्वृत्तं प्राप्तं इहमुपलब्धञ्च यत्र भाषितं इक्षितं वेदितं च
 इति यावत् ॥ ६ ॥

तदिति । यथावत् निर्वृत्तं यत्र भाषितं इक्षितं वेदितं च इति यावत्

तत्सर्वं तत्ततो दृष्ट्वा धर्मेण च महामतिः ।
 अभिरामस्य रामस्य तत् सर्वं कर्तुमुद्यतः ॥ १३ ॥
 कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविक्षरम् ।
 समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥
 स यथाकथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ।
 रघुवंशस्य चरितं प्रकार भगवान् मुनिः ॥ २ ॥

अनागतश्च तद्विषयं काथ्यम् । अभिरामस्येत्यनेन तादृशकाथ्यकर-
 यस्य रागप्राप्तता उक्ता ॥ ७ ॥

कामेति । कामरूपेण योऽर्थः पुरुषार्थरूपेण गुणेन फलेन
 युक्तम् । धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलैश्च विस्तरयत्, विस्तरेण तदुभयप्रति-
 पादकं तद्वाह्यं चेत्यर्थः । रत्नैः काथ्यगुणानुसङ्गात्पौरुषार्थं पूर्वम् ।
 सर्वश्रुतीनां मनोभृताः सारभृता उपनिषदस्वासांश्च तदर्थप्रति-
 पादकं तेन मोक्षफलकायम् । आस्थानान्तरं तु चरितम्वादि इत्युच्ये-
 त्थितम् * ॥ ८ ॥

इ इति : रघुवंशस्य तद्वशावतीर्णरामस्य नारदकाथ्यमनस्य
 चरितं तत्प्रतिपादकं काथ्यं प्रकार इत्यर्थः ॥ २ ॥

(*) कामस्य कार्यस्य कामार्थं वाच्यं महात्मना यथाकथितं
 संयुक्तं धर्मार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणसंयुक्तं
 धर्मार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणसंयुक्तं
 धर्मार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणसंयुक्तं

जन्म रामस्य सुमहद् वीर्यं सर्वानुकूलताम् ।

लोकस्य प्रियतां ज्ञानिं सौम्यतां सत्यधीलताम् ॥ १० ॥

नानाचिन्नाः कथासाम्ना विश्वामित्रसहायने ।

जानक्याश्च विवाहश्च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥

रामरामविवादश्च गुणान् दाशरथेक्षया ।

विस्तरेण वर्णनीयान् अर्थां 'इष्टं हि विदुषां' लोके समास-
 आसधारणम् इत्युक्तेः समासेन संक्षेपेणाह,—जन्म इत्यादिना ।
 वीर्यं स्वयमकृतस्य पराभिभवसामर्थ्यम् । सर्वानुकूलतां सर्वेषामनुब-
 र्त्तनरूपाम् । प्रियतां, विश्वेष्वासहत्वपर्यवसायिनी वस्तुसौन्दर्यवशाद्
 विषयलाभेऽप्यनिवर्त्ता विश्वमानानामपि दोषाणाम् अदर्शनकरी
 अतनसहस्रसम्प्राप्तेऽप्यनिवर्त्ता या अनुग्रहस्तत्पक्षमापासद्विनी इच्छा
 प्रेमपदवाचा तद्विज्ञयताम् । इदं भगवति रामे मायाश्रवणे जातं
 प्रेम विश्वमुद्दिहारा सुहृद्विषयं प्रेमात्मपाशनिदिध्यासनद्वारा मुक्ति-
 जनकज्ञानपर्यवसायीति बोध्यम् । आप्तम् 'उच्यमानोऽपि पदव-
 नेत्तरं प्रतिपद्यते' इत्युक्तर्था, लौक्यताम् अक्षुरदर्शनतां ॥ १० ॥

नानेति । विश्वामित्रसहायने विश्वामित्रेण सहस्रमने तदुप-
 स्थितिकाशे सभायां सर्गे जमनकाशे च त्रिषा नानाकथाः आश्रय-
 कथा योगवासिष्ठोक्ताः ब्रह्मप्रतिपादिकाः कथा स्वप्न शब्दे उक्ताः
 मन्त्रादिकथाश्लेष्यैः । एतेनापि श्लोके नानेति अस्मा इति च अर्थ-
 मित्यभाष्यम् । जानक्याश्च विवाहश्चोर्मिभ्रातृवधश्च ॥ ११ ॥

रामेति । विनीतः परमेश्वरः सत्त्वः सत्त्वः सत्त्वः सत्त्वः ॥ १२ ॥

पादुकाग्राभिषेकञ्च नन्दियामनिवासनम् ।

दण्डकारण्यगमनं विराधस्य बधं तथा ॥ १७ ॥

दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेन समागमम् ।

भनसूयासमास्यां च अङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥

दर्शनं चाप्यगस्यस्य धनुषो यदृशं तथा ।

गूर्पणख्यास्य संवादं विरूपकरणं तथा ॥ १९ ॥

बधं खरचिशिरसोस्त्यानं रावणस्य च ।

मारीचस्य बधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ २० ॥

राघवस्य विलापञ्च गृध्रराजनिवर्द्धणम् ।

कबन्धदर्शनं चैव पत्न्यायाश्चापि दर्शनम् ॥ २१ ॥

शबरीदर्शनं चैव फलमूलाशनं तथा ।

पादुकेति । श्लेषपादुकेयोः भरतकृतम् अभिषेकं, नन्दियामस्य
नितराम् अतिशयेन वासनं भरते, तत्र गते सर्वप्रजाः तत्रैव वासं
कृतवत्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

दर्शनमिति । भनसूयासमास्याम् भनसूयया सह सीतायाः
समास्या सञ्चसनम् । यद्यप्येवम् विराधवध्यात् पूर्वमेव, तथापि कर्म
सात्यर्थाभावाद् अत्ययेनाभिधानम् । अङ्गरागः चण्डनादिः ॥ १८ ॥

दर्शनमिति । अगस्यसप्ताश्रित्य धनुषो यदृशं तथा ॥ १९ ॥

बधमिति । अस्त्यानं शबरीहरणोद्योगम् ॥ २० ॥ १९१, २२१ ॥

प्रलापञ्चैव पम्याथा हनुमद्दर्शनं तथा ॥ २२ ॥

चक्षुमूकस्य गमनं * सुधीविषय समागमम् ।

प्रत्ययोत्पादनं सख्यं बालिसुधीवविग्रहम् ॥ २३ ॥

बालिप्रमथनं चैव सुधीवप्रतिपादनम् ।

ताराविलापं समथं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥

शोषं राघवसिंहस्य ब्रह्मानामुपसंग्रहम् ।

दिग्गः प्रत्यापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥

अङ्गुलीयकदानञ्च चक्षुस्य विलदर्शनम् ।

प्रायोपवेशनं चैव सम्यानेश्चापि दर्शनम् ॥ २६ ॥

अथोक्तं । प्रत्ययोत्पादनं ताक्षभेदादिभिः सुधीवस्य विवाह-
जननम् । विग्रहं युद्धम् ॥ २२ ॥

वाञ्छीति । सुधीवप्रतिपादनं सुधीवस्य राज्यं स्थापनम् ।
समथं अरदि यात्रा, कर्णार्थंति रामसुधीवयोः संज्ञेतः, वर्षेति वर्षा-
कालिकभासाङ्गीकारणम् ॥ २३ ॥

कोपमिति । उपसंग्रहं वानराणां भोजनं पृथिव्याश्च निवे-
दनं सुधीवेश वानरान् प्रति पृथ्वीसंस्थानकथनम् ॥ २५ ॥

अङ्गुलीयकदानं रामकण्ठे कं हनुमति । प्रायोपवेशनं प्रायेण

(*) "चक्षुमूकामिगमनम्"

इति वा वाठ ।

पद्मन्तारोक्षणं चैव सागरस्थापि लङ्घनम् ।

समुद्रवचनचैव भैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥

राक्षसीतर्जनं चैव श्वायायाश्च दर्शनम् ।

सिंहिकायाश्च निधनं लङ्घानलयदर्शनम् ॥ २८ ॥

राक्षी लङ्काप्रवेशश्च एकस्यापि विचिन्तनम् ।

आपानभूमिगमनम् अवरोधस्य दर्शनम् ॥ २९ ॥

दर्शनं रावणस्थापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ।

अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ॥ ३० ॥

अभिज्ञानप्रदानश्च सीतायाश्चापि भाषणम् ।

राक्षसीतर्जनं चैव चिजटास्यप्रदर्शनम् ॥ ३१ ॥

मणिप्रदानं सीताया वृक्षमङ्गलतथैव च ।

राक्षसीविद्रवं चैव किराणां विद्रवणम् ॥ ३२ ॥

ग्रहणं वायुसुनौ च लङ्कादायाभिषेकतः ।

प्रतिपुवनमेवोक्तं तथैव च दर्शनम् ॥ ३३ ॥

अनघनेन वानरस्यैव प्रवेशेन सागरप्रवेशेन च ॥ २४ ॥

एकस्यापि विचिन्तनम् अङ्कुराण्यश्च केशवस्यैव तत्र
अवरोधाऽन्तःपुरम् ॥ २९ ॥

आनं गमनम् ॥ ३० ॥

अभिज्ञानं रामदत्तायै चैव ॥ ३१ ॥

राघवाश्रासनं चैव मणिनिर्व्यातनं तथा ।

भङ्गमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ॥ ३४ ॥

प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् ।

विभीषणेन मंसर्गं बधोपायनिवेदनम् ॥ ३५ ॥

कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिवर्हणम् ।

रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः परे ॥ ३६ ॥

विभीषणाभिषेकं च पुष्यकस्य च दर्शनम् ।

अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमम् * ॥ ३७ ॥

प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमम् ।

ग्रहणमिति । लङ्काया दाहेन तत्रत्यानाम् आक्रन्दनं, लङ्कादाहे
हनुमद्गर्जनम् इत्यर्था वा । अभिमर्दनम् इति पाठे, तु लङ्काया
दाहेन अभितो मर्दनमित्यर्थः । प्रतिश्रवणं पुनः सागरोत्तर-
णम् ॥ ३३ ॥

मणिनिर्व्यातनं सीतया दत्तस्य शिरोरत्नस्य राघवे दानम् ।
नलसेतोः नलनिर्मितसेतोः ॥ ३४ ॥

प्रतारं सेनाया इति शेषः ॥ ३५ ॥

निवर्हणं मारणम् । अरेः रावणस्य ॥ ३६ ॥

अयोध्यायाश्च गमनं तदुद्देश्यकं गमनम् ॥ ३७ ॥

(*) "पुष्यकारोक्षणं तथा"

इति वा पाठः ।

रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ।

स्वराष्ट्ररक्षणं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥

अनागतञ्च यत् किञ्चिद् रामस्य वसुधातले ।

तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

तृतीयः सर्गः । ३ ।

रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवम् । सर्वत्र अकारेत्पुनः-
ख्यते ॥ ३८ ॥

अनागतश्चेति । तत् किञ्चिदित्यनेन सीताविसर्जनात् पूर्वकालि-
कस्य भूयस्त्वम् अनन्तरकालस्य अल्पता द्योत्यते, तत् सर्वमुत्तरे
सर्वतोऽप्यग्रे काव्ये अकार निबबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति रामाभिषामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ।

चकार चरितं कृतं विचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषिः ।

तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥

प्राप्तिः । अनेन रावणवधोत्तरमेतत् काव्यकरणमिति सूचितम् ।
वाल्मीकिः तद्विषयवासी ऋषिरित्यर्थादवगन्तव्यम्* । चरितं तत्-
प्रतिपादककाव्यम् । अर्थवत् ध्वन्यसङ्गारादिप्रशस्तार्थम् “आत्मवान्”
इति पाठे अवहितान्तःकरणः प्राशस्ये मतुप् आत्मशब्दस्य अन्तः-
करणवाची ॥ २ ॥

चतुर्विंशदिति । चतुर्विंशतिः इत्यर्थकशब्दसः । शतानिति
पुंलिङ्गाऽप्येवम् † । तत्र पञ्चशतरूपसर्गसंख्या षट्काण्डानामेव,
श्लोकसङ्ख्या तु सौत्तराणामिति आहः । कतककृतस्तु उक्तसंख्यापे-
क्षया षट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्यदर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया

* “ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ।”

इति ऋषिभिरेव उक्तत्वात् ।

† “शतायुतप्रयुताः पुंसि च” इति लिङ्गानुशासनात् पुंलि-
ङ्गत्वं वा ।

कृत्वा तु तत् महाप्राज्ञः सभाव्यं सहोत्तरम् ।

चिन्तयामास को वेत्तु प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।

अगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥

कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ।

भ्रातरौ खरमप्यत्रौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥

स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।

श्लोकसंख्याया अपि आधिक्यदर्शनात् च उत्तरकाण्डीयसर्गसंख्या-
नुक्तेषु प्रक्षिप्तोऽयं श्लोको नत्वार्थ इति आहुः ॥ २ ॥

कृत्वा त्विति । सहशब्दः सहितपरः, भविष्येण सह सहितं
विशिष्टं यदुत्तरं तेन सहितम् इदं काव्यं ब्रह्मनियोगात् तत्प्रसा-
दाच्च कृत्वा, को नु प्रभुः समर्थ एतत् प्रयुञ्जीयात् सभासुं पठन्
श्रावयेत् सभ्यानिति तु चिन्तयामास । सहोत्तरमिति अत्र उत्तर-
पदार्थस्य सभाव्यमिति सविशेषणत्वेऽपि आर्थः समासः, भविष्यच्च
सीताविसर्जनमारभ्य इत्येके । तस्याः भूपवेशोत्तरकालिकमिति
परं । प्रयुञ्जीयादिति हान्दसम् ॥ ३ ॥

तस्येति । भावितात्मनः रामचरितबन्धनेन शुद्धचित्तस्य । अगृ-
हीतामिति हान्दसम् । आवां गातारौ इत्युक्त्वा पादग्रहणं कृत-
वन्तौ । मुनिवेषौ राजकुमारावपि आश्रमस्थितिप्राप्तौ तथाभूतौ
कुशीलवौ कुशलवौ, कुशशब्दस्य कुशीभावः एषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥

कुशीति । ददर्श काव्यग्रहणे योग्यतया अपश्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदोपलङ्घनार्थाय तावग्राह्यत प्रभुः ॥ ६ ॥

काव्यं रामायणं कृतं सीतायाश्चरितं महत् ।

पौलस्त्यबधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥

पाथ्ये गेथे च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।

जानिभिः सर्वाभिर्युक्तं तन्नीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥

स त्विति । धीः भारणावती मेधा । परिनिष्ठितो जातवेदाध्य-
यनो । उपलङ्घनं वेदस्य तत्तदर्थं तात्पर्यग्रहणं तद्रूपाय अर्थाय
प्रयोजनाय । अनेन श्रुतित्वात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतया प्रामा-
ण्यमस्योऽपारिधत्वं च सूचितम् ॥ ६ ॥

काव्यमिति । रामस्यायनं चरितं तत्प्रतिपादकस्य महत् काव्यम् ।
पौलस्त्यबधम् इत्येवं नामकं चकार । तच्चावत् अग्राह्यतेति पूर्वश-
सम्बन्धः । यथा कृष्णचरितवर्णनरूपमाधकाव्यस्य शिशुपानबधम्
इति नाम ॥ ७ ॥

पाथ्ये इति । इतः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयं पाथ्यगेययोः भविष्यत्-
यतो, तेन पाठे गाने च इत्यर्थः । गानं तन्वीनाडीसमुत्थश्रुतिभे-
देणितम् । उभयत्रापि मधुरं श्राव्यसुखजनकं प्रमाणानि द्रुतमध्य-

† अस्य वेदोपलङ्घनत्वेऽपि कान्तासम्मितत्वात् काव्यत्वव्यपदेशः ।
तथाहि त्रिविधः सन्दर्भः,—शब्दप्रधानो वेदः प्रभुसम्मितः, अर्थ-
प्रधान इतिहासादिः सहस्रसम्मितः, व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यं कान्ता-
सम्मितम् । अहदिति काव्यविशेषणं, “सर्गबन्धो महाकाव्यम्”
इत्युक्तेः । इति तीर्थः ।

रसैः शृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ।

वीरादिभो-रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ८ ॥

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ स्थान-मूर्च्छन-कोविदौ ।

भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गान्धर्वाविव हृषिणौ ॥ १० ॥

विलम्बितानि, सप्तजातयः षड्जादयः सप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्ट-
गानानुरोधैति यावत् ॥ ८ ॥

रसैरिति । वीरादीत्यादिना बीभत्साद्भुतशान्तसंग्रहः, शृङ्गार-
रादिरसैश्च युक्तं । नवरसयोगीति यावत् ईदृशं काव्यं तौ अगाय-
ताम् * ॥ ८ ॥

तौ विश्वं धरति,—तौ त्विति । गान्धर्वस्य समयनाशस्य तत्त्वज्ञौ
स्थानञ्च मूर्च्छना च तयोः समाहारः स्थानमूर्च्छनं तत्र कोविदौ
तत्तत्त्वज्ञौ ।

* शृङ्गारो द्विविधः, संयोगो विप्रलम्भश्च ; तत्र रामस्तु सीतया
सार्द्धमित्यादि-विहारवृत्तान्तेन संयोगो दर्शितः । तत्परेण विप्र-
लम्भः, हास्यश्च श्रृर्षणखादिवृत्तान्तेन, करुणश्च दशरथादिवृत्तान्तेन,
वीरो हनुमदादिवृत्तान्तेन, रौद्रो रावणादिवृत्तान्तेन, बीभत्सो
विराधकबन्धादिवृत्तान्तेन, अद्भुतः श्रीरामरावणयुद्धादिषु, शान्तश्च
श्रवणादिषु बोध्यः । अत्र केचित् शोकः स्मृतिस्वभागत इत्युक्त्या
अस्मिन् प्रबन्धे करुणारसः प्रधान इत्याहुः । अन्ये वीर एव प्रधानः
पौलस्त्यवधम् इति नामकरणात् । वयं तु शृङ्गार एव प्रधानः
सीतायाश्चरितं महदित्युक्तेः । इति नागोजीभट्टेन व्याख्यातम् ।

रूपलक्षणसम्पन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ।

विम्बादिवोत्थितौ विम्बौ रामदेहात् तथा परौ* ॥११॥

तौ राजपुत्रौ कात्स्न्येन धर्ममाख्यानमुत्तमम् ।

वाचो विधेयं तत् सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥

“यद्गुह्यं हृदयग्रन्थैः कपालफलकादधः ।

प्राणसङ्घारणस्थानं स्थानमित्यभिधीयते ।

उरः कण्ठः शिरश्चेति तत् पुनस्त्रिविधं भवेत् ॥

मन्दं मध्यञ्च तारञ्च”

इति प्राणिल्लयः । तथा,—

“यत्रैव स्युः स्वराः पूर्णा मूर्च्छना सेत्युदाहृता ।”

इति च, यत्र गीतविशेषे इत्यर्थः । रूपिणौ प्रशस्तरूपवन्तौ ॥ १० ॥

रूपेति । अत्र रूपम् अवयवसंस्थानम्+ उक्तस्य स्वरसम्पन्नौ इत्यस्यैव विवरणं मधुरस्वरिति । विम्बात् सूर्यादेश्चोत्थितौ विम्बौ इव प्रतिविम्बाविव तथा रामदेहात् उत्थितौ परौ रामदेहावित्यर्थः ॥ ११ ॥

ताविति । धर्मं धर्मादनपेतं, वाचो विधेयं विनापि पुस्तकं पाठयोग्यम् ॥ १२ ॥

* “रूपानुरूपौ रामस्य विम्बाद् विम्बमिवोद्भूतौ ।”

इति वा पाठः ।

+ रूपलक्षणसम्पन्नौ नाटकलक्षणञ्चौ । “रूपं सभावे मुक्तादौ सौन्दर्ये नाटके परौ” इति कोशः ।

ऋषीणाञ्च द्विजातीनां साधूनाञ्च समागमे ।

यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्सौ समाहितौ ॥ १३ ॥

महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ।

तौ कदाचित् समेतानाम् ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४ ॥

मध्येसमं समीपस्थौ इदं काव्यमगायताम् ।

तत् श्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ १५ ॥

साधु साध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः ।

ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥

ऋषीणां द्विजातीनामिति गोबलीवर्दन्वायने । साधूनां द्विजे-
तराणामपि, यथोपदेशं जगत्सुः । तत्त्वज्ञौ काव्यस्य गानादेश्च
तत्त्वज्ञौ । सुसमाहितौ सुतरां स्थिरचित्तौ ॥ १३ ॥

लक्ष्यलक्षणेति पात्रे सामुद्रिकविद्धिर्लक्ष्यं परीक्ष्यं लक्ष्यं सुल-
क्ष्यं तेन लक्षितौ युक्तौ अत एव महात्मानौ । महाभागौ च भागो
भाग्यमत्र ।

“गीयतामिदमाख्यानं भवद्भूगामृषिसंसदि ।

राजर्षीणां पुण्यकृतां साधनाञ्च समागमे ।

गुरुणैवमनुज्ञातौ प्रकृत्या मधुरस्रवौ ॥”

इति क्वचित् पश्यते, तदनन्वयीति स्पष्टमेव । भावितात्मनां शुद्ध-
चिन्तानां ॥ १४ ॥

मध्येसमम् इत्यवधीभावः । समीपस्थौ सहितविव्यर्थः । तत्
गानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रशंसुः प्रशस्तयौ गायमानौ कुशीलवौ ।

अहो गीतस्य माधुर्यं स्त्रीकानाञ्च विशेषतः ॥ १७ ॥

चिरनिर्वृत्तमथेतत् प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ।

प्रविश्य तावभौ मुष्टु तथाभावमगायताम् ॥ १८ ॥

सहितौ मधुरं रक्तं सम्यन्नं स्वरसम्पदा ।

एव प्रशस्यमानौ तौ तपःस्वार्थैर्भर्षिभिः ॥ १९ ॥

संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ।

प्रीतः कश्चिन्-मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कल्पशं ददौ ॥ २० ॥

प्रसन्नो वज्रलं कश्चिद् ददौ ताभ्यां सहायशाः ।

प्रशस्तथाविति इडभाव-नलोपौ छान्दसौ । अहो आस्वर्थम् ॥ १७ ॥

चिरेति । एतद् रावणवधान्तचरितम् । एवम् ऋषिप्रशंसोत्तरं पुनस्तयोर्गानमाह,—भावं काव्याभिप्रायं, तत्तद्रसख्यं प्रविश्य तन्मयीभूय मुष्टु यथा श्रोतृणां रसाविर्भावो भवति तथा अगायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

सहिताविति । मधुरं पाठते गानतश्च रक्तम् उच्चैः स्वरसम्पदा षड् जादिस्ररसम्पदा सम्यन्नं यथा भवति तथा अगायताम् इति पूर्वेषु सम्बन्धः । एवम् अहो गीतस्य इत्याद्युक्तरीत्या ॥ १९ ॥

संरक्ततरम् अत्युत्तरं तथापि अत्यर्थं मधुरं ततो रामायणे गानश्रवणानुसंधारवप्रानां मुनीनां चिद्वाम् आह,—प्रीत इति । संस्थितः सभासामिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥

अन्यः कृष्णाजिनमदाद् यज्ञसूत्रं तथापरः ॥ २१ ॥

कश्चित् कमण्डलुं प्रादान्-मौञ्जीमन्यो महामुनिः ।

वृषीमन्यस्तदा प्रादात् कौपीनमपरो मुनिः ॥ २२ ॥

ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ।

काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ २३ ॥

जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरञ्जं मुदान्वितः ।

यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित् काष्ठभारं तथापरः ॥ २४ ॥

श्रौदुम्बरो वृषीमन्यः स्वस्ति केचित् तदावदन् ।

आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः ॥ २५ ॥

ददुश्चैवं वरान् सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ।

आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना सम्प्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥

परं कवीनामाधारं समाप्तन्तु यथाक्रमम् ।

वृषीम् ऋषीणामासनम् * ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्वस्तीत्याद्याशीः ॥ २५ ॥

आश्चर्यामित्यादि मनोहरमित्यन्तम् एकवाक्यम् ॥ २६ ॥

परमिति । कवीनामाधारं वर्णनीयार्थस्य प्रकारभेदज्ञाभङ्गात् ।

हे सर्वंगीतेषु कोविदौ कुशीलवौ ! इदं गीतं गानयोग्यं वस्तु

* "प्रतिष्ठामासनं वृषीं" इति ह्युक्तम् ।

अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ ॥ २७ ॥
 आयुष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरम् ।
 प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित् तत्र गायकौ ॥ २८ ॥
 रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरतायजः ।
 स्व-वेष्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुञ्जीलवौ ॥ २९ ॥
 पूजयामास पूजार्हो रामः शत्रुनिवर्हणः ।
 आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ ३० ॥
 उपोपविष्टैः सचिवैर्भातभिस्य समन्वितः ।
 दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ विनीतो भ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥

अभिगीतं सुष्ठु गीतम् । यथाक्रमं समाप्तं समापितं च अब्धिगीत-
मिति पाठे क्वचन्यं यथा तथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥

आयुष्यम् आयुर्जनकं पुष्टिरभ्युदयः सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रु-
तीनां मनांसि उपनिषदः, तदर्थं हरमित्यनेन मोक्षदं गीतमित्येवं
सर्वत्र प्रशस्यमानौ तत्र अयोध्यायां रथ्यासु स्वल्पवीथिषु राज-
मार्गेषु च गायमानौ तौ कदाचित् भरतायजो रामो ददर्श
इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

“उपोपविष्टसचिवः” इति पाठे उप समीपे उपविष्टाः सचि-
वा बख्येत्यर्थः । “उपोपविष्टैः सचिवैः” इति पाठे समीपस्थैर्मन्त्रि-
भिर्भातभिस्य समन्वित इत्यर्थः । “आत्मानुरूपसम्पन्नौ” इति पाठे
आत्मसदृशानित्यर्थः । ‘दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ’ इति प्रकुरः पाठः ॥ ३१ ॥

उवाच लक्ष्मण रामः शत्रुघ्न भरतं तथा ।

श्रूयतामेतदाख्यानम् अनयोर्देववर्चसोः ॥ ३२ ॥

विचित्रार्थपदं सम्यक् गायकौ समचोदयत् ।

तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिखनम् ॥ ३३ ॥

तन्वीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ।

ह्लादयत् सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ।

श्रोत्राश्रयमुखं गेयं तद् बभौ जनसंसदि ॥ ३४ ॥

इमौ मुनी पार्थिवलक्षणांश्चित्तौ

कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ।

अनयोः सकाशाद् एतदाख्यानं श्रूयतामिति लक्ष्मणादीन्
उवाच ॥ ३२ ॥

विचित्रार्थपदमिति पूर्वान्वयि । ततो गायको गातुं प्रेरयत् ।
स्वचित्तायतनिखनं स्वस्य श्रोत्रचित्तस्य च अक्षररूप आयतः तारः
निखनो नादो यत्र तथा स्वबलानुरूपं श्रोत्रचित्ताह्लादकश्च यथा
भवति तावदुच्चस्वरमिति फलितम् ॥ ३३ ॥

तन्वीलयवत् तन्वीशब्दसदृशम् । विश्रुतार्थं विशेषतः श्रुत-
मात्रेण अर्थबोधजनकं यथा भवति, तथा अतिशयेन अगाय-
ताम् इत्यन्वयः । सर्वगात्राणि श्रोत्रदृशां सर्वगात्राणि ह्लादयन्
शोभाश्चादिप्रादुर्भावेन आनन्दानुप्रादुर्भावनसमर्थानि कुर्वन् मनसा

ममापि तद् भूतिकरं प्रचक्षते

महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥

आह्लादो नाम निद्राशामिव विस्मृतान्ययापारता । हृदयानि हृदय-
मिति हृदयम् इत्युपनिषद्भिर्वचनात् हृदयं प्रत्यगात्मा उपाधिभेदात्
बहुवचनं तस्य ह्लादनं नाम तत्सुखभागः श्रोत्रं कर्णशृङ्खली
तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तस्य सुखम् ॥ ३४ ॥

अथ आस्थानस्य श्रवणे प्रयोजनमुपदिशन् पुनरपि लक्षणादीनत्या-
दरेण श्रवणार्थं प्रेरयति,—इमाविति । तत् तस्मात् महातपस्विनौ
आश्रमयासात् तपोयुक्तौ स्वरूपतस्तु आज्ञानुवाङ्मत्वादिपार्थिवलक्ष-
णान्वितौ मुनिशिष्यत्वाच्च मुनी इमौ प्रबन्धस्य गायकौ । चरितं
गेयं काव्यञ्च महानुभावं शब्दार्थ-अलङ्कार-ललितसन्दर्भत्वादिवैभ-
वेन सार्वभौमविषयत्वेन च महावैभवं अतः निबोधत आदरेण
प्रश्रुत । किञ्च यतः तत् काव्यं तच्छ्रवणञ्च ममापि भूतिकरम् इह
अमुत्र अभ्युदयकरं प्रचक्षते अनेककल्पजीविनो वृद्धाः । पूर्वपूर्व-
शामायणस्य तैस्तत्फलत्वोक्त्या अस्यापि तत्फलकत्वमिति भाव
इति प्राश्नः । वस्तुतो मम चरितं मत्सम्बन्धि तच्चरितं मच्चरितार्थ-
प्रतिपादकं तत् लोकोत्तरं काव्यं निबोधत यतस्तत् श्रोतृणां
भूतिकरमपि भुक्तिमुक्तिदमपि प्रचक्षते । पूर्ववत् श्रवणमात्रेण सर्व-
गात्राह्लादाद्यपिशब्दग्राह्यम् । अतएव महानुभावं महाप्रभावम्
अस्य श्लोकस्य लक्षणादीनाम् एतत्श्रवणप्रवर्तकार्यकत्वेनैवम्
एवास्य व्याख्या उचिता इति द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितौ

अगायतां मार्गविधानसम्पदा

स चापि रामः परिषद्गतः शनैः

बुभूषया सक्तमना बभूव ह ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तत इति । अगायतामिति अगायेतामित्यर्थः । रामवचःप्रे-
रितौ तौ मार्गविधानसम्पदा, गानं द्विविधं मार्गो देशी चेति ।
तत्र प्राकृतावलम्बि गानं देशी, संस्कृतावलम्बि तु गानं मार्गः,
तयोर्मध्ये मार्गाख्यगानमार्गावलम्बनसामग्या अगायताम् । परि-
षद्गतः सभागतः स रामोऽपि बुभूषया स्वचरितस्य चिरकालं
स्थितीच्छया प्रबन्धस्य गीतश्रवणे आसक्तमना बभूव । शनैः पदेन
उत्तमपुरुषत्वात् स्वप्रसंशार्थके अत्र काव्ये शनैः प्रवृत्तिरिति
ध्वन्यते । स्वयं श्रवणे च उत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्या श्रवणे
प्रवृत्तौ तस्य चिरत्वं भवतीति तदाश्रयः स्वप्रवर्तितकविद्वतत्वात्
च श्रवमिच्छा भगवत इति बोध्यम् इहामुत्र स्वाभ्युदयेच्छयेति
व्याख्यानं त्वयुक्तं भगवतः स्वाभ्युदयेच्छाया बाधात् । एतेन राज्ञां
कविद्वतस्वकाव्यश्रवणम् आवश्यकमिति सूचितम् ॥ ३६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

सर्वापूर्वमियं धेजाम् आसीत् कृत्वा वसुन्धरा ।

प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥

येषां स सगरो नाम सागरो धेन खानितः ।

षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्य्वारयन् ॥ २ ॥

एवं सर्गचतुष्टयेन उपोद्घातं कृत्वा वस्तु निर्दिशति,—सर्वैति ।
कृत्वा इयं वसुन्धरा प्रजापतिं वैवस्वतं मनुम् उपादाय उपक्रम्य
जयशालिनां जयेन शोभावतां नृपाणां सर्वापूर्वं ऐहिकामुष्णिक-
सर्वापूर्वसाधनं यथा भवति तथा आसीत् सर्वापूर्वशब्दे हि
उपादेयपरो नियतनपुंसकलिङ्ग इति केचित् * ॥ १ ॥

किञ्च येषां वंशे स सगरो नाम अभूत् । सागर इत्यादिना
समुद्रे सागर-शब्द-प्रवृत्तिः तदधीनेति सूचितम् । षष्टिगुणितानि
पुत्रसहस्राणि षष्टिसहस्राणि क्वचित्तु षष्टिरिति एचक्षुपदपाठः
अनेन तदुद्धारार्थं तद्वंशेन जगत्पवित्रीकरणसमर्था गङ्गा यद्व-
नेवतारिता इति व्यच्यते । तेन च अतिशायितं तद्वंशमा-
हात्म्यं सूचितं तद्वंशस्य गङ्गापरनामकभगवदवतारयोग्यता च
नेन सूचिता ॥ २ ॥

* न विश्रामानः पूर्वा यस्मात् अपूर्वः सर्वेषां राज्ञाम् अपूर्व्यं धृथ-
म् अनन्यसाधारणमिति यावत् इति क्रियाविशेषणतया बोध्यम् ।

इच्छाकूपामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ।
 महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥
 तदिदं वर्त्तयिष्यावः सर्वं निखिलमादितः ।
 धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता ॥ ४ ॥
 कोसलो नाम मुदितः स्कीतो जनपदो महान् ।
 निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥

तेषाम् इच्छाकूपां वंशे रामायणमिति नाम्ना प्रसिद्धं महत्
 आख्यानम् उत्पन्नमिति योजना । इच्छाकूपत्येषु इच्छाकुत्वारोपाद्
 इच्छाकूपामित्युक्तिः ॥ ३ ॥

तदिति । तदिदं बुद्धिस्थम् आदितः आदिमारभ्य निखिलं उत्तर-
 काण्डान्तं सर्वं शब्दोऽवयवकार्त्स्न्यं सर्ववयवकं वर्णपदच्युतिरहित-
 मिति यावत् । धर्मकामार्थाः सहिता यस्मात् तत्सहिता इत्यत्र
 केनेत्याकाङ्क्षायां मोक्षेणेति गम्यते । तेन पुरुषार्थचतुष्टयसाधन-
 मिति फलितम् । वर्त्तयिष्यावः गास्यावः । तत्तु अनसूयता असू-
 याम अकुर्वता श्रोतव्यम् अनेन असूयाराहित्यमेव एतच्छ्रवणाधि-
 कारि विशेषणम् इत्युक्तम् । सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्च श्रवणे अत्या-
 दरः सूचितः ॥ ४ ॥

कोसल इति । मुदितः राजभिर्धर्मतः परिपाजनात् । स्कीतः
 उत्तरोत्तरं वृद्धिं प्राप्तः सरयूतीरे तदुपनिश्चितदेशे निविष्टः स्थितः ।
 जनपदोऽस्तीति शेषः ॥ ५ ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासीत् लोकविश्रुता ।

मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।

मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्केन नित्यशः ॥ ८ ॥

तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।

पुरीमात्रामयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥

अयोध्याति । तत्र कोसलजनपदे अयोध्या नाम लोकविश्रुता नगरी अस्ति, या मानवेन्द्रेण मनुना स्वयं निर्मिता आसीत् । पुरी समपूर्वन्तर्गता ॥ ६ ॥

आयतेति । सरयूतीरोपसंग्रहेण द्वादश-योजन-दीर्घा, त्रीणि योजनानीति शेषः । विस्तीर्णा तिर्यग् विस्तारवती । महापथा वह्निमार्गः ॥ ७ ॥

राजेति । राजमार्गः सर्वापव्यशोभितो राजद्वारात् पुरप्रवृत्तः । मुक्तपुष्पाणि विकसितपुष्पाणि ॥ ८ ॥

तां त्विति । दिवि देवपतिरिन्द्रः पुरीम् अमरावतीं यथा आवास-यामास, एवं राजा दशरथस्तां पुरीम् आवासयामास । पूर्वाधिक-लोकवसतिमतीं चकार, धर्मन्यायबलेन पोषणात् महतो राष्ट्रस्य विशेषेण वर्द्धनकर्ता ॥ ९ ॥

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ।
 सर्वयन्त्रायुधवतीम् उचितां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥
 सूतभागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ।
 उद्याङ्गालध्वजवतीं शतघ्नीशतसङ्कुलाम् ॥ ११ ॥
 बधूनाटकमङ्गैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं ।
 उद्यानास्रवनोपेतां महतीं शालभेषलाम् ॥ १२ ॥
 दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ।
 वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्टैः खरैस्तथा * ॥ १३ ॥

कपाटेति । तोरणं वहिर्द्वारालङ्कारदारुबन्धः । सुविभक्तम् अन्तर-
 येषां तादृशा आपणा यस्यां सा । सर्वयन्त्रायुधवतीं प्राकारोपरीति
 शेषः । उचितां कृतवाताम् ॥ १० ॥

सूतेति । सूताः स्तुतिपाठकाः । मागधाः वंशावलीकथकाः ।
 अद्याङ्गाः उपरिष्टहाः । शतघ्नी नाम प्राकारसंरक्षणार्थम् अयो-
 भारनिर्मिताः प्राकारोपरि स्थापिताः आयुधविशेषाः ॥ ११ ॥

बध्विति । बधूनां नाटकशालासमुदायैः सर्वतो युक्ताम् । उद्या-
 नानि श्रीङ्गार्थपुष्पवाटिकाः । शालः प्राकारः * शालवनं वा ॥ १२ ॥
 दुर्गेति । अलदुर्गं गम्भीरा अमाद्या परिखा यस्यां ताम्

* “नाना-यान-समाकुलाम्”

इति वा पाठः ।

* “प्राकारो वरुणः शाल ” इत्यमरः ।

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ।

नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥

प्रासादैरन्नविज्ञतैः पर्वतैरिव शोभिताम् ।

कूटागारैश्च सम्पूर्णाम् इन्द्रस्थैवामरावतीम् ॥ १५ ॥

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणायुताम् ।

सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥

गृहगाढामविच्छिद्रां सप्तभूमौ निवेशिताम् ।

शालितण्डुलसंपूर्णाम् इन्द्रकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥

अतएव दुर्गां मित्रैरपि दुःखगम्याम् अन्यैः शत्रुभिः दुरासदाम्
अशश्वसमीपगमनामपि । वारणा गजाः ॥ १६ ॥

सामन्तेति । समन्ताद् भवैः राजसमूहैः बलिः करः तद्द्वाररूपं
कर्म येषां तादृशैः ॥ १४ ॥

रत्नविज्ञतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासादैः शोभिताम् ।
कूटास्थैः अगारैः गृहैः स्त्रीणां क्रीडागृहैः इति यावत् । कूटाः
शाखाः अगारं गृहम् इत्यन्ये ॥ १५ ॥

चित्रमिति । अष्टापदं सुवर्णं तञ्जलेन कृतः आकारः अलङ्कारो यस्या
इत्येके । घृतफलकाकाराम् इत्यन्ये । विमानगृहं सप्तभूमिगृहम् ।
'विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्गनि' इति निघण्टुः ॥ १६ ॥

गृहेति । गृहैः पौरकुटुम्बिगृहैः । गाढां निविहाम् अतएव
अविच्छिद्राम् । इन्द्रकाण्डरससमानश्चाद्दकवतीम् ॥ १७ ॥

दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।

नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥

विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।

सुनिवेशितवेश्मभ्याम् नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥

ये च वायैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ।

शब्दवेद्यञ्च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥

सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।

हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद् बाहुवलयैरपि ॥ २१ ॥

भृशं नादितां पृथिव्याम् अत्यर्थम् अत्यन्तम् अनुत्तमाम् इति
बहुव्रीहिः ॥ १८ ॥

तपसा प्राप्तं दिवि सिद्धानां विमानमिव पृथिव्याम् अनुत्तमामिति
सम्बन्धः । सुष्ठु निवेशितः वेश्म अन्तर्वाह्यप्रदेशो यस्यां ताम् ॥ १९ ॥

ये चेति । विविक्तां स्वसमूहाद् अष्टं सहायरहितम् अपरापरं
परं पित्रादयः अपरे पुत्रादयः तैर्हीनं वंशस्य एकतन्तुमित्येके ।
परकीयस्तकीयभिन्नं केवलप्रेक्षकम् इत्यन्ये । तथा शब्दमात्रानुमित-
सत्तया वेद्ययोग्यं प्रच्छन्नमिति यावत् । तथा वित्तस्य विरुध्य युद्धं
कृत्वा पश्चात् ततं पलायितम् ईदृशान् शक्यवेद्यानपि ये वायैर्न
विध्यन्ति, ये च लघुहस्ताः शीघ्रवेद्यिनः, विशारदाः अस्त्रशस्त्रप्रयोग-
समर्थाः तेषां सहस्रैः पूर्वामित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २० ॥

सिंहैरपि । बाहुवलयैरपि मङ्गयुद्धैरपि ॥ २१ ॥

तादृशानां महसैस्ताम् अभिपूर्णां महारथैः ।

पुरोमावाभयामास राजा दशमशतदा ॥ २२ ॥

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां

द्विजोक्तमैर्वेदेषुङ्गपारगैः ।

महम्भदैः सत्यरतैर्महात्मभि-

मंहर्षिकल्पैश्छेषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

महारथैः "आत्मानं सारथिस्तथात्तरत्न युद्धेन धो नरः ।
स महारथसंज्ञः स्यात् एको दशसहस्रैः योद्धा च । आवास-
यामास तेषाम् आवासेन तैः पूर्णां चकार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तामिति । अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः गुणाः क्रमदमादयः ।
वेदानां षडङ्गानां च पारगैः । महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः
केवलैः मुखैः ऋषिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिश्च आवृतां व्याप्तम् ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

तस्यां पूर्यामयोध्यायां वेदवित् सर्वसंग्रहः ।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
इच्छाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । २ ।
बलवान् निहतामित्रो मित्रवान् विजितेन्द्रियः ।
धनैश्च सञ्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ ४ ॥

तस्यामिति । वेदवित् नैवर्तिकमात्रस्य आसौऽयं गुणः । सर्व-
संग्रहः सर्वेषाम् अपरिमितचतुरङ्गबलराष्ट्रदुर्गादीनां संयाहकः ।
एवं सामादिप्रयोगे एवं फलं भविष्यतीत्यादि दीर्घदर्शनशीलः ।
तेजः प्रतापः ॥ १ ॥

अतिरथः दशसहस्रमहारथैर्योद्धा । वशी स्वाधीनः ॥ २ ॥

धनं हिरण्यानि अन्यैः सञ्चयैः धान्यादिसञ्चयैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।

पालिता सा पुरी श्रेष्ठा दक्षिणेश्वरामरावती ॥ ५ ॥

तस्मिन् पुरवरे ह्यष्टा धर्मात्मानो बह्वश्रुताः ।

नरास्तुष्टा धनैः खैः खैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥

नाल्पसन्निचयः कश्चिद् आसीत्तस्मिन् पुरोत्तमे ।

कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थी गवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥

कामी वा न कदर्थो वा नृशंसः पुरुषः कश्चित् ।

द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविदान् न च नास्तिकः ॥ ८ ॥

तेनेति । सत्याभिसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । धर्मकामार्थः त्रिवर्गः तत्-
सम्पादककर्मानुष्ठानप्राधान्येन पालिता अभवदिति योजना ॥ ५ ॥

धर्मात्मानः धर्मवासनावत्चिन्ताः । बह्वश्रुता इति बह्व-
वीहिः ॥ ६ ॥

नाल्पेति । सताम् उत्कृष्टवस्तूनां निचयः सन्निचयः, अल्पः
सन्निचयो यस्य, स नास्ति । अभावमुखेन सर्वेषां बह्वधनवत्ता
सूच्यते । योऽपि अगवादिमान् अर्थाभावेऽव्ययीभावे मज्जतत्-
पुरुषे वा ततो मनुष्ये । अतएवासिद्धार्थः असिद्धैहिकामुष्मिक-
प्रयोजनः ईदृशः कुटुम्बी न कश्चिदासीत् इति योजना एव-
मग्रेऽपि ॥ ७ ॥

कामी कामैकतत्परः । कदर्थः 'आत्मानं धर्मकृत्येषु पुण्यदारांश्च
पीडयेत् । लोभाद्याः पितरौ भातृन् स कदर्थ्य इति स्मृतः' । 'ऋषं सो

सर्वे नराश्च नार्यस्य धर्मशीलाः सुसंयताः ।
 मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
 जाकुण्डली नामकुटी नासुग्वी नाल्पभोगवान् ।
 नामृत्यो न नलिप्राङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
 नामृत्युभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ।
 नाप्यह्यारणी वार्षि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
 नासाक्षिनाग्निर्नायजा न कुट्टो न न तस्करः ।
 कश्चिदामीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्करः ॥ १२ ॥

धातुकः क्रूरः । अथमिति सामान्यं नपुंसकम् । अत्र नञ् आवृ-
 त्त्वाकाम्यादिषु सम्बध्यते तेनैकगुणवतां समुदितगुणवतां च तत्र
 सत्ता निषिध्यते ॥ ८ ॥

सर्वे इति । सुसंयताः सुसु निरुद्धीतिन्द्रियाः ॥ ९ ॥

भोगो धर्मादिष्विच्छः कामभोगः । अमृत्योऽनिर्मकः 'न नलि-
 प्राङ्गः' इति पाठः । न नलिप्राङ्ग इति सप्तपेति समासः । जेष-
 खन्दनादिना, तदाह नासुगन्ध इति ॥ १० ॥

निष्कः उरोभूषणम् । अनात्मवान् अजितान्तःकरणः ॥ ११ ॥

अयज्या सोमयागरहितः । कुट्टः अल्पविद्यैश्वर्यादिमान् । अवृत्तः
 सदाधाररहितः । न सङ्करः कुण्डगोलकादि 'न च निर्वृत्तसङ्करः'
 इति पाठे निर्वृत्तम् अनुष्ठितं साकार्यं परस्मैने वीजावापादिरूपं येन
 स इत्यर्थः । सङ्करश्चो भावप्रधानः ॥ १२ ॥

स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
 दानं ध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३ ॥
 नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदवङ्गश्रुतः ।
 नासुशको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते कश्चित् ॥ १४ ॥
 नाषडङ्गविदनास्ति नाग्रतो न महत्सदः ।
 न दीनः क्षिप्रचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमानाण्यरूपवान् ।
 द्रष्टुं शक्यमथोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥

खेति । दानं नित्यप्राप्तं यथाशक्ति । विधिना परलोकस्य खी-
 कारः प्रतिग्रहः, तत्र संयताः संकुचिततः निषिद्धप्रतिग्रहरहितौ
 इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नास्तिक इति । नास्ति परलोक इति बुद्धिमान् । अन्तरी असत्य-
 वचनः । 'अन्तः' इति पाठेऽपि व्यासं च स एवार्थः । आशक्तः स्वीयै-
 ष्टिकामुष्णिकार्यसंरचनासमर्थः ॥ १४ ॥

नेति । व्रतम् एकादश्यादिव्रतम् । क्षिप्रचित्त इति उन्मादादिना
 इति श्रेयः । व्यथितः आधिव्याधिपीडितः ॥ १५ ॥

कश्चिदिति । नार्थो नाश्रीमतीत्याद्युद्धम् । श्रीः प्रीभा । कान्तिः
 रूपं गौरवर्णत्वादि । राजा दशरथः तस्मिन् भक्तिः खेदः तदभाव-
 चान् नाभूत् ॥ १६ ॥

वर्षेष्वग्रचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
 कृतज्ञाश्च वदान्याश्च गूढा विक्रमसंधुताः ॥ १७ ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः ।
 सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥
 उत्तं ब्रह्ममुखं चासीद्-वैश्याः उत्तमनुव्रताः ।
 गूढाः स्वकर्मानिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥
 सा तेनेष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्नान्-मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥
 योधानामग्निकल्पानां पेशलानामभर्षिणाम् ।
 सम्पूर्णां कृतविद्यानां गुह्या केसरिणामिव ॥ २१ ॥

प्रथमं राजानं स्तुत्वा 'तस्मिन् पुरवरे' इत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसा
 कृता, इदानीं क्षत्रियादिसाधारण्येन वर्णाः प्रशस्यन्ते वर्णध्विति
 त्रिभिः,—अग्रचतुर्थेषु अग्र्यो ब्राह्मणः, स चतुर्थो वैश्यां तेषु
 'वदान्यो दानशौखः स्यात्' इति विश्वः । सर्वे वर्णा इति शेषः ।
 सर्वत्रासन इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं तदाज्ञावर्तीत्यर्थः । गूढाणां स्वकर्म
 व्याह, — नीनिति । उपचारः सेवा ॥ १९ ॥ २० ॥

योधानामिति । शौर्यातिशयात् अभितुल्यानां पेशलानां अकु-
 टिलानाम् अभर्षिणां कृताभिभवासहिष्णूनां कृतविद्यानाम् अश-
 स्तास्त्रादिविद्यानां योधानां सङ्घैः सम्पूर्णेति योजना ॥ २१ ॥

काम्बोजविषये जातिर्बाल्हीकैश्च ह्योत्तमैः ।

वनायुर्जनदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥

विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हिमवतैरपि ।

मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥

शेरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।

अञ्जनादपि निष्क्रान्तिर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥

भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ।

भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ॥ २५ ॥

काम्बोजविषये काम्बोजदेशे । बाल्हीकैः तद्देशजैः । 'बाल्हीजैः' इति क्वचित् पाठः । वनायुर्देवविशेषः । हरिन्द्रिन्द्रः तस्य ह्ययः उच्चैःश्रवाः तद्ददत्तमैः नदीजैः सिन्धुनदसमीपोद्भवैः ॥ २२ ॥

हिमवतैः हिमवत्पर्वतजातैः मातङ्गैर्मृगैः ॥ २३ ॥

शेरावतादयो दिग्गजाः ॥ २४ ॥

भद्रैरिति । 'भद्रा मन्द्रा मृगाश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ।

क्रमेण हिमवद्-विन्ध्य-सङ्घजाः ।' भद्रमन्द्रमृगाः त्रिस्तभावाः स-
श्रीर्णा गजाः भद्रमन्द्रादयो द्विस्तभावाः * ॥ २५ ॥

* भद्रमन्द्रादीनां सङ्घशोदाहृतं नामोजीभट्टेन, यथा—'अङ्ग-
प्रत्यङ्गभद्रत्वं संक्षिप्तं भद्रलक्षणम् । पृथुत्वस्त्वथतासौख्यं संक्षिप्तं
मन्द्रलक्षणम् । तनुप्रत्यङ्गदीर्घाश्चप्राणो मृगगुणो मतः ।' इति वैज-
यन्ती ।

नित्यमन्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ।

सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ २६ ॥

तां पुरीं स महतेजा राजा दशरथो महान् ।

शशाम शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥

तां सत्यनामा दृढतोरणार्गलां गृहेर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।

पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशाम वै शक्रसमो महोपतिः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

नित्येति । द्वे योजने द्वयोर्भोजनयोः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
भूयः अभ्यधिकं सत्यनामा योद्गुमशक्येत्यन्वर्थनामा राज्ञी मूलघाम
एतावत् † ॥ २६ ॥

तामिति । शमिता नाशिता अमित्रा येन । नक्षत्राणि नक्षत्र-
लोकान् ॥ २७ ॥

तामिति । अर्गलं नाम कपाटावष्टम्भक-तिर्यक्स्थापितदारु-
विशेषः ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

† क्वचिच्च व्याख्यातं,—योजनत्रयवित्सारवत्यां तस्यां योजनद्वयम्
अत्यन्तं योद्गुमशक्यमित्यर्थः ।

सप्तमः सर्गः ।

तस्यामात्या मुणेरामत्रिक्लाकोः सुमहात्मनः ।
 गन्तव्यं शिञ्जितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥
 अष्टौ बभूवुर्दीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
 शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥
 धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
 अकोपो धर्मपालश्च भुमन्त्रयाष्टमीऽर्थावित् ॥ ३ ॥
 ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यात्तामृषिकन्तरी ।
 तसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथापरे ॥ ४ ॥

अत्र तस्य मविसंपद उच्यते—तस्येति । मुणैः अमात्यादेर्चितै-
 र्मुणैर्युक्ताः, इक्लाकोः तद्ब्रह्मजस्य दशरथस्य गुणानाह—गन्तव्यः
 मन्त्रः कार्यविचारः, शिञ्जितं परामिप्रायम् । प्रियस्य राज्ञः प्रियतत-
 परतः ॥ १ ॥

अष्टावित् ; शुचयः असत्यस्वामिद्वोद्धारिरूपवाङ्मनसाऽशुचि-
 त्वरहिताः । नित्यशः आत्मप्रयोजनसमयेऽपि राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु
 अनुरक्तास्तपराः ॥ २ ॥

तान्नामतः आह,—ऋत्विजादि ॥ ३ ॥

अभिमतौ ऋत्विजौ मुख्यत्विजौ अपरे उक्ताष्टप्रधानमन्त्रिव्यति-

सुयज्ञोऽप्यथ जाबान्निः काश्यपोऽप्यथ गौतमः ।

मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ॥ ५ ॥

एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यश्रुत्विजस्तस्य पौर्वकाः ।

विद्याविनीता हीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः ॥ ६ ॥

श्रीमन्तश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा दृष्टविक्रमाः ।

कीर्त्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ ७ ॥

रिक्ता इत्येके । परे मन्दिश इत्युक्त्वा वसिष्ठवामदेवयोर्मन्वित्वमपि सूच्यत इति तीर्थः, तत्र । मन्दिशश्च तथेति पाठे परेषामृत्विक-
लाभेऽपि वसिष्ठवामदेवयोर्मन्वित्वस्य शब्दमर्थादया व्यंग्यमर्थादया
चालाभात् । वस्तुतस्तथापरे इत्यस्य ऋत्विज इत्यर्थः । मन्दिशश्चेत्यस्य
वसिष्ठाया इति शेषः । अमात्याः देशादिकार्यनिर्वाहकाः मन्दिशा
व्यवहारद्वय इति भेदः ॥ ४ ॥

परानेवाह,—सुयज्ञ इत्यादि । सुयज्ञ ऋषिविशेषः ॥ ५ ॥

एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यं सद्दितास्तस्य ऋत्विज इत्यनेन सर्वथा कर्म-
धाङ्गुण्यं दर्शितम् । पौर्वकाः परम्परागता इत्यर्थकम् अमात्य-
विंजी विशेषणम् । विद्येति । विद्यया सह विनीताः विद्याविनयो-
भयक्षम्भरा इत्यर्थः । यथायोगं वक्ष्यमाणानि विशेषणानि अमात्येषु
मन्दिषु च योजनीयानि ॥ ६ ॥

शस्त्रज्ञाः शस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः । प्रणिहिताः सर्वराज-
कार्येषु सावधानाः । यथावचनकारिणः राज्ञ इति शेषः ॥ ७ ॥

तेजःक्षमायज्ञःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ।

क्रोधात् कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुर्नृतं वचः ॥ ८ ॥

तेषामविदितं किञ्चित् खेपु नास्ति परेषु वा ।

किञ्चिमात्रं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् । ९ ॥

कुशला व्यसंशयेषु भौ इदेषु परीक्षिताः ।

प्राप्तकालं सथादण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥

कोशसंग्रहणं युक्ता बलस्य च परिग्रहे ।

अहितं चापि पुरुषं न हिंस्युरविदूषकम् ॥ ११ ॥

कामार्थहेतोरिति द्वयार्थः कर्मकारणः ॥ ८ ॥

सौमित्रेषु परेषु शत्रुषु वारिष्ठा करणेन कृतं क्रियमान-
मपि वा अपि चिकीर्षितञ्च तेषां न किञ्चिद् अविदितमसूदिति
शेषः ॥ ९ ॥

सौहृदं द्विपक्षविशेषगतदोषान् दोषत्वेनाप्यहन् चिन्तयन्ति-
विशेषस्तत्र परीक्षिताः राज्ञेति शेषः * । प्राप्तः सापराधत्वसङ्घा-
त्कालो यस्य तं धारयेयुः कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

कोशसंग्रहणं चतुरङ्गबलपरिग्रहे हेतुः । अहितं अहिता-
ददर्यरहितं शत्रुमपि अविदूषकम् अनपराधिनं न हिंस्युः ॥ ११ ॥

* अथवा सौहृदेषु खेपेषु परीक्षिताः ।

वीराश्च निघतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ।
 शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥
 ब्रह्मक्षत्रमहिमन्तस्ते कोशं समपूरयन् ।
 सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥
 शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां समप्रजानताम् ।
 नामीत् पुरे वा राष्ट्र्ये वा मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १४ ॥
 क्वचिन्न दुष्टस्तत्रासीत् परदाररतिर्नरः ।
 प्रशान्तं सर्वमेवासीद् राष्ट्र्यं पुरवरञ्च तत् ॥ १५ ॥

राजशास्त्रं नीतिशास्त्रम् । अनुष्ठिताः अनुसारिणः । शुचीना-
 मिति स्त्रियान्तरङ्गिताः शुचयः विषयो देशः ॥ १२ ॥

ब्रह्मेति । 'अभिपूरयन्' इति पाठे अङ्गभाव आर्षः । सुतीक्ष्णेति
 बलाबलम् अपराधतारतम्यम् । पुरुषस्येत्युपलक्षणं देशादीनां च
 बलाबलं संप्रेक्ष्येत्यर्थः । 'देशकालवयःशक्तीः सञ्चिन्त्या दण्डकर्मणि'
 इति वचनात् । अयं कोशपरिग्रहेतुः ॥ १३ ॥

एकबुद्धीनां परस्परमेकबुद्धीनाम् । संप्रजानतां पुरराष्ट्रवृत्तान्तं
 विचारयताम् । तेषां विचारविषये पुरादैः मृषावादित्वगुणविशिष्टः
 कोऽपि नासीत् ॥ १४ ॥

प्रति । मन्विषां नीत्या सर्वे प्रशान्तं निर्वाधमासीद् इ-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥

सुवामसः सुवेषाश्च ते च सर्वे शुचिचित्राः ।
 हितार्थाश्च नरेन्द्रस्य जागतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥
 गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमैः ।
 विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयाः ॥ १७ ॥
 अभितो गुणवन्तश्च न चासन् गुणवर्जिताः ।
 मन्थिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या सम्यदान्विताः ॥ १८ ॥
 मन्त्रमंवरणे शक्ताः शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु ।

नरेन्द्रस्य हितार्थाः हितप्रयोजनाः सर्वत्रासन्निति शेषः ॥ १६ ॥
 गुरोः सम्बन्धसामान्यं षष्ठी गुरुणा स्वस्वाचार्येण राज्ञा च अर्था-
 द्यजन्तुः गुणशब्देन गुणवन्तया गृहीता इत्यर्थः । तेन गुर्वनुग्रहप्राप्त-
 सर्वश्रेष्ठत्वं च सूचितम् । गुणागुणगृहीता इति पाठे गुणदोष-
 गृहीतार इत्यर्थः । बह्वीहिः बाहितामप्रादित्वात् परनिपातानिष्ठा-
 न्तस्य । विदेशेष्वपि सर्वतो विज्ञातत्वं हेतुः । बुद्धिनिश्चयाः बुद्धि-
 इत्यन्ताः ॥ १७ ॥

अभितो गुणवन्तः सर्वदेशं सर्वकाशे च गुणवन्तः । सन्धीति ।
 शब्दादिविषयकप्राप्ततत्त्वज्ञाः । प्रकृत्या त्रिगुणया सम्यदा अन्विताः
 तत्र सात्त्विक्या सम्यदा शिष्टपालने, तामस्या सम्यदा दुष्टनियह-
 काशे, भोगकाले राजस्या सम्यदा धनधरन्यदासौदासशिविकाश्व-
 गजादिरूपया ॥ १८ ॥

नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ १९ ॥

ईदृशैस्तेरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ।

उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद् वसुन्धराम् ॥ २० ॥

अवेत्यमाणश्वारेण प्रजा धर्मेण रक्षयन् ।

प्रजानां पालनं कुर्वन् न धर्मं परिवर्जयन् ॥ २१ ॥

विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्करः ।

स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २२ ॥

नाधगच्छद् विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ।

भिक्षवान् नतसामन्तः प्रतापहतकण्ठकः ।

स शशास जगद् राजा दिवि देवपतिर्धया ॥ २३ ॥

अंतरंगं रक्षयाम् । बुद्धिषु विचारेषु ॥ १९ ॥

ईदृशैः प्रागुक्तैरुपैः अमात्यैश्च चात् अत्विङ्मविभिः अतएव
गुणोपेतैः उपपन्न इति योजना ॥ २० ॥

धारेण स्वपरदेशवृत्तान्तम् । प्रजा धर्मेण युक्ता यथा भवति तथ
पुरुषैः रक्षयन् । सर्वत्र हेतो शता ॥ २१ ॥

अतो हेतोर्विश्रुतः सत्यसङ्करः रजे सत्यपतिश्चः तत्र अयोध्या
शाम् ॥ २२ ॥

अधिगमः प्राप्तिः । नतः सामन्ता यस्तु । कण्ठकाः शत्रुवृत्तैः
राज्य ॥ २३ ॥

तैमन्त्रिभिर्मन्त्रहिते निविष्टै-

वृत्तोऽनुरक्तैः * कुश्लैः समर्थैः ।

स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्त-

स्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तमः सर्गः । ७ ।

तैरिति । मन्त्रो विचारस्तत्सार्थं हितं उभयत्र निविष्टैः
कुश्लैः सूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैः तत्सामर्थ्यशक्तैः तेजोमयैः
प्रचुरतेजोवद्भिः तेजःपराभिभवसामर्थ्यं तद्भिः गोभिः किरणैर्युक्तः
उदितोऽर्क इव गवामपि तेजोमयैरित्यत्यन्तसार्थिकमयङ्गन्तं विशेष-
मयमित्येके तदप्युच्यते ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

* 'विद्वद्भिराग्निः ।'

इति ब्रह्मीयाः ।

अष्टमः सर्गः ।

तस्य चैवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।

सुतार्थं तथ्यमानस्य नासीद् वंशकरः सुतः ॥ १ ॥

चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन् महात्मनः ।

सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥

अ निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् ।

मन्त्रिभिः मह धर्मात्मा भवैरपि कृतात्मभिः ॥ ३ ॥

नतोऽबवीन् महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ।

शीघ्रमानय मे सर्वान् गुरुंस्तान् सपुरोहितान् ॥ ४ ॥

ततः सुमन्त्रस्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ।

एवं समयगुणस्यापि अपुत्रत्वेन अजितपितृलोकत्वात् पुत्रार्थम्
अश्वमेधप्रस्तावः, तस्येति, तथ्यमानस्य तपः कुर्वन्तः ॥ १ ॥

चिन्तयानस्य भृगुभावः कान्दसः तपसाप्यसाध्यप्रभोतपत्तपार्थः
भाग्यमेतस्य एवं वक्ष्यमाणा ॥ २ ॥

अ नीतिः यष्टव्यमिति मन्त्रिभिः सह निश्चितां मां
इत्यन्वयः । सुमन्त्रं चानयामासेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

समानयत् स तान् सर्वान् समस्तान् वेदपारगान् ॥ ५ ॥

सुयज्ञं वामदेवञ्च जावालिनमथ काश्यपम् ।

पुरोहितं वमिष्ठञ्च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥

तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ।

इदं धर्मार्थमहितं स्रष्टुं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

मम लालप्यमानस्य सुतार्थं नास्ति वै सुखम् ।

तदर्थं ह्ययमेधेन यच्छ्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥

तदहं यद्युमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

तत इति । विक्रमो गमनम् । सर्वान् तान् गुरुन् समस्तान्
वेदपारगान् अगुरुञ्च ॥ ५ ॥

सुयज्ञादयो विद्यागुरवः वसिष्ठस्यैव पुरोहितत्वेन उपनेतृतया
उपनेतुरेव अध्यापकतया गुरुत्वेऽपि स्वसमश्रित्याणां स्व-तपो-
शास्त्रोप-भिया तेनैव अध्यापने नियोगात् तेषामपि विद्यागुरुत्वम-
दातम् । अन्ये अश्वमेधार्त्विज्याद्युपयुक्ताः ॥ ६ ॥

धर्मैकार्थेन च सहितं, स्रष्टुं मधुरम् ॥ ७ ॥

ममेति । सुतार्थं सुतमुद्दिश्य लालप्यमानस्य पुनः पुनः श्रेयस-
वशात्पतो राज्यादिनापि सुखं न भवति । 'लालप्यमानस्य' इति पाठो-
नः पुनश्च शब्द-तपः कुर्वत इत्यर्थः । अश्वमेधेन पाठो युक्तः पूर्वं सुतार्थं
प्यमानस्येत्युक्तेः । अतस्तदर्थं पुत्रार्थम् । मतिः अश्वमेधसायः ॥ ८ ॥

कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचिन्वताम् ॥ ९ ॥

ततः भाध्वति तद् वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ।

वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितम् ॥ १० ॥

ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः ।

सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ११ ॥

मरुत्याश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ।

सर्वथा प्राश्यसे पुत्तानभिप्रेतांश्च पार्थिव ॥ १२ ॥

यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्तार्थमागता ।

तत्सुष्टोऽभवद् राजा श्रुत्वैतत् द्विजभाषितम् ॥ १३ ॥

तदिति ! शास्त्रप्रोक्तेन कर्मणा विधिना केन प्रकारेण आचरणेन अहं कामं पुत्ररूपं प्राप्स्यामीत्यत्र बुद्धिरुपायविषया विचार्यतां क्रियताम् ॥ ९ ॥

तत इति ! प्रतिपूजा स्तुतिः पार्थिवस्य मुखेरितं साक्षाद् राज्ञा अभ्यमेवोक्तम् ॥ १० ॥

सम्भाराः अश्वमेधप्रसिद्धाः एकविंशतियूपादिरूपाः सम्भ्रियन्तां संपाद्यन्ताम् ॥ ११ ॥

सर्वेति ! चोत्तरे चोत्तरे अभिप्रेतान् मनोभिप्रेतगुणयुक्तान् ॥ १२ ॥

धार्मिकी धर्मप्रयोजना सर्वथा प्राश्यसे इति प्रतिज्ञानात् ।
रुक्मीषः ॥ १३ ॥

अमात्यानब्रवीद् राजा हर्षव्याकुललोचनः ।

सम्भाराः भग्निमयन्तां मे गुरूणां वचनादिह ॥ १४ ॥

समर्थाधिष्ठितयाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ।

अस्यास्योत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥

शान्तयस्यापि वर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ।

शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेषामपि महीक्षिता ॥ १६ ॥

नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसक्तमे ।

किद्रं हि मृगयन्ते स्म विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ १७ ॥

हर्षजनितानन्दाश्रुपारिप्लवनेत्रः ॥ १४ ॥

समर्थेति । 'चतुःशता रक्षन्ति' इति श्रुतेः रक्षणसमर्थश्चतुः-

शतराजपुत्रैरक्षितः । सोपाध्याय उपधायायपदेन प्रधानत्विजः ।

अश्वमेधस्य पदे पदे जुहोतीत्युक्तहेमनिर्वाहय तत्साहित्यम् ॥ १५ ॥

शान्तयः विघ्ननिवारककर्माणि । वर्धन्तां शान्तयोः शिष्योपः ।

यथाकल्पं यथाक्रमम् । 'क्रमस्तु कथ्यते कल्पे' इति भागुरिः ।

यथाविधि प्राञ्जोक्तविध्यनतिक्रमेण, शक्य इति काकुरचः । सर्वेषां

विगुणयुक्तेनापि राज्ञा अयं यज्ञः प्राप्तुं शक्योऽपि तु न

शक्यः ॥ १६ ॥

सदेवाह,—नेति । यद्यत्र यज्ञे कष्टो महाप्रायश्चित्तनाशोऽप-

राधो विध्यपराधः क्रियासोपादिरूपो न स्यात् स्यादपि अन्यः प्राप्यः

विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति ।

तद् यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ १८ ॥

तथा विधानं कियतां समर्थाः करणेष्विति * ।

तथेति चाब्रुवन् सर्वे मन्त्रिणः प्रतिपूजिताः ॥ १९ ॥

पार्थिवेन्द्रस्य तद् वाक्यं यथा पूर्वं निशम्यते ।

स तु अत्रातिथयत्नसाध्यः अतो न सर्वसुखभः, हि यतः यज्ञादिषु मन्त्रक्रियालोपादिना राक्षसत्वं प्राप्ता ब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसा वि-
दांसो यज्ञतन्त्रज्ञाः क्लिष्टम् अपचारं मृगयन्ते ते च ईषदपचारं
दृष्ट्वा स्वयं तेषु प्रविश्य अपचारधारं सम्पादयन्ते अतो न सर्व-
प्राप्यः ॥ १७ ॥

किञ्च विधिहीनस्य यज्ञस्य कर्त्ता यजमान अतिक्रमं घञ्च सद्यो
विनश्यति तत् ततो हेतोर्द्यथा मे एत यज्ञः विधिपूर्वं शास्त्रोक्त-
प्रकारेण न तु तदपचारेण यथा समाप्यते, तथा विधानं यतः
क्रियताम् । नन्वेवं चेत् अष्टकामेतत्, तत्राह,—युयं तथाकरणेषु
समर्थाः शक्ता इति इत्येवं प्रकारोत्साहनानि राजा चक्रे इत्यर्थः ।
ते प्रतिपूजिताः मन्त्रिणस्तथेत्यवदन् । 'पत्यपूजयन्' इति पाठे च
इति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

* "साधनेष्विति ।"

इति वा पाठः ।

तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ २० ॥

अनृजातास्ततः सर्वे पुनर्जगमुर्यथागतम् ।

विभर्जयित्वा तान् विप्रान् सच्चिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

क्षत्रिग्निरुपसन्दिष्टो यथावत् क्रतुराप्यताम् ।

इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सच्चिवान् समुपस्थितान् ॥ २२ ॥

विभर्जयित्वा स्वं वेष्म प्रविवेश महामतिः ।

ततः स गत्वा ताः पत्नीन्रेन्द्रो हृदयङ्गमाः ॥ २३ ॥

उवाच दीक्षां विप्रत यच्छेऽहं सुतकारणात् ।

तामां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ २४ ॥

पार्थिवेयर्द्धं पूर्वान्ध्रियं, वर्द्धयन्त इत्यस्य आशीर्भित्ति
शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥

उपसन्दिष्ट इति त्रिपदम् । समित्यस्य आप्यतामित्यनेनान्वयः * ।
व्यवहितप्रयोग आर्घः ॥ २२ ॥

ताः पत्नीः यद्दार्ष्ट्याः ॥ २३ ॥

दीक्षां दीक्षाविषयदृढनिश्चयं विप्रत कुरुत । वर्षा
क्रान्तिः ॥ २४ ॥

* क्रतुः सम्भारः आप्यतां सम्पाद्यताम् ।

मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

मुखपद्मानीति रूपकं, वसन्तकालावच्छिन्नपद्मोपमा च ॥२५॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

एतत् श्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ।

श्रूयतां तत् पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ॥ १ ॥

ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ।

सनत्कुमारो भगवान् पूर्वं कथितवान् कथाम् ॥ २ ॥

ऋषीणां सन्निधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ।

काश्यपस्य च पुत्रोऽस्ति विभाण्डक इति श्रुतः ॥ ३ ॥

ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ।

स वने नित्यसंवृष्टो मुनिर्वनचरः सदा ॥ ४ ॥

एतदिति । इयमेधं सुतार्थं करिष्यामि इति राजवाक्यम् ।

सूतः सुमन्वः ; स हि राज उभयधर्मा, सूतो मन्वी च । पुरावृत्तम् इतिहासः ; य इतिहासः पुराणे च, येन ऋषिकथ्यमानकथा-संग्रहः मया श्रुतः श्रूयताम् ॥ १ ॥

ऋत्विग्भिरिति । ऋत्विग्भिरयम् अश्वमेधरूपः पुत्रोपाय उपदिष्टः ।

मया तु इतिहासविषयः किञ्चिदिशेषविशिष्टः श्रुत इत्यर्थः । तमाह सनद्-इत्यादिना,—कथां सर्वज्ञत्वाद् भविष्यद्विषयाम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ख्यातो भविष्यतीति ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातमानः । धातुसम्बन्धे

नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्त्तनात् * ।
 द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ ५ ॥
 लोकेषु प्रथितं राजन् विप्रैश्च कथितं मदा ।
 तस्यैव वर्त्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ ६ ॥
 अग्निं प्रुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ।

इति साधुत्वम् । नित्यसंबद्धः पित्रा वने नित्यं वर्द्धित इत्यर्थः ।
 सर्वथा पौरादिब्यवहारानभिज्ञत्वं नित्यपदेन सूचितम्, अतएव
 पितुः-‘न कापि त्वया गन्तव्यम्’-इत्याज्ञानुवर्त्तनाद् वनचरत्वम् ॥४॥
 नान्यमिति । जानातीति भविष्यति वर्त्तमानसामीप्यात् ।
 पित्रनुवर्त्तनात् पित्रा सह वासात् । ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं, मेखला-
 जिनादिधारणरूपं मुख्यं ब्रह्मचर्यम् । दारेषु ऋतुगमनरूपं परं
 गौणम् । तत् प्रकारद्वयमपि अस्य भविष्यति † । द्विविधशब्दाद्
 ब्रह्मचर्यैः च ॥ ५ ॥

* ‘नान्यं प्रज्ञास्यते किञ्चिन्मानवं पितृवर्जितम्’
 इति वा पाठः ।

† तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘मोक्षार्त्तनिशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविज्ञेत् ।

ब्रह्मचर्येण परोप्याद्यास्तस्यैव वर्जयेदिति ॥’

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः * प्रतापवान् ॥ ७ ॥

अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ।

तस्य व्यतिक्रमाद् राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ ८ ॥

अनादृष्टिः सुघोरा वै सर्वलोकभयावहा ।

अनादृश्यान्तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणान् श्रुतसंबद्धान् ममानीय प्रवक्ष्यति ।

भवन्तः श्रुतकर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ १० ॥

समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ।

इत्युक्त्वास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥

लोकेषु-इत्यर्द्धे पूर्वान्वयि । एवं पित्रग्न्यादिसंबन्धा समभिवर्त्त-
तेति भविष्यति सारुडभावस्वार्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥

व्यतिक्रमात् राजोचितधर्मविलोपनात् । दाहणत्वं बहूकाल-
व्यापित्वात् ॥ ८ ॥

घोरत्वं सर्वराष्ट्रव्यापनात् ; वृत्तायां जातायाम् ॥ ९ ॥

श्रुतेन वेदाध्ययनेन संबद्धान् । श्रुतकर्माणः अनादृष्टिकरश्रुत-
मत्कर्माणः । यतो भवन्तो लोकव्यवहारज्ञाः ॥ १० ॥

समेति । तस्य मत्यापस्य प्रायश्चित्तं यथा भवति तथा नियमम्
अनुष्ठेयांश्च समादिशन्तु इत्यन्वयः । उक्त्वाः पृष्ठाः ॥ ११ ॥

* 'लोमपादः'

इति ना पाठः

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 विभाण्डकसुतं राजन् ! सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥
 आनाय्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ।
 विभाण्डकसुतं राजन् ! ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ १३ ॥
 प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना ससमाहितः ।
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥
 केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स बोध्यवान् ॥ १५ ॥
 ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् ।
 पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्कृतान् ॥ १६ ॥
 ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता वनताननाः ।
 न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेय्यन्ति तं नृपम् ॥ १७ ॥

ते च शुद्धब्रह्मचारिणे कन्यादानं प्रायश्चित्तमूपरित्याह,—वक्ष्य-
न्तीति ॥ १२ ॥

आनाय्य खिति पाठः । महीपाल ! ऋष्येति प्रकृति-
भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

राज्यश्चिन्ताम् अभिनयति,—केनेति । बीर्यं जितेन्द्रियत्वं विद्या-
वृत्ततपोवीर्यञ्च ॥ १५ ॥ १६ ॥

ते खिति । व्यथिता अशक्यार्थनिवोगतः खिन्नाः । वनताननाः
नममुखाः । अवस्थादेशोपः । ऋषेः विभाण्डकात् भीताः—न ग-

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तान् क्षमान् ।

अनेष्व्यामो वधं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १८ ॥

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्षष्ठेःसुतः ।

अनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १९ ॥

अथशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति ।

सनत्कुमारकथितमेतावद् व्याहृतं मया ॥ २० ॥

च्छेम इत्युक्त्वा अशक्यार्थत्वाद् एतन्नियोगकरणं क्षन्तव्यम्-इत्यनु-
नेष्यन्ति ॥ १७ ॥

एवमनुनीय अथ क्षमान् उचितान् गणिकाप्रेषणादिरूपान् उपा-
यान् विचार्य राजानं वक्ष्यन्ति,—यदि अस्मद्दुर्क्षां श्रेयसि, तदा
तमानेष्यामः । दोषोऽस्माकं शपादिरूपः तस्य तपोवैकल्यादिरूपो
वा सर्वथा न भविष्यति ॥ १८ ॥

एवम् अमात्यपुरोहितवचनात् गणिकाभिः तद्वारा अविद्युत
अनीतः । देव इन्द्रः पर्यन्त्यमवर्षयत् तद्देशे । शान्ता चास्मै
प्रदीयते प्रदत्ता । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । यद्यपि सनत्कुमारोत्पन्न-
वादेन भविष्यन्निर्देश उचितस्तथापि राज्ञः सन्तोषाधिक्याय क्षप्रो-
च्यमानकाञ्चे वृत्तमेव तदिति बोधयितुं भूतनिर्देशः ॥ १९ ॥

अथशृङ्गस्तेति । अङ्गराजमित्रत्वस्य राज्ञि वक्ष्यमाणत्वेन मित्र-
जामाता खस्यापि जामाता एव इत्यतो जामातेत्युक्तिः । बीजा-
न्तरमपि अग्रे वक्ष्यते एतदुक्तेः, एवं सनत्कुमारकथितं पुत्रो-

अथ दृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत ॥

यथर्थाशृङ्गस्त्वानीतो येनोपायेन मोक्षताम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

तपस्युपायरूपं वस्तुमया तुभ्यं आहृतम्, अग्रे देवः प्रमाणमिति श्रेयः ॥ २० ॥

अथेति । दृष्टः नियतपुत्रप्राप्त्युपायस्त्वाभात् तस्य सन्निहितत्व-
श्रवणाच्च तुष्टः । ये तु पूर्वोक्तस्त्रोके आनयनादि सर्वं भविष्यत्वेनैव
आचक्षते, तेषां कथमानीत इति राजप्रश्नानुपपत्तिरित्याहुः । सो-
क्षतां स उच्यताम् इत्यर्थः ; सन्धिरार्षः । यदा तद्विषया कथा
उच्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

दशमः सर्गः ।

सुमन्वथोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

यथर्थशृङ्गस्त्वानीतो येनोपायेन मन्त्रिभिः ।

तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥ १ ॥

रोमपादमुवाचेदं महामात्यः पुरोहितः ।

उपायो निरपायोऽथमस्माभिरभिचिन्तितः ॥ २ ॥

ऋथशृङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ।

अनभिज्ञस्तु नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥

सुमन्व इति । उदितः तादृशतपस्विनो गणिकाभिरानयनम्
अत्याश्चर्यमिति विस्तरेण कथनाय प्रेरितः, मन्त्रिभिः सह संमन्वय
रोमपादेन यथा ऋथशृङ्ग स्त्वानीतः, येन च उपायेनानीतः तत्
मया निगदितं सर्वं प्रकारं मे मत्तः मन्त्रिभिः सह शृणु इति यो-
जना ॥ १ ॥

रोमेति । महामात्यः पुरोहितः तमुवाच । निरपायोऽथमि-
भिरिच्छः ॥ २ ॥

नारीणां नारीसम्बन्धिविषयाणां शब्दादीनां तत्सम्बन्धिसुखस्य
च इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचितप्रमाथिभिः ।

पुरमाजाययिष्यामः क्षिप्रञ्चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥

गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलङ्कृताः * ।

प्रलोभ्य विविधोपायैरानेद्यन्तीह सत्कृताः ॥ ५ ॥

श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् ।

पुरोहितो मन्त्रिणश्च तदा चक्रुश्च ते तथा ॥ ६ ॥

अभिमतैः प्राणिमानस्येति श्लेषः । इन्द्रियार्थैस्तद्विषयैर्दिग्दृश्यादीनां
दिभिः अध्यवसीयताम् अस्मद्भक्तकरुणाय यत्यताम् ॥ ४ ॥

तदाह,—गणिका इति । सत्कृताः विचित्रान्भवराभरणाभ्यां
नादिभिः ॥ ५ ॥

श्रुत्वेति । राजा पुरोहितं तथेति त्वयैव तथा कर्तव्यमिति
प्रत्युवाच । अत्यल्पविषयत्वाद् राज्ञः एवं वादः । अथ तत्पुरोहि-
तस्य विप्रत्वात् गणिकाभिः संवादोऽनुचित इति सोऽपि मन्त्रिणः
प्रत्युवाच । मन्त्रिणश्च ते तथा चक्रुः साक्षाद् गणिकाः प्रैरयम् ॥६॥

* मुनिवेषप्रतिष्ठास्तत्र गच्छन्तु घोषितः ।

उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैदिके परिनिष्ठिताः † ॥

इति वक्ष्णीयाः ।

† वैदिकं वेद्यादत्तं वेद्याव्यवहारो वा अतएव कलाज्ञाः 'कला
मायाविशेषः' इति विमलबोधः ।—लोकनायकवर्तिना व्याख्या-
तम् ।

* वारमुखास्तु तत् श्रुत्वा वनं प्रविविष्टुर्नहत् ।

आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन् यत्नं कुर्वन्ति दर्शने † ॥ ७ ॥

वारेति । तत् मन्त्रिवचः । अस्मिन् वने युष्मज्जनपदप्रान्तवर्तिनि
षट्कवेरपुरवने आश्रमस्य विभाण्डकाश्रमस्य अविदूरे निकटे स्थित्वा
ऋषिपुत्रस्य धीरत्वादिगुणविशिष्टस्य दर्शने यत्नं कुर्वन्ति स्म चक्रुः ॥७॥

* फलवन्तश्च ये वृक्षाः समूलविटपास्तथा ।

रोपयित्वा वृक्षौषु सुरभीणि स पार्थिवः ॥

पानानि च सुगन्धीनि फलान्यास्वादवन्ति च ।

सुसम्पृङ्गास्तथा नैभिः प्रयाता यत्र वै मुनिः ॥

† विभाण्डकभयोद्विग्ना वनगुल्मलतावृताः ।

चारयित्वा ‡ तु तमृषिमाश्रमादभिनिर्गतम् ॥

ततः मन्दर्शने तस्युः ऋषिपुत्रान्तिके पुनः ।

चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तथा ॥

कन्दुकैश्चापि गायन्थः क्रीडन्थः श्रुतवल्गितैः ¶ ।

मद्विह्वलिताः काञ्चित् प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥

इति वङ्गीयाः ।

‡ चारयित्वा चारैरभिनिर्गतमवधार्य यदा चारयित्वा ज्ञात्वा ।—
¶ श्रुतवचिगतैः श्रुतगतिभिः मन्दगतिभिरित्यर्थः ।—चक्रवर्तिना
इत्यं आस्तातम् ।

* ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ।

पितुः स नित्यमन्तुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८ ॥

पितुर्दपक्षासनादिभिः नित्यसन्तुष्टः स आश्रमात् नातिचक्राम
आश्रमात् दूरं न निरगात् ॥ ८ ॥

* नयनभ्रूविकारैश्च हस्तैरम्बुजसन्निभैः ।

संज्ञाश्च † ताः प्रकुर्वन्त्यः पुंसां हर्षविवर्द्धनाः ॥

नूपुरशिञ्जितरविः ‡ कोकिलाभिरुतेन च ।

गन्धर्वनगरप्रख्यं प्रगीतमिव ¶ तद् वनम् ॥

ध्रुयमानैश्च § वामोभिः स्रक्ष्यैरङ्गदभूषणैः ।

परस्परं विनिघ्नन्त्यः शोभन्ते ललितेन ** च ॥

सौगन्धिकेन माख्येन चूर्णैश्च सुसुगन्धिभिः ।

कामसंजननार्थाय ऋषिपुत्रस्य धीमतः ॥

सर्वतः प्रकिरन्ति स्म ललमाना †† वराङ्गनाः ।

अभूतपूर्वं तद् दृष्ट्वा विस्मितः साध्वसं गतः †† ॥

दृष्ट्वैव चारुसर्वाङ्गीस्तास्तदा तनुमध्यमाः ।

निश्चक्रामाश्रमात् तूर्णान्दृष्ट्वाङ्ग ऋषेः सुतः ॥ वङ्गीयाः ।

† संज्ञा हस्ताद्यैः कामरूपार्थसूचना । “संज्ञानाम्नि रवेः यत्स्यां हस्ता-
द्यैश्चार्यसूचने” इति भूरिः । — ‡ “ललिते वस्त्रपर्षाणां भूषणानाञ्च शिञ्जि-
तम्” इत्यमरः । — ¶ प्रगीतं गायतीव प्रगातुमारब्ध इति वा । — § ध्रुयमानैः
वायुना कम्पमानैः । — ** ललितेन विलासेन वाम्बेदेन वा । “ल-
लितं वाम्बेदेऽन्यमिच्छो विलासिते हयोः” इति भूरिः । — †† ललमानाः
मनोहराः । — †† साध्वसं गतः उत्पातश्च वा । — चक्रवर्तिव्याख्यानम् ।

न तेन जन्म प्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ।

स्त्री वा पुमान् वा यच्चान्यत् सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ८ ॥

ततः कदाचित् तं देशमाजगाम यदृच्छया * ।

विभाण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद् वराङ्गनाः ॥ १० ॥

ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरम् ।

ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥

कस्त्वं ? किं वर्त्तसे ? ब्रूयान् ! ज्ञातुमिच्छामहे वयम् ।

एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि ? शंस नः ॥ १२ ॥

नेति । स्यादिकं जन्म प्रभृति दृष्टपूर्वं न भवति यथा तथा
व्यवक्रियत इति शेषः । नगरजं सत्त्वं अश्वगजादि । राष्ट्रजं शूकर-
कुक्कुटादि ॥ ८ ॥

तत इति । तं देशं वारस्त्रीसम्भारदेशं यदृच्छया दैवव-
शात् ॥ १० ॥ ११ ॥

क इति । कस्त्वं, किंजातिः कस्य पुत्रः ? इति च किन्नामा

* स तं देशमुपागम्य जातकौतूहलस्तदा ।

विभाण्डकसुतो राजसंस्थो परमविस्मितः ॥

तास्य तं विस्मितं दृष्ट्वा जगुः कलपदाक्षरम् ।

गीतं मधुरभाषिण्यो जहसुस्त्रायतेक्षणाः ॥

अमुर्वैश्वेनमभ्यासमागत्य मदविह्वलाः । इति वङ्गीयाः ।

अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ।

हार्दात् तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥

पिता विभाण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः ।

सृष्ट्यगृह्ण इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥

इहाश्रमपदोऽस्माकं ममीपे शुभदर्शनाः ! ।

करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥

अ किं वर्त्तसे किंकर्मासि ? अपि च एकः सन् त्वं विजने दरे जनवासरूपग्रामादिभ्यो दूरे वने किमर्थं चरसि ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ १२ ॥

अदृष्टेति । स्त्रिय इत्यस्य दृष्टा इति शेषः । अनेन हार्दमूलभूता 'चक्षस्य चेतसो या स्यादुदासीनेषु वस्तुषु । अवारणीया दृष्टिः सा दृष्टिशब्देन कथ्यते' इत्युक्तलक्षणा दृष्टिरस्ता, ततः सर्वांशेऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपः परिचयोऽपि मध्ये ज्ञेयः । अतस्तासु हार्दात् दर्शनजज्ञेहात् । 'दोषानालोकिकी प्रीत्यास्था चित्तदृष्टिर्ज्ञेयम्' इत्युक्तेः । स्वकं स्वीयम् । अदृष्टरूपाः प्रागदृष्टैवंरूपाः । काम्यरूपाः कमनीयरूपाः एतत् द्वयं च ज्ञेहकारणम् ॥ १३ ॥

पितेति । नामेत्यन्तमाद्यप्रश्नोत्तरं, द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह,—कर्म अ मदीयं भुवि प्रसिद्धं तपोरूपमित्यर्थः ॥ १४ ॥

तृतीयप्रश्नोत्तरमाह,—इहेति । इह वने, आश्रमपदः आर्षं पुंस्त्वं वर्त्ततइति शेषः । सर्वेषामिति निर्देशो वस्तुमात्राभिप्रायेण अनेन स्त्रीस्वरूपापरिज्ञानं सूचितम् ॥ १५ ॥

ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिराम वै ।

तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वास्ततोऽङ्गनाः ॥ १६ ॥

गतानां तु ततः पूजाम् ऋषिपुत्रश्चकार ह ।

ददमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलञ्च नः ॥ १७ ॥

प्रतिशुद्धं तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । *

ऋषीति । आसेत्यार्घं बभूव इत्यर्थः । तत् द्रष्टुं मतिर्बभूव ।
इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

नोऽस्माकं भक्ष्यमिति शेषः ॥ १७ ॥

प्रतीति । समुत्सुकाः ऋष्यशङ्कस्य तदाश्रमतो नयने । ऋषेः
विभाग्यकात् ॥ १८ ॥

*-----सर्वास्ताः परिशुद्धिताः ।

ऋषेः शापभयोद्दिग्नाः-----

जुषुष्येनं सुमधुरं ता हसन्त्य इदं वचः ॥

अस्माकमपृषेः पुत्र ! स्वादूनीमानि भक्षय ।

फलान्याश्रमजातानि यदि ते रोचतेऽनघ ! ॥

अथास्मै प्रददुः स्वादून् मोदकान् फलसन्निभान् ।

अन्यांश्च विविधान् भक्ष्यान् मधूनि मधुराणि च ॥

तीर्थोदकमिदं तावत् पीयतामिति सुव्रत ! ।

परिषस्त्रजिरे चेनं हसन्त्यो मदविक्त्रलाः ॥

इति बह्वीयाः ।

* ऋषेर्भीताश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥
 अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि हे द्विज । ।
 गृहाण विप्र । भद्रं ते भक्षयस्व च मा चिरम् ॥ १९ ॥
 ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ।
 मोदकान् प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान् प्रुभान् ॥ २० ॥

मुख्यानि प्रशस्तास्वादवन्ति प्रतारणाद्यं मोदका एव मुख्यन्ते
 प्रतिगृहाणेति । भद्रं कल्याणम् । भक्षयस्व च फलानीति शेषः ।
 मा चिरं ऋषेरागमनात् पूर्वमेव भक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥

तत इति । समालिङ्ग्य स्पर्शनापि वशीकर्तुमालिङ्गनम् । हर्ष-
 समन्विताः बालब्रह्मचारिणो गाढतरालिङ्गनप्राप्या रुकार्थानु-
 कूलस्पर्शप्राप्या च ॥ २० ॥

* परिपस्पृश्रिरे चैनं पीनैरहरमिर्जेर्मुहुः ।
 श्रोत्रमूले चोपजेपर्वदनेर्मधुगन्धिभिः ॥
 शोऽमन्यत फलानीति मोदकांश्च सुवर्त्तितान् ।
 भक्ष्यांश्चास्वादय विविधान् फलाकारान् सुयोधितान् ॥
 अनास्वादितपूर्वाणि फलान्यास्वादय तानि सः ।
 मधूनि च सुगन्धीनि पीत्वा प्रमुदितोऽभवत् ॥
 सुकुमारैश्च तैरङ्गैस्तामिः स्पृष्टो व्यमुह्यत ।
 तद्गृहयामास तासां च स्पर्शस्व ललितस्य च ॥

इति वक्ष्मीयाः ।

तानि चास्मात् तेजस्वी जलानीति स्म मन्यते ।

अनास्त्रादिनपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥

आपृच्छ च तदा विप्रं व्रतचर्यां निवेद्य च ।

गच्छन्ति स्नापदेशान् ता भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥

गतासु तासु सर्वेभ्यः काश्यपस्यात्मजो द्विजः ।

अस्वस्थश्च दृश्यमानो दुःखाच्च परिवर्तिते ॥ २३ ॥

तानीति । तानि प्रीत्या दत्तानि । तेजस्वी वारधनितास्त्रैः ऽप्यु-
द्धरेतस्वाद् ब्रह्मणाह अहीनतेजाः मन्यते यो मन्यते स एव
या इह रतीत्यर्थः । पूर्ववत्तास्त्रादितानि अनास्त्रादिनपूर्वाणि । नित्य-
नियासिनामिति कर्मादि श्रेष्ठे भवती ॥ २१ ॥

व्रतचर्यां निवेद्य किञ्चित् प्रथममुक्तव्यम् । आत्माकामिति निवेद्य
स्नापयित्वा समादयत्प्रातः व्याजात् तस्य पितुः विभाण्डकाद् भीताः
स्त्रियः गच्छन्ति तदा तदा ॥ २२ ॥

अस्वस्थश्च दृश्यः स्वप्रसन्नचित्तः आसीत् दुःखात् तादृशचान्तु-
षादिविषयसुखविश्लेषजात् परिवर्तनम् एकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥

* अथाजगाम भगवान् काश्यपः स्वनिवेशनम् ।

ध्यायमानश्च तं दृष्ट्वा स्वयम्भृङ्गं समुत्सुकम् ॥

पप्रच्छ काश्यपः पृथुं कस्तान्मां नाभिनन्दसि ?

चित्तासागरमध्यस्थमद्य त्वां तात ! लक्षये ॥ वक्ष्यामि ॥

* ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् ।

विभाण्डकसुतः श्रीमान् मनसा चिन्तयन् मुक्तः ॥ २४ ॥

मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः खलङ्कृताः ।

दृष्ट्वैव च ततो विप्रमाचान्तं दृष्टमानसाः ॥ २५ ॥

सत इति । उक्तात् हेतोः मनसा चिन्तयन् तासां दर्शनस्पर्शन-
ग्रमनादिप्रकारान् स्मरन्नित्यर्थः । तत्र ग्रमनमेतद्धारकमवश्यं भा-
वीति चिन्तयन् इत्यर्थश्च ॥ २४ ॥

* नहीदृशं तापसानां रूपं भवति कर्हिचित् ।

श्रीघ्रमाचक्ष मे पुत्र ! किमिदं वैद्यतं ह्यतम् ॥

एवमुक्तः काश्यपेन प्रोवाच पितरं तदा ।

भगवन्निह मे दृष्टास्तापसाः शुभलोचनाः ॥

सुकुमारैरहरसिजैः पीनैरत्यङ्गुतोपमैः ।

परिपस्पृशिरि मे मां च गाढमालिङ्ग्य सर्वशः ॥

गायन्ति सुकुमाराणि मनोज्ञानि मुक्तमुक्तः ।

क्रीडन्ति चाङ्गुताकारैर्नयनभ्रूविषेष्टितैः ॥

अत्रवीद् भगवान् श्रुत्वा शब्दशृङ्गं वचस्तदा ।

रक्षांसि तेन रूपेण तपसो नाशनाय वै ।

विश्रम्भस्ते न कर्तव्यस्तेषु पुत्र ! कषयन् ।

एवमुक्त्वा शब्दशृङ्गं समाश्रास्य च काश्यपः ॥

उपित्वा रजनीनेकामरुखं च अनाम ह । वङ्गीयाः ।

उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूर्चुरिदं वचः ।

एद्यान्मपदं सौम्य ! अस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ २६ ॥

चित्राण्यत्र ब्रह्मनि स्युर्मूलानि च फलानि च ।

तत्राप्येष विशेषेण विधिर्हि भविता भूतम् ॥ २७ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयङ्गमम् ।

गमनाय मतिं चक्रे तच्च निन्युस्तथा स्तियः ॥ २८ ॥

तत्र चानोद्यमाने तु विप्रे तस्मिन् महात्मनि ।

ववर्ष सहसा देवो जगत् प्रह्लादयस्तदा * ॥ २९ ॥

तं कं तत्राह,—मनोज्ञा इति ॥ २५ ॥

उपसृत्य प्रत्यङ्गम् ॥ २६ ॥

चित्राणीनि । यदि अत्रैव चित्राणि मूलानि फलानि च भवेयुः
सम्भावनायां सिद्धं । अतः तत्र गमनं व्यर्थमिति वेत्तुं तत्रापि
एव विधिः विचित्रमूलफलभक्ष्यविधिः विशेषेण इतोऽप्यादि-
क्येन भविष्यति ॥ २७ ॥

श्रुत्वा स्तिति । गङ्गायां पूर्वस्थापितां नावमारोप्य प्रवाहेयैव
अङ्गदेवं निन्युरिति महाभारते ॥ २८ ॥

तत्रेति । अङ्गदेशे ॥ २९ ॥

* विभाण्डकश्च विप्रर्षिराजगाम स्वमासयम् ॥

वन्द्यं मूलफलं प्राप्य भारार्त्तस्त्रिन्तयन् तदा । अङ्गीयाः ।

* वर्षेषु वागतं विप्रं तापसं च नराधिपः ।

प्रत्युद्भव मुनिं प्रकृतः शिरसा च मूर्ध्नि गतः ॥ १० ॥

वर्षेति । वर्षेभ्यः सदैव विषयं शदेभ्यं आगतं विप्रं प्रत्युद्भव

* शून्यमावसथं दृष्ट्वा पुत्रदर्शनखालयः ॥

परिश्रान्तस्तथैवासावकृत्वा पादधावनम् ।

चुम्बोश्च अख्यग्रज्जेति सर्वतः प्रविलोकयन् ॥

नचापश्यत् सुवं तत्र काश्यपो भगवानृषिः ।

निष्क्रम्य च वनात् तस्माद् यामं ददर्श काश्यपः ॥

यामांश्च परिपप्रच्छ गोकुलानि समन्ततः ।

कस्यैव विषयः सौम्यो यामाश्च बह्वगोकुलाः ॥

अधेर्वचनमाज्ञाय सर्वे ते गोषु जीविनः ।

कृताञ्जलिपुटा भूत्वा विनयेनाचचक्षिरे ॥

अङ्गेषु प्रथितो राजा सोमपाद् इति श्रुतः ।

तेनाभिसृष्टा प्रहृष्टैः यामा श्रुते बगोकुलाः ।

पूजार्थमव्यग्रज्जस्य विभाष्यकस्तुतस्त वै ।

एवमुक्तस्तु स अर्षिर्दृष्ट्वा वै ध्यानचक्षुषा ।

भविष्यमेवं तज्ज्ञात्वा प्रीतात्मा स स्ववर्षत ।

अर्षिपुत्रोऽपि धर्षीत्त्वा नैषानवरजाश्रितः ॥

मेघनादेन मधुता कृत्वा वृत्तिनिर्घ्नमथ ॥

नराजसौचवर्षेण राजधानीमुपगम्यती ॥ १० ॥

अर्थञ्च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुमनाहितः ।

वने प्रसादं विप्रेन्द्रात् मा विप्रं मन्युराविशेत् ॥ ३१ ॥

अन्नःपुरं प्रवेश्यासौ कन्यां दत्त्वा यथाविधि ।

शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥ ३२ ॥

एवं स न्यवसत् तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ।

प्रहः सन् । प्रहः अङ्गल्यादिपूर्वं नम्री जात इति शेषः । शिरसा मही गतश्च साष्टाङ्गनमस्कारश्च कृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

अर्थश्चेति । अर्थादिपूजितात् विप्रेन्द्रात् ऋष्यष्टङ्गात् । प्रसादं मधि सापराधेऽपि भवान् नित्यं प्रसन्नोऽस्तु इत्येवं सौमुख्यं वने किमर्थम् इत्यत आह,—मेति । अतिजगुषितं गणिकाभिः खानयनं व्यवहारकाले ज्ञात्वा तं विप्रं ऋष्यष्टङ्गं तत्पितरं विभाषकश्च मन्युः क्रोधः आविशेत् ममाप्रविशतु इत्यर्थमिति भावः ॥ ३१ ॥

अन्तरिति । प्रसन्नत्वादेव तदनुजया अन्नःपुरं प्रवेश्य हर्षं दृष्टिजम् ऋषिसम्बन्धञ्च ॥ ३२ ॥

एवमिति । ननु गणिकास्पर्शतः तत्पृष्ठपक्षमक्षबादिभिरस्य तपोहानौ कथं तद्गमनमात्रेण दृष्टिः ? न च स्त्रीत्वाद्यज्ञानात् न तथा तपोहानिः इव होषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यम् । निर्गन्तव्यपक्षे च तदिति लिखितवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीरूपज्ञानस्य तत्राप्येव तत्परिहारज्ञानस्य दुर्निवारत्वात्, वने वनचरस्त्रीत्यामनुभवात्, अथवा अज्ञाने अमुष्णप्रत्ययभाषापक्षेति चेत् ।

अथशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया ॥ ११ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्या सव्यं ब्रह्मदद्यात् च दोग्धेषु-
स्यापि अस्पृशात् । प्रारब्धवशात् क्षत्रियस्त्रीसम्बन्धं भाविनं
तद्द्वारकं जानन्नेव गणिकाभिस्तथा व्यवजङ्गे । तासां भयानुत्पत्तये
अतएव न तेनेति नवमश्लोके तथा व्यवक्रियते इति शेषः पूरि-
तोऽस्माभिः प्राक् । एतत् सर्वं जानन्पितापि तमनुयाय न शत-
वान् राजानमित्येवात्र तत्त्वम् । अनेन तत्त्वज्ञस्य सर्वदोषा-
सम्बन्धो भवितः । ब्रह्मज्ञे हानसङ्कल्पभाषेण फलसिद्धिरित्यादि
च सूचितम् । यत्तु क्वचित् विभाण्डकस्य पुत्रान्वेषणं श्लेषेण ततो
मार्गे अथ्यष्टक्याय शान्तादानादिदत्तान्तलाभेन पुनराश्रमं प्रति
परादृत्याममनवर्धनं तदपि तत्त्वज्ञस्य एवोपपद्यते, अन्यथा स्वपु-
त्रस्य गणिकादारकब्रह्मचर्यविलोपञ्चतरोषोऽज्ञस्य तस्य केनाप्यु-
पायेन वारयितुम् अशक्य इत्यक्षम् ॥ ११ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणकृतिके

बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

भूय एवाह राजेन्द्र ! शृणु मे वचनं हितम् ।
यथा स देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान् ॥ १ ॥
इत्याकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ।
नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान् सत्यप्रतिश्रवाः ॥ २ ॥
अङ्गराजेन सख्यञ्च तस्य राज्ञो भविष्यति ।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥
पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञश्च रोमपाद इति श्रुतः ।
तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायुवाः ॥ ४ ॥

एवं सनत्कुमारोक्तकथां तत्रसङ्गेन ऋष्यशृङ्गानयनकथाश्च सां-
प्रतिकीमुक्त्वा तदानवनार्थं महाराजेनैव गन्तव्यमिति बोधयितुम्
अनेकयुगद्वयः समस्तः पुनरपि तदर्थगर्भां सनत्कुमारोक्तां कथा-
माह,—भूय एवेति । देवप्रवरः सनत्कुमारः यथेति यदित्यर्थे ॥ १ ॥

सत्यप्रतिश्रवाः सख्यप्रतिश्रवाः ॥ २ ॥

अङ्केति । अङ्गराजो रोमपादः तस्य दशरथस्य अस्य रोम-
पादस्य ॥ ३ ॥

कोऽसौ अङ्गराज इत्यत्राह,—पुत्र इति । अङ्गस्य अङ्गनाम-
कस्य तं रोमपादं गमिष्यति ऋष्यशृङ्गानवनार्थमिति ज्ञेयः ॥ ४ ॥

अनपत्योऽस्मि धर्मात्मन् ! शान्ताभर्त्ता मम क्रतुम् ।
 आहरेत त्वयाञ्जतः सन्तानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥
 श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद् वाक्यं मनसा च विचिन्त्य च ।
 प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्त्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥
 प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतञ्जरः ।
 आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥
 तञ्च राजा दशरथो यशस्कामः कृताञ्जलिः ।
 ऋष्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥
 यज्ञार्थं प्रसवार्थञ्च स्वर्गार्थञ्च नरेश्वरः ।

गमनप्रयोजनमाह,—अनपत्य इति । आहरेत निर्वहेत् चका-
 रेण धर्माद्यर्थं च ॥ ५ ॥

श्रुतेति । अस्य राज्ञो दशरथस्य यतद् वाक्यं श्रुत्वा मनसा च
 तस्य अदृश्यकर्त्तव्यतां विचिन्त्य च पुत्रवन्तं शान्ताभर्त्तारं प्रदास्यते
 इत्यन्वयः । पुत्रवन्तमित्यनेन—“जातपुत्रः कृष्यकोशः अभीनादधीत”
 इति विध्युक्तमग्न्याधानाधिकारित्वं सूचितम् । तेन आहिताग्नि-
 त्वेन कीर्त्तित्याधिकारस्तस्य उक्तः । शान्तासहितभर्त्तारम् इत्यर्थकोन
 शान्तासाहित्यमपि सूचितम् ॥ ६ ॥

तं यज्ञं पुत्रकामेष्टिकृपम् ॥ ७ ॥

वरयिष्यति । वरञ्च करिष्यति तत् करोतीति विष् ॥ ८ ॥

वरञ्चविषयमाह,—यज्ञेति, यज्ञः प्रसवकारणं प्रसवः स्वर्गः

लभते च स तं कामं द्विजमुखाद् विश्राम्यतिः ॥ ८ ॥

पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः ।

वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः ॥ १० ॥

एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान् कथाम् ।

सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥

स त्वं पुरुषशार्दूल ! समानय सुसक्ततम् ।

स्वयमेव महाराज ! गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥

सुमन्तस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् ।

अनुमान्य वसिष्ठञ्च स्मृतवाक्यं निशाम्य च ॥ १३ ॥

काशम् इति बोध्यम् । लभते लप्स्यते तं कामं प्रार्थितं काम्य-
यञ्चम् ॥ ८ ॥

पुत्रा इति । वंशप्रतिष्ठानं वंशाविच्छेदस्तत्कराः ॥ १० ॥

एवमिति । पूर्वं पूर्वस्मिन् काले । कस्मिन् पूर्वकाले तथाह,—
पुरा देवयुगे एतत् चतुर्युगीप्राक्तने चतुर्युगाद्ये सत्ये युगे इ-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

एतत्काशकथनस्य विवक्षितमर्थमाह,—स इति । स्वयमेवेति
न तु पुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥

अनुमान्य कृतानुमतिं कृत्वा, अन्यथा मयि पुरोहिते स्थिते
यशार्थं कश्चमन्यामयम् इति तस्य क्रोधः स्यात्-अनुमती हेतुः ।
सूतशार्दूलं विश्राम्येति आशयित्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ।
 वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ १४ ॥
 अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुङ्गवः ।
 आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ १५ ॥
 ऋषिपुत्रं ददर्शाथ दीप्यमानमिवानलम् ।
 ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ १६ ॥
 सखित्वात् तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 रोमपादेन चाख्यातम् ऋषिपुत्राय धीमते ॥ १७ ॥
 सख्यं सम्बन्धकञ्चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ।
 एवं सुमत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ १८ ॥
 मन्नाद्य दिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ।
 भ्रान्ता तव सुता राजन् ! सह भर्त्सा विश्राम्यते ! ॥ १९ ॥

यत्र रोमपादराष्ट्रे ॥ १४ ॥

अभिचक्राम जगाम तं देशं आसाद्य प्राप्य ऋषीं सखित्वात्
 रोमपादसमीपे द्विजश्रेष्ठम् ऋषिपुत्रं ददर्शात् । ततः तदागमनान-
 न्तरं राजा रोमपादः तस्य राज्ञो दशरथस्य यथान्यायं वैशाखिधि
 विशेषतः अत्यादरेण पूजां चक्रे इत्यन्वयः । आदरे चेतुः सखि-
 त्वम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सख्यमिति । सख्यं मैत्रीसम्बन्धकम् । ऋषिपुत्राय रोमपादेन

मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ।

तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ २० ॥

उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ।

ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ २१ ॥

स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रथयौ सह भार्यया ।

तावन्यान्याञ्चलिं कृत्वा स्त्रीहात् संश्लिष्य चोरसा ॥ २२ ॥

आख्यातं कथितम् । तदा तत्तत्रवखानन्तरकाले तं दशरथं प्रत्य-
पूजयत् ऋष्यशृङ्ग इति श्रेष्ठः । तेन सह रोमपादेन सह सम्ब-
न्धस्वार्यं तादृशः येन दशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्यः ऋष्य-
शृङ्गः । एतदेव अभिप्रेत्य उक्तं प्राक्-तव जामातेति । ऋषित् च
एवं पठ्यतेऽपि,—

“अनेन मेऽनपत्याय, दत्तेयं वरधर्मिणी ।

याचते पुत्रतुल्यैषा शान्ता प्रियतरात्मजा ।

सोऽयं ते श्वशुरो ब्रह्मण । यथैवाहं तथा नृपः ॥”

इति । अत्र याचते इति चतुर्थान्तम् । अतएव प्राक् सान्तःपुरस्य

अशृङ्गे गमनमुक्तं कन्यास्त्रेहादि तासां गमनमिति भवति ॥ १८ ॥

१९ ॥

उद्यतम् उपकान्तम् । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २० ॥

प्रतिश्रुत्य आकर्ष्य ॥ २१ ॥

सः ऋष्यशृङ्गः सौ रोमपाद-दशरथौ ॥ २२ ॥

ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् ।

ततः सुहृदमापृच्छ प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ २३ ॥

पौरेषु प्रेषयामास दूतान् वै शीघ्रगामिनः ।

क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव खलङ्कृतम् ॥ २४ ॥

धूपितं यिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलङ्कृतम् ।

ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ २५ ॥

तथा चक्रुश्च तत् सर्वं राज्ञा यत् प्रेषितं तदा ।

ततः खलङ्कृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ २६ ॥

शंखदुन्दुभिर्निर्घादैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् ।

ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम् ॥ २७ ॥

प्रवेशमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणैन्द्रकर्षणा ।

यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम् ॥ २८ ॥

सुहृदं रोमपादम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

खलङ्कृतत्वप्रकारमाह,—धूपितमित्यादि । आदौ तिक्तं तौवैः,

पञ्चासु संमृष्टम् ॥ २५ ॥

प्रेषितमित्यस्य उक्तेत्यादिः ॥ २६ ॥

द्विजम् ऋष्यशृङ्गम् ॥ २७ ॥

इन्द्रकर्मणा इन्द्रसहायार्थं कर्म यस्य तादृशेन राज्ञा सत्कृत्य
प्रवेशमानं द्विजं दृष्ट्वा देवेन्द्रेण खननगरं प्रवेशमानं काश्यपं नामनं

अन्तःपुरं प्रवेश्यैः पूजां कृत्वा च शास्त्रतः ।

कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २६ ॥

अन्तःपुराणि सर्वाणि शान्तां दृष्ट्वा तथागताम् ।

सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ ३० ॥

पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ।

उवास तत्र सुखिता कञ्चित् कालं सह द्विजा ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा यथा स्वर्गवासिनो मुदिताः, तथात्र नागरा मुदिता इति पूर्व-
गान्धयः । इन्द्रकर्मणेत्यनेन राज्ञः समयो महिमातिशयो ध्व-
नितः ॥ २८ ॥

उपवाहनात् स्वसमीपानयनात् ॥ २६ ॥

तथागमनमेव आचष्टे,—सह भर्त्रेति । प्रीत्या शान्तायां प्रीत्या
ब्रह्मकाण्डविश्लेषोत्तरं मिलिताश्चानन्दाग्निरन्तःपुरस्य ॥ ३० ॥

सह द्विजा सपुत्रमर्हकेति यावत् ॥ ३१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

ततः काले बड्ढतिये कस्मिंश्चित् सुमनोहरे ।
 वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यद्युं मनोऽभवत् ॥ १ ॥
 ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ।
 यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य च ॥ २ ॥
 तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपम् ।
 सभाराः सन्धियक्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३ ॥
 वरयाञ्छोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ।
 ततोऽब्रवीन्-नृपो वाक्यं ब्राह्मणान् वेदपादमान् ॥ ४ ॥
 सुमन्त्रावाहय क्षिप्रम् ऋत्विजो ब्रह्मवादिनः ।

एवं निश्चितमवगतं पुनदाहृतं यस्य तादृशे ऋत्विज्योऽप्यानीते
 सकलपापक्षयकारितया पूर्वसङ्घितत्वेन च अन्तर्गतं प्रकौशिकम्—
 तत इति । बड्ढतिये अन्तर्गते काले मत्ते इति शेषः । सुमनोहरे
 शास्त्रोक्तदोषरहिते मनः अभवत् प्रावर्षस्य ॥ १ ॥

तत इति । देववर्णिनं देववर्षसं सुमन्त्रं सन्तानार्थं सुधावि-
 श्वेदरूपप्रयोगमनुदिष्टत्वेन अन्तर्गतं यज्ञाय वरयामास इति अन्त-
 र्गतम् ॥ १ ५ ४ ॥

सुयज्ञं वामदेवञ्च जावाखिनश्च काश्यपम् ॥ ५ ॥

पुरोहितं वसिष्ठञ्च ये चाग्रे दिव्यसन्तमाः ।

ततः सुमन्त्रस्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥

समानयत् स तान् सर्वान् समस्तान् वेदपारगान् ।

तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दग्धरथस्तदा ॥ ७ ॥

धर्मार्थसहितं युक्तं श्लघणं वचनमब्रवीत् ।

मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ ८ ॥

पुत्रार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ।

तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा ॥ ९ ॥

श्वपिपुत्रप्रभावेण कामान् प्राप्स्यामि चाप्यहम् ।

ततः साध्विति तद् वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥

वसिष्ठप्रमुखः सर्वे पार्थिवस्य मुखोद्युतम् ।

श्वसूत्रपुत्रो गच्छ प्रत्युत्तुनृपतिं तदा ॥ ११ ॥

सन्धाराः सन्निधनां ते तुरगस्य विमुच्यताम् ।

वावाहय मत्समीपं प्रापय ॥ १२ ॥

ततः श्वपिपि आस्थातप्रायम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

पुत्रार्थं हयमेधेन कर्मणा वरास्त्रेण कर्मणा ॥ १६ ॥

श्वसूत्रपुत्रो गच्छ प्रत्युत्तुनृपतिं तदा ॥ १७ ॥

सरय्यास्योत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १२ ॥

सर्वथा प्राश्यमे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ।

यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥

ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् ।

अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षेणैदं शुभाक्षरम् ॥ १४ ॥

गुरूणां वचनाच्छीघ्रं सभाराः सम्भ्रियन्तु मे ।

समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १५ ॥

सरय्यास्योत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ।

शान्तयश्चाभितर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १६ ॥

अक्षयः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेषामपि महीक्षिता ।

नापराधो भवेत् कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसन्तमे ॥ १७ ॥

क्षिद्रं हि मृगयन्त्येते विदांसो ब्रह्मराक्षसाः ।

विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्त्ता विनश्यति ॥ १८ ॥

तद् यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ।

तथाविधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १९ ॥

धार्मिकी प्रजासंरक्ष्यस्वरूपधर्मप्रयोजना ॥ १२ ॥ १४ ।

सम्भ्रियन्तु सम्पाद्यन्तां गुरूनामित्यादयो व्याख्यातप्रायाः ॥ १५ ॥

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ।
 पार्थिवेन्द्रस्य तद् वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २० ॥
 ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन् पार्थिवर्षभम् ।
 अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जगुर्धयागतम् ॥ २१ ॥
 गतानां तेषु विप्रेषु मन्त्रिणस्तान् नराधिपः ।
 विसर्जयित्वा खं वेश्म प्रविवेश महामतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
 द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

गतानामिति । गतेषु द्विजादिषु इत्यर्थः समन्वयार्थं षष्ठी । विस-
 र्जयित्वा संवत्सरान्ते यागार्थम् इति शेषः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

पुनः प्राप्ते वचन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ।

प्रसवार्थं गतो * यद्युं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

अभिवाद्य सखिष्ठञ्च व्याचतः प्रतिपूज्य च ।

अब्रवीत् प्रथितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्समम् ॥ २ ॥

यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन् ! यथोक्तं मुनिपुत्रव ! ।

यथा च विज्ञाः क्रियन्ते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरान्ते दीक्षेतेति सूत्रात् पूर्ववचनाविद्यमानस्य पुनः संवत्सराप्ते वचन्ते प्राप्ते दीक्षाप्रवर्तितावपि प्राप्ते... पुनरिति । प्रसव-
प्रसवार्थं हयमेधेन क्षययितुं गतो वनियुक्तिक्रियेति संज्ञः ॥ १ ॥

वसिष्ठश्च चाटु अचन्वतीं प्रथितं विनययुक्तम् ॥ २ ॥

यथोक्तं शास्त्रीकप्रकारानतिक्रमेण यथाङ्गेषु यथादिषु यथा
प्रकाराद्यद्यदिभिर्विज्ञा न... क्रियन्ते यथा विधीयतां क्रियताम् इ-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

* "ततः"

इति वा पाठः ।

भवान् खिग्धः सुहृन्मन्त्रं गुरुञ्च परमो महान् ।

वोढुञ्चो भवता चैव भारी यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥

तथेति च स राजानमब्रवीत् द्विजसत्तमः ।

करिष्ये सर्वमेवैतद् भवता यत् समर्पितम् ॥ ५ ॥

ततोऽब्रवीत् द्विजान् वृद्धान् यज्ञकर्मासु निष्ठितान् ।

स्वापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान् परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥

कर्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्धकीन् खनकानपि ।

गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥ ७ ॥

भवानिति । सुहृदः खिग्धत्वाच्चभिधाराद् अतिशयप्रतिपत्तये
पुनः खिग्धेतिविशेषार्थं, मच्छमिति वचार्थं, परमो महानित्यपि
खिग्धवदवत् । विशुद्धः पुनःप्राप्तान्त्रकात्वाद् उद्यतः आरब्धो यज्ञ-
सम्बन्धकानुकामरूपो भारः भवतैव सर्ववेदशास्त्रज्ञैश्च वेदाङ्गैः
वोढुंमर्हः ॥ ४ ॥

समर्पितं सर्वम्कं प्रार्थितम् ॥ ५ ॥

अब्रवीदिति । वसिष्ठीऽपि कर्ता । आसत्यं स्वपते-रवधारणं
कर्म तत्र निष्ठितान् प्रवीक्ष्यन् ॥ ६ ॥

कर्मसमाप्तिकान् आसमाप्तिकर्मनिर्वाहकान् गृह्यान् शिल्पकारान्
शिल्पं विनादि, वर्धकीन् तक्षणाः, खनकाः कूपवर्षीनिर्माताश्च,
नटनकान् शिल्पितिविदः, शिल्पिनश्चर्मकाराणां, नटाः नृपकाराः,
नर्तकाः कर्मकारिणः ॥ ७ ॥

तथा शूचीन् शस्त्रविदः पुरुषान् सुवज्जनुतान् ।

यज्ञकर्म्म समीहन्तां भवन्तो राजग्रासनात् ॥ ८ ॥

इष्टका वज्जसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति ।

श्रीपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां वज्जगुणान्विताः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्त्तव्याः शतशः शूभाः ।

भक्ष्यान्नपानैर्बज्जभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥

पौरजानपदस्त्रापि कर्त्तव्याश्च सुविस्तराः ।

आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥

वाजिवारणशालाश्च तथा श्रव्यागृहाणि च ।

भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम् ॥ १२ ॥

समीहन्तां कर्म कुर्वन्वित्यत्रधीदिति पूर्वशान्वयः । यज्ञकर्मेत्यस्य
निवर्त्तयितुर्मिति शेषः ॥ ८ ॥

इष्टका इति । वज्जसाहस्री वज्जसहस्रसंख्येया इत्यर्थः । जाती-
वैकल्यचमम् । राज्ञां योग्याः श्रीपकार्याः राजसघानि । मुखा अन्न-
यानाद्युपकरणानि सर्वत्र अन्नवीरित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥

सुनिष्ठिताः महावर्षवातादिनिवारणशलाः ॥ १० ॥

कर्त्तव्या इत्यस्य आवासा इति शेषः । पार्थिवानाम् अश्वमेध-
निकानाम् ॥ ११ ॥

वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानां अदेशवासिनां चेत्यर्थः । मह-
दावासा इत्यन्तात्वाभाव आर्थः ॥ १२ ॥

आवामा बह्वभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ।

तथा पौरजनस्यापि जनस्य बह्वशोभनम् ॥ १३ ॥

दातव्यमन्नं विधिवत् सत्कृत्य न तु लीलया * ।

सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १४ ॥

न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ।

यज्ञकर्मसु ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥

तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ।

ये स्युः सम्पूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥

सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैः सर्वपदार्थयुक्ताः । जनस्य इतर-
द्वुद्रजनस्यापि बह्वशोभनम् यथा भवति तथा आवामाः कार्या
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

दातव्यमिति । सत्कृत्य परलोकप्रयोजनबुद्ध्या शास्त्रोक्तसत्कार-
पूर्वकं देयम् इत्यर्थः । न तु लीलया उत्सवमात्रबुद्ध्या अनादरेण
यथा पूजां प्राप्नुवन्ति पूजां प्राप्तां मन्यन्ते तथा सुसत्कृताः कार्या
इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तेषामपीति । अपिस्त्वर्थे यथाक्रमं व्येकानुक्रमेण । तत्र उप-
पत्तिमाह,—ये वसुभिर्धनैः भोजनादिभिश्च पूजिताः सेवकाः, तेषां
सर्वकार्यं सुविहितं भवति किञ्चिदपि कार्यं न परिहीयते न हीनं

* “पीडया”

इति बह्वीयाः ।

यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित् परिशीयते ।
 तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्त्रिभ्योः चेतया ॥ १७ ॥
 (ते च स्तुः सुहृदः सर्वे धसुभिर्भोजनेन च)
 ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ।
 यथेष्टं तत् सुविहितं न किञ्चित् परिशीयते ॥ १८ ॥
 यथोक्तं तद् करिष्यामी न किञ्चित् परिप्रास्यते ।
 ततः सुमन्त्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां चै च धार्मिकाः ।
 ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्राञ्चैव सप्तवर्णः ॥ २० ॥
 समानयस्व यत्कस्य सर्वदेशेषु मानुषान् ।
 मिथिलाधिपतिं शूद्रं जनकं सत्यवादिनम् ॥ २१ ॥

भङ्गति । तस्मात् मयि प्रीतियुक्तोः विषेण भवन्तः तथा कुर्वन्तु मया
 सर्वे सुहृदः ते च त्रिव्यादयश्च वशादिभिः सुमित्याः शूरिणि ॥१६॥
 १७ ॥ १८ ॥

यथोक्तमिति । यत् कस्य उक्तं तद् कस्यैव तत्पुत्रोऽपि त्रिभ्योः
 सुविहितं न किञ्चित् सर्वं सुप्यते इति श्रुत्वा । त्रिभ्योः यत् कस्यैव ।
 वचनं यथा कश्चिद्व्यक्तिः, तस्य सर्वं करिष्यामी । तस्मात् तत्
 किञ्चित् हीनं भविष्यति । ततः मिथिलाजनादुत्तरम् ॥ १९ ॥ २० ॥
 मानवाः चतुर्वर्णाधिकारिणाः सप्तवर्णः ॥ २१ ॥

तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ।

पूर्वसम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥

[तथा काश्रिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।

सदृत्तं देवसङ्घातं स्वयमेवानयस्व ॥ २३ ॥

तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ।

अशूरं राजसिंहस्य सपुत्रं तन्निहानय ॥ २४ ॥

तथा कोष्णराजात्वं भानुमतां सुसत्कृतम् ।

अश्वरं महेष्वासं रोमपादं सुसत्कृतम् ।

वयस्यं राजसिंहस्य समानय यथास्त्रिनम् ॥ २५ ॥

मगधाधिपतिं शूरं सर्वज्ञास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥

तमिति । मिथिस्त्राधिपं स्वयमेव चानयेति सम्बन्धः । न तु
दूतमात्रप्रेषणेन । कुत एवं विशेषः ? कुतश्च तदानयस्व प्रथममु-
पदेशः ? तथाच,—पूर्वसम्बन्धिनं पूर्वस्निग्धेव काशे भविनं सम्ब-
न्धिनं * समस्यपाठे मयूरस्यसकादितात् समासः तं योजयन्नेन
ज्ञात्वा । ततो हेतोः भाषिसम्बन्धिनान्नेतोः सर्वज्ञः इति पूर्वपाठे
तदानयन् ब्रवीमितीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

केकयराजानमिति । काश्रिपतिम् । अश्वरं महेष्वासम् ॥ २४ ॥
२५ ॥ २६ ॥

* विद्वाननुसूयन् इति नामीजीमदुः ।

प्राप्तिञ्च परमोदारं सरलतं पुरुषर्षभम् ।
 राज्ञः शासनमादाय चोदयस्व नृपर्षभान् ॥ २७ ॥
 प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् वीराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् ।
 दाक्षिणात्यान् नरेन्द्रांश्च समस्तानामयस्व च ॥ २८ ॥
 सन्ति क्षिप्रधाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले ॥ २९ ॥
 तानामय यथा क्षिप्रं क्षान्नुगान् सहस्रान्भवान् ।
 एतान् दूतेर्महाभागैरानयस्व नृपाञ्जया ॥ ३० ॥
 वसिष्ठवाक्यं तत् श्रुत्वा सुमन्त्रस्वरितं तदा ।
 व्यादिशत् पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ ३१ ॥
 स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिप्राघमात् ।
 सुमन्त्रस्वरितो भूत्वा समानेतुं तद्विहितः ॥ ३२ ॥
 ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते ।
 सर्वं निवेदयन्ति सा यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ ३३ ॥
 अतश्चतं यथा भवति तथा ज्ञानयन्त इति श्रेयः ॥ ३४ ॥
 प्राचीनान् प्राग्देवपत्तितः सुराष्ट्रे भवानिन्द्रये उजावी ॥ ३५ ॥
 यथा यथायोग्यदूतप्रोक्तमेव ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 स्वयमेवेति । वसिष्ठेन निवेदयित्वा इति श्रेयः ॥ ३२ ॥
 ते वेति । पूर्वनिवृत्तः प्रत्यर्थः वसिष्ठाय आशुवेति इति वा
 वाक्यः ॥ ३३ ॥

ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् मुनिरब्रवीत् ।

अवज्ञया न दातव्यं कस्यचित् लीलयापि वा ॥ १४ ॥

अवज्ञया कृतं हन्यात् दातारं नात्र संशयः * ।

ततः कैश्चिद्दहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ १५ ॥

बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य च ।

ततो वशिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

उपयाता नरव्याघ्र । राजानस्तव प्राप्तनात् ।

मयापि शतकृताः सर्वे यथार्हं राजसन्तमाः ॥ १७ ॥

यज्ञीयञ्च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः ।

निर्यातु च भवान् यष्टुं यज्ञायतनमग्निकात् ॥ १८ ॥

अवज्ञया अनादरेण लीलया अश्रद्धया । आवशकत्वात् इतत्
पुनः शिञ्चितम् ॥ १४ ॥

तदेवाह,—अवज्ञयेति ॥ १५ ॥

रत्नानि उत्तमवस्तूनि † ॥ १६ ॥ १७ ॥

यज्ञीयं यज्ञोपयोगिं शुक्लं वादिसम्भाररूपम् अग्निकात् समीपे
वर्तमानमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अवज्ञया च अहंसां दातुं साहोपेनाब्रवीत् ।

इति ब्रह्मीवाः ॥

† जातौ जातौ बहुतुल्यं तत्रतमिति कथ्यते ।

सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः ।

द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र ! मनसेव विनिर्मितम् ॥ १८ ॥

तथा वसिष्ठवचनाद् ऋष्यशृङ्गस्य चोभयोः ।

दिवसे शुभनक्षत्रे निर्जातो जगतीपतिः ॥ १० ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ।

ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ॥ ११ ॥

यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ।

श्रीमांश्च सह पत्नीभीराजा दीक्षामुपाविशत् ॥ १२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

मनसेवेति । द्विप्रसिद्धत्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनाय उल्लेखेयम् ॥ १८ ॥

वसिष्ठवचनादिव्यं वसिष्ठेति शुभविभक्तिकं पृथक् पदम् । वसि-
ष्ठस्य ऋष्यशृङ्गस्य च प्रत्येकम् उभयोश्च मिश्रितयोर्वचनात् ॥ १० ॥

आरभन्निति छान्दसम् ॥ ११ ॥

यज्ञवाटमित्यर्थं पूर्वान्वयि । शास्त्रं कल्पसूत्रादि । विधिस्तदुक्त-
प्रकारः ॥ १२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोषे रामायणकविसुते

बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन् प्राप्ते तुरङ्गमे ।
 सरथाद्योत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥

अथ यज्ञं पुरस्कृत्य कर्म चतुर्दशर्षभाः ।
 अथमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥

कर्म कुर्वन्ति विधिवत् याजका वेदपारगाः ।

यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति श्राद्धतः ॥ ३ ॥

अथेति । अत्रोत्सर्गानन्तरं वर्षे पूर्णे तस्मिन् अश्वे सदः प्राप्ते
 सति कर्म प्रावर्तत इत्यर्थः । अथ चिंशदिनात्मकसावनमासपरि-
 श्कितो वासवः ॥ १ ॥

अथ यज्ञमिति । 'अमेन प्रधानार्तिर्ज्वं प्रक्षालं तस्य मन्वते'
 इति वाक्यः । अथे "पुनेद्याविष्टिं तेऽहं करिष्यामि" इति अथ यज्ञ-
 श्रौतः "गुहावामौ च तेजस्वी" इति अथ यज्ञं प्रक्षालं वाञ्छीक-
 त्ते वाञ्छीकवम् अथेति युक्तम् ॥ २ ॥

कर्मणि । वेदपारगाः वाञ्छीकवेदस्य वाञ्छीकवद्वर्गाः प्रमीचं
 गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते याजकाः श्राद्धिना यथाविधि श्राद्धसम्पन्नैक-
 मुद्यमतिक्रमेण । अथोऽन तस्मिन् प्राप्ते पूर्वेमीमांसा तु च अतति-

प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ।

चक्रुश्च विधिभूत् सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥

अभिपूज्य तदा दृष्ट्याः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ।

प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

ऐन्द्रश्च विधिवदन्तो राजा ताभिषुतोऽनघः ।

मध्यन्दिनञ्च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

कस्य परिक्रामन्ति शास्त्रोक्तस्य क्रियाक्रमकाणाम् अविस्मृत्य प्रव-
र्तन्ते ॥ ३ ॥

प्रवर्ग्यम् † आरादुपकारकं कर्मविशेषम् उपसदम् इष्टिविशे-
षम् अधिकं प्रकृत्युपदिष्टाङ्गातिदेशात् तत्तद्विद्वत्यपेक्षितो विशेषे-
षोऽधिकं कर्म ‡ ॥ ४ ॥

अभिपूज्येति । तत्तत्कर्मपूज्यां देवतामिति शेषः । यथाविधि
प्रातःसवनादिकर्मविशेषः ॥ ५ ॥

ऐन्द्र इन्द्रदेवताको इविभागः दत्तः । राजा सोमजता च
अभिषुतः यावभिः संक्षुभ निःसारितसारः ॥ ६ ॥

* “अभिषुतः” इति वा पाठः ।

† प्रवर्ग्यं ब्राह्मणोक्तकर्मविशेषमिति नागोजीभट्टः ।

‡ उपदेशशास्त्रादधिकम् अतिदेशतः प्रातः सर्वं कर्म चक्रुः
इति अक्षितार्थः ।

१ अभिषुत इति पाठे सोमशास्त्रैः कृतः इति तीर्थः ।

तृतीयसवनञ्चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ।

चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा यथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥

आङ्गयाञ्चक्रिरे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान् ।

अथ्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥

गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राङ्गानैर्यथार्हतः ।

शोतारो ददुरावाञ्च हविर्भागान् दिवोकसान् ॥ ९ ॥

न चाङ्गतमभूत् तत्र स्खलितं वा न किञ्चन ।

दृश्यते ब्रह्मवत् सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥

न तेव्हहःसु आत्तो वा क्षुधितो वा न दृश्यते ।

नाविद्वान् ब्राह्मणः कश्चिन्-नाग्रतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥

तृतीयेति । यद्येत्यस्य यथास्मिन्नर्थः ॥ ७ ॥

शिक्षाक्षरसमन्वितैः शिक्षा अभ्यासकाणः तत्र श्रुतीतानि
अक्षराणि शिक्षाक्षराणि तत्-समन्वितैः स्वरतो बर्तमानं अहीनै-
रिति यावत् । अथ्यशृङ्गादय इत्यनादिशब्दः प्रधानवाची भोग्या-
दिषु सर्वेषु इतिवत् । ८ ॥

गीतिभिः कामभिः ॥ ९ ॥

न चेति । अङ्गतम् अन्यथा अत्र स्खलितम् अग्रतानते न वि-
मथि कामेभ्यः ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । क्षेमयुक्तं क्षेमो विजयः अङ्ग-
दिव्यं यथा क्षेमो विजयराशिष्यम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते ।
 तापसा भुञ्जते चापि अमणाश्चैव भुञ्जते ॥ १२ ॥
 वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रीवालाश्च तथैव च ।
 अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरूपलभ्यते ॥ १३ ॥
 दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च ।
 इति सञ्ज्ञेदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकव्रतः ॥ १४ ॥ *

नेति । * अन्नः स्वस्वार्त्विग्याशक्तः । अ-अतानुचरः अत-
 सेवकरहितः † ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा इति । त्रैविर्णिकोपलक्षणं दिङ्गत्वात् । नाथवन्तः
 दासाः शूद्रा इति यावत् ‡ । तापसा अदासाः श्रैवादिमार्गम् आ-
 श्रिताः शूद्राः अमणा वैद्वर्त्तन्यासिनः । यदा अमण्यपदं संन्यास्युप-
 लक्ष्यम् ॥ १२ ॥

न तृप्तिरूपलभ्यते । भोग्यसौभाग्यात् उदरपूर्त्तावपि रसासिद्ध्य-
 योभेन मानसी तृप्तिर्नोपलभ्यते इत्यर्थः । यदा अनिशं भुञ्जाने-
 ष्वपि अनेद्यु यजमानस्य तृप्तिरचंबुदिर्नासीत् इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

* यद्यपि क्वीते सोमे यन्नात्रं न भोक्तव्यं तथापि सर्वेन्द्रव्यस्य
 वसिष्ठसात्कृतत्वात् न दोषः । इति नामो जीमदुः ।

† अतश्चिन्त्ययति इति तीर्थः ।

‡ ब्राह्मणानां शूद्रस्योपदि नाथत्वस्य भाव्यं नाथवन्तश्चैव शूद्र
 श्रौतपशव्यते ।

अन्नकूटास्य दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः ।

दिवसे दिवसे तच्च सिद्धस्य विधिवत् तदा ॥ १५ ॥

नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ।

अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥

अन्नं हि विधिवत् खादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ।

अहो ह्यप्ताः स्म भद्रं ते इति शूश्राव राघवः ॥ १७ ॥

खलङ्कृतास्य पुरुषा ब्राह्मणान् पर्यवेषयन् ।

उपासको च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १८ ॥

अनेति । अन्नपानौकं पृथक्पदम् । तस्य सिद्धस्येति पदस्ये-
त्यर्थम् विशेषणम् । विधिवत् सूदृशास्त्रोक्तप्रकारेण सिद्धस्येत्य-
न्वयः ॥ १५ ॥

सुविहिताः सुविहितवृत्तिकाः ॥ १६ ॥

अन्नमिति । खादन्नं भुङ्क्तेति श्रयः । प्रशंसाकारमाह,—‘अहो
ह्यप्ताः स्म भद्रं ते’ इति प्रशंसां राघवः शूश्रावेत्यन्वयः । यदा विधि-
वत् खादु इत्यपि प्रशंसाकारः * ॥ १७ ॥

खलङ्कृता इति । अनेन राजसूतो यज्ञपरिचारकसत्त्वादेः
अमितः । तान् परिषेवयित्वन् । अन्ये तत्सहायभूताः भोक्तृवाङ्म-
न्येन परिषेवयन्त्यस्य अस्मासाभवात् याकशाजातोऽप्रप्रापकास्तत्स-
हायाः । अतएव तस्य स्यसाभवात् पुत्रवर्कटं कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

* विधिवत् उपचारवत् इति नात्रोपीभट्टः ।

कर्मान्तरे तत्रा विप्रा हेतुवादान् वङ्गनपि ।

प्राज्ञः सुवाग्मिनो धीराः परस्परभिगीषया ॥ १९ ॥

दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ।

मर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥

नापडङ्गविदत्रामीन्नाप्रती नावङ्गस्युतः ।

सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ २१ ॥

प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड्वैल्वाः खादिरास्तथा ।

तावन्तो विष्वसहिताः पर्णिनस्य तथापरे ॥ २२ ॥

कर्मान्तरे इति । एकसवनं समाप्य पुनः सवनान्तरारम्भ-
काशागमात् पूर्वस्मिन् अन्तरालकाले हेतुवादान् हेतूपन्यासपूर्व-
कान् वादान् चक्रुः ॥ १९ ॥

संस्तरे यस्ते प्रचोदिताः शास्त्रीयैः ब्रूहि प्रेष्यादिशब्दैः प्रेरिता
इत्यर्थः ॥ २० ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ॥ २१ ॥

यूपोच्छ्रये यूपोत्क्षेपणप्रेषकाद्ये * । तथा खादिरास्तावन्तः षट्-
संख्यकाः विष्वसहिताः । एकैकविष्वयूपसमीपे स्थिताः । परे अन्ये
पर्णिनः पालाशाः यूपोच्छ्रयेऽपि षड्विंशति तथा शब्दार्थः ॥ २२ ॥

* यूपानां उत्क्षेपः यूपोच्छ्रयः उत्क्षेप उदुष्य स्थापनं तत्काले
यूपाय उत्क्षेपमाश्रायानुब्रूहीति यूपोत्क्षेपणं प्रेषकाद्ये प्राप्ते इति
नामोनीभट्टः ।

शेष्मातकमयोद्दिष्टो देवदारुमयस्तथा ।

द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥

कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्गणकोविदैः ।

शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालङ्कृताभवन् ॥ २४ ॥

एकविंशतिरूपान्ते एकविंशत्यरत्नयः ।

वामोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलङ्कृताः ॥ २५ ॥

विन्यस्ता विधिवत् सर्वे शिल्पिभिः सुहृदाः कृताः ।

शेष्मातको रज्जुदारुस्तम्भयो एको यूपः अश्वमेधे दिष्ट उपदिष्ट इत्यर्थः । 'शेष्मातकमयोऽग्निष्ठः' इति पाठे अग्निष्ठः अग्रप्रथमिमुखः तथा देवदारुमयोऽप्यस्ति यूपः स च नैको नापि षट् किन्तु द्वौ तौ च यज्ञबाहुभ्यां प्रसारितभुजाभ्यां तावदायामेन परिग्रहः स्वीकारो ययोस्तौ । एवञ्चैकविंशतिरश्वमेधे यूपा इत्युक्तम् । ते च तत्सूत्रश्रुत्योः प्रतिष्ठा इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ २३ ॥

काञ्चनालङ्कृताभवन् इत्यत्र अडभावश्चान्यसः । शास्त्रज्ञैः शास्त्रं शिल्पशास्त्रं यत्र शास्त्रम् ॥ २४ ॥

महोत्सायपरीक्षायां रूपोऽन्यः सर्वकासनः ।

वर्षे समभवत् तत्र शोभार्थमुपकल्पितः ॥

इति कश्चिद्ग्रहः । एकेति । अरत्निनाम चतुर्भिः सुवर्णयुग्मैः ॥ २५ ॥

अश्वमेधे अग्निः क्रोशः तत्र अग्निरेवैव अश्वमेधस्यैवता सार्वभौमो युक्ताः ॥ २६ ॥

अष्टात्रयः सर्व एव स्वप्नरूपसमन्विताः ॥ २६ ॥
 आच्छादितास्ते वासोभिः पुण्यैर्बन्धैश्च पूजिताः ।
 सप्तर्षयो हीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥
 इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाद्यतः ।
 चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुमलैः शिल्पकर्मणि ॥ २८ ॥
 स चित्तो राजसिंहस्य सञ्चितः कुमलैर्दिजेः ।
 गरुडो ह्यक्षयस्य वै त्रिगुणोऽष्टादश्रात्मकः ॥ २९ ॥

यथा सप्तर्षयो विराजन्ते तथा यूधा अराजन्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इष्टका इति । यथान्यायं यथासूत्रम् । अर्घ्येष्टका मन्त्रबोद्धका-
 इत्यस्य कारिताः शुभविद्विरिति शेषः । अग्निः अग्न्याधारभूतो
 देवः स ब्राह्मणैः इष्टकाभिश्चितो बद्ध इत्यर्थः । शुभकर्मणीति पाठे
 शुभसूत्रोक्तकर्मणीत्यर्थः । केचित् तु तत्र इष्टकादङ्गे देवे अग्निः
 चितः स्थापित इत्यर्थे इत्याहुः ॥ २८ ॥

स चित्तः अग्निः सञ्चितः स्थापितः, अर्घ्यं सञ्चितः ? इत्यत्रापि,—ज-
 बद्धसंज्ञानः । ब्रह्मपद्यः 'सहस्रं चिरञ्जयस्यैः प्रतिदिशमग्निं प्रे-
 षति' इति सूत्रात् ब्रह्मपद्यत्वमिति केचित् । अथ ब्रह्मे त्रिगु-
 णोऽष्टादश्रात्मक इत्यस्य अष्टादश्रात्मकं मन्त्रा त्रिगुणैश्च त्रिगुणैश्चानी-
 मानि । अर्घ्येष्टकाभिः ब्रह्मनिर्माणात् ब्रह्मपद्यत्वमिति च । त्रिगुणः
 अकारः, तदेवाह,—अष्टादश्रात्मक इति । बद्धचित्तयो ब्रह्मणीति
 ब्रह्मणो उक्तेरिति भावः ॥ २९ ॥

नियुक्तास्तत्र पशवस्तदुद्दिष्टा देवतम् ।

उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥

शामिचे तु ह्यस्तत्र तथा जलचरास्त ये ।

ऋत्विग्भिः सर्वमेवेतत् नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥

पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ।

अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥

कौशल्या तं हयं तत्र परिचर्य्य समन्ततः ।

ह्यपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥

पतञ्जिणा तदा सार्द्धं सुस्थितेन च चेतसा ।

अथसद् रजनीमेकां कौशल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥

यथाशास्त्रम् 'इन्द्राय राज्ञे' इत्याद्यनुवाकैः प्रतिपादिताः ॥ ३० ॥

शामिचे मारुतविशसनादिकर्मणि ॥ ३१ ॥

नियतं बहम् । अश्वरत्नेषु उत्तमं श्रेष्ठं नियतमित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥

कौशल्येति । परिचर्य्य प्रोक्षणादिना संस्कार्य त्रिभिः ह्यपाणैः
षड्भिः इतम् अन्नं विशशास, अस्तु विशसमं हतवती 'महिष्य-
शासिना कस्यवन्ति' इति सूनात् ॥ ३३ ॥

पतञ्जिणेति । मुदा अश्वानां यथाः सन्तीति प्रविश्या एवं वादः ।

पतञ्जिणा गण्डद्वयेनेकां रत्नान्ये । सुस्थितेन स्थितेन चेतसा उप-

चक्षिता सती कौशल्या धर्मकाम्यया एकां रजनीम् कश्चिद् बह्व-
सत् ॥ ३४ ॥

होताध्वर्युस्तथोद्गाता ह्येन समयोजयन् ।

महिष्या परिवृत्त्या च वावातामपरां तथा ॥ १५ ॥

पतत्रिणस्तस्य वपामुद्भृत्य नियतेन्द्रियः ।

अत्रिक् परमसम्पन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ १६ ॥

धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ।

यथाकालं यथान्यायं त्रिनुदन् पापमात्मनः ॥ १७ ॥

अथ होत्रादयः । महिष्या कृताभिषेकया परिवृत्त्या राज्ञो भोगाद् वहिष्कृतया दास्या च सह वावातां राज्ञो वक्ष्मां भुजिष्याम् अश्वेन समयोजयन् इति सम्बन्ध इति केचित् । अपरे तु वावाताशब्दो राज्ञः मध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची । तदुक्तम् येतरेयब्राह्मणभाष्ये, तृतीय-पञ्चिकास्त्र-द्विविंशतिसंख्यस्य वावातेति प्रतीकव्याख्यानावसरे,—‘राज्ञां हि त्रिविधा स्त्रियः, उत्तममध्यमा-धमजातीयाः, तासां मध्ये उत्तमजातेः क्षत्रियाश्च महिषीति नाम, मध्यमजातेर्विश्यायाः वावातेति, अधमजातेः शूद्रावाः परिहृतिः’ इति । अतएव आश्वपायनशूत्रे दशमाध्यायेऽष्टमखण्डस्य वावातेति प्रतीकं गृहीत्वा द्वितीया भार्या इति व्याख्यातं आदायकडतिहता ॥ १५ ॥

वपां चन्द्राख्यं मेघः । ‘चन्द्रं नाम मेघोऽस्ति तदुद्भूतं नास्य वपा विद्यते’ इति सूत्रात् । वरमेव औत्तमयोगप्रपातुर्मेघं सम्मनो मुक्तः ॥ १६ ॥

नराधिपो दधरचः ॥ १७ ॥

हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ।

अग्रौ प्राख्यन्ति विधिवत् समस्ताः षोडश्वर्तिजः ॥ १८ ॥

पुत्रशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ १९ ॥

त्रयोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ।

चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥ ४० ॥

उक्तं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ।

कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥

अ्योतिष्टोमाधुपो चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ ।

हयस्येति । सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्र गुरोरपि चतुष्टोमस्य तया
चतुर्कार्यकरत्वस्य छन्दःशास्त्रे उक्तत्वात् न छन्दोभङ्गः ॥ १८ ॥

अ्येति । अन्येषाम् अश्वमेधातिरिक्तयज्ञानां प्रायस्कं हविः
त्रयोऽशाखासु निधाय अवधीयते । अश्वमेधे प्रधानस्य पशोरश्वस्य
हविर्भागः वैतसे कटे निधाय अवदातव्य इष्यते ॥ १९ ॥

अह इति । अश्वमेधस्य जीविः सवनीयानि अहानि इति
कल्पसूत्रेण तन्मूत्रशास्त्रेण अश्वमेधः अहःसंख्यातः उक्तः सवनी-
याङ्गं प्राधान्यात् । तानि त्रयोऽशाखासु गणयति चतुष्टोमशब्देन
अपिष्टोमः ॥ ४० ॥

उत्तरं द्वितीयशास्त्रदर्शनाद् विहिताः बहवः प्रधानाः क्रतवाः
तत्र कारिताः ॥ ४१ ॥

अभिजिद्विजिच्चैवमाप्तोर्यामौ महाक्रतुः ॥ ४२ ॥

प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्द्धनः ।

अध्वर्यवे प्रतीचीन्तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥

उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयम्भूविहिते पुरा ॥ ४४ ॥

क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः ।

अलिग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्द्धनः ॥ ४५ ॥

एवं दत्त्वा प्रदृष्टोऽभूत् श्रीमान् इच्छाकुनन्दनः ।

अलिजस्त्रवन् सर्वे राजानं गतकिल्बिषम् ॥ ४६ ॥

भवानेव महोः श्छामेको रक्षितुमर्हति ।

न भूम्या कार्यमस्माकं नहि प्रक्ताः सा पालने ॥ ४७ ॥

तानाह,—ज्योतिरिष्यादि । आयुरायुष्टोमः अतिरात्राविति

दिवचनात् अतिरात्रस्य द्विप्रयोगः । तथा आतोर्ष्यामाविति ।

महाक्रतुर्विति आतावेकवचनम् इति महाक्रतव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्राचीमिति ॥ ४३ ॥

विनिर्मिता कश्यपु विहिता स्वयम्भूविहिते प्रजापतिरश्वमेधम-
द्वजत इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥

क्रतुमिति । धरुं चतुर्दिगवच्छिन्नम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

भवामिति । भोजैकप्रयोजनत्वाद् भूमेः । तथास्माकं न क्वचित्
प्रयोजनं नष्टि चौरादिभ्यो रक्षणे वयं प्रक्ताः ॥ ४७ ॥

रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ! ।

निष्कृत्यं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥

मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यदा समुद्यतम् ।

तत् प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ ! धरण्या न प्रथोजनम् ॥ ४९ ॥

एवमुक्त्वा नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ।

दशकोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५० ॥

श्लिजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ।

तत्र हेतुमाह,—रता इति । स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तेन दण्डादौ
अत्याकर्मधिकारोऽपि न इति ध्वनितम् । भूमिपेत्यनेन तवै-
वेधा योग्या इति त्वमेव निष्कृत्येण पुनरिमां गृह्णाणेति सूचितम् ।
तदाह,—निष्कृत्यमिति मूल्यमित्यर्थः । ननु भुवो मूल्यं दातुम-
शक्यम् अतः किञ्चिदेवेति ॥ ४८ ॥

किञ्चित् पदार्थानाह,—मणिरत्नम् अनेच्छरत्नं तस्यापि राजार्ह-
त्वाद् आह,—सुवर्णमिति । यदा समुद्यतं उपस्थितं यत् किञ्चिदेव
भवच्छब्दमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

शतसहस्राणि दशसहस्रमिति यावत् ॥ ५० ॥

सुवर्णं षोडशमावकम् । चतुर्गुणं यत्पार्श्विकं कोटिम् । ततः
सर्वे श्लिजः सहिताः दशिकापातं सर्वं वह धनम् अस्मीत्य-
विभाजाय श्लिजश्चतुर्विंशतिधाभ्यां प्रददुः तयोः पुनोऽवकाशः ॥ ५१ ॥

ऋष्यशृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ५१ ॥
 ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥
 सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता मृगम् ।
 ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ ५३ ॥
 जाम्बूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ।
 हरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ।
 कस्यैचिद् याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५४ ॥
 ततः प्रीतेषु विधिवत् द्विजेषु द्विजवत्सल ।
 प्रणामकरोत्तेषां हर्षव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ५५ ॥
 तस्याग्निषोऽथ विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः ।

तदाह,—ऋष्येति । प्रविभागं कृत्वा वसिष्ठादिवारा विभक्त्य
 गृहीत्वैत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सुप्रीतेति । सन्तुष्टाः सन्तः कृत्यन्तं मुदिताः स्य इत्युचुः राजा-
 नमिति शेषः । प्रसर्पकेभ्यः अस्मागतेभ्यः ॥ ५३ ॥

जाम्बूनदं जाम्बूवृक्षस्य सुवर्णं कोटिसंख्यंऽनन्तवर्णं । अथ सर्व-
 दक्षिणादानानन्तरं याचमानाय हरिद्राय कस्यैचित् हातव्यवस्त्र-
 न्तराभावात् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५४ ॥

ततस्तेन हस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

विविधा याचिताः 'आसन्नसमुपागतं' इत्याद्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां पतितस्य च ।

ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभिः ।

ततोऽब्रवीद्व्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ॥ ५८ ॥

कुलस्य वर्धनं तत् कर्तुं मर्क्षसि सुव्रत ।

तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥

भविष्यान्ति सुता राजन् चत्वारस्तं कुलोदहाः ॥ ६० ॥

स तस्य वाक्यं मधुरं निश्रम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः ।

जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृष्यशृङ्गं पुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

स्वर्नयनं स्वर्गप्रापकं दुस्तरं प्राकृतैराजभिरप्राप्तसमाप्तिकम् ॥ ५८ ॥

कुलस्य वर्धनं तादृशं कर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥

पुनरप्युवाच पुत्रजननकर्मणो पुनरपि प्रेरयामास इत्यर्थः यद्यपि पुत्रकामेच्छैव पुत्रावाप्तिः सम्भवति, तथापि तपोरतस्य वैश्वस्य अम-
यास्य बभेन तद्वियोगात्पुनरतपोरततन्मातापितृमरणेन च ब्रह्मबध-
समपापोत्पत्त्या तत्रायश्चित्तविनाशमेघानुष्ठानम्बोधम् ॥ ६१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ।
 लब्धसंज्ञस्तस्मात् तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥
 इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्नीयां पुत्रकारणात् ।
 अथर्वशिरसि प्रोक्तेर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥
 ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्नीयां पुत्रकारणात् ।
 जुहावाग्नौ च तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥

मेधावीति । मेधावी अग्रेषु वेदशाखाधारणयोग्यबुद्धिमान् वेदज्ञः
 स्वरूपतोऽर्थतश्च वेदतत्त्ववित् स ऋष्यशक्नुः प्रतिश्रुतार्थनिर्वाहाय
 किं कर्तव्यमिति निश्चेतुं कश्चित् कार्यं ध्यात्वा समाधिं कृत्वा इद-
 मुत्तरं इदमिह उत्तरानुष्ठेयकथ्यमिति निश्चित्य पश्चात् कथ्यतं चः
 समाधुस्थितः तं नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥

किमब्रवीत् तदोह, — इष्टिमिति । पुत्नीयां पुत्रप्राप्तिकारणभूतां
 पुत्रकारणात् पुत्रप्राप्तिहेतोः अथर्ववेदप्रोक्तेर्मन्त्रैः सिद्धानतः कल्प-
 सूत्रतः सिद्धां नियतपञ्चनेन प्रसिद्धाम् इष्टिं करिष्यामि इत्यज्ञा
 इति शेषः ॥ २ ॥

तत इति । मन्त्रदृष्टेन मन्त्रपूर्वकतया कल्पसूत्रे दृष्टेन ॥ ३ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

भावप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥

ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन् सदसि देवताः ।

अब्रुवन् लोककर्त्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥ ५ ॥

भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणे नाम राक्षसः ।

सर्वान् नो वाधते वीर्यात् शसितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥

त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवंसादा ।

मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥

उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुश्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः ।

शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥

अधीन् यज्ञान् सगन्धर्वान् ब्राह्मणानुसुरांस्तथा ।

तत इति तत्रेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ता इति । समेत्य अन्तर्धानशक्त्या इतरानवशोकमिति
शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

कुतस्तस्य युद्धद्वेषनक्षमवीर्यक्षमः ? इत्यत आह,—त्वयेति ।
मानयन्तः सर्वदेवताऽवधत्वरूपत्वदत्तवरं परिपाकयन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

उश्रितान् सम्यग्यादिभिरधिकान् । त्रिदशराजानमिति समा-
सान्तोऽनित्यत्वाद्गततः प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेरेतदुत्तरकाणमिन्द्र-
जित्कृत इन्द्रवन् इति ज्ञायते ॥ ८ ॥

अतिक्रामति दुर्धर्षा वरदानेन मोहितः ॥ ८ ॥

मैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ।

चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते ॥ १० ॥

तन्महन्नो भयं तस्मात् राक्षसाद् घोरदर्शनात् ।

बधार्थं तस्य भगवन् ! उपायं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् ।

हन्तायं विदितस्तस्य बधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥

तेन गन्धर्वयक्षाणां देवतानाञ्च रक्षसाम् ।

अबधोऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तञ्च तन्मया ॥ १३ ॥

नाकीर्तयदवज्ञानात् तद्रक्षो मानुषांस्तदा ।

तस्मात् स मानुषाद् बधो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥

असुरान् राजप्रमुखान् ॥ ८ ॥

प्रतपति प्रतापयतीत्यर्थः । क्रौर्यातिशयद्योतकम् एतज्जातीयं न वाति नाधिकं वाति चक्षुलोर्मिमालास्वभावोऽपि न कम्पते इति विरोधालङ्कारः ॥ १० ॥

तत् तस्मात् कारणात् तस्मादुक्तगुणविशिष्टात् ॥ ११ ॥

एवमिति । भगवान् ब्रह्मेति शेषः । हन्तेत्यनुकम्पायाम् ॥ १२ ॥

तेनेति । तत् तथा अस्तु इत्युक्तमिति योजना ॥ १३ ॥

नेति । तदा बरहस्पतये मृत्युर्मृत्युजनकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

एतत् श्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।

देवा महर्षयः सर्वे प्रहृष्टास्तेऽभवन्तदा ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरूपायातो महाद्युतिः ।

शंखचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्यतिः ॥ १६ ॥

वैनतेयं समारूह्य भास्करस्तोयदं यथा ।

तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा च समागत्य तत्र तस्यौ समाहितः ।

तमब्रुवन् सुराः सर्वे तमभिष्टूय सन्नताः ॥ १८ ॥

त्वां नियोज्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ।

राज्ञो दशरथस्य त्वम् अयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥

धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ।

एतस्मिन्नन्तरे सर्वदेवतासन्तोषकाले विष्णुः सदा भूभारोदा-
रादिकंती ॥ १६ ॥

वैनतेयो गरुडः । केयूरं बाहुभूषणम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा चेति । वन्द्यमान इत्यनुकथ्यते । समागम्येति स ब्रह्मभि-
र्देवैर्मिथित्वा समाहितः देवकार्यतत्परः समभिष्टूय सम्यक् कृत्वा
सन्नताः प्रसन्ताः ॥ १८ ॥

त्वामिति । अस्मद्दुःखहरणस्य त्वदेकसाध्यत्वात् अत्रतत्त्वं नियोज्या-
महे तदेवाह, —राज्ञः इत्यादिना ॥ १९ ॥

अस्य भार्यासु तिरुषु ह्री-श्री-कीर्त्युपमासु च ॥ २० ॥

विष्णो ! पुत्रत्वमागच्छ ह्यत्मात्मानं चतुर्विधम् ।

तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृष्टं लोककण्टकम् ॥ २१ ॥

अबध्यं देवतैर्विष्णो ! समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥

स हि देवान् सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसक्तमान् ।

राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योद्द्रेकेण वाधते ॥ २३ ॥

ऋषयश्च ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।

क्रीडन्तो नन्दनवने रौद्रेण विनिपातिताः ॥ २४ ॥

धर्मज्ञस्येत्यादि राजविशेषणं, श्रीः श्रीरित्यादि राजपत्नीविशेष-
णञ्च अवतारयोग्यताध्वननाय ॥ २० ॥

आत्मानं सोपकरणमात्मानम् ।

‘अन्येद्युः पाञ्चजन्यात्मा कैकैय्यां भरतोऽभवत् ।

तदन्येद्युः सुमित्रायामनन्तात्मा च लक्ष्मणः ।

सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो दौ जातौ युगपत् प्रिये ।’

इति पाद्मोक्तेः । अजात्मानम् इत्युक्त्या अंशचक्ष्णानन्तात्मानामपि
भगवद्भूषिता सूचिता ऊर्ध्वारेण भगवानिदं पाञ्चजन्यः शब्दमात्रेण
सकलभुवनक्षोभकत्वाद् विष्णुतुल्य इवेति बोध्यं चतुर्विधमिति
चातुर्विध्यविधानं रावणेन्द्रजित्त्वयगन्धर्वबध्नादीनां प्रत्येकं देव-
कार्यरूपाणां सङ्गत्वात् ॥ २१ ॥

कुतो ममैदं नियोगः ? तथाह,—अबध्यमिति ॥ २२ ॥ २२ ॥

बभार्य उच्यते आतास्तस्य वै मुनिभिः सह ।

सिद्धमभ्वथ चाश्रु ततस्त्वां शरणं गताः ।

त्वं गतिः परमा देव ! सर्वेषां नः परं तपः ॥ २५ ॥

बभार्य देवश्च नृणां नृणां लोके मनः कुरु ।

एवं स्तुतस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ २६ ॥

पितामहपुरोगांस्तान् सर्वलोकनमस्कृतः ।

अब्रवीत् त्रिदशान् सर्वान् समेतान् धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥

भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ।

सपुत्रपौत्रं सामात्यं समन्त्रिज्ञातिबान्धवम् ॥ २८ ॥

हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयात्तदहम् ।

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २९ ॥

वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम् ।

एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ ३० ॥

रौद्रेण कृत्याकृत्यविचारशून्येन बभार्यं बभपार्थनार्थम् ॥ २७ ॥ २५ ॥

बभार्येति । श्रुत्वा लोके इत्यस्य अबतरितुमिति शेषः ॥ २६ ॥

धर्मसंहितान् धर्मसंहितानित्यर्थः । 'धर्मसंहितम्' इति वा

पाठः ॥ २७ ॥ २८ ॥

हत्वेति । हत्वा वत्स्यामीति योजना ॥ २९ ॥ ३० ॥

मानुष्ये चिन्तयामास जन्मभूमिमयात्मनः ।

ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ ११ ॥

पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ।

ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ।

स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ १२ ॥

तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं

प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ।

विरावणं साधुतपस्त्रिकण्टकं

तपस्त्रिनामुद्धर तं भयावहम् ॥ ११ ॥

तमेव हत्वा सबलं सवान्धवं

विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् ।

मानुष्ये इति । मनुष्यलोके यथा देवैराक्षतं तथा आत्मनः
जन्मभूमिं चिन्तयामास योग्यत्वेन विचारयामास । ततः विशारान-
न्तरम् ॥ ११ ॥

रोचयामास रेच्छत् । स्तुतिभिस्तुष्टुभिः ॥ १२ ॥

स्तुत्वा च यद्वृष्टुपराह—तमिति । रावणम् उद्धर समूलमुन्मू-
लय । विरावणं विशेषेण त्रिदशेश्वरान्द्विषम् । तपस्त्रिणां भयावहमित्य-
न्वयः । रावणस्यारणेनातिभीतचित्तानां देवानामुत्तैः तमित्यस्य पुन-
श्चिन्तितं दोषाय । अथ इन्द्रादिदेवानां क्षयितामदानां नियोजकत्वं
विभोश्च नियोज्यत्वं न दोषः, कीचालाद् इत्यन्वयं विचारः ॥ १२ ॥

सर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं

सुरेन्द्र ! गुप्तं गतदोषकल्पम् ॥ १४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

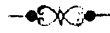
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

तमिति । तं हृत्वेव इत्यन्वयः । सबान्धवमित्यनेन सवणादिबध-
सूचनम् । हे सुरेन्द्र ! उपेन्द्र-गुप्तम् अर्थात् त्वर्येति शेषः । गतदोष-
कल्पं दोषा रागादयः तद्रूपकल्पघ्नीनं सर्लोकं नैकुगठाख्यं गत-
ज्वरः स्वभावतो निरुत्ताशेषतापः ॥ १४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसप्तमैः ।
 जानन्नपि सुरानिवं स्रष्टुं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥
 यमहं तं समाख्याय निहन्यामृषिकण्टकम् ॥ २ ॥
 एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ।
 मानुषं रूपमाख्याय रावणं जहि संयुगे ॥ १ ॥
 स हि तेषु तपस्वीभ्रं दीर्घकालमरिन्दम ! ।

तत इति । नियुक्तः प्रार्थितः यदा आह्वय इत्यर्थः । अतएव
 जानन्नपि बधोपायम् अथ इव तेषामविनीतत्वज्ञापारिहाराय
 तान् यप्रच्छेत्यर्थः । जानन् बधोपायमिति शेषः * ॥ १ ॥

उपाय इति । यम् उपायम् आख्याय तमहं निहन्यां, स तस्य
 वधे उपायः क इत्यन्वयः ॥ २ ॥ १ ॥

स हीति । लोकपूजः सर्वलोकसमर्पित्वात् 'हिरण्यगर्भः

* अत्र नारायणं समूहो नारं, नारम् अयनं वासस्थानम् अस्य
 इति नारायणः 'सर्वात्मवामी इति कुम्भस्था नारायण-यद-प्रयोगेन
 विद्मः सर्वज्ञत्वं धनितम् ।

येन तुष्टोऽभवद् ब्रह्मा लोकलोकपूर्वजः ॥ ४ ॥

सन्तुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः ।

नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥

अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ।

एवं पितामहात् तस्माद् वरदानेन गर्वितः ॥ ६ ॥

उत्सादयति लोकांस्त्रीन् स्त्रियश्चाप्यपकर्षति ।

तस्मात् तस्य बधो दृष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ॥ ७ ॥

इत्येतद् वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ।

पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥

स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन् काले महाद्युतिः ।

अथजत् पुत्रियामितिं पुत्रेषुरदिसुदनः ॥ ९ ॥

समवर्षताये' इति श्रुतेश्च । यदा ब्रह्मा चतुर्मुखः लोकपूर्वजत्वं च
द्विरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन * ॥ ४ ॥

सन्तुष्ट इति । मानुषभिन्नेभ्यः प्राणिमान्नेभ्यो भयं न भवेदिति
वरं ददौ इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

स चापीति दशरथोऽपीत्यर्थः । तस्मिन् काले ममवद्वतितीर्षा-
काले । पुत्रियामिति ऋषयः दान्दसः ॥ ९ ॥

* लोकलक्ष्मे चेतुर्लोकपूर्वज इति नागोजीभट्टः ।

स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामकथं च पितामहम् ।
 अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥
 ततो वै यजमानस्य पावकाद् अतुलप्रभम् ।
 प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥
 कृष्णं रक्ताम्बरधरं रक्तास्यं दुन्दुभिस्त्रनम् ।
 स्निग्ध-हृद्यं तनुज-भ्रश्रु-प्रवरमूर्द्धजम् ॥ १२ ॥
 प्रुभलक्षणसम्पन्नं दिव्याभरणभूषितम् ।
 त्रैलोक्यसमुत्सेधं हतप्रार्द्धलविक्रमम् ॥ १३ ॥

स इति । निश्चयम् अवतारविषयम्, आमन्त्र साधयामि इत्युक्त्वा
 इत्यर्थः अन्तर्धानं गत इति तस्मात् देवसमाजादिति शेषः ॥ १० ॥

तत इति । अन्तर्धानानन्तरमित्यर्थः । अन्तर्धाय भगवानेव
 स्वतेजः-संभृत-पायसमादाय ऊर्तामिः सकाशात् प्रादुर्भवति स्म,
 न ह्यन्यस्य भगवत्-तेजोधारणे शक्तिरस्ति—तदेवाह, महद्भूतमिति
 'एको विष्णुर्महद्भूतम्' इत्युक्तेः अतुलप्रभं विद्युदादिवत् इष्टि-प्रति-
 विघातक-तेजोविशेषवत् । भूतं प्राची ॥ ११ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं स्निग्धः स्निग्धः हृद्यस्य तिसृष्वेव तनुजा
 लोमानि भ्रश्रुप्रवराः मूर्द्धजाः केशाश्च यस्य तत् । मुखस्यरोमाश्चि
 भ्रश्रुप्रवरो मुखस्यं व्यातरोम ॥ १२ ॥

समुत्सेध उच्छ्रायः हतप्रार्द्धलविक्रमः पादविन्नासो यस्य
 तत् ॥ १३ ॥

दिवाकरसमाकारं दीप्तानलत्रिखोपमम् ।

तप्तजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥

दिव्यपायससम्पूर्णं पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ।

प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव * ॥ १५ ॥

दिवाकरेति । तद्वत् प्रभामण्डलव्याप्तम् । तैश्चो दृष्टान्तो दप्तानले-
त्यादि । तमेति राजतो रजतविकारः अन्तपरिच्छदः पिधानपात्रं
यस्यास्ताम् ॥ १४ ॥

पात्रीति लिङ्गसामान्याद् उत्प्रेक्षते पत्नीमिवेति । प्रगृह्येति
स्वयं दोर्भ्यां प्रगृह्य प्रादुर्भूतमित्यन्वयः मायामयीमिव इवशब्द
एवार्थः । भगवतो मायैवेत्यर्थः † ॥ १५ ॥

* तमृष्यशृङ्गं प्रोवाच भूतमुत्पन्नमद्भुतम् ।

प्राजापत्यं विद्धि मां त्वं भूतमभ्यागतं द्विज ! ॥

इमां पात्रीं मया दत्तां प्राप्य राज्ञे प्रयच्छ ह ।

तमुवाच ततो धीमान् च्यव्यशृङ्गो द्विजर्षभः ।

प्रयच्छ राज्ञे पात्रीं त्वं स्वयमेवाद्भुतामिह ।

च्यव्यशृङ्गवचः श्रुत्वा प्राजापत्यो महाद्युतिः ॥

प्रोवाचेत्याहुदायादं

पत्नीयाः ।

† विविचकार्यकारीमिव इति तीर्थः ।

समवेक्ष्यान्नबोद् वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ।
 प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ! ॥ १६ ॥
 ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
 भगवन् ! स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७ ॥
 अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् ।
 राजन्नर्चयता देवान् अथ प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥
 इदं तु नृपश्चार्दूल ! पायसं देवनिर्मितम् ।
 प्रजाकरं गृहाण त्वं धनमारोग्यवर्द्धनम् ॥ १९ ॥
 भार्याणामनुरूपाणाम् अश्रीतेति प्रथच्छ वै ।
 तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान् यदर्थं यजसे नृप ! ॥ २० ॥
 तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य तासु ।

दशरथं समवेक्ष्योत्सन्धयः । प्राजापत्यं प्राजापतिना प्रेषितम् ।
 प्राजापतेः प्राजापत्यकाद् विष्णोः सम्भूतं तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥
 ततः परं प्राजापत्यं मां विद्धीति तदुक्त्यनन्तरं पूर्वमाहृत्या शब्द
 भीतः एतद्वचनश्रवणोत्तरं निर्भय उवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥
 देवानर्चयता ह्यभेधेनेति शेषः ॥ १८ ॥
 देवनिर्मितं देवेन प्राजापतिना निर्मितं अर्घ्यं अर्घ्यम् ॥ १९ ॥
 भार्याणां सम्बन्धसामान्ये षष्ठी भाष्याभ्य इत्यर्थः । आनुरूप्यं
 महिषीत्वयशःशीघ्रगुणादिना ॥ २० ॥

पात्रो देवान्नसम्पूर्णां देवदत्तां हिरण्ययोम् ॥ २१ ॥

अभिवाद्य च तद् भूतम् अद्भुतं प्रियदर्शनम् ।

मुदा परमया युक्तशकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥

ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ।

बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥

ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ।

संबर्त्तयित्वा तत् कर्म तत्रैवान्तरधीयत् ॥ २४ ॥

हर्षरग्निभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरभावभौ ।

शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्यैव नभोऽंशुभिः ॥ २५ ॥

सोऽन्तःपुरं प्रविशैव कौमल्यामिदमब्रवीत् ।

पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयन्त्विदमात्मनः ॥ २६ ॥

हिरण्ययीं हिरण्यविकाराम् ॥ २१ ॥

मुदेति । अभिप्रदक्षिणं पुनः पुनः प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥

वित्तं धनम् ॥ २३ ॥

अद्भुतप्रख्यम् अद्भु ताकारं संबर्त्तयित्वा समाप्य कर्म प्रायसदान-
रूपं तत्रैव अप्रिकुण्ड एव ॥ २४ ॥

हर्षरग्निभिः हर्षाद्भूतमुखकान्तिभिः उद्योतं द्योतमानम् ।
अन्तःपुरं तद्वर्त्तयित्वा ॥ शारदचन्द्रस्य अंशुभिर्नभ इवेत्य-
वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ।

अर्धादधं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥ २७ ॥

कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ।

प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपनमम् ॥ २८ ॥

अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः ।

कौसल्यायै इति । अर्द्धशब्दोऽत्र समविभागवाची अर्धादधं
तुरीयांशम् इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अवशिष्टार्द्धम् अवशिष्टस्य चतुर्थांशस्य अर्द्धम् अष्टमांश इत्यर्थः ।
पुनरेवशिष्टार्द्धम् अष्टमांशम् ॥ २८ ॥

अनुचिन्त्येति । कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनि-
ष्ठत्वं च सुमित्राया विचार्य पादोनांशार्द्धदानम् । तस्यै कनिष्ठत्वाच्च
कैकेय्यै अष्टमांशदानम् । बह्वभायां सम्भोगकर्मणि प्रकथयति, न धर्म-
विभागकर्मणि । एवञ्च भरतश्शत्रुघ्नौ पादस्यार्द्धमर्द्धमित्याहुः । अपरे
तु रामभरतौ प्रत्येकं अंशौ लक्ष्यशत्रुघ्नौ च अष्टमांशौ । तथाहि,
कौसल्यायै दत्तार्धस्य अर्धादधं चतुर्थांशकथं सुमित्रायै दत्तवान् ।
कौसल्याया दापितवानित्यर्थः । एवं कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धाव-
शिष्टमर्धं ददौ । ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य मर्धं
तदधं विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ, क्वा दापयामासेत्यर्थः ।
अर्धाधंपदादृत्तिर्वाधा । तदुक्तं काण्डिकायेन,—

‘स तेजो वैश्वानरं वसुधैर्विभजे चत्संश्रितम् ।

धावापृथिव्योः प्रथमम् अहर्षतिरिवात्तपम् ॥

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं प्रथक् ॥ २६ ॥

तास्यैवं पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ।

सन्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ २७ ॥

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।

अतः सम्भावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥

ते ब्रह्मस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

शरीरहार्दभागभ्यां तामयोऽभयतामभे ॥

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योऽभयोरपि ।

इति अर्द्धार्द्धभागभ्यामित्यस्य स्वस्वजन्यांश्च सम्बन्धार्द्धार्द्धभागभ्यामित्यर्थः । पृथगिति विभज्येति शेषः । कजकस्यापि एवं रीतिरेव सम्मता इत्याहुः । कश्चित् तु—

“इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै हविषोऽर्द्धं नराधिपः ।

स्वयमेव समं कृत्वा भागं भागवतां वरः ॥

अर्द्धार्द्धं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः ।

चतुर्भागं दिष्ट्वा कृत्वा सुमित्राय ददौ तदा ॥”

इति दृश्यमानपाठः स तु असाध्यदायिक एव तत्तद्दत्तभागजन्यस्य तत्तत्पुत्रैकवाक्यतौचित्येन । अथरे तु व्याख्येयान् व्यायसी पाठान्तं व्याख्यान्तरे च सप्तशरामयोरेव भरतश्चतुर्भ्योरेवैकवाक्यतायां वीज्यामः । उक्तं च पात्रे,—

“युग्मं बभूवतुस्तत्र सुविश्वौ रामसप्तशरौ ।

तत्रा भरतश्चतुर्भ्यौ पात्रजांश्चतुर्भ्याम् ॥”

इति दिक् ॥ २६ ॥

ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमाः स्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ।
 ऊताश्रनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा । ११ ।
 ततस्तु राजा प्रतिवोच्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ।
 बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेन्द्रसिद्धविगणाभिपूजितः । १२ ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

ताञ्चेति । प्राप्य प्रहर्षेण उदितं विकसितं चेतो यासां ताः
 स्त्रियः नरेन्द्रस्य सम्मानम् अपक्षपातेन यथोचितव्यवहारं मेनिरे
 इत्यन्वयः ॥ १० ॥

तत इति । महीपतेः स्त्रिय इत्यन्वयः । उत्तमपायसम् उत्तमत्वञ्च
 तस्य विष्णुतेजःसंभृतत्वात् ऊताश्रनादित्यसमानतेजस इति गर्भाणां
 स्त्रीणां च तन्वेण विशेषणम् ॥ ११ ॥

तत इति । प्रतिलब्धमानसः प्रतिलब्धशब्दः स्वास्थपरः तादृशं
 मानसं यस्येत्यर्थः । यदा पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । यथा शब्दकार्थे
 त्रिदिवे हरिरिन्द्रश्च हृष्ट इत्यर्थः । सुरेन्द्रेत्यादिना राजविशेषणं
 भगवद्भ्रमर्भसम्भवेन पूजितो मनसा स्तुतः ॥ १२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

पुत्रत्वन् गते विष्णौ राक्षसस्य महात्मनः ।

उवाच देवताः सर्वाः स्वयम्भूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ।

विष्णोः सहायान् बलिनः रुजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥

मायाविदश्च भूरांश्च वायुवेगसमान् जवे ।

नयज्ञान् बुद्धिसम्पन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥

असंहार्यानुपायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान् ।

सर्वास्त्रगुणसम्पन्नान् अस्त्रप्रामाणिव ॥ ४ ॥

पुत्रत्वमिति । ऋते गन्तुमुपक्रान्ते ॥ १ ॥

सहायान् सहायकारसमर्थान् । ननु कदाचिद् भगवान्
प्रतिज्ञायामि नावतरेद् अत उक्तं सत्यसन्धस्येति सत्यप्रतिज्ञा-

त्यर्थः ॥२॥

मायाविदः असुरादि-माया-संहार-समर्थ-देवताया-ब्रह्मिणः ।

जवे वेत्तयिष्ये ॥ ३ ॥

असंहार्यामिति परैरिति शेषः । असंहर्तव्यं अतीरम् । सर्वा-

अपरःभु च सुखान् गन्तव्यं वा तनूषु च ।

एतदपन्नमन्त्रात् अन्तर्विद्याधरीषु च ॥ ५ ॥

किन्तुशोभाश्च मात्रेषु वानरीणां तनूषु च ।

सुखान् हरिरूपेण पुत्रांस्तुत्यापनाकमान् ॥ ६ ॥

पूर्वमेव मया शृणुो जाम्बवान् चतुष्टयम् ।

काम्बुजाणस्तु सहसा मया न कादजायत ॥ ७ ॥

स्वगुणसम्पन्नान् सर्वान्स्त्रियारणसामर्थ्यरूपसुखान्कामान् । यदा प्रयो-
गोपसंहरादप्रतदुक्तः । अमृतप्राप्तना देवः ॥ ४ ॥

गन्तव्यो गन्तव्यपथमः ॥ ५ ॥

वानरीणां तनूषु वानरीशरीरसदृशवनीरासु स्वसुरःप्रवर्तितु
इत्यर्थः । हरिरूपेणेति ।

तुल्यान्ममपुत्रैर्दुक्ताः मदीयेकमतेजसः ।

तुल्यान्ममपुत्रैर्दुक्ताः मदीयेकमतेजसः ।

तुल्यान्ममपुत्रैर्दुक्ताः मदीयेकमतेजसः । तुल्यान्ममपुत्रैर्दुक्ताः
मदीयेकमतेजसः । तुल्यान्ममपुत्रैर्दुक्ताः मदीयेकमतेजसः ।

ननु त्वयापि स्त्रीणां सुश्रव इति चेत् तत्राह, पूर्वमेवेति

* यदा अमृतं प्राप्तवन्तीत्यमृतप्राप्तनाः पीतामृतानि च मृत्युरहि-
तान् इति नागोजीमठः ।

† अत्र पार्वतीशरीरेण स्वर्गेषु यज्ञोत्पादनासम्भवात् स्वसुरःप्रव-
र्तताः स्त्रीशरीरैः । तुल्यान्ममपुत्रैर्दुक्ताः मदीयेकमतेजसः ।

ते तथोक्ता भगवता तत् प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
 जनयामासुरेवं ते पुत्रान् वानररूपिणः ॥ ८ ॥
 ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ।
 चारणाश्च सुतान् वीरान् ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥
 वानरेभ्यं महेश्चामिच्छे बालिनमात्मजम् ।
 सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ १० ॥
 वृहस्पतिस्त्वजनयत् तारं नाम महाकपिम् ।
 सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
 धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः ।
 विश्वकर्मा त्वजनयत् नलं नाम महाकपिम् ॥ १२ ॥
 पावकस्य सुतः श्रीमान् नीलोऽग्निसदृशप्रभः ।

पूर्वयुगे इत्यर्थः । तदुत्पत्तिप्रकारमाह, ऋभमावस्येति सहस्रा
 तत्त्वये ॥ ७ ॥

एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥

वानरेभ्यमिति । ननु राघवसहायार्थं तन्मत्स्वावतारकरग्रहेर-
 यात् बालिनोऽवतारस्य तदसहायत्वाद् किमर्थोऽयमवतारः, इति
 चेत् । दुन्दुभादिवधार्थं तदवतारस्यावशकत्वात् पुत्रद्वारा तस्यापि
 राघवसहायत्वाच्च दुन्दुभादिवधेनापि तत्सहायकरत्वाच्च कस्यापि
 भगवदवतारत् पूर्णमत्पत्तिर्भवेत् । तथैव सूक्तैः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वीर्यवान् ॥ १३ ॥

रूपद्रविणसम्पन्नावशिनौ रूपसम्मतौ ।

मैत्रुञ्च द्विविदञ्चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥

वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ।

शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलः ॥ १५ ॥

मारुतस्यौरसः श्रीमान् हनूमान् नाम वानरः ।

वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥ १६ ॥

सर्ववानरमुखेषु बुद्धिमान् बलवानपि ।

ते स्रष्टा बह्मसाहस्रा दशग्रीवबधोद्यताः ॥ १७ ॥

अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ।

पावकस्य अग्नेः अत्यरिच्यत ततोऽधिकोऽभवद् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

रूपेति । रूपसम्पत्तयेन प्रविशेन युक्तौ रूपसम्मतौ रूपवत्त्वेन सर्वलोकसम्पतावित्यर्थः * ॥ १४ ॥

पर्जन्यस्तदभिमानिनी देवता । धर्मपत्नीऽवरा मुनेश्च इति युद्ध-
काण्डे वक्ष्यति । अथ तु वरुणपुत्र उक्तः ॥ १५ ॥

वज्रसंहननं वज्रवदभेद्यं शरीरं तेन उपेतो युक्तः ॥ १६ ॥

दशग्रीवबधोद्यता इत्यस्य ये भविष्यन्तीति श्लेषः ॥ १७ ॥

* स्वयम् इत्यनेन मानससृष्टिर्वाध्यते इति नाम्नाजीभङ्गः ।

ते गजाचलसङ्काशा वपुःशन्तो महाबलाः ॥ १८ ॥

ऋक्षवानर-गोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिभञ्जिरे ।

यस्य देवस्य यद् रूपं वेधो यस्य पराक्रमः ॥ १९ ॥

अजायत समं तेन तस्य तस्य पृथक् पृथक् ।

गोलाङ्गुल्लेषु चोत्पन्नाः किञ्चिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥

ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ।

दवा महर्षिगन्धर्वास्ताक्ष्या यक्षा यज्ञस्त्रिनः ॥ २१ ॥

नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ।

बहवो जनयामासुर्हृद्यास्तत्र महस्रगः ॥ २२ ॥

चारणाञ्च सुतान् घोरान् ससृजुर्वनचारिणः ।

गजाचलसङ्काशाः गजसदृशाः परंतसदृशाश्च इत्यर्थः ॥ १८ ॥

गोपुच्छा वानरविशेषाः । क्षिप्रमेव तत्तद्-योनौ देवानां रत्य-
व्यवहितोत्तरकालमेव रूपं वर्यः वेधः संस्थानविशेषः * ॥ १९ ॥

तस्य तत्पुत्रस्य तेन तदीयरूपवेद्यादिकं पृथक् पृथक् असां-
कर्त्यैव अजायत किञ्चिदुन्नतविक्रमाः देवावस्थातोऽपि किञ्चिदधि-
कपराक्रमा इत्यर्थः ॥ २० ॥

ऋक्षीषु ऋक्षत्रयीरासु चक्षुष किन्नरीषु इत्यर्थः । एवमयेऽपि ।
ताक्ष्याः ताक्ष्यवंशजाः ॥ २१ ॥

नागाः सर्पाः ॥ २२ ॥

* क्षिप्रमित्यनेन मानससृष्टिबन्धते इति नक्षत्रोक्तौऽपि ।

वानरान् सुमहाकाशान् सर्वान् वै वनचारिणः ॥ २३ ॥
 अप्सरःसु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च ।
 नागकन्यासु च तदा गन्धर्वीणां तनूषु च ।
 कामरूपबलोपेता यथाकामविचारिणः ॥ २४ ॥
 मिहशादूर्लमदृशा दर्पेण च बलेन च ।
 शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ २५ ॥
 नखदंष्ट्राद्युधाः सर्वे सर्वे सर्वास्तकोविदाः ।
 विचालयेयुः शैलेन्द्रान् भेदयेयुः स्थिरान् द्रुमान् ॥ २५ ॥
 क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ।
 दारयेयुः क्षितिं पङ्कशान् आपुनेयुर्महार्जवान् ॥ २७ ॥
 नभस्तलं विभ्रेयुश्च गृहीयुरपि तोयदान् ।
 गृहीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रव्रजतो वने ॥ २८ ॥

चारुणा देववन्दिनः । वनचारिणः वनवासिन इत्येकत्र परत्र
 वनस्वफलभक्षकान् इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सर्वास्तकोविदा इति । स्वयं-प्रतिभास-सर्वास्तपरिहारोपाया
 इत्यर्थः । शिलाप्रहरणा इत्याद्युक्तेः तेषाम् अस्त्रप्रयोगज्ञानाभावात् ।
 विचालयेयुरित्यादौ इत्यर्थे षिङ् विचालनशब्दात् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

क्षोभयेयुः सन्तरेयुः ॥ २७ ॥

प्रव्रजतः स्वच्छन्दप्रव्रजन् ॥ २८ ॥

नर्दमानांश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ।
 ईदृशानां प्रसृतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ २८ ॥
 शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ।
 ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ २९ ॥
 बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान् वीरांश्चाजनयन् हरीन् ।
 अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ ३० ॥
 अन्ये नानाविधान् शैलान् काननानि च भेजिरे ।
 सूर्यपुत्रश्च सुग्रीवं शक्रपुत्रश्च बालिनम् ॥ ३१ ॥
 भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे च हरियूथपाः ।
 नलं नीलं हनूमन्तम् अन्यांश्च हरियूथपान् ॥ ३२ ॥
 ते तार्क्ष्यबलसम्पन्नाः सर्वे युद्धविभारदाः ।

नादेनेत्यस्य पातयेयुरित्यनेनान्वयः ॥ २८ ॥
 शतं शतसहस्रशः कोटिरित्यर्थः ॥ २९ ॥
 ते प्रागुक्ताः हरीणां प्रधानेषु यूथेषु मध्ये हरिकूषप्रभभूयुः ।
 यूथपश्रेष्ठान् वीरांश्च हरीन् अजनयन्नित्यर्थः । ऋक्षवतः पर्वतप्रि-
 वस्य प्रस्थान् सायून् उपतस्थुः आसेवन्ते स्म ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 आवदौ सुग्रीवमश्विनौ । सर्वे च सर्वशक्ति उपतस्थुः । केचित्
 साक्षात् केचित् तदादिवादेत्याह, नक्षत्रिणादि ॥ ३२ ॥

विचरन्तोऽर्हयन् सर्वान् सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ १० ॥

महाबली महाबाहुर्बाली विपुलविक्रमः ।

जुगोप भुजवीर्यैश्च कञ्चगोपुच्छवानरान् ॥ १५ ॥

तैरियं पृथिवी प्रूरैः सपर्वतवनार्थवा ।

कीर्णा विविधसंज्ञानैर्नानाव्यञ्जनलक्ष्यैः ॥ १६ ॥

तैर्नेत्रघृन्दाक्षकूटसन्निभै-

र्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः ।

बभूव भूर्भीमशरीररूपैः

समाहता रामसहायैतोः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये वालकाख्ये

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अर्हयन् आर्हयन् इत्यर्थः । अठभावात् आर्हः ॥ १० ॥

बाहो जुगोपैत्यन्वयः देवदासावतारत्वाद् इति भावः ॥ १५ ॥

विविधसंज्ञानैः नानाप्रकारसन्निभैः । नानाव्यञ्जनलक्ष्यैः

परस्परभेदव्यञ्जकतत्त्वस्यैवैः ॥ १६ ॥

अक्षकूटः पर्वतघृत्तं यूपसन्निभैः महाबलैर्वानरैः । भीम-

शरीररूपैः भयजनकशरीरसन्निभैः ॥ १७ ॥

इति रामायणस्य श्रीरामायणे वालकाख्ये

वाल्काख्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

निर्वृत्ते तु कृतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः ।
प्रतिवृष्ट्यामरा भागान् प्रतिजग्मुर्ध्यागतम् ॥ १ ॥
समाप्तहोचानियमः पत्नीगणसमन्वितः ।
प्रथिवेश पुरीं राजा समुत्थयन्नवाहनः ॥ २ ॥
यद्यार्धं पूजिताक्षेण राज्ञा च पृथिवीश्वराः ।
मुदिताः प्रथमुर्देवान् प्रथमं मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥
श्रीमतां गच्छतां तेषां कथं प्राण्य पुरासतः ।
वसानि राज्ञां श्रुत्वापि प्रहृष्टानि चक्राग्निरे ॥ ४ ॥

प्राण्यपि कथं वतावतामनुक्तं प्रकृतं प्रधानावतार उच्यते, — निर्वृत्ते
नेत्यदि । निर्वृत्ते कृतौ । मुनिपुङ्गविं विचिन्तयन् प्रथमोः कथं
वाहः । हयमेधे शय्यस्य मुनिपुङ्गवे इति श्लोकः ॥ १ ॥

प्रथिवेशः प्रथमपुङ्गवोः शय्यस्य ॥ २ ॥

मुनिपुङ्गवं पृथिवेशं चक्राग्निरे ॥ ३ ॥

श्रीमतां गच्छतां तेषां कथं प्राण्य पुरासतः ॥ ४ ॥

गतेषु शृचिवीत्रेषु राजा दशरथः पुनः ।

प्रविवेच्य पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥

ज्ञानया प्रथयौ सार्द्धम् अथ बृहन्नः सुपूजितः ।

अनुगम्यमानो राज्ञा च शानुषानेषु धीमता ॥ ६ ॥

एवं विदुष्व तान् सर्वान् राजा समूर्ध्वमानसः ।

उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ ७ ॥

ततो यत्रे समाप्ते तु चतूनां षट् समत्यसुः ।

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ ८ ॥

मन्त्रेऽदितिदेवत्वे स्तोत्रसंस्थेषु पञ्चसु ।

वसेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविष्णुना वर ॥ ९ ॥

प्रोक्षमाने जगन्नाथं सर्वलोकात्मनस्तनम् ।

द्विजोत्तमान् वसिष्ठारोम् ॥ ५ ॥

शानुषानेषु समूर्ध्वेन राज्ञा दशरथेन अनुगम्यमानो जगन्नाथः
प्रथयौ सार्द्धान् द्विजोत्तमान् ॥ ६ ॥

सर्वान् वसिष्ठारोम् तत्र पुरी ॥ ७ ॥

चतूनामिति । प्रथमार्थे मन्त्रेषु नावमिके तिथौ । वाक्पताविष्णुना
वसेषु तिथौ वाक्पताविष्णुना वर ॥ ९ ॥

अदितिदेवत्वे पुनर्वसौ कर्कटे दशरथेन वाक्पताविष्णुना वर

१. जगन्नाथमासादारभ्य द्वादश संवत्सरे पुरीं प्रोक्षयत् ।

कौसल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ १० ॥

विष्णोरङ्गं महाभागं पुत्रमैष्वाकुनन्दनम् ।

लोहिताक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिखनम् ॥ ११ ॥

कौसल्या प्रुप्रुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।

यथा वरेण देवानाम् अदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥

भरती नाम कैकेयी जज्ञे सत्वपराक्रमः ।

शाचाद्विष्णोस्तुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥

संख्येवु मेव-मकर-गुणा-कर्कट-मीनखेषु सचक्रगुरौ कर्कटे चमे स्थिते सति ॥ ६ ॥

प्रोक्षमाने तत्र चमे उदयं गच्छति सवीर्यधः । सर्वलोकमम-
कृतम् अस्य सर्वलोककृत्यस्य चक्षो ममकृत्यस्य समित्यर्थः । तेनारौ
प्रादुर्भावसमये माया विराठकृत्या दत्तं ज्ञतं ततश्चक्षुःपददर्शन-
मिच्छावात् तथा ममकृतः सन् मायया वाचभावं दधौ इति क्वचि-
तम् ॥ १० ॥

विष्णोः प्रंक्षप्रकामताविशिष्टस्यैव । अर्धं विशिष्टममकृत-
मित्यर्थः । प्रंक्षप्रकारेण मायादिति भावः ॥ ११ ॥

वैश्याः वरेण देवानाम् ॥ १२ ॥

पुत्रोऽयं पुत्रोऽयं ममकृत्योऽयं मायावैश्याः पुत्रोऽयं पुत्रोऽयं

प्रादुर्भावसमये देवगुरौ मायावैश्याः पुत्रोऽयं पुत्रोऽयं
पुत्रोऽयं पुत्रोऽयं मायावैश्याः पुत्रोऽयं पुत्रोऽयं

अथ लक्ष्मणश्चक्रौ सुमित्राऽजनयस्तुतौ ।

वीरौ सर्वास्त्रकुश्रलौ विष्णोरर्द्धव्रजन्वितौ ॥ १७ ॥

भागः अतश्च साक्षात् विष्णोः सर्वगुणैः समुदितः युक्तः अस्य
प्राञ्जल्यावतारतया सद्यारकस्य विष्णोः साक्षादियुत्वमुक्तम् अनेन
प्राञ्जल्यस्यापि विष्णुत्वमेवेति सूचितं तदीयसर्वगुणवत्तासूचने-
नास्यापि रामगुल्यत्वं रामपायसांशसमपायसांशजन्मत्वं च सूचि-
तम् ॥ १६ ॥

विष्णोरर्द्धेति । विष्णोः रामस्य अर्धशब्दो भागवाची न समी-
वाची तेन पायसाद्यसांशौ अद्यावत्प्रपुत्रौ इति बोध्यम् * ॥ १७ ॥

* अथ भरतजन्मानन्दं विष्णोरर्द्धं चक्रमनन्तश्च ताभ्यां सम्भ्र-
न्वितौ तदात्मकाविति यावत् अद्यावत्प्रपुत्रौ सुतौ सुमित्रा अजनय-
दिति सम्भवः । उदुक्तं प्रपुत्राद्ये,—

“अन्वेषुः प्राञ्जल्यात्मा कैकेया भरतोऽभवत् ।
उदन्वेषुः सुमित्रायामनन्तात्मा च अद्यावत् ।
उदर्शनात्मा प्रपुत्रौ द्वौ जातौ दुग्धकृ प्रिये ।”

इति ।

औपनिषदाख्ये च आचक्षते,—

“प्रथमं हीन्दुर्दं त्रिधातुः सर्वस्य हृदये क्लिप्तम् ।
सर्वथापिनमोकारं मन्त्रा औरो न ज्ञोषति ।

इत्ये सत्यकामपरं चापरं त्रयं तदोद्धारः ।
प्रथमेऽक्षयं त्रयं प्रथमं परं तदोद्धारः ।
अपूर्वोऽनन्तरीयाऽप्योद्धारः तदोद्धारः ।
इति रामस्ये कामचरम् औपनिषदाख्यं त्रयं तदोद्धारः ।

पुत्रे जातसु भरतो मीनस्यै प्रसन्नधीः ।

सार्धे जातौ तु सौमित्रो कुलीरेऽभुदिते रवौ ॥ १५ ॥

साधः अश्लेषा । कुलीरः कर्कटः अभुदिते इत्यस्य उच्यते इत्यर्थः । सौमित्रोति द्विवचनेन तयोर्मजत्वं सूच्यते ॥ १५ ॥

सहस्रेभ्यो विष्णुशब्देनाप्यप्रथमो विवक्षितः तस्यार्द्धमर्द्धमात्रात्मकं तुरीयं परं ब्रह्म रामाख्यं कौसल्या ब्रह्माभिव्यक्तिप्रतिरजनयद् आविर्भावितवतीत्यर्थः । साक्षात् सर्वैरनुभूयमानस्य विष्णोः प्रब-
वस्य ये चत्वारो भागाः चतुःशब्दस्य प्रकारत्वाद् भागरूपसंख्येयप-
रत्वं तेषु यो भागो मकारात्मकः प्राञ्च ईश्वरः स सर्वैर्दिव्यभुवैः
समुदितो भरतो नाम कौक्यो जज्ञे इति सम्बन्धः । चतुर्भाग इत्यप्य
सापेक्षत्वेऽपि ससम्बन्धिकत्वात् समासः । अथ भरतजन्मानन्तरं
विष्णोरौकारस्य अर्द्धं अर्धौ अकारोकारो विद्यतेतसौ विराट्-
हिरण्यमर्भो ताभ्यां समन्वितौ तदात्मकाविति यावत् । सर्वाङ्ग-
कुम्भसौ अक्षयवपुत्रौ सुतौ सुमित्रो अक्षयवदित्यन्वयः । उक्तं
च अक्षयवदेदे श्रीरामोत्तरतापनीये प्रब्रह्मशास्त्रायां तत्रैते श्लोका
भवन्ति,—

“अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रिर्विश्रभावना ।

अकाराक्षरसंभूतो ब्रह्मपुत्रोऽजसात्मकः ।

प्राज्ञात्मकसु भरतो मकाराक्षरसंभवा ।

अर्द्धमात्रात्मकौ रामो ब्रह्मशास्त्रोक्तोत्तरतः ॥

इति ।

प्रसन्नधीर्दितं यावत्सर्वं निष्कामिद्विष्णुमभिव्यक्तौ न भवति ।
भाष्यमर्थेति चेति तु भवत्येवमित्येवमर्थेन न भवत्येवमित्येवमर्थेन ।

“तस्मिन्सर्वं विष्णोर्भाष्ये न भवत्येवमित्येवमर्थेन ।
इत्येवमित्येवमर्थेन न भवत्येवमित्येवमर्थेन ।

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे वृषत् ।

गुणवन्तः सुरूपश्च हृष्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥

अगुः कलञ्च गम्भर्वा नमृतुस्याश्चरोगथाः ।

देवदुन्दुभयो नेदुः पुण्यदृष्टिश्च चात्पतत् ॥ १७ ॥

उत्सवश्च महानासीद् अथोभाषां अनाकुलः ।

रथ्याश्च जनसम्बाधा नटनर्तकसंकुलाः ॥ १८ ॥

गायनैश्च विराविष्णो वादनैश्च तथापरैः ।

विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः ॥ १९ ॥

प्रदेशांश्च ददौ राजा सुतमागधवन्दिनाम् ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ विस्रं गोधमानि सहस्रतः ॥ २० ॥

राज्ञ इति । एषक प्रत्येकम् गुणवन्तः अगुः अनाकुलः अना-
कुलः अनाकुलः अनाकुलः अनाकुलः । हृष्या काल्या
प्रोष्ठपदा इति पूर्वभाजपदोत्तरपदयोर्नाम, तयोश्च अर्थोत्तरं दे वे सादे
इति ज्योतिःप्राक्तप्रतिबन्धम् । तेष्विदोयदुष्टिदिति अन्वयः अकमभि-
कर्मदेवाः प्रोष्ठपदा स इति सान् अदकीपि अनाकुलः अनाकुलः ॥ १६ ॥

अगुरिति । रामायणप्रसिद्धाणि अगुः अगुः अगुः अगुः अगुः अगुः
भावशब्दादसः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गायनैर्गायकैः वादनैर्वादनैः त्रिदशभिः अनाकुलः । हृष्या इति
विशेष्यम् । सर्वरत्नसमन्विताः अनाकुलः अनाकुलः अनाकुलः ॥ १९ ॥
प्रदेशान् पारितोषिकान् सन्तः पारितोषिकान् अनाकुलः अनाकुलः

अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तदाऽकारोत् ।

ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं वैश्वशीसुतम् । २१ ।

वौमिचिं लक्ष्मणमिति प्रपुत्रमपरं तथा ।

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुरुते तदा । २२ ।

वशीक्रीपकाः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः सम्बन्धसामान्ये वशी । वृत्तारि-
सम्बन्धि यद्दयं पारितोषिकं तत् तेजो ददौ इत्यन्वयः ॥ २० ॥

अतीत्येति । एकादशाहस्यः सूतकालोपकथनम् अन्वया
द्युत्तियस्य द्वादशाहं सूतकमिति स्तुतिविरोधः स्यात् • तथा च
रामजनमतः त्रयोदशे दिने नामकरणमकरोदिति शेषः । अस्य निवृत्तिः
पूर्वं दृष्टिंया ।

“मित्राः कामचक्षुषिभ्याः सम्योऽन्नं वसो ददितः ।

तस्मिन् श्रीराम इत्यस्य नाम विद्मः पुरावचनम् ।

स एव नामसदृशं सारवाहं कृषिर्षं वचाम् ।”

इति पार्थेऽष्टमः ॥ २१ ॥

नामानि कुरुते नामकरणमकारवदिति । तत्रैव नामकालीये
यद् अन्वयात्तन्वयः । इतु कथयेत् तयोः नामकरणे
अन्वयिभ्याम् इत्यन्वयः अन्वयिभ्याम् च सुदोषिभ्याम् इत्यन्वयः
इति कर्मनाम विज्ञानम् ॥ २१ ॥

२२ वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुरुते तदा ।
इति अष्टमः ।

ब्राह्मणान् भोजयामास पौरजानपहामपि ।

अदत्त् ब्राह्मणानां च रक्षोघ्नममङ्गं * वज्र । २१ ।

तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माणि कारयत् ।

तेषां केतुरिव ज्योत्सो रामो रत्नकरः पितुः । २० ।

बभूव भूयो भूतानां स्वयम्भूरिव समतः ।

सर्वे वेदविदः पूरुषाः सर्वे लोकहिते रताः । २५ ।

सर्वे ज्ञानोपसम्भवाः सर्वे समुद्दिता मुखाः ।

तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः । २६ ।

ब्राह्मणान् भोजयामासेति राजाशयेति श्लेषः । वज्र वज्रमान-
पूर्वकमित्यर्थः † ॥ २१ ॥

जन्मक्रियादीनि तदाद्युपनयनप्राप्त्यादीनि । अदत्त् अदत्तुं कर्तुं
राशेति श्लेषः । केतुर्विष्णुध्वजः च वज्रः अक्षरानादिकीर्तिं स्वाप-
यति एवम् इत्याकुक्कुपवैभवाप्रकाशकः । रतिः प्रीतिः ॥ २० ॥

स्वयम्भूर्हिरण्यगर्भः स इव सर्वसृष्टिमन्वेन सत्त्वः ॥ २५ ॥

शानोपसम्भवाः सत्यज्ञानमुखा इति श्लेषः । मुखाः शब्दार्थ-
जलसाधारणेषु लक्ष्णैरिवापि । श्लेषमिति निर्दिष्टं च । रामः
सर्वसद्गुणसम्पन्न इति श्लेषः । २६ ॥

* "अमितं"

ति वा माठः ।

† वज्र वज्रप्रकारम् इति वा ।

रष्टः सर्वस्य लोकस्य ब्रह्माह्म इव निर्मलः ।

गजस्रज्ज्येष्ठस्यष्टे च रथचर्यासु सवतः । १७ ।

धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुक्युषधी रतः ।

वास्वात् प्रमृति सुखिन्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्जितः । १८ ।

रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मित्तमः ।

सर्वप्रियकरस्यैव रामस्यापि प्रदीरतः । १९ ।

लक्ष्मणो लक्ष्मिण्यस्यैव वशिःप्राण इवापराः ।

न च तेन विना मित्रां सभति पुराणीतमः । २० ।

सुहृत्सन्नुपानीतस्य चमति न हि तं विना ।

यदा हि वचनाच्छुद्धो ममसां याति रावणः । २१ ।

अथैवं शुक्योऽभ्येति वधसु परिपातयन् ।

रष्टः सर्वस्यैवापि । शुक्यकथने पैमवत्तं दास्यति । रथचर्यासु
स्योपिचर्यासु च । १७ ।

अश्विभवेन इति शुक्यो वार्त्तः । १८ ।

वास्वात् सुखिन्धो इति वास्वविनायकः । अश्वरीदारस्यैव तस्य वीरः
मूढस्य रामस्य प्रियकरः । १९ ।

रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मित्तमः । लोकरामस्यैव
वास्वस्यैव वशिःप्राण इवापराः । २० ।

सुहृत्सन्नुपानीतस्य चमति न हि तं विना । २१ ।

भरतस्यपि प्रपुत्री सख्यावावरणी हि वः । ३२ ।

प्राचैः प्रियतरौ मित्रं तत्र चासीत् तथा प्रियः ।

स चतुर्भिर्महात्मैः पुत्रैर्ह्यवराः प्रियैः । ३३ ।

बभूव परमप्रोक्तो द्वैरिव पितामहः ।

ते यदा ज्ञानसम्पन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः । ३४ ।

प्रीमन्नाः कीर्णित्वाद्य सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ।

तेषामेवंप्रमादायां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ ३५ ॥

पिता ह्यवराद्यो यद्वी मङ्गा लीलाधिपी यथा ।

ति चापि मनुजव्याजा वैदिकाव्ययने रताः । ३६ ॥

परिकावचम् रामप्रदौरमिति श्लोकः । अनेन चक्रवर्त्य महावि-
श्रय उक्तः । हि यतः प्रपुत्री सख्यावावरणी अतो रामावरणस्य
भरतस्य प्रिय इति श्लोकः । रामस्यसख्याविष्य भरतप्रपुत्री भरतस्य-
प्रियाकियंशः । ३२ ।

तस्य प्रपुत्रस्य च भरत इति श्लोकः । प्रियं तत्र तदवरो प्रपुत्रः
प्रिय चासीत् । ३३ ।

द्वैः चतुर्भिः दिग्गजैः युवा बभूवमदिकादिभिर्युवैः, ते सर्वे
रामाहयः । गुणैः समुदिता गुणा आकाशिते श्लोकः । ३४ ।

एवंप्रमादायां प्राणित्यमरकमतां अतिमिति श्लोकः । पिता ह्यव
इत्यन्वयः । ३५ ।

वैदिकाव्ययने वैदिकाव्यययने । ३६ ।

पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निहिताः ।
 अथ राजा दशरथस्तेषां दारकृषिषां प्रति ॥ १७ ॥
 चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः स्वयम्भवः ।
 तस्मै चिन्तयमानस्य मन्त्रिमन्त्रो महात्मानः ॥ १८ ॥
 अभागच्छन् महातेजा विश्वामित्रो महागुणिः ।
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी दाराव्ययानुवाच च ॥ १९ ॥
 मीधमाख्यात नां प्राप्तं कौशिकं माध्विनः सुतम् ।
 तत्तु युवा वचनं तस्मै राज्ञो मेघ प्रदुद्रुमुः ॥ २० ॥
 सन्ध्यात्मनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ।

दारकृषिषां विवाहः

शुभमारय विवाहपरमं पाशुता मुच्यमादरे ।

सर्वोपतपसां चीनशक्तिः यदासमक्षितः ॥

प्रजाहितैश्वर्यादिषु कृषीणां संधाराधारात्परंप्रणेन जातानां मुच्य-
 माकुत्सादीनां खानसकलसम्भावनायां विवाहकियाप्रित्तानमिति हे-
 तुम् ॥ १७ ॥

मैत्रिमन्त्रो महागुणितः ॥ १८ ॥ १९ ॥

मैत्रिमन्त्रो महागुणितः । त्रिपुरे पञ्चमरुतान् काल-
 कथाः दशमेन कालेन प्रविष्टिः महाकात्यायिनोऽपि
 वचः ॥ २० ॥

ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ ४१ ॥

प्राप्तमावेदयामासुर्नृपाथैश्चाकवे तदा ।

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ ४२ ॥

प्रत्यञ्जगाम संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ।

स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्या तापसं संश्रितव्रतम् ॥ ४३ ॥

प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत् ।

स राज्ञः प्रतिशुभ्रार्थं ब्राह्मणदृष्टेन कर्मणा ॥ ४४ ॥

कुम्वलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन् नराधिपम् ।

पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च ॥ ४५ ॥

कुम्वलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत् सुधार्मिकः ।

सम्भ्रान्तमनसः शुभितचिन्ताः । तेन तदीयेन विश्वामित्रसम्भ-
न्धिना ॥ ४१ ॥

दृष्ट्वाकवे तदंशजत्वात् । श्रुत्वा समाहितः सकासमिति ॥ ४२ ॥

ब्रह्मार्थं दृष्ट्वास्ति दृष्ट्वास्तिर्द्वानां ब्रह्मेति श्रुतेः संश्रितव्रतं
तीक्ष्णनियमम् ॥ ४३ ॥

उपहारयदिति वसिष्ठेनेति श्रुतेः । अहमाप चासं राज्ञोऽर्घ्यं
राजप्रेरयया वसिष्ठानीतम् ॥ ४४ ॥

कुम्वलपदम् अनामयोपपन्नं च कुम्वलमनामयम् इति श्रुतेः ।
अ-व्ययं दृष्टम् ॥ ४५ ॥

अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः ॥ ४६ ॥
 देवश्च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ।
 वसिष्ठश्च समागम्य कुशसं मुनिपुङ्गवः ॥ ४७ ॥
 श्रुत्वा च तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह ।
 ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राक्षो निवेशनम् ॥ ४८ ॥

मुनिर्बिशिष्य पृच्छति कुशसमिति विश्वेद्यकारमाह, अपि ते इति । अपि प्रश्ने एवमग्रेऽपि सामन्ताः सन्नताः मन्त्राः अपि रिपवो जिताः ॥ ४६ ॥

अपि दैवं कर्म होमदेवतार्चनादिकं मानुषं कर्म सामभेदादिकं राजप्रेरितार्घ्यदाहत्वेन प्रथमतो राज्ञेऽनामयादि पृष्ट्वा ततो वसिष्ठेन समागम्याणिपुङ्गवादि ज्ञत्वा कुशसमित्यस्य पप्रच्छेति शेषः । अनेन राजप्रेरितत्वज्ञतः पूर्वं स्पष्टंया इवदपमानो वसिष्ठस्य विन्यासिनश्चतः सूचितः—

‘वसिष्ठश्च समागम्य प्रहसन् मुनिपुङ्गवः ।

यथाहं पूजयित्वा पप्रच्छ कुशसं तदा ॥’

इति श्रुत्वा पाठः तत्र पूर्वं मां स्पष्टमानोऽपि मन्त्राद्यसिद्धौ आगत इतिहासः ॥ ४७ ॥

श्रुत्वा च तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह । इति श्रुत्वा तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह । इति श्रुत्वा तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह । इति श्रुत्वा तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह । इति श्रुत्वा तान् यथान्यायं महाभाग उवाच ह ।

विविधः पूजितास्त्रेण निषेदुश्च बधार्हतः ।

अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ४८ ॥

उवाच परमोदारो हृष्टस्त्रमभिपूजयन् ।

यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥ ५० ॥

यथा सहस्रदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य वै ।

प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः * ॥ ५१ ॥

तथैवागमनं मन्वे स्वागतं ते महामुने ! ।

कञ्च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ ५२ ॥

पूजिता इत्यस्य राज्ञेति शेषः ॥ ४८ ॥

परमोदारः परमदाता हृष्टः पुत्रकितः अनूदके इत्यर्थे दीर्घ-
त्वम् ॥ ५० ॥

सहस्रदारेषु जातिवयोऽप्यनुबन्तुस्त्वम् । प्रनष्टस्य निष्कारेणिति
शेषः । महः पुत्रजन्माद्युत्सवः तस्मादुदयो यस्य स हर्षः * ॥ ५१ ॥

यथा तथा ते आगमनं मन्वे यथा हर्षो महोदयः इत्यर्थे स्वागतं ते इति भिन्नं
उक्त्वा तवागमनजहर्षस्याभिवाचनं कथ्यते । स्वागतं ते इति भिन्नं

* "महोदये"

इति वा पाठः ।

* महः पुत्रनिवाहाद्युत्सवः तस्मात्परमं कामं हर्षो इति पाठः-
कार आस्ता ।

पात्रभृतोऽसि मे ब्रह्मन् ! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ! ।

अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥ ५३ ॥

यस्माद् विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम ।

पूर्वं राजर्षिप्रशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ५४ ॥

ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि वज्रधा मया ।

तद्भुतमभूद् * विप्र ! पवित्रं परमं मम ॥ ५५ ॥

शुभचेत्रगतस्याहं तव सन्दर्शनात् प्रभो ! ।

वाक्यम् । परं कं कामं किमु केन प्रकारेण करोमि कुर्वामित्यर्थः ।
वर्तमानसामीप्ये षट् ॥ ५२ ॥

पात्रभूतः सर्वसेवायोग्यः दिष्ट्या अमादृष्टेन सुजीवितम् अद्यैव
तत् सफलमाभादिति भावः ॥ ५३ ॥

पूर्वमिति । राजर्षिप्रशब्दसाधकेन तपसा पूर्वम् अतिप्रशित-
कान्तिमान् ॥ ५४ ॥

अनु यस्मात् ब्रह्मर्षित्वसाधकेन तपसा ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तः अतो
मया वज्रधा वज्रप्रकारेण राजर्षिप्रशब्दप्रकारेण पूज्योऽसीत् इत्यादि ।
अदिति परमं पवित्रमिदं त्वदात्मनं यत् मम पुरोऽभूत् तद्भुतम्
अत्यन्तमिदं ॥ ५५ ॥

“इन्द्रम्”

प्रतिभा वाक्यम् ।

ब्रूहि यत् प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति । ५६ ॥

इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं तदर्घपरिवृत्तये ।

कार्यस्य न विमर्शञ्च गन्तुमर्हसि सुव्रत ! ॥ ५७ ॥

कर्त्ता चाहमन्नेषेण दैवतं हि भवान् मम ।

मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ! ।

तवागमनजः कृत्यो धर्मज्ञानुत्तमो द्विज ! ॥ ५८ ॥

इति हृदयसुखं निगम्य वाक्यं

श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुत्तमम् ।

हे प्रभो ! तव सन्दर्शनात् शुभकर्मणं सकलपापाभावविशिष्टं
सकलशुभसाधनपुण्यावत् देहं गतः प्राप्तवान् तेन सपञ्चजन्यता
निव्यापता च ध्वनिता । 'इदं शरीरं कौन्तेय ! ज्ञेयमित्यभिधीयते'
इति भगवद्गीतोक्तेः । ब्रूहीति तुभ्यमिति वक्ष्यार्थं अनुधी । ते
यत् कार्यं प्रति यत्कार्यार्थमागमनं, तन्नया प्रार्थितं यत् ब्रूहि
कथय ॥ ५६ ॥

स्वामिमत्कार्ययोगेन अनुगृहीतोऽहं तदर्घपरिवृत्तये नि-
व्यपत्तिं कर्त्तुमिच्छामि विमर्शं कुरिष्यति न देहि कर्मेष्टम् ॥ ५७ ॥

तत्र हेतुमाह,—दैवतं हीति । इत्यत्र न सन्देह इत्याह,—मम
चेति तवागमनजः कृत्यो धर्मः मम महानभ्युदयोः प्रातोः इति-
श्रयात् द्विजेति पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ५८ ॥

इतीति । यतोऽप्यहमस्मिन् कालेऽहं श्रुतिसुखं प्राप्नुवामि

प्रथितगणयज्ञा गुणैर्विशिष्टः

परम ऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

स्वाधीनेन विनीतं विनययुक्तं प्रथितैर्गुणैः विशद्गुणैरारोहणादिभिः
यज्ञो यस्य । गुणैः शमदमादिभिः परम ऋषिः ऋत्यक इति प्रकृति-
भावः ॥ ५६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ऊनविंशः सर्गः ।

तत् श्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्मरम् ।

दृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

सदृशं राजशार्दूल ! तवैतत् भुवि नान्यतः ।

महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठस्यपदेशिनः ॥ २ ॥

यत्तु मे ददतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ।

कुर्वन् राजशार्दूल ! भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥

अहं नियममातिष्ठे विध्यर्थं पुरुषवर्षभ ! ।

तस्य विघ्नकरौ दौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥

व्रते तु वज्रशस्त्रिणो समाप्यां राक्षसाविनी ।

वदिति । अद्भुतविकारं 'दैवतं हि भवान् मम' इत्याहुतिरूप-
माश्चर्य्यप्रपञ्चम् ॥ १ ॥

एतत् तत्रैव सदृशं, नान्यतः नान्यस्य, तत्र हेतुसमीपनिष्ठवत्
महावंशेश्वादि वसिष्ठस्यपदेशिणे वसिष्ठनियोगवर्षिणः ॥ २ ॥

यन्विति । तस्य तस्यतिपाद्यस्य कार्यस्य निश्चयं तवैतत् परिष्कारिणि
शङ्कीकारं कुर्वन् श्रुत्वा च सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिश्री भव ॥ ३ ॥

अहमिति । विध्यर्थं यागार्थं नियमं दीक्षान् मातिष्ठे वाकि-
तामिति तस्य यज्ञस्य ॥ ४ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ ५ ॥

तौ मांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ।

अवधूते तथाभूते तस्मिन् नियमनिश्चये ॥ ६ ॥

कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद् देशादपाक्रमे ।

न च मे क्रोधमुत्सृष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव ! ॥ ७ ॥

तथाभूता हि सा चर्या न प्रापस्तत्र मुच्यते ।

स्वपुत्रं राजशार्दूल ! रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ८ ॥

काकपल्लधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ।

शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन खेन तेजसा ॥ ९ ॥

व्रते त्विति । बह्वृचीर्षे समाप्तिकल्पे समाप्त्यां समाप्तिसमये ॥ ५ ॥

नियमनिश्चये व्रतसङ्गल्पे अवधूते नाश्रिते तस्मिन् तत्सङ्गल्पविषये
यद्ये च तथाभूते नाश्रिते सति ॥ ६ ॥

कृतश्रमः कृतव्यापयासः अतएव निरुत्साहः तस्माद् देशाद्
अपाक्रमे निर्गतोऽस्मि । ननु भवद्भिः प्रापेनैव कुतश्चैव न नाश्रितौ
तत्राह, न चेति क्रोधमुत्सृष्टुं शक्तम् ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमाह,—तथाभूतेति । प्रापादिप्रवृत्त्यनर्हत्वर्यः । अतः
स्वपुत्रमित्यादि ॥ ८ ॥

नाश्रितौ कपोलसमीपशिला काकपल्लः । ननु अत्रैव नाश्रितौ
किं कश्चिद्विषयमाह,—शक्त इत्यादि । मया निरुत्साहोऽस्मिनेति
श्रेयः । दिव्य तेजो वैश्वदेव तौ नुत्त इति श्रेयः ॥ ९ ॥

राक्षसी ये विकर्त्तारस्तेषामपि विनाशने ।

श्रेयस्यास्मै प्रदास्यामि बद्धरूपं न संग्रह्यः ॥ १० ॥

विकर्त्तारः विभ्रकर्त्तारः तेषां विनाशनेऽपि शक्तः किं पुनर्मम यच्चरक्षणे । मारीचसुबाहुसेनाभिप्रायेण तेषामिति बद्धवचनम् । राक्षो दानप्ररोचनायाह,—श्रेयश्चेति । बद्धरूपम् अस्त्रदानविवाहादिरूपं मुखपाण्डुत्वादिनिवर्त्तकम् । किञ्च बद्धरूपं विपुञ्जतरं परमार्थरूपञ्च श्रेय आत्मस्वरूपं प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः । रामस्य शुद्धमुक्तस्वभावत्वेऽपि चोकानां तत्त्वबोधनमेव रामबोधनस्य फलं सनत्कुमारप्रापवशात् तिरोहितस्य ज्ञानस्य प्रादुर्भूतिञ्च फलमिति बोध्यम् । तदुक्तमादित्यपुराणे—

“विज्ञानमेतद् अखिलं विश्वाकारमबुद्धयः ।

पश्यन्ति ज्ञानिनस्त्वेकम् आत्मरूपमिदं जगत् ॥

दुर्विज्ञेयं वसिष्ठे न रामाय कथितं पुरा ॥”

इति खान्दं प्रति शिषोः । योगवासिष्ठे च स्फुटतरमेतत्, तदेवाह,—त्रयाद्यामित्यादि । मुख्यं श्रेयश्च विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ।—

“तन्मूर्च्छं प्रवृत्ताय त्वं यत् श्रेयः परमं हिज ! ।

तददाखिलविज्ञानजन्मबीशुद्धिर्भवान् ॥”

इति राजप्रश्ने पुत्रखगादीनामापेक्षिकश्रेयस्तेऽपि न परमार्थरूपं श्रेयस्त्वमित्युक्त्वा

“एको ध्यायी स्वमः शुद्धो निर्मुक्तः भवति परः ।

जन्मदुःखादिरहित आत्मा प्राप्नोति तदव्ययः ॥

परं ज्ञानमयः सद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।

त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ।

न च तौ राममासाद्य ब्रह्मौ स्नातुं कथञ्चनं ॥ ११ ॥

न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ।

वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवन्नं गतौ ॥ १२ ॥

न योगवान् न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव ! योष्यते ॥

तस्यात्मपरदेहेषु स्वतोऽप्येकमयं हि यत् ।

विज्ञानं परमार्थाऽसौ—

इति जडभरतोक्त्यात्मस्वरूपमेव परमार्थश्रेयस्त्वेन दर्शितम् । तथाचैव

“आत्मा श्रेयः सदा भूप ! योगयुक्तस्तथापरम् ।

श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मनः ॥”

इति उक्तं प्रघट्टकान्तरे । तथा जीवपरमात्मनोर्यः संयोग उपा-
धिनिर्गमरूपः स परं श्रेय इति तदर्थः ।

“विभेदजनकोऽज्ञाने नाशमान्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्नं कः करिष्यति ॥”

इति प्रघट्टकान्तरोक्तं ; ‘परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीत्येते’ तेनै-
वोक्तत्वाच्चेत्यक्षम् ॥ १० ॥

पवासां पिबित्यर्थः । येन मत्तासादिना, आघातं नुने इति
श्रेयः ॥ ११ ॥

न चेति । तत्र हेतुमाह; वीर्येत्यादि रामकारिणं कथं इत्या-
दित्येमाह—काचेति ॥ १२ ॥

• काचो यमः स इह पाशं बध्नुं इति ।

रामस्य राजशार्दूल । न पर्याप्तौ महात्मनः ।

न च पुत्रगतं * खेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ! ॥ १२ ॥

दशरात्रस्तु यज्ञस्य तस्मिन् रामेण राक्षसौ ।

हन्तव्यौ विप्लकर्त्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ ॥ १४ ॥

अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ।

अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १५ ॥

वशिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ।

यदि ते धर्मलाभन्तु यज्ञस्य परमं भुवि ॥ १६ ॥

क्षिरमिच्छसि राजेन्द्र ! रामं मे दातुमर्हसि ।

रामस्य रामवीर्यस्य, पुत्रगतं पुत्रविषयं रामे इति शेषः । ना-
तव पुत्रः, किं तर्हि ? दिव्यं यत् तेज इति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

तत्र हेतुमाह,—अहमिति । हताविति भूतप्रलयेन यज्ञ-
सुकरत्वं ध्वन्यते । रामं निरतिशयैर्भवं विष्णुतेजोऽप्रावृत्त-
रूपम् ॥ १५ ॥

सञ्ज्ञाने संवादमाह,—वशिष्ठोऽपीत्यादि । तेऽपि एवं विदुः, रा-
शेषः । ते इति त्वमित्यर्थे धर्मलाभं परमं यज्ञस्य यदि क्षिरमिच्छ-
सीत्यन्वयः । तेन रामदानं तवैपि यज्ञमिच्छाशयः ॥ १६ ॥

* “पुत्रसूतम्”

सि वा पाठः ।

यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ! ददते तव मन्त्रिणः ॥ १६ ॥

वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्जय ।

अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥

दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ।

नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव ! ॥ १८ ॥

मे मच्छं किञ्च मन्त्रिणां सम्मतेऽपि दातुमर्हसीत्याह,—यदी-
त्यादि । अभ्यनुज्ञां रामदानविषयकानमतिम् * ॥ १६ ॥

ततः तदा अभिप्रेतं ममेच्छं तव च असंसक्तम् अतीतबाल्य-
त्वात् मातापितृसक्तिरहितम् ईश्वरत्वात् क्षाप्यनासक्तमिति क-
थम् ॥ १७ ॥

नापि अतिचिरविषयोऽस्मिन्ने पुनरेवेत्याह,—दद्येति । यज्ञसम्बन्धि
दशरात्रात्मकः काण एव राममपेक्षत-इति श्रेयः । हे राघव !
मम अयं यज्ञस्य कालः यथा यथात्तं काणं नात्येति नानिक्कामति
ततोऽधिको विलम्बो न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

* अहं वेद्मीत्यादिना रामस्य परत्वमेव विशदयति,—मन्त्रात्मनस्तु
अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहं रामं नित्यावाप्तसमस्तकामतया आत्म-
न्येव परमानन्दरूपे रामभावं, यदा रमते चराचरेषु सर्वेषु भूतेष्वन-
र्थामितयेति रामम् । सत्यपराक्रमं सदैकरूपपराक्रमं, नास्तेऽपि निर-
वधिकपराक्रममिति यावत् । अहं प्रवसतरोपासनेन सत्यज्ञानो
वेद्मि वेदाहमेतं पदं पराक्रममिति श्रुतिर्वादात्प्रिचिन्नामि महा-

तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कथाः ।

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ १८ ॥

विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामतिः ।

स तं निश्रम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः श्रुभम् ॥ २० ॥

शोकेन महताविष्टश्चाल च मुनोश्च च ।

सम्बन्धस्ततोत्थाय व्यधीदत भयान्वितः ॥ २१ ॥

इति बहुदयमनोविदारणं

मुनिवचनं तदतीव श्रुत्वात् ।

तथेति । अत्रापि पूर्वश्लोकान्धारदम् आद्यथा सम्बन्धते एवञ्च हे
राघव ! ममायं यज्ञस्य कासो नाख्येति नातिपतेत् तथा कुरुष्व इत्य-
न्वयः । धर्मार्थसहितम्, अर्था रामस्य अस्मादिवाभक्तयः ॥१८॥२०॥

वचनं कम्पः । ततोत्थायेति हान्दसं व्यधीदतेत्यप्येवम् । भया-
न्वितः दूषोमिमिक्त-पुल्लवियोग-भयान्वितः ॥ २१ ॥

इतीति । अतीव अत्यर्थं बहुदयस्य पुण्डरीकचन्द्रात्मनः मन-
सोऽन्ताःकरस्य च विदारणं वीडाजनकं श्रुत्वात्, श्रुत्वात्, महान्-
तरपतिः स्तार्वभौम इति यावत् । महात्मा महाबुद्धिः अचित्तमना

तेजाः सरस्वतीबलभनन्दन औत्पतिकवोत्रजानमिधिरंविडोऽपि के-
वे चेमे रामरहस्यवेदिनोऽग्नयपुत्रादयो वे चेमे वसति शिता
वाग्देवभरणादयः परमैकान्तिनसोऽपि जगन्नीलकण्ठः ।

नरपतिरभवत् महान् महात्मा

व्यधितमनाः प्रचक्षाल आसनात् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

ऊनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

मूर्च्छितचित्तः अभवत् अबध्यातुमशक्तः आसनात् प्रचक्षाल चोनि-
संघः पपातेत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे ऊनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

तत् श्रुत्वा राजभ्रातृलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
 मुहूर्त्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 जनघोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ।
 न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥
 दूयमचौहिणी सेना यस्याहं पतिरीश्वरः ।

तदिति । निःसंज्ञ इव निष्प्राण इव रामे प्राकृतत्वबुद्ध्या
 राक्षसेभ्यो भयसम्भावनाया दानप्रतिज्ञया च व्याकुलत्वात् मूर्च्छितं
 इत्यर्थः । ततः संज्ञावान् गतमूर्च्छं इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥

ऊनेति । किञ्चिद्गुणानि घोडशवर्षादि यस्य स इदञ्च युद्धा-
 योग्यत्वं प्रतिपादितं 'घोडशवर्षः क्षत्रिमज्जुमार एव कवचधरो
 युद्धार्हः' इति शास्त्रात् । इति कतकज्ञतः । अन्ये तु 'जनघोडश-
 वर्षशब्दस्य द्वादशवर्षः इत्यर्थः—कौत्सिकवाग्वरस्यार्थमागतस्य
 रामस्य वंशविशेषमुद्दिश्य—'घोडो द्वादशवर्षोऽयमज्ञताश्वश्च राक्षसः'
 इत्यारण्यकाख्ये राक्षसं प्रति मारीचोक्तेः—'राजाज्ञः । आरण्ये—
 'बाहो घोडशवर्षोऽयम्' इत्येव पाठो राक्षसस्य भयातिशयार्थं वा
 मारीचस्याप्युक्तिः सा इति कतकाश्रयः ॥ २ ॥

अनया सहितो गत्वा योद्वाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥
 इमे गुरुराञ्च विक्रान्ता मृत्या मेऽस्त्रविशारदाः ।
 योग्या रत्नो गणैर्योद्हुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥
 अहमेव धनुष्याणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ।
 यावत् प्राणान् धरिष्यामि तावत् योत्स्ये निशाचरैः ॥५॥
 निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ।
 अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥

इयमिति ।

“एको रथो गजस्यैको नराः पञ्च पदातयः ।
 तयश्च तुरंगास्त्रयैः पतिरित्यभिधीयते ॥
 यत्तिं तु निगुणामेकं विदुः सेनामुखं बुधाः ।
 त्रीणि सेनामुखान्येको गुण्य इत्यभिधीयते ॥
 त्रयो मुख्या गजो नाम वाहिनी तु महास्रयः ।
 स्युतास्त्रिस्तु वाहिन्यः स्रुतनेति विचक्षतेः ॥
 चतस्रु स्रुतनास्त्रिस्तुस्तिस्रस्तुतनीकिनी ।
 चनीकिनी दशगुणां प्राङ्दक्षौहिणीं बुधाः ॥”

इति । यस्याहमिति सन्धिराजः । पतिः पाणकः ईश्वरः सामी यो-
 देत्यस्य चक्षीति श्रेयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मोता यच्छ्येति श्रेयः । प्राणान् धरिष्यामि जीविष्यामी-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् ।

न चास्त्रबलमंयुक्तो न च युद्धविद्यारदः ॥ ७ ॥

न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः ।

विप्रयुक्तो हि रामेण मुहुर्त्तमपि नोत्सहे ॥ ८ ॥

जीवितुं मुनिशार्दूल ! न रामं नेतुमर्हसि ।

यदि वा राधवं ब्रह्मन् ! नेतुमिच्छसि सुव्रत ! ॥ ९ ॥

चतुरङ्गममायुक्तं मया सह च तं नय ।

षष्टिवर्षसहस्राणि * जातस्य मम कौशिक ! ॥ १० ॥

रामगमने अनुपपत्तिमाह,—बाण इत्यादि । ऊनघोडश्ववर्ष-
त्वादेव बाणत्वव्यवहारः । ओहातिशयेन च तेनैव अकृतविद्यत्व-
व्यवहारः । अन्यथा 'सर्ववेदविदः शूराः—सर्वे ज्ञानोपसम्पन्नाः' इति
पूर्वाक्त्या विरोधः स्यात् ॥ ७ ॥

न चेति । रक्षसामिव्यस्य रणे इति शेषः । कूटं कपटं राम-
नयने बाधकमप्याह—विप्रेत्यादि ॥ ८ ॥

उक्तानुपपत्तिपरिहारायाह,—यदि वेति ॥ ९ ॥

इतोऽपि रामनयनमयुक्तमिच्छाह,—इदिरिति । अतीतानीति
शेषः ॥ १० ॥

* 'नववर्षसहस्राणि'

दृच्छ्रेणोत्पादितश्चाहं न रामं नेतुमर्हसि ।

चतूर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम । * ॥ ११ ॥

ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि ।

किंवीर्या राजसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ १२ ॥

दृच्छ्रेण दुःखेन क्वचित् 'दुःखेन' इत्येव पाठः । यज्ञदीक्षादि-
लक्षणेन परमिका अतिश्रयिता, स्वार्थे कः । चतूर्णामिति निर्दोशये
वष्टी । तेषां मध्ये अस्मिन् मम प्रीतिरधिकेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रीत्याधिक्ये कारणमाह,—ज्येष्ठेति । जनेन राज्ययोग्यता
ध्वनिता । धर्मप्रधाने त्रिपुरवधार्थेषु धर्माधीनप्रवृत्तिके राजसैर्युद्धे
हि पाद्विक्रमाशसम्भावनाया राज्यविच्छेद एव भवेत् । धर्मैक्य

* 'प्राणैः प्रियतरा ब्रह्मन् ! ममैते देवरूपिणः ।

एभिर्बिना न जीवेयम् इति मे निश्चिता मतिः ॥

त्यक्त्वा चान्यान् सुतान् रामे प्राणाः सम्प्रति मे स्थिताः ।

गुणाभिरामे लोकस्य सोमवत् प्रियदर्शने ॥

उदारगुणसम्पन्नं मनो हृदयनन्दनम् ।

प्राणैः प्रियतरं पुत्रं न मे त्वं नेतुमर्हसि ॥

प्रणिपत्याभियाचे त्वां कृपणः पुत्रसालसः ।

ज्येष्ठं पुत्रं न मे रामं भगवन् ! नेतुमर्हसि ।'

कथंप्रमाणाः के चैतान् रक्षन्ति मुनिपुङ्गव ! ।

कथञ्च प्रतिकर्त्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥ १९ ॥

मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन् ! मया वा कूटयोधिनाम् ।

सर्वं मे शंस भगवन् ! कथं तेषां मया रणे ॥ १४ ॥

स्यातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥

पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ।

स ब्रह्मणा दत्तवर-स्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ १६ ॥

महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्दृतः ।

श्रूयते च महाराज ! रावणो राक्षसाधिपः ॥ १७ ॥

प्रजापावनञ्च नान्यतो निर्वहेत् । अतो रामो नेतुमयोग्यः । अथ
रामनयनस्य सर्वथा अयोग्यत्वं प्रतिपादयितुं रक्षकसकथं प्र-
च्छति,—किंवीर्यं इति । के च ते किंनामानः ? ॥ १९ ॥

कथंप्रमाणाः कौटुकशरीरप्रमाणाः ? रक्षन्ति कामिभित्ति
शेषः । प्रतिकर्त्तव्यं प्रतिविधेयं, संहारः कथं कर्त्तव्यं इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मया रणे इत्यत्र प्रतिकर्त्तव्यमित्यनुवचनम् ॥ १९ ॥

स्यातव्यमिति । दुष्टभावानां तेषां सम्बन्धित्ति इत्येवमर्थं स्यादव-
मिति च शंस इति सम्बन्धः । तथा चेतुः वीर्योत्सिक्ता ॥ १९ ॥ १९ ॥

प्रविद्धस्वार्थं राक्षस इत्याह,—श्रूयते इत्यादि ॥ १७ ॥

सत्त्वाद् वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ।

यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्त्ता महाबलः ॥ १८ ॥

तेन मंचोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।

मारीचस्य सुबाहुस्य यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १९ ॥

इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ।

न हि यत्कोऽस्मि संपाने स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २० ॥

स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ ! कुरुष्व मन पुत्रके ।

मम चैवात्मभाग्यस्य दैवतं हि भवान् गुरुः ॥ २१ ॥

देवदानवमन्धर्वा यज्ञाः पतगपक्षगाः ।

न यत्ता रावणं शोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २२ ॥

स तु वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि रावणः ।

यस्यो महाबलः, तस्यो वदा यनादरात् खलु यज्ञस्य विघ्नकर्त्ता न
खलु, यनादरात् खलु विघ्नान् नामच्छति, तदा—॥ १८ ॥

तेन दावणेन प्रेरितौ मारीचसुबाहु यज्ञविघ्नं करिष्यत इति
सम्बन्धः ॥ १९ ॥

यस्य रावणनाम युक्ता खलमेव निदक्षप्रतीकारप्रकारो, राजा
वाच,—इत्युक्त इति ॥ २० ॥

ममभाग्यस्य यन्निर्जागदयारिषि देवैः । यथाहतिपुत्राच,—
दैवतमिषारि ॥ २१ ॥ २२ ॥

तेन चाहं न शक्तोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥ २३ ॥

सबलो वा मुनिश्रेष्ठ ! सहितो वा ममात्मजैः ।

कथमप्यमरप्रस्थं संयामाणामकोविदम् ॥ २४ ॥

बालं मे तमयं ब्रह्मन् ! नैव दास्यामि पुत्रकम् ।

अथ कालोबभौ धुङ्गे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २५ ॥

यश्चविभ्रकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ।

मारौचश्च सुवाङ्मस्य वीर्यवन्तौ सुश्रितौ ॥ २६ ॥

स त्विति । वीर्यमादत्ते नाश्रयतीत्यर्थः । अतस्तत्संयामाद् वैमु-
ख्यमपि न दोषायेति भावः । तस्य बलैः मारीचादिभिः ॥ २३ ॥

हे मुनिश्रेष्ठ ! सबलः सत्सैन्यः, मम पुत्रैः सहितो वा भवानपि
तेन योद्धुं न शक्त इत्यनुवचनः । अस्तु वा कथञ्चिद् भवतस्तथा
सामर्थ्यं, पुत्रस्तु सर्वथा न दास्यामीत्याह,—कथमपीत्यादि । अमर-
प्रस्थम् अमरतुल्यरूपमेव गन्धमरमिति तात्पर्यं न वै दास्यामीत्य-
न्वयः ॥ २४ ॥

अतिदुःखितोक्तिस्त्वात् तस्य पुत्रकशब्दयोः प्रौढशब्दं न दोषः ।
पुत्रकमित्यनुकम्पायां कम् अदाने हेत्वन्तरमप्याह,—अथेशादि ।
यतः सुन्दोपसुन्दपुत्रौ काशेषुभौ वमतुल्यौ मारीचसुवाङ्ग दैत्य-
कुलजसुन्दोपसुन्दाभ्यां यश्चकन्त्यां जातत्वेन अत्रत्यशापेन च
अतिभूरतमौ राक्षसात्वं प्राप्ता यतस्तौ यश्चविभ्रकरौ, अतः सुतं
नैव दास्यामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तथोरन्यतरं येषुं धास्यामि ससुहृद्गणः ।

अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं ससुहृद्गणः ॥ २७ ॥

इति नरपतिजल्पनात् द्विजेन्द्रं

कुशिकसुतं सुमहान् विवेश मन्युः ।

सुजत इव मखेऽग्निराष्यसिक्तः

समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवज्रिः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

विंशः सर्गः ॥ २ ॥

अन्यथा भवता ममानयने । अनुनेष्यामि रामासमनायेति
शेषः ॥ २७ ॥

इतीति । सुजतः प्रथमं मुष्कसमिद्धिः जतः पश्चादाष्यसिक्तो
अभिरिवेति योजना । उज्ज्वलितः रोषज्वालाख्यचित्तवर्तयुक्तः ॥ २८ ॥

इति रामाभिराने श्रीरामोये रामायणतिलके

बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अस्वरूपं तु विज्ञाय जगत् सर्वं महान् षड्विधिः ।
 नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 इत्याकूणां कुले जातः साक्षात् धर्म इवापरः ।
 धृतिमान् सुव्रतः श्रीमान् न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥
 त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वतः ।
 दृष्टापूर्तवधो भूयात् तस्मात् रामं विशर्जय ॥ ८ ॥
 कृतात्ममकृतास्त्रं वा नैनं शक्यन्ति राक्षसाः ।
 गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥

अस्वरूपम् अतिशयेन अस्तम् । जगत् जैलोक्यम् ॥ ५ ॥
 साक्षात् धर्म इव । इव-शब्द इवार्थे । दृष्टारोपं रूपकमि-
 दम् ॥ ६ ॥
 स्वधर्मं सत्यप्रतिपत्तवम् ॥ ७ ॥
 इदम् अश्वमेधान्त्याजः । आपूर्तं वापीकूपदिनिर्माणं ; तद्-
 वधः सत्-अश्वनाशः भूयात् भवेत् भविष्यतीति यावत् । करिष्ये
 इति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय ; सन्धिरामः । उक्तं वाक्यम् अपूर्तः अन्-
 नुतिष्ठतः ॥ ८ ॥

कृतास्त्रं शक्तिवाक्यम् । शक्यन्ति सशक्यन्ति । उक्तं वाक्यमिति

एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्यवतां वरः ।

एष विद्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥

एषोऽस्तान् विविधान् वेत्ति चैलोक्ते सचराचरे ।

नैनमन्यः पुमान् वेत्ति न च वेत्स्यन्तिके च न ॥ ११ ॥

न देवा नर्षयः केचित् नामरा न च राक्षसाः ।

गन्धर्वयक्षप्रवराः स-किन्नर-महोरगाः ॥ १२ ॥

सर्वास्त्राणि ह्यश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ।

कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥

श्रेयो वा । अग्निना रक्षितममृतमिवेत्युपमा । अनेन पुत्रविपत्ति-
भीत्यपनयः ॥ ९ ॥

न केवलं विश्वामित्रहृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्धर्मत्वं, किन्तु
सतोऽपीत्याह,—रामविश्वामित्रयोः श्लिष्टवर्जनेन । एषः रामः
विश्वामित्रश्च, रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः ; तपसः
मननादेः परायणं प्राप्य । विश्वामित्रपक्षे तपस आश्रयः ॥ १० ॥

रामपक्षे अन्यः पुमान् अविद्यादृतः पुमानित्यर्थः । विश्व-
मित्रपक्षे एतम् अज्ञगणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

न तु देवाद्यनवगत-सर्वाङ्गप्राप्तिः ऋतेः कथम् ? इत्यत आह,—
सर्वाङ्गाङ्गीति । ह्यश्वस्यः प्रजापतिषु एकः । 'परमधार्मिका' इति पाठे
परमधार्मिकप्रतिष्ठावन्त इत्यर्थः । एतेनापि दुर्धर्मत्वं ध्वनितम् ।
दत्ताः श्रियेनेति श्रेयः । प्रशासति प्रशासित्वा इत्यर्थः । प्रजापतिः ॥ १३ ॥

तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुता-सुताः ।

नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४ ॥

जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ।

ते सुतेऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥

पञ्चाशतं सुतान् लेभे जया लब्धवरा वरान् ।

बधायामुरसेन्यानाम् अप्रमेधानरूपिणः ॥ १६ ॥

सुप्रभाऽजनयच्चरपि पुत्रान् पञ्चशतं पुनः ।

संहारान् नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः ॥ १७ ॥

तानि चास्त्राणि वेत्थेष यथावत् कुशिकात्मजः ।

अपूर्वाणाञ्च जनने शतो भूयस्य धर्मवित् ॥ १८ ॥

तेनास्य मुनिमुख्यस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।

अस्त्राणां मातृप्राशस्त्यमप्याह,—तेऽपीति । प्रजापतिसुते दक्ष-
कन्ये, तयोः सुता नैकरूपा अनेकरूपाः ॥ १४ ॥

ते सुते सुधाते इत्यर्थः । शस्त्राणि परविशसनकर्तृणि ॥ १५ ॥

वरान् श्रेष्ठान् अप्रमेद्यान् गुणेयक्या अपरिच्छेद्यान् । अरूपिणः

अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥

संहारान् अन्वर्थसंहारनामकान् । दुर्धर्षान् परैः बौद्ध-मश-
क्यान् । दुराक्रामान् दीर्घ आर्षः । दुराक्रामान् अप्रमेद्यान् ॥ १७ ॥

अपूर्वाणाम् अस्त्रविद्याविशेषज्ञानमिति शेषः ॥ १८ ॥ १८ ॥

न किञ्चिदस्यविदितं भूतं भव्यञ्च राघव ! ॥ १९ ॥

एवंवीर्यो महातेजाः विश्वामित्रो महायज्ञाः ।

न रामगमने राजन् ! संशयं गन्तुमर्हसि ॥ २० ॥

तेषां नियच्छणे ब्रह्मः स्वयं च कुशिकात्मजः ।

तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥

इति मुनिवचनात् प्रसन्नचित्तो

रघुवृषभस्य मुमोद पार्थिवः ।

गमनमभिरूरो च राघवस्य

प्रतिथयज्ञाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

ब्रह्मोक्तो रक्षोनिग्रहे ब्रह्मोऽपि विश्वामित्रः त्वत्पुत्रानुग्रहायैव
तस्य याचते इत्याह,—तेषामिति । हितम् अतिरहस्यान्वदुर्गभा-
नेकविद्याप्रदानादिरूपम् ॥ २१ ॥

मुमोदेति । परस्मै पदम् आचम् । चस्वर्थः । प्रसन्नचित्त इत्युत्तरं
योग्यः । राघवस्य रामस्य कुशिकात्मजाय रामं दातुं बुद्ध्या अचि-
न्तयदिति शेषः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् ।
 प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्षणम् ॥ १ ॥
 कृतस्वस्थयनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ।
 पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
 स पुत्रं मूर्धन्युपाघ्राय राजा दशरथस्तदा ।
 इदौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥
 ततो वायुः सुखसर्गो नीरवस्ती ववौ तदा ।
 विश्वामित्रगतं रामं हृष्ट्वा राजीवसोचनम् ॥ ४ ॥

तथेति । सलक्षणं रामम् आजुहाव तयोरेविनाभावधाना-
 दिति शेषः ॥ १ ॥

कृतस्वस्थयनं कृतमङ्गलभाषणं मङ्गलैः मङ्गलसूचकैर्मन्त्रैः किञ्च
 यत्तद्व्यगमयित्वाप्युपाघ्रायैः अभिमन्त्रितं बोधितम् इत्यर्थः । तदो-
 चनस्य शिव्यादिभेदे प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

रामायति तदास्वस्थयनेन सुप्रीतमनसः सन् रामं इदौ ॥ ३ ॥

शिव्यानां प्रसङ्गमाह,—ततः इति । ववौ इत्यस्य सुवृत्त इति
 शेषः । विश्वामित्रगतं तत्सम्बद्धं, राजीवं परमम् ॥ ४ ॥

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीत् देवदुन्दुभिनिखनैः ।

शखदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो यथावयं ततो रामो महायज्ञाः ।

काकपक्षधरो धन्वी तञ्च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥

कलापिनौ धनुष्पाणौ शोभयानौ दिशो दम् ।

विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पद्मगौ ॥ ७ ॥

अनुजगमत्पुरचुद्रौ पितामहमिवाश्विनै ।

प्रयाते प्रयागोन्मुखे खप्रयोजनोपक्रमात् देवानां दुन्दुभिखन-
सहिता पुष्पवृष्टिः, शंखादिघोषस्तु खनगरजः ॥ ५ ॥

धन्वी धनुर्विद्याकृतश्रमः ॥ ६ ॥

कलापिनौ सतुषीरौ * शोभयानौ प्रकाशयन्तौ शस्त्रतेजसा
भुमभाव आर्षः । त्रिशीर्षाविव पद्मगौ खन्वस्वित्तधनुषा एतज्जङ्-
तुषीरेण मस्तकेन च त्रिशीर्षत्वं यदा प्रकीर्त्तं तुषीरेणधारणात्
त्रिशीर्षत्वं धनुषः पात्रावुक्तत्वात् । अनेहं तुषीरेण वैश्वानरं गद-
हेन दत्तं रामाय ताडकासुबाहुवधाय मारीचकं चतुर्भुजात्तमाय
च नाह प्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत्, तदुक्तं पाठे,—

“पक्षी तार्क्ष्यः समान्मन्थनीति शस्त्राणि कामान्मन्थ ॥

सर्वभूतैरदृश्यः सन् दृष्ट्वा ताभ्यां पुनर्धर्ये ॥

इति शस्त्राणि शस्त्राणि सङ्घर्षमंतुषीरेणव्यासीति ॥ ७ ॥

* कलापौ भुमजो वर्हे तुषीरे संहतावभावि तौ च ॥

अनुयातौ त्रिषा दीप्तौ शोभयन्तावनिन्दितौ * ॥ ८ ॥

तदा कुम्भिकपुत्रन्तु धनुष्याणी खलङ्कृतौ ।

बद्धगोधाङ्गुलिचाणौ खड्गवन्तौ महाद्युतौ ॥ ९ ॥

कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

अनुयातौ त्रिषा दीप्तौ शोभयेतामनिन्दितौ ॥ १० ॥

'स्थापुं देवमिवाचिन्त्यं कुमाराविव पावकी ।

अध्वर्युयोजनं गत्वा सरयू दक्षिणे तटे ॥ ११ ॥

रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।

पृथाप वत्स ! सलिलं मा भृत्कालस्य पर्ययः ॥ १२ ॥

अद्युतौ अनल्परूपवीर्यादिमनौ शोभयन्तौ विश्वामित्रमिति
शेषः ॥ ८ ॥

बद्धं गोधर्ममस्तम् अकुम्भिकाद्यं ययोस्तौ गोधाहस्तप्राणमिति
नास्ति अकुम्भिकाद्यस्य धीनवत्त्वापनेनचिन्त्यम् ॥ ९ ॥

शोभयेतामितिऽभ्यभाषः आह्वयः ॥ १० ॥

स्थापुं वत्सं रामकौ सान्निविशासौ अध्वर्युयोजनम् अर्धाधिक
योजनं षट् क्रीडामिति यावत् ॥ ११ ॥

वावत् दूरगमनेन बालकयोः क्षुत् तट् पीडाप्रादुर्भासस्याव
प्रकाशत् महर्जिर्विनाप्यन्नं परमहृतये दिव्ये विद्ये अमरे ।

* पुस्तकान्तरे अपरिच्छेदीतिरं सौपार्श्वम् ।

मन्त्रधामं पृथाह लं बलानतिबलां तथा ।

न अमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ॥ १३ ॥

न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्घ्नताः ।

न काङ्क्षोः सहस्रो वीर्यं पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ १४ ॥

त्रिषु लोकेषु वा राम । न भवेत् सहस्रस्यव ।

बलानतिबलाञ्चैव पठतस्मात् । राघव ॥ १५ ॥

न द्यौर्भागे न दक्षिणे न ज्ञाने बुद्धिनिक्षये ।

वस रामेभ्यादि । सत्त्विर्षं पृथाह यथाधर्मं कुव कोचस्य अत्र-
भोजनकाचस्य बर्षयोऽतिशयः ॥ १२ ॥

मन्त्रधामं बलानिघालं चर्कं मन्त्रवमूर्धं तथा अतिबलाध-
कस्य । अन्ते तु प्रागुक्तदिव्यात्मवत्त्वं मन्त्रवमूर्धं, तथा महावीर-
योर्मित्यैः तथा अतिबलाञ्चैव च विधे रत्नैः । परन्तु अत्र बलाति-
बलायोरेव दानस्य अन्तेषां तु रामेभ्यः अत्रे भविष्यतीत्यर्थः । अत्र वि-
लमिद्युपचयस्य चकारकाणि, सुविपत्तयानि च मन्त्रवमूर्धं च म-
योक्ष्ये दत्रोनायु अयेकजाय । अतो यथाह रामेभ्यादि, अन्तेषां-
अयोऽपि न, विपर्ययः अन्तर्धामात् । अत्रिषु लोकेषु न भविष्यतीति
शेषः ॥ १२ ॥

प्रमत्तम् अज्ञताधर्मकारिकं धर्षयिष्यन्ति नैर्घ्नता-
त्तामीष्ये भविष्यति चह । सर्वत्र अतिबलाधामां चिह्न ॥ १३ ॥

न क्रोवर्कं पृथिव्यामिदं वाच विविधादि ॥ १४ ॥

नोत्तरे प्रतिवक्तव्यं समोलोके तवानघः । १६ ॥

एतद्विद्यादधे लब्धे न भवेत् सद्व्रजस्य ।

वसा चातिवसा चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ । १७ ॥

क्षुत्पिपासे न ते राम ! भविष्येते नरोत्तम ! ।

वसामतिवसान्धैव पठतः पथि राघवः * ॥ १८ ॥

विद्यादधमधीषामे वससाय भवेत्तुवि ।

पितामहसुते क्षेते विद्ये तेजःसमन्विते । १९ ॥

प्रदातुं † तव काकुत्स्थ ! सद्व्रजस्यं हि पार्थिव ! ।

ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, बुद्धिमिच्छयः ऐहिकविषयकः, वादिनं प्रति-
वक्तव्ये कृतरे राजर्षेः । १६ ।

तव सद्व्रजे न क्षिणापि भुञ्जेति श्लेषः । सर्वज्ञानस्य मात-
रिति अग्रप्रतिभास्यक्षुत्पिपासिनिवृत्तियामर्थवत्वात् सर्वज्ञानस्य
राजर्षेः । १७ । १८ ।

विद्यादधमधीषामे लघ्वीति श्लेषः । वससायतुल्यं भुञ्जेति पार्थ-
भविष्यतीत्यपि श्लेषः । क्षेतेऽर्थस्यैः तावत्प्रकारेणैव चारम्यात्
विद्यादधेति । तत्त्वनिर्मितायात् तव इति । १९ ।

* "एषां सर्वज्ञानस्य मातृत्वं एतद्व्यक्तम्" ।
इति बुद्ध्यान्तरव्यवस्था साठ ।

† "प्रदातुं"
इति सा साठ ।

दशरथनृपसुनसत्तमाभ्यां
 तृणयनेऽनुचिते तदोषिताभ्याम् ।
 कुशिकसुतवृषोऽनुलालिताभ्यां
 सुखमिव सा विबभौ विभावरौ ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

मुखिषयानि कार्याणि पूर्वात्यायी पश्चात् सन्निवेशीत्यादीनि तानि
 सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः । सतम्बन्तपाठे मुखकार्याणि पादो-
 पसंगहृत्वादीनि कुशिकात्मजे नियुज्य ह्यत्वेत्यर्थः । सरयां तत्-
 तीरे ॥ २१ ॥

दशरथेत्यादि वक्ष्यर्थे चतुर्थी । तृणयनचित्तयनेनोचितयोरेपि
 रात्रेः सुखमुद्यत्ते हेतुः कुशिकसुतवृषोऽनुलालितात् विबभौ व्युत्पत्ति
 शब्दत् ॥ २० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

॥ रामायणेऽनं वाक्यालङ्कारे ।

त्रयोविंशः सर्गः ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः ।
अभ्यभाषत काकुत्स्थं ग्रथानं पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥
कौसल्यासुप्रजा राम ! * पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ।
उत्तिष्ठ नरशार्दूल ! कर्तव्यं दैवमाङ्गिकम् ॥ २ ॥
तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ।
स्वात्वा हतोदकौ वीरौ जपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥

प्रभातायामिति । पर्णसंस्तरे मृदुपर्वादिपरिकल्पिते शयनीये
पूर्वश्लोके तत्रशयन इत्युपलक्षणं बोध्यम् । १ ।

कौसल्येति । हे राम ! त्वया पुत्रिय कौसल्या सुपुत्रा शोभन-
पुत्रवती अतस्तादृशस्य सुपुत्रस्य तव अस्मिन् समये मित्रा अनुचिता
यतः पूर्वा सन्ध्या प्रातःसन्ध्या प्रवर्तते अत उत्तिष्ठ । दैवतं देवताध्या-
नम् आङ्गिकं शौचादि क्रिया । २ ।

स्वात्वा हतोदकौ अतार्थदाज्ञौ इदं तावत्पर्यन्तकर्मसंश्रित्या-
माजीपलक्षणं, परमं जपं सावित्रीम् । ३ ।

* "कौसल्यामातस्तुतिष्ठ"

इति वा पाठः ।

कृताङ्गिकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् ।

अभिवाद्याभिसंक्षष्टौ गमनाथोपतस्थतुः ॥ ४ ॥

तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ।

ददृशते तत्रैतन्न सरस्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥

तत्राश्रमपदं पुण्यश्रीर्णा भावितात्मनाम् ।

बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥

तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ।

जहत्सुखं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥

कस्यायमाश्रमः पुण्यः कोऽस्मिन् वसते पुमान् ।

भगवन् । श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥

तयोस्तद् वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ।

अब्रवीत् श्रूयतां राम ! यस्याद्यं पूर्वं आश्रमः ॥ ९ ॥

अभितस्थतुः सम्मलस्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रयातौ गच्छन्तौ ॥ ५ ॥

तत्र गङ्गासरयूसङ्गमप्रदेये तप्यतां तप्यतां, यः शान्दसः । श्रुत्वा-
याम् आश्रमपदं ददृशते इत्यनुकार्यः ॥ ६ ॥

तं परमरमणीयम् ॥ ७ ॥

वसते वसति तद् शान्दसः ॥ ८ ॥

प्रहस्य बालकवचनश्रवणजननीवात् हासा, सर्वश्रीऽप्येवं वाक-

कन्दर्पीमूर्त्तिमानामीत् काम इत्युच्यते बुधैः ।

तपस्वन्तमिह स्थाणु नियमेन समाहितम् ॥ १० ॥

कृतोदाहन्तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्रणम् ।

धर्वयामास दुर्मेधा उद्धृतस्य महात्मना ॥ ११ ॥

अबध्नातस्य रुद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ! ।

अश्रीर्यन्त शरीरात्स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥

तत्र गात्रं हतं तस्य * निर्दग्धस्य महात्मना ।

अशरीरः कृतः कामः क्रोधात् देवेश्वरेण ह ॥ १३ ॥

यतीति वा । यस्य पूर्वः यस्य पूर्वकालाधिक्येयः अभूत् स म्रूयता-
मित्यन्वयः ॥ ८ ॥

मूर्त्तिमान् शरीरधरः समाहितं समाहितचित्तं स्थाणुं वदन् ॥ १० ॥

कृतोदाहं समाधेः कृतव्युत्थानं काशेषितविषासदेशं गच्छन्तं
देवेशं दुर्मेधाः कामः धर्वयामास चित्तविकारोत्पादनेन अभिभूत-
वान् ततो महात्मना रुद्रेण स्नातापराधेन उद्धृतः चक्षुषा अबध्नातो
दृष्टव्येत्युक्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

अश्रीर्यन्त विश्रीर्यानि सर्वगात्राणि सर्वैः वयवाः ॥ १२ ॥

तत्र प्रविद्धतरैऽस्त्रिन् आश्रमे हतं नष्टं ह शब्दः प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥

* "तस्याङ्गान्यपतन् राम !"

इति वा पाठः ।

अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रकृति राघव ।

ए चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं न मुमोक्ष ह ॥ १४ ॥

तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्थेमे पुरा ।

शिक्षा धर्मपरा नीरः तेषां पापं न विश्रुते ॥ १५ ॥

दहाद्य रजनीं राम । वसेम शुभदर्शन ।

पुण्यथोः परितोर्मध्ये श्वस्तरिख्यामहे वधम् ॥ १६ ॥

अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ।

दह वासः परोऽस्माकं सुखं यत्स्यामहे निशाम् ॥ १७ ॥

आताश्च कृतशपाश्च ऊतहव्या नरोत्तम ।

तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ १८ ॥

ततो भयात् प्रणयमानः यत्र देशे स कामः अङ्गं मुमोक्ष सोऽ-
ङ्गविषयः अङ्गदेश इति विख्यात इति शेषः ॥ १४ ॥

तस्य आर्योः इमे मुनयः श्रदानीमिह तपस्यन्तः तस्य तत्रस्थ
पुरा पूर्वकालसन्तानपरम्परया शिक्षाः, अतएव धर्मपराः, अतएव
तेषां पापं न विश्रुते ॥ १५ ॥

सरितोः मङ्गासरयोः ॥ १६ ॥

आनादिना मुच्यते भूत्वा पुण्यमाश्रमम् अभिगच्छामहे अल्पया-
तह । हे इति पृथक् पदं वा । परः युक्ततरः ॥ १७ ॥

आता इत्यादीनि तदाश्रमवासिमुनिविशेषानि । तेषां संवदतां

विज्ञाय परमप्रोता मुनयो हर्षमागमन् ।

अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुम्भिकात्मजे ॥ १९ ॥

रामलक्ष्मणयोः पश्चाद् अकुर्वन्नतिधिक्रियाम् ।

सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ २० ॥

यथार्धमजपन् सन्ध्याम् ऋषयस्त्रो समाहिताः ।

तत्रवाचिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ २१ ॥

तेषु संबन्धसु तान् अद्वापि तपोमहिमजातदीर्घत्ववता अतएव
विप्रकृष्टार्थग्राहिणा चक्षुषा रामाद्यागमनं विज्ञायेति उत्तरेया-
न्वयः ॥ १८ ॥

आतिथ्यमतिशुद्धं भोजनादि ॥ १९ ॥

पश्चात्, भगवतोऽपि मनुष्यरूपघातिन्वेन विश्वामित्रे गुह्यत्वना-
दनेन च आदौ विश्वामित्रे अर्घ्यादि दत्त्वा पश्चाद्गमे ददुः । अभि-
रञ्जयन् अडभाव आर्घ्यः । तदाश्रमस्त्राङ्गीनिति शेषः । यदा
सत्कारं समनुप्राप्य तं प्राप्य विश्वामित्रादीन् तदाश्रमस्त्रा श्रवणेऽ-
भिरञ्जयन्नित्यर्थः * ॥ २० ॥

अजपन्नदीतीरे ते विश्वामित्राद्याः ऋषयश्च । तदाहि-
भिर्मुनिभिः संवाचित्वेत् आनीताः संवेगनावः साश्रमं प्रा-
पिताः ॥ २१ ॥

* सत्कारं कुम्भिकात्मजैर्क विश्वामित्राद् समनुप्राप्य आश्रमस्त्रा
श्रवणेऽभिरञ्जयन्नित्यर्थः । मधुराजापैः सन्धीवमुत्पादयामासुः इति ।

न्यवसन् सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ।

कथाभिरभिराभाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ॥ २२ ॥

रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

कामाश्रमपदे सर्वकामपरिपूरके भर्गाश्रमे ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

ततः प्रभाते विमले कृताङ्गिकमरिन्दमौ ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥
ते च सर्वे महात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ।
उपस्थाप्य शूभां नावं विश्वामित्रमद्याश्रुवन् ॥ २ ॥
आरोहतु भवान् नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३ ॥
विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन् प्रतिपूज्य च ।
ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥

तत इति । नद्याः गङ्गायाः ॥ १ ॥

उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥

राजपुत्रपुरस्कृत इति तृतीयातत्पुत्रः । अरिष्टं शुभं नद्या भवति ।
मथा रिचेर्हि सार्थत्वात् ॥ ३ ॥

ततार ततुं मुपक्रान्तः सरितं गङ्गां सागरं गच्छति जलपूर्वत-
रूपस्वरूपं प्रापयति ताम् अन्तर्भावित्यर्थः । अगस्त्योपहितस्य समु-
द्रस्य गङ्गाया परण कृतमिति प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥

तः श्शुश्रुवत् । शब्दं तोयसंरम्भवर्द्धितम् ।
 मध्यमागम्य तोयस्य तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ५ ॥
 ज्ञातुकामो महातेजाः सह रामः कनीयसा ।
 अथ रामः शरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६ ॥
 शरिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुल्लो ध्वनिः ।
 राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ ७ ॥
 कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ।
 कैलासपर्वते राम । मनसा निर्मितं परम् ॥ ८ ॥
 ब्रह्मणा नरशार्दूल । तेनेदं मानसं सरः ।
 तस्मात् सुस्वाव सरसः सायोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥

तोयसंरम्भेण परस्परं तरङ्गसङ्घट्टोभेण वर्द्धितम् अतिप्रबलं
 निश्चयं सहजं श्रौयाधिकी वा इत्येतदन्यतरनिश्चयम् ॥ ५ ॥

ज्ञातुकाम इत्यस्य ज्ञात इति शेषः ॥ ६ ॥

भिद्यमानस्य परस्परसङ्घट्टमानस्य ॥ ७ ॥

निश्चयं निश्चयजनकहेतुम् ॥ ८ ॥

* "ततः श्शुश्रुवत्ः शब्दम्"

इति वा पाठः ।

† "सरः"

इति वा पाठः ।

सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरस्युता ।
 तस्यायमतुलः शब्दो जाङ्गवीमभिवर्णते ॥ १० ॥
 वारिसंचोभजो राम ! प्रणामं निघतः कुरु ।
 ताभ्यां तु तावुभौ ह्यत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥
 तीरं दक्षिणमासाद्य जगत्तुर्लघुविक्रमौ ।
 स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नरवरात्मजः ॥ १२ ॥
 अविप्रहृतमैच्छाकुः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ।
 अहो वनमिदं दुर्गं श्लिष्टिकागणसंबुतम् ॥ १३ ॥

तेन मनोनिर्मितत्वेन तस्मात् सरसः या सुखाय सा इत्य-
 न्वयः * ॥ ६ ॥

सरसः यैति प्रवर्णत इति सरयूः । सरः प्रवृत्तेति तद्योऽभिर्व-
 चनम् । पुच्छत्वे हेतुर्ब्रह्मसरस्युतत्वं तस्या अर्थं सन्धिराजं । या
 जाङ्गवीमभिवर्णते तथा सह सङ्गच्छते तस्या अर्थं शब्द इत्यर्थः ॥१०॥

ताभ्यां सरयूगङ्गाभ्याम् ॥ ११ ॥

विक्रमः पादविक्षेपः घोरसंकाशं भयङ्करदर्शनम् ॥ १२ ॥

अविप्रहृतं सार्धगमागमाभावात् अक्षयं श्लिष्टिका कौटवि-

* उपगच्छते आकृत्य बध्ते । अयोध्यायाः पश्चिमभागमीरभ्य
 उत्तरदिग्भागेन पश्चिमभागात्प्राग्गङ्गा नदी नदी सङ्गच्छते ।

भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुनैर्दारुणारवैः ।

नानाप्रकारैः शकुनैर्वाशुभिर्भैरवस्वनैः ॥ १४ ॥

सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारुणैश्चापि शोभितम् ।

धवाश्वकर्णकुकुभैर्विज्वतिन्दुकपाटलैः ॥ १५ ॥

सङ्कीर्णं वदरोभिश्च किन्विदं दारुणं वनम् ।

तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १६ ॥

श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ ! तस्यैतद्दारुणं वनम् ।

एतौ जनपदौ स्त्रीतौ पूर्वमासां नरोत्तम ॥ १७ ॥

मलदास्य करुषास्य देवनिर्माणनिर्मितौ ।

पुरा वृत्रवधे राम ! मलेन समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥

सुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत ।

भैरवैः भयङ्करैः श्वापदानि दुष्टमृगाः दारुणारवैः दारुणशब्दैः
शकुनैः भासैः शकुनैः सर्वपक्षिभिः भैरवस्वनैः वाशुभिः क्षतिभैरवैः
शब्दं कुर्वद्भिः ॥ १४ ॥

शोभितं युक्तम् । धवादयो वृक्षविशेषाः ॥ १५ ॥

किमु कुतोऽनु ॥ १६ ॥

वत्स्य प्राबिनः स श्रूयतामित्यन्वयः, स्त्रीतौ समदौ ॥ १७ ॥

मलदास्यः करुषा इति बहवचनं शब्दसमावृत्तम् । देवनिर्मा-
येन देवयत्नेन निर्मितौ मलेन शत्रुश्लाघादेश्च ॥ १८ ॥

तमिन्द्रं सलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९ ॥

कलशैः स्नापयामासुर्मलञ्चास्य प्रमोचयन् ।

द्वह भूम्यां मलं दत्वा देवाः कारुषमेव च ॥ २० ॥

शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ।

निर्मलो निष्करुषश्च शुद्ध इन्द्रो यथाभवत् ॥ २१ ॥

ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनन्तमम् ।

इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ २२ ॥

मलदाश्च करुषाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ।

भाधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥

देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ।

एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिन्दम ॥ २४ ॥

सुधा बुभुक्षया समभिप्लुतमित्यनुकथ्यते । ब्रह्मण्या दृपस्य ब्रह्म-
सन्तानत्वात्, देवाः ब्रह्मादयः ॥ १९ ॥

कलशैः गङ्गाजलपूर्वघटैः प्रमोचयन् प्रमोचयन् कारुषं क्षुत्
दत्वा त्यक्तेत्यर्थः ॥ २० ॥

शरीरजमिति पूर्वान्वयि । प्रपेदिरे देवा इति शेषः ॥ २१ ॥

ततः तदेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यस्मात् ममाङ्गमलधारिणौ तस्मात् ख्यातिं गमिष्यत इति पूर्वं-
शान्वयः ॥ २३ ॥

मलदाश्च करुणां च मृदिता धनधान्यतः ।

कस्यचित्तस्य काकस्य यन्निष्ठी कामरूपिणी ॥ २५ ॥

बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदाह्नभूत् ।

ताडका नाम भद्रन्ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २६ ॥

मारीचो राक्षसः पुत्री यस्याः शक्रपराक्रमः ।

सत्तवाङ्गमर्हन्निष्ठी विपुलास्यतनुर्महान् ॥ २७ ॥

राक्षसो भैरवाकारो नित्यं नाशयते प्रजाः ।

इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ! ॥ २८ ॥

मलदाश्च करुणां च ताडका दुष्टचारिणी ।

सेयं पन्यानमावृत्य वसत्यर्द्धयोजने ॥ २९ ॥

भक्तेश्च कृतां देशस्य पूजां दृष्ट्वा पाकशासनं साध्विति अनुव्रत-
इति पूर्व्यान्वयः ॥ २४ ॥

कस्यचित् कियतः कालस्य अप्रगमे इति श्लेषः ॥ २५ ॥

भद्रन्ते इति विश्वामित्रस्य आशीर्वाचनं बालकत्वेन । ताडक-
यस्त्रिभूतीनामश्रवणेन प्राप्तो मामभूदिति । यद्वा ताडका नाम ते
भद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेन शौर्यप्रतिष्ठिकत्ववत् भद्रत्वमस्या इति बो-
ध्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सेयं या विनाशयति सेत्यर्थः । आहत्य निवृत्त्य अर्द्धम् अति-
क्रान्तमर्द्धं ताडके योजने ॥ २९ ॥

अतएव च गन्तव्यं ताडकाद्या वनं यतः ।
 खवाङ्गवलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ १० ॥
 मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ।
 न हि कस्यिदिमं देशं शक्तो ह्यागन्तुमीदृशम् ॥ ११ ॥
 यत्किञ्चा घोरेषा राम ! उत्सादितमसह्यया ।
 एतत् ते सर्वमाख्यातं यच्चैतद्दारुणं वनम् ।
 यच्छ्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्त्तते ॥ १२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

यतश्चेदं ताडकावनम् अस्माभिर्गन्तव्यम् अतएव च हेतोः हे
 राम ! खवाङ्गवल्गुमाश्रित्य जहीमां दुष्टां ॥ १० ॥

ननु स्त्री कथं जन्तव्या तत्राह—मन्त्रियोगादिति । महाशय्या
 स्त्रीवस्त्रशशां त्यज । ईदृशं ताडकाङ्गान्तम् ॥ ११ ॥

अद्यापि न निवर्त्तते * अत्र पूर्वस्थितो जन इति शेषः ॥ १२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिसुक्ते

बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

* उत्सादनात् इति शेषः ।

पञ्चविंशः सर्गः ।

अथ नस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ।

श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच प्रुभां गिरम् ॥ १ ॥

अल्पवीर्या यदा यत्नी श्रूयते मुनिपुङ्गव ।।

कथं नागमहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ? ॥ २ ॥

इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवास्यामितौजसः ।

हर्षयन् शुद्धणया वाचा मलक्षणनरिन्दमम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रोऽब्रवीद् वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा ।

वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥

पूर्वमासीत् महायज्ञः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ।

अनपत्यः प्रुभाचारः स च तेषे महत् तपः ॥ ५ ॥

अथेति । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य शार्दूलः श्रेष्ठः ॥ १ ॥

यदा यतः । यत्नी यत्नजातिः । श्रूयते पुराखादौ इति शेषः ।

अबलेति साभिप्रायम् ॥ २ ॥ ३ ॥

वीर्यं शौर्यादि । बलमात्रप्रश्ने वीर्याभिधानं शौर्यादयोऽप्येऽपि
गुणाः तस्यां सन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ ४ ॥

वरप्राप्तिसूत्रमाह, — पूर्वमिति । तेषे पुत्रार्थं पितामहमुद्दिशेति
शेषः ॥ ५ ॥

पितामहस्य सुप्रीतस्य यक्षपतेस्तदा ।

कन्यारत्नं ददौ राम ! ताडकां नाम नामतः ॥ ६ ॥

ददौ नागमहस्य बलं चास्याः पितामहः ।

न त्वेव पुत्रं यथाथ ददौ चासौ * महायज्ञाः ॥ ७ ॥

तां तु बालां विवर्धनीं रूपधौवनशालिनीम् ।

जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्या यक्षिनीम् ॥ ८ ॥

कस्यचित्तथ कालस्य यक्षीपुत्रं व्यजायत ।

मारौचं नाम दुर्धवं यः प्रापाद् राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥

सुन्दे तु निहते राम ! अगस्त्यमृषिसप्तमम् ।

ताडका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥

कन्यारत्नं दिव्यरूपवतीं कन्याम् ॥ ६ ॥

तदभिसंहितगुणवता पुत्रेणालम्बनजनपीडा भवेदिति विचार्य
पुत्रं न ददौ ॥ ७ ॥

विवर्धनीं वर्धमानां जम्भपुत्रायेद्यथ सङ्गपुत्रायेति पाठे खड्गोः
पुत्रः सङ्गपुत्रः । असुरस्यस्योः देवयोनिन्नेनेऽपितः सम्बन्धः ॥ ८ ॥

व्यजायत चासौक्यसूत ॥ ९ ॥

प्रापं दर्शयति सुन्देति । निहते अगस्त्येन प्रापं ददौति
प्रथमः । इच्छति इच्छति स्म ॥ १० ॥

* 'चासौ'

इति वा पाठः ।

भक्ष्यार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती साभ्यधावत ।

आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ११ ॥

राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ।

अगस्त्यः परमामर्षः ताडकामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥

पुरुषादौ महायज्ञौ विद्वता विकृतानना ।

इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥

येषां आपन्नतामर्षा ताडका क्रोधमूर्च्छिता ।

देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम् ॥ १४ ॥

एनां राघव ! दुर्हृतां यक्षीं परमदारुणाम् ।

जातसंरम्भा स्वभर्तृन्धजकोपवती ॥ ११ ॥

भजस्य शुद्धदेव्योनिस्वरूपं मुक्तिं श्रेयः । शप्तवान् राक्षसत्वं
भजस्वेति ॥ १२ ॥

तदेव विस्तरेणाह,—पुरुषादीति भवेति श्रेयः । तदेवोपपाद-
यति,—इदमिति । इदं रूपं यक्षिणीरूपं विहाय स्वाजयित्वा दारुणं
रूपं राक्षसीरूपम् अस्तु भवतु । इतदेवाभिप्रेत्य पाप्मे जप्तं,—

“तौ रामस्यैवौ बीरावावाप्तौ पथि राक्षसीम् ।

ताडको नाम घोरं तां सुन्दराणीं सुकीर्तुजाम् ।”

इति ॥ १३ ॥

धमनीतु अलङ्घनात् । दशात्याएन चतुस्रभं विप्रोक्तम् ।
स्वाचरितमिति अगस्त्यतपःस्नानमित्यर्थः ॥ १४ ॥

गोत्राङ्गणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमान् ॥ १५ ॥

नह्नेनां शापसंस्रष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ।

निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वाम्बुते रघुनन्दन ! ॥ १६ ॥

न हि ते स्त्रीबधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ! ।

चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्त्तव्यं राजसूनुना ॥ १७ ॥

नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ।

पातकं वा सदोषं वा कर्त्तव्यं रक्षता सदा ॥ १८ ॥

राज्यभारनिधुक्तानाम् एव धर्मः सनातनः ।

गो-त्राङ्गण-हितार्थायेति स्त्रीबधशङ्कानिरासाय तद् दृष्टिताय त्रि-
यमार्शं पापवदाभासमानमपि धर्मायेति भावः ॥ १५ ॥

शापसंस्रष्टाम् अगस्त्यशापव्याप्ताम् ॥ १६ ॥

हे नरोत्तम ! ते स्त्रीबधनिमित्ता घृणा न कार्या । अथ नरोत्त-
मेत्यनेन युवबोत्तमेश्वररूपत्वात् तत्र शापसम्भन्दाभाव इति धनि-
तम् । चातुर्वर्ण्यहितार्थं तद्दृष्टिताय । कर्त्तव्यमित्यस्य नृशंसमित्या-
द्युत्तरेवान्वयः ॥ १७ ॥

वाच्यम् इवार्थं । अन्वयसमिव नृशंसं कुरमपि कार्यमित्यर्थः ।
प्रजारक्षणकारणात् पूजारक्षणकारणेः । एव धर्म इति धर्मवज्र-
कवादिति भावः । रक्षता सदेति रक्षाधर्मविधिप्रवर्तनेनेति प्रवेः ।
पातकं वा मुख्यापातकं वा सदोषं वा यथादिषत् सदोषम् ईदृशं
शापयुक्तं धर्मं वा सदोषं बधरूपमिति वाच्यम् ॥ १८ ॥

अधर्मां जहि काकुत्स्थ ! धर्मां ह्यस्यां न विद्यते ॥ १८ ॥

श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ! ।

पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्व्यरामभ्यसूदयत् ॥ २० ॥

विष्णुना च पुरा राम ! मृगुपत्नी पतिव्रता ।

अनिद्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २१ ॥

एतैश्चान्यैश्च वज्रभौ-राजपुत्रैर्महात्मभिः ।

अधर्ममहिता भार्या हताः पुरुषसत्तमैः ।

अतोऽप्यस्या बधोन्याय इत्याह — अधर्मांमिति धर्मादपेतां तदे-
वोपपादयति धर्माहोति ॥ २६ ॥

अधर्म्यः स्त्रीबधोऽपि धर्म एवेत्यर्थं संमतिभिरुपपादयति—
श्रूयते इति । पृथिवीं तदधिष्ठात्रीं देवतां यदा तस्याः प्रजा ह-
त्यर्थः ॥ २० ॥

अनिद्रं निद्रासुखरहितम् अनिद्रमिति पाठे इन्द्ररहितं काव्यः
शुक्रः ॥ २१ ॥

एतैः यतादृशैः यदा आर्षं वज्रत्वम् एताभ्यां-शक्रविष्णुभ्यामि-
त्यर्थः । मच्छासनादिति । यथा परशुरामस्य जमदग्निर्गुदोपासना

• पुरा किञ्च असुराः सुरवधपीडिताः शुक्रजननीं शरवसति-
जग्मुः । सा च तेषां परिचायाय निदशान् संहर्तुमिच्छति च ।
अथ सकललोकभावनेः भगवान् चक्रपाणिः वज्रिवाग्भयित्तोऽसुरा-
भिररिच्छेद इति पौराणिकी कथाऽनुसन्धेया ।

तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा अहिं नञ्जायनात् नृप । ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

माह्वन्धेऽपि न दोषस्तथानञ्जादिविद्यादाहत्वेन गुरोर्मनाञ्जया स्त्री-
बध्ने तत्र न दोष इति भावः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

मुनेर्वचनमकौर्वं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।
 राक्षसः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच हृदयतः ॥ १ ॥
 पितुर्वचननिर्देशात् पितुर्वचनगौरवात् ।
 वचनं कौशिकस्येति कर्त्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥
 अनुश्रित्योस्त्ययोधायां गुरुमध्ये महात्मना ।
 पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं हि तद्वचः ॥ ३ ॥
 सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद् ब्रह्मवादिनः ।
 करिष्यामि न सन्देहस्ताडकाबधमुत्तमम् ॥ ४ ॥

मुनेरिति । अकौर्वं वचनम् ॥ १ ॥
 पितुरिति । कौशिकस्य वचनम् अविशङ्कया कर्त्तव्यं त्वया इत्येवं
 रूपान्निर्देशात् नियोगात् पितुर्वचनगौरवात् परमाप्तवाक्यत्वेन अति-
 प्रमादत्वात् स्ववचनम् अवश्यं कर्त्तव्यत्वेन निश्चितमिति शेषः ॥ २ ॥
 कदा एवं नियोगः ज्ञात इत्यत्राह,—अन्विति । गुरुवो वसिष्ठ-
 वामदेवाद्याः । कनकवज्रानि हेतुवक्त एव । तद्वचो विश्वामित्रवत्
 इत्यनुश्रित इत्यन्वयः ॥ ३ ॥
 सोऽहमिति । ब्रह्मवादिनः तस्य पापस्यैव तत्त्वज्ञस्यात् अन्य-

गोब्राह्मणहितार्थाय द्वेषस्त च हितस्त च ।
 तव चैवाग्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यताः ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्ध्वा मुष्टिमरिन्दमः ।
 ज्याघोषमकरोत् तीव्रं दिग्मः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥
 तेन शब्देन विचस्ताः ताडकावनवासिनः ।
 ताडका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७ ॥
 तं शब्दमभिनिधाय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ।
 श्रुत्वा चाभ्यद्रवत् क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ८ ॥
 तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृतानमान् ।

स्यापि पापमपापं पुण्यं चेत्याह,—उत्तममिति । उत्तमशर्मनि-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥

पुण्यत्वमेवोपपादयति,—गोब्राह्मणेति । अग्रमेयस्य वचनं च
 हितार्थाय अथ हितं साक्षापदिप्राप्तनेन कर्तुमुद्यताः । अग्रमेयस्य
 वचनं कर्तुमुद्यता विचिकित्सारहितोऽर्ष ताडकावत् कर्तुमुद्यताः
 धूर्त्वाऽन्वयः ॥ ५ ॥

तीव्रं पक्षश्रवणम् ॥ ६ ॥

विचस्ताः भीताः । मोहिता अस्तुः अस्ति अस्ति ।

तं शब्दं श्रुत्वा च क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः । अत्र अ-
 भिनिधाय शब्दनिःसरणाधिदेयं कर्तुमुद्यताः अग्रमेयस्य वचनं

प्रमाणेनातिवृत्तां च लक्षणं षोऽभ्यभाषत ॥ ८ ॥

पश्य लक्षण ! यत्किञ्चा भैरवं दाहणं वपुः ।

भिद्येरन् दग्धनादस्याभीरूणां हृदयानि च ॥ १० ॥

एतां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम् ।

विनिवृत्तां करोम्यद्य हतकर्णाघनासिकाम् ॥ ११ ॥

न ह्येनामुत्सहे सन्तुं स्त्रीस्रभावेन रक्षिताम् ।

वीर्यञ्चास्या गतिञ्चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १२ ॥

एवं भ्रुवाणे रामे तु ताडका क्रोधमूर्च्छिता ।

उद्यम्य बाहु गजसौ राममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥

प्रमाणेन शरीरप्रमायेन ॥ ८ ॥

भैरवं भगवन् दाहणं शौरम् अस्य वपुषः चाप्यर्षः अभीरूणा-
मपीत्यर्थः ॥ १० ॥

रक्षितामिति । विनिवृत्ताम् अस्मात्सम्प्रागमनात् परावृत्तां पक्ष-
यितामिति यावत् ॥ ११ ॥

कर्मोद्दिष्टरश्मिभावे हेतुमाह,—न हीति । वीर्यं परपराभय-
भक्तिः, मतिम् आकाशादिगतिं यात्रिपादच्छेदेनेति श्लोकः । उच्यते
देशहितस्य गुरुवचनानुष्ठानस्य च सिद्ध्या शूरकिमर्षिणा स्त्रीस्रभा-
वित इति भावः ॥ १२ ॥

राममेव, विद्यामिनस्य दुर्घसत्त्वं तं विद्वन्मन्त्राणां कथा राम-
मेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्ती स्वमायया ॥ १९ ॥

अश्ववर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार सा ।

ततस्तावश्ववर्षेण कौर्यमाषौ समन्तः ॥ २० ॥

दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमान् इदं वचनमब्रवीत् ।

अलं ते वृषया राम ! पापैषा दुष्टचारिणी ॥ २१ ॥

यज्ञविप्रकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया ।

बध्यतां तावदेवैषा पुरा सगन्धा प्रवर्तते ॥ २२ ॥

रक्षाधि सन्ध्याकाले तु दुर्धर्षाणि भवन्ति हि ।

इत्युक्तः स तु तां यक्षीमस्मदृष्ट्वाभिवर्षिणोम् * ॥ २३ ॥

अनेकशः रूपाधि कृत्वा अन्तर्धानं गता सती स्वमायया यक्षी
मोहयन्ती ॥ १९ ॥

भैरवम् अश्ववर्षमित्यन्वयः ॥ २० ॥

वृषया अर्षं स्त्री इति वृषा मायिस्त्वर्षः । दुष्टचारिणी माया-
शक्त्या अन्तर्धानेन याजाचारिदृष्टिकर्त्री अतो वृषा अनुषिता ॥ २१ ॥

वृषा मोचिषेण्येव हेत्यन्तरमाह,—यज्ञविप्रकरीति । मायया पुरा
यावत् वर्धेत तावत्तन्मायायात् पुरैव पूर्वमेव दद्यात् बध्यतां काले कालात्
पुरा प्रवर्तते प्रवर्तयित्वा अन्तर्धाने ॥ २२ ॥

निं सत इत्यन्तरम्,—रक्षाधीति अश्ववर्षेति अश्वे अतीति ॥ २३ ॥

* "अश्ववर्षाभिवर्षिणोम्"

इति वा कथाः ॥

दर्शयन् शब्दवेधितं तां हरोध स सायकैः ।

सा हृष्टा वाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥

अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्षणञ्च विन्दुषी ।

तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामश्ननीमिव ॥ २५ ॥

शरेणोरसि विव्याध पपात च सभार च ।

तां हतां भीमवङ्गाणां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥

साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन् ।

उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ २७ ॥

सुरासु सर्वे संच्छ्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ।

मुने कौशिक ! भद्रन्ते मेन्द्राः सर्वे महद्गणाः ॥ २८ ॥

तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ।

शब्दमाधोग लक्षणं सन्धक् निश्चिद्य वेधकतृत्वसामर्थ्यं दर्शयन्मि-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

अभिदुद्राविति । अन्तर्धानं हित्वेति शेषः ॥ २५ ॥

भीमवङ्गाणां भीमरूपाम् ॥ २६ ॥

अभिपूजयन् अडभाव आर्षः । सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्य-
न्वयः ॥ २७ ॥

किमुक्तवन्तस्तदाश्च मुने इति ॥ २८ ॥

तोषिताः उद्यमिति शेषः । अनेन कर्मण्या रवत् प्रवर्तितताडका-

प्रजापतेः कृशाश्रस्य पुत्रान् दत्तपराकमान् ॥ २८ ॥

मपीवलसृतो महान् । भाषयाच निवेदय ।

यान्पूतान् ते महान् । त्वानुगमने रतः * ॥ ३० ॥

कर्त्तव्यं सुमहत् कर्म सुराणां राजसूनुना ।

एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जगत्पृष्ट्वा विश्रायसम् ॥ ३१ ॥

विश्रायित्वं पूजयन्नात्मनः मन्था प्रवर्त्तते ।

ततो मुनिवरः प्रीतस्ताडकावधतोषितः ॥ ३२ ॥

पूर्धिं राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् ।

दृष्ट्वाद्य रजनं मम । वरामः प्रुभदर्शन ॥ ३३ ॥

श्वःप्रभाते गविष्यामस्तदाश्रमपदं मम ।

विश्रायित्ववचः श्रुत्वा इष्टो दशरथात्मजः ॥ ३४ ॥

अथरूपेण । तत्र दशरथ मदीयोऽयम् व्यासः शिष्य इति केचमूर्ख
व्यापारं प्रवर्त्तय । तमेव व्यापारमाह,—प्रजापतेरिति ॥ २८ ॥

तपसा ज्ञानेन जसेन च भूतः पूर्यः ते तव दानस्य पात्रभूतश्च
राघवः, अतस्तस्मै कृशाश्रपुत्रान् निवेदय । तथा कन्धानामेवास्त्राणां
कार्येक्षमस्मिन्निति भावः । अनुगमने अश्रूयणे दृष्टानिश्चयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पूजयन्तः स्तवन्तः नमस्कुर्वन्त्यन्वयः । प्रवर्त्तते इत्यस्य स्मृति शेषः ।
३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

* "धृतः" राम वा पाठः ।

उवास रजनीं तत्र ताडकाया वने सुखम् ।

मुक्तश्रापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।

रमणीयं विबभ्राज यच्च चैत्ररथं वनम् ॥ १५ ॥

निहत्य तां अशसुतां स रामः

प्रमत्तमानः सुरसिद्धसङ्घैः ।

उवास तस्मिन् मुनिना सहैव

प्रभातवेलां प्रतिबोधमानः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये वाल्मकाण्डे

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

मुक्तश्रापम् अपगतोपद्रवं यदा अम्भशामया ताडकाया सुखम् ॥ १५ ॥

प्रभातवेलां प्रतिबोधमान इति विन्ध्यामिन्नेव जजागर्दिति
श्लोकः ॥ १६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिसरे

वाल्मकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

अथ तां रजनीमुख विश्वामित्रो महायथाः ।
प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम् ॥ १ ॥
परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र ! महायथाः ॥
प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥
देवासुरगणान् वापि समन्वैरगान् भुवि ।
यैरमिमान् प्रहृष्ट्याणौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥
तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ।
दण्डचक्रं महत् दिव्यं तव दास्यामि राघव ! ॥ ४ ॥
धर्मचक्रं ततो वीर ! कालचक्रं तथैव च ।

अथेति । उच्येति आर्षम् । प्रहस्य विजयप्राप्तिं रामदर्शनज-
सन्तोषजो हासः ॥ १ ॥

सर्वशः सर्वादि ॥ २ ॥

देवासुरगणान् वापि वाप्यस्त्रार्थं समन्वैरगान् इति तस्मात्सु-
गणरूपगणान् अपि प्रहृष्ट्याणौ वशीकृत्य जयिष्यसि जेष्यसि । इति तथै-
दया, तदा वशीकृत्य सन्तोषनासादिना जेष्यसि, समन्वैरु वा
ममना इति भावः ॥ ३ ॥

दण्डचक्रादयोऽस्त्रमेवाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

विष्णुचक्रं तथात्युपमैत्रं चक्रं तथैव च ॥ ५ ॥
 वज्रमस्त्रं नरत्रेष्ठ ! शैवं शूलवतं तथा ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ! ॥ ६ ॥
 ददामि ते महाबाहो ! ब्रह्ममस्त्रमनुत्तमम् ।
 गदे द्वे चैव काकुत्स्थ ! मोदकी शिखरी शूभे ॥ ७ ॥
 प्रदीप्ते नरशार्दूल ! प्रयच्छामि नृपात्मज ! ।
 धर्मपाशमहं राम ! कालपाशं तथैव च ॥ ८ ॥
 बाहणं पाशमस्त्रञ्च ददाम्यहमनुत्तमम् ।
 अशनी द्वे प्रयच्छामि शूक्यार्द्रं रघुनन्दन ! ॥ ९ ॥
 ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ।
 आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ १० ॥
 वायुञ्च प्रथमं नाम ददामि तव आनघ ! ।

शूलवतं शूलवतनामकम् । कश्चित् तु "शूलवरम्" इति पाठः ।
 ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्राद् अन्यत् ॥ ६ ॥
 गदे द्वे मोदकीशिखरीशूभे द्वे गदे गदासंज्ञके चक्रे ॥ ७ ॥ ८ ॥
 अस्त्रञ्च वायुञ्च शैव्ययः । शूक्यार्द्रसंज्ञके द्वे अशनी आग्नेय-
 म् अथके चक्रे ॥ ९ ॥

पैनाकिन इह पैनाकं दयितम् अर्भेदिति विद्यते । शिखरं नाम
 शिखरी इति प्रसिद्धम् ॥ १० ॥

अस्त्रं ह्यग्निरो नाम कौश्लमस्त्रं तथैव च ॥ ११ ॥

शक्तिदत्तं च काश्लस्थ ! ददामि तव राघव । ।

कालानं मृगलं घोरं कापालमथ किङ्किणीम् ॥ १२ ॥

वधार्थं रक्षसां यानि ददाम्हीतानि सर्वशः ।

वैशाधरं महास्त्रञ्च नन्दनं नाम नामतः ॥ १३ ॥

शक्तिरत्नं महाबाहो ! ददामि नृवरात्मज । ।

गान्धर्वमस्त्रं ददितं मोहनं नाम नामतः ॥ १४ ॥

प्रस्त्रापनं प्रशमनं ददामि सौम्यञ्च राघव । ।

वर्षणं शोषणञ्चैव मन्नापनविस्त्रापने ॥ १५ ॥

मारुतं चैव दुर्धरं कन्दर्पददितं तथा ।

गान्धर्वमस्त्रं ददितं मानवं नाम नामतः ॥ १६ ॥

प्रथमं मुखम् ॥ ११ ॥

कालाकादीनि अस्त्रधार्यास्त्राणि । १२ ॥

यानि रक्षसां वधार्थं समर्थानि यतानि ददामीत्युक्तम् ॥ १३ ॥

वैशाधरं विश्वाधरसम्बन्धि नन्दनं नाम अस्तिरत्नमित्यादि ।

यतोऽस्त्राद् असीनां प्रादुर्भाव इति भावः ॥ १४ ॥

ददामीत्युक्तम् । प्रशमनं द्वियूषां शोषशमकमर्क विस्त्रापनं परि-

देवनकारकम् ॥ १५ ॥

मारुतं शूषयाः मद्भजनकं दुर्धरमित्यादिषु विशेषकम् ॥ १६ ॥

पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ।
 प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महाथयः ॥ १७ ॥
 तामसं नरशार्दूल । मीमेनञ्च महाजलम् ।
 मन्वर्तञ्चैव दुर्धरं मौषलञ्च नृपालज ॥ १८ ॥
 सत्यमस्त्रं महाबाहो । तथा मायास्य परम् ।
 धीरं तेजप्रभं नाम परमेजोपदत्तजनम् ॥ १९ ॥
 सीमास्त्रं शिशिरं नाम ताम्रमस्त्रं सुदारुणम् ।
 दारुणञ्च भगव्यापि शीतोष्णभयमानदम् ॥ २० ॥
 एतान् राम महाबाहो । कालरूपान् महाबलान् ।
 गृह्णाण परमोदारान् विभवेव नृपालज ॥ २१ ॥
 स्थितस्तु प्रांसुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ।
 ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २२ ॥

प्रतीच्छ, गृह्णाण ॥ १७ ॥

मीमेनम्, आसुरगुणलादन्यत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

मन्वग्रामम् अस्त्राणां मन्वमूर्त्तित्वात्, ननु बलातिबलादानप्रस-
 ङ्गेऽपि मन्वग्रामं गृह्णाणेत्युक्तमिति पुनरत्र दानं विफलमिति चेत् ?
 न, गृह्णाणेत्येव तत्रोक्तत्वात्, न तु ददाविति । तेन तत्कालोपयोगि-
 बलातिबललोभेन तत्र दानम् इतरेषां स्वल्पेति वितेक इति

सर्वसंयहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ।

तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥

उपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।

उपतस्तु चर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३ ॥

कञ्चुके मुदिता राम भवे प्राञ्जलयस्तदा ?

सि च परमोदारः । किङ्कमास्तव राघवः ॥ २४ ॥

अद् यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाप्तवैः ।

ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्यक्तो महाबलैः ॥ २६ ॥

कतकाक्षतः । वस्तुतो बलातिबले प्रबलसमूहात्मके इति तद्रूपं प्रब-
ल्यप्रमिति तत्रार्थ इति ॥ २३ ॥ इति परे ॥ २२ ॥

सर्वेति । येषाम् उक्तदिव्यास्त्राणां सर्वसंयहणं सर्वधारणं कर्तुं
दैवतैरपि दुर्लभं दुष्करं देवा अपि यत्किञ्चित् अस्त्रमेव जानन्तीति
भावः । तानि सर्वाणि अस्त्राणि राघवाय रामाय विश्वामित्रो न्यवे-
दयत् इत्यनेन राघवाय रामाय लक्ष्मणाय च इत्यपि बोध्यं । मुमुक्षुश्च
उभयोः परदेश इति बोध्यम् ॥ २३ ॥

उपतः । रामाय तानु तेषां वीर्यवतासम्भारनाय तान्यस्त्राणि
अपक्व इत्यर्थः । उपतस्तु । इदं हीतमामयत्तवपुषि उपतस्तुः उप-
स्थितानि विश्वामित्रनियोगेन रामश्च उपतस्तुः ॥ २४ ॥

सर्वे अस्त्रदेवाः मुदितः । सर्वाधिदैवतरामसम्बन्धेन तुष्टाः कि-
शराः अङ्गीकृतदासत्वाः ॥ २२ ॥ २६ ॥

प्रतिगृह्य च कालुतथः समालभ्य च पाणिना ।
 मानसा मे भविष्यध्वमिति तान्यभ्यचोदयत् ॥ २७ ॥
 ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 अभिवाद्य महातेजा गमनाद्योपचक्रमे ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

समालभ्य उपसृश्य । मानसाः सदा मनस्विताः यद्यपि भगवतो
 रामस्य सर्वं विदितमेव । तथापि विद्या गुरुपदे श्रम्य हीतैव फलदा,
 न अन्यथा, इति लोकान् बोधयितुं विश्वामित्रोपदेश्य ह्यमिति
 बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

—०००००—

प्रतिगृह्य ततोऽस्ताणि प्रहृष्टवदनः श्रुचिः ।
 गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 गृहीतास्तोऽस्मि भगवन् ! दुराधर्षः सुरैरपि ।
 अस्ताणां त्वहमिच्छामि संहारान् मुनिपुङ्गव ! ॥ २ ॥
 एवं भ्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः ।
 संहारान् व्याजहाराद्य धृतिमान् सुव्रतः श्रुचिः ॥ ३ ॥
 सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं धृष्टं रभसमेव च ।
 प्रतिहारतरं नाम परामुखमर्षामुखम् ॥ ४ ॥
 लज्जालज्जाविमौ चैव हृदनाभसुनाभकौ ।
 दग्धाचन्नवक्त्रौ च दग्धशीर्षमनोदरौ ॥ ५ ॥

गच्छन् गमिष्यन् ॥ १ ॥

संहारान् ज्ञातुमिति श्रेयः । उपसंहारापरिचामं पुनः प्रये-
 गानर्हन्तवा अप्राप्तप्रायव्यात् तद्ज्ञानेच्छा । संहारो नाम प्रयुक्त-
 स्थास्यस्य मन्त्रविशेषेण पुनः स्वात्मनि स्थापनम् ॥ २ ॥

इवमिति । उल्लासायां संहारमार्गमुपदिश्य । अथ अमन्तरं
 तत्प्रवृत्तमनुष्यः परम ऋषिः अन्यान्वपि अस्त्राणि उपदिशति स्म ॥ ३ ॥

वदन्,—सत्यवन्तमित्यादि । ददामीति सर्वत्र श्रेयः ॥११५॥६॥७॥

पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुभाभस्रुमाभकौ ।

ज्योतिषं ब्रह्मणश्चैव नैराश्रयिन्साधुभौ ॥ ६ ॥

थौगन्धर्वनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा ।

शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विदुश्शया ॥ ७ ॥

शार्चिन्मालौ धृतिमालौ वृत्तिमान् रथिरक्षया ।

पितृः सौमनसश्चैव विधूतमकराधुभौ ।

करवीरं रतिं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥

कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ।

जुम्भकं शर्पनाथञ्च पन्थानवहस्यौ * तथा ॥ ९ ॥

सुशान्ततनयान् राम ! भास्वरान् कामरुचिषुः ।

प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभृतोऽपि राघव ॥ १० ॥

वाङ्मनस्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनाम्नरात्मना ।

दिव्यभास्वरहेहास्य मूर्त्तिमत्तः सुखप्रदा ॥ ११ ॥

कार्ष्णिमास्यादयोऽन्वे, तस्य दयामौत्सर्षः ॥ १२ ॥

भास्वरान् विज्ञानयान् प्रवीच्छ गृह्णाथ । शोभन्तः सख्यदात-

स्येति श्रेयः । मम ममः ॥ १० ॥

वाङ्मनसि चक्रीकारे । मूर्त्तिमान्काशान् प्रदत्तप्रीतिरिति

श्रेयः । मूर्त्तिमत्तः सुखदेवताकारेण ॥ ११ ॥

“पद्मनाभवह्नाधुभौ” इति च श्लोकात् ।

केचिद् अङ्गारसदृशाः केचिद् धूमोपमास्तथा ।

चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रज्ञाञ्जलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥

रामं प्राञ्जलयो भूत्वान्वनं मधुरभाषिणः ।

इमे स नरशार्दूल ! शाधि किं करवाम ते ॥ १३ ॥

गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ।

मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १४ ॥

अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १५ ॥

स च तान् राषषो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम् ।

गच्छन्नेवाथ मधुरं श्रुण्वं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥

पञ्चाञ्जलिपुटाः प्रज्ञाः नमः ते च ते अङ्गलेः पुटं संक्षेपेः येष
सादृशाः ॥ १२ ॥

इमे स नरशार्दूल वयमिति श्रेयः । शाधि आशापय ॥ १३ ॥

गम्यताम् इदानीमिति श्रेयः । कार्यकालेषु मानसाः मनसि

वसिष्ठिवाभूता सहायं करिष्यथ ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणं समावसदेवताऽधिदैवतकृपत्वाद् रामस्य प्रदक्षिणं

करवाम् ॥ १५ ॥

एतदुत्तरम् ।

एतत्तु रामः काकुत्स्थः साधनात् नृपकारिणः ।

किमेतन् मेघसङ्घातं पर्वतस्याधिभूरतः ।

दृश्यच्छमितो भाति परं कौतूहलं हि मे । १७ ।

दर्शनोद्यं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ।

नागाप्रकारैः प्रकुनेर्वपुगुभावै रसङ्कृतम् ॥ १८ ॥

निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ ! काम्पारोद् रोमहर्षणात् ।

अनया लवगच्छामि देशस्य सुखवत्तया । १९ ॥

सर्वं मे ब्रह्म भगवन् ! कस्मान्नमपदन्विदत् ।

सम्प्राप्ता यत्र ते पापा नृक्षान्ना दुष्टचारिणः ॥ २० ॥

अद्यावद्य च तान् सर्वान् स चास्मान् रघुनन्दनः ॥

ससंहारान् सुसंहृतः श्रीमहाशौ चवेदयत् ॥”

इत्यधिकं दृश्यते तत्रश्रितम् ; वकातिबलवोरिवास्त्रायात्मपि
मुग्धदुर्भवेर्विचामिने वैशेषदेशराजसम्भवात् ; स तान् उपदिष्टान्

राघवो रामः शाला मन्वतो मूर्धितः प्रयोगतश्चेति श्रेया । १७ ।

मेघसङ्घातं कार्कशत् नैविद्यात् । उद्यमस्यं दृश्यमस्यः किं
यमसम्बन्धि उत आश्रमसम्बन्धि इति ब्रह्म । १७ ।

नृपगुभावैः मधुरभावैः ॥ १८ ॥

रोमहर्षणात् । तादृकयो निर्भवीकरणात् तस्य तयानुसन्नि
वेऽप्रहर्षणत्वम् । अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमवत् तत्र
अच्छामि ॥ १९ ॥

आश्रमपरं निर्दोषं नत् कश्चेति ब्रह्म इति प्रकथयति । २० ॥

तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मामो नहामुने ।।

भगवंसस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ २१ ॥

रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन् ! मया बध्नास्य राक्षसाः ? ।

एतत् सर्वं मुनिश्रेष्ठ ! श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो । ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

सर्वशब्दविवक्षितं जिज्ञासान्तरं स्वयमेवाह,—संप्रप्ता इति । ते
भक्षणाः तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्र संप्रप्ताः स देशः कः ? ॥ २० ॥

यत्र च तव याज्ञिकी क्रिया मया रक्षितव्या, यत्र च राक्षसा
बध्नाः, भगवन् ! तस्य त्वदाश्रमस्य को देशः ? कः प्रदेश इत्य-
न्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

अथ तस्याप्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः ।
 विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
 इह राम ! महाबाहो ! विष्णुर्देवनमस्कृतः ।
 वर्षाणि सुबह्वन्यत्र तथा युगशतानि च ॥ २ ॥
 तपस्वरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ।
 एष पूर्वाश्रमो राम ! वामनस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ॥ ४ ॥

तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनं श्रुत्वेति शेषः । व्याख्यातुं एष्टे-
 त्तरमिति शेषः ॥ १ ॥

इह वने । इह प्रदेशे ॥ २ ॥

तपस्वरणयोगार्थं स्वाचारेण लोकप्रवर्तनाय स्वतपस्वरणम् ।
 वामनस्य करिष्यमाणवामनावतारस्य विष्णोः पूर्वाश्रमः वामनावता-
 रात् पूर्वाकाले तपोयोगार्थं परिपृच्छीत आश्रमः ॥ ३ ॥

सिद्धाश्रमत्वव्यवहारे वीजमाह,—इति यस्मात् अत्र महातपाः
 सिद्धुः तपःसिद्धेः जात इति । एतस्मिन् काले विष्णोः स्वतपःकाले ॥ ४ ॥

निर्जित्य देवतगणान् सेन्द्रान् सधमरुद्रगणान् ।

कारयामास तद् राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ५ ॥

यज्ञं चकार सुमहान् असुरेन्द्रो महाबलः ।

बलेस्तु यज्ञभानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ।

धमामस्य स्वयं चैव विष्णुमुत्तरिहाश्रमे ॥ ६ ॥

इत्तिर्विरोजनिर्जितां यजते यज्ञमनुमसु ।

अवमातजने * तस्मिन् स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ७ ॥

मरुद्रगणान् अमरुद्रादिधायुगणान् । कारयामास स्वार्थं विश्व-
चकारेत्यर्थः । यज्ञा इन्द्रादिराज्यं स्वीयैः कौश्लिदेव कारयामासेत्य-
न्वयः । बलेयजमानस्य व्यवहारं दृष्टेति शेषः । साग्निपुरोगमाः
पुरोगमेन अग्निना सहिता इत्यर्थः । अग्निमुखत्वाच्च देवानां तस्मिन्
पुरोगमत्वं स्वयमेवागम्य न तु दूतमुखेन ॥ ६ ॥

यजते कर्त्तृभिर्प्रायत्वात् आत्मनेपदम् । ननु असुरस्य बलेनैपद्विधो
वाग्राद्यनुपपत्तिः यागतरपथीयदेवताभावात् इन्द्रादीनां तद्देयत्वात् ।
न च शब्दमात्रं देवतेति युक्तम् । अर्थवादप्रागाग्येन देवताया त्रिग-
ह्वत्त्वस्योत्तरमीमांसायां सिद्धांतितत्वादिति चैत्र कर्मदेवाजानदेव-
भेदेन देवानां द्वैविध्यात् । तत्र ये कर्मणा देवत्वं प्राप्ताः ते कर्म-
देवाः । आजानदेवास्तु यज्ञमन्वार्थभूताः मन्वेण नियमस्त्वहाः कर्म-

* “असमाप्ते क्रान्ती”

इति वा पाठः ।

ये चित्तमभिवर्तन्ते चाचिन्तार इतस्ततः ।

एव यत्र यथावच सर्वं तेभ्यः प्रवक्ष्यति ॥ ७ ॥

स त्वं सुरहितार्थाय नाशायोगमुपाचिन्तः ।

वामजलं गतो विष्णो ! सुहृ कक्षाणमुज्ज्वलन् ॥ ८ ॥

देवेभ्यः प्राचीना एव । तत्कर्मदवानां इत्यन्वेऽपि आजानदेवानां
अन्वे तर्प्यन्वे न दोषः । विष्णुकर्त्तारोऽप्यत्र कर्मदेवा एव यच्चाग्राधि-
काराभावोऽप्याजानदेवानामेव स्वयच्छब्देवतान्तराभावात् कर्म-
देवानाम्बन्धेव अतएव इन्द्रादीनां यच्चादिश्रवणं नामुपपन्नम् इत्य-
न्वयं विस्तारः । असमात्तत्रते असमात्तयन्ते सकार्त्तम् आसीयानां
देवानां कार्त्तम् अभिपद्यतां सम्पाद्यताम् ॥ ७ ॥

असमात्तत्रत इत्युक्तेः प्रयोजनं दृष्टयन्तकालस्यादमे उपपद्यमाने
अयमेव वदन्ति,—ये चेति । अभिवर्तन्ते प्राप्नुवन्ति इतस्ततः गाना-
देर्भ्यः । यत्र मोभूहिरक्षादिविषये यत्र तपुःशास्त्रे, तेभ्यः तस्मै
वचास्तु वचसाहुष्याय अवमानादिदृष्टिर्न चत्वारसुर्वे प्रवक्ष्यति औ-
रुधार्थं ॥ ७ ॥

माया सतत्त्वाच्छादयन् प्रकृतमन्त्रोद्दिमन्प्रकाशित्वा वदति ।
तस्य योजः सम्बन्धः समाधिर्वा । वामजलघातात् तत्र वेत्तुं शक्यं
अवस्थायाश्चर्येण तस्मैर्नानाविधमहाशक्तं उपमानं कृतवन्तानां
प्रत्युपायतम् ॥ ८ ॥

अभिपद्यतां सकार्त्तम् आसीयानां देवानां कार्त्तम्

एतस्त्रिभक्तरे राम ! कश्यपोऽग्निमप्रभः ।

अदित्या सहितो राम ! दीप्यमान इवीजसा ॥ १० ॥

देवीसहायो भगवान् दिव्यं वर्धयुहसकम् ।

व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ११ ॥

तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् ।

तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥

अरीरे तव पश्यामि जगत् सर्वमिदं प्रभो । ।

एतस्त्रिभक्तरे देवैर्वाग्मनावतारप्रार्थनसमये । रामेति हिः शब्दो-
घनं स्वाश्रमसन्निधानेन रामपृष्टैतन्महत्त्वकाशनेन इवादिप्रकाश
बोधम् ॥ १० ॥

अदित्या सहितो व्रतं समाप्य, देवीसहायकुष्टाव इत्यन्वयः । देवी
अदितिदेव । यद्वा देवी सरस्वती । वरदं विष्णुरूपपुत्रात्पुत्रेभ्यो
व्रतव्रतान्ते वरदानेषुखम् ॥ ११ ॥

सोत्रप्रकारमाह,—तपोमयमित्यादि । अत्रमयो वच इतिवत्
अधुरतपोयुक्तमित्यर्थः । तावता पदेना किमत्र आह,—तपोराशि
इष्टृणां सकलतपोजगत्प्रमात्या भगवतःसर्वेदाधितम् । तपुःसक
सोऽन्वये अदित्युक्तिर्वाचः अत आह,—तपोमूर्तिमिति । तपसा
संपन्नसहस्रनेन नरितहामि । तपात्मकमिति अत्रापि तपःशक्ति
मिति कथयति तपसं तपः प्राप्तिं तप-भाषणेने इति भाष्येन
सदात्मकं चानुसन्तमिदं । अत्रापि अतःप्रकारेण अत्रापि
इत्यन्वयमाह तामिति ॥ १२ ॥

त्वमनादिरनिर्देश्यस्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कथ्यं धूतकल्मषम् ।

वरं वरय भद्रं ते वराहोऽसि मतो मम ॥ १४ ॥

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कथ्योऽब्रवीत् ।

अदित्या देवतानाञ्च मम चैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥

वरं वरद ! सुप्रीतो दातुमर्हसि सुमत ! ।

पुत्रत्वं गच्छ भगवन् ! अदित्या मम चानघ ! ॥ १६ ॥

भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ! ।

प्रोक्तार्त्तानां त देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥

अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रमादात् ते भविष्यति ।

सिद्धे कर्मणि देवेश ! उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १८ ॥

दृश्यमानश्च वैराजं रूपमित्याह,—शरीरे इत्यादि । अनिर्देश्यः

अशक्यपरिच्छेदः ॥ १३ ॥

वरम् अभीष्टम् । वराहः दिव्यवर्षसहस्रतपसा वरदान-

योग्यः ॥ १४ ॥

मारीचः मरीचिप्रज्ञः । अदित्या इत्यादेः वाच्यमानाया इत्यादि-

शेषः ॥ १५ ॥

याचमानवरमाह,—पुत्रत्वमित्यादि ॥ १६ ॥

यवीयान् कर्मिणः, साहाय्यं कर्तुमर्हसि इत्यर्थम् ॥ १७ ॥

अयं, उजाश्रमं तपोमयत्वं मया देवैश्च जनुभूयसे इत्यर्थः । सिद्धे

अथ विश्वमंहातेजा अदित्यां समजायत ।

वामानं रूपमास्याथ वैरोचनिमुपागमत् ॥ १९ ॥

चीन् प्रादान् अथ भित्तिना प्रतिगृह्य च मेदिनीम् ।

आक्रम्य लोकान् लोकार्थां सर्वलोकहिते रतः ॥ २० ॥

महेन्द्राय पुनः प्रादान् नियम्य बलिमोजसा ।

वैलोचनं म महातेजाश्चक्रे ऋक्वशं पुनः ॥ २१ ॥

तेजैव पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः ।

मयापि भव्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ २२ ॥

एनमाश्रममाधानि राक्षसा विघ्नकारिणः ।

अत्र ते पुरुषव्याघ्र ! हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ २३ ॥

अद्य गच्छामहे राम ! सिद्धाश्रममनुत्तमम् ।

एतदाश्रमस्थितिसाधे तपःकर्मणि सिद्धे सति निष्पन्ने सति प्रयो-
जनाभावात् इत उत्तिष्ठ देवकार्यार्थेति शेषः ॥ १८ ॥

अथ देवकार्यनिधोगान्तरम् ॥ १९ ॥

आक्रम्य त्रिभिः परैरिति शेषः । लोकार्थां चै लोकात्काम-
कार्थां ॥ २० ॥

नियम्य जन्वा ॥ २१ ॥

तेजैव वामनावतारकर्त्री, अथ विश्वामिषेण ॥ २२ ॥

पूर्वसर्गान्तकृतत्रितीयप्रयोगपरमाह, -- एनमिति ॥ २३ ॥

तदाश्रमपदं तात ! तवाप्येतद् यथा मम ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्षणम् ।

प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥ २५ ॥

अशौचं गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ।

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ।

उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥

ययार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ।

तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २७ ॥

मुद्गर्तमथ विश्रान्तौ राजपुत्रावरिन्दमौ ।

प्राञ्जलिर्मुनिशार्दूलमूचतू-रघुनन्दनौ ॥ २८ ॥

अथैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुङ्गव ! !

सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २९ ॥

अनुत्तमं सर्वोत्तमम् । हे तात ! तदेतदाश्रमपदं यथा मम

स्वभूतं, तथा तवापि विष्णोरवतारत्वादिति गूढोऽभिसन्धिः ॥ २४ ॥

पुनर्वसू हे तारे ॥ २५ ॥

उत्पत्य उत्पत्य सन्नोष्मातिशयादिति श्लेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

अथैव प्रवेशदिनस्य : काण्विलम्बे फलाभावात् । सिद्धः तद्-

यज्ञसिद्धया अन्वर्थसिद्धसंज्ञः । तव वचः 'अथैव पुत्रप्रव्याप्तौ ! हन्तव्या

दुष्टचारिणः इति यत् तत् सत्यमस्तु । राज्ञसान् सर्वथा हनिष्ये

इति भावः ॥ २९ ॥

एवमुक्तो महातेजा विश्वाशितो न हान् अघिः ।

प्रविवेश तदा दीप्तं नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ३० ॥

कुमाराविव तां रात्रिसुषित्वा सुषमाहितौ ।

प्रभातकाले शीत्याय पूर्वां सन्ध्यामुपास्य च ॥ ३१ ॥

प्रशुचीं परमं जप्यं * समाप्य नियमेन च ।

ऊताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्तताम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सिद्धाश्रम-

प्रवेशो नाम एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२८॥

नियतः निरुद्धीतान्तःकरणः ॥ ३० ॥

कुमाराविव स्नन्दविशाखाविव ॥ ३१ ॥

प्रशुचीं अवतारत्वाद् अशुचित्वसम्भावनासाहित्येन प्रकर्षतः शुचीं
नियमेन कर्त्तव्यं जप्यं समाप्येत्यन्वयः । “दीक्षामध्ये नाग्निहोत्रम्”
इति निषेधाद् अग्निहोत्रपदमौपासनहोमपरमिति केष्वित् ॥ ३२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके

बालकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २८ ॥

* “पृष्टोदकौ शूची जप्यम्”

इति वा पाठः ।

त्रिंशः सर्गः ।

+०—ॐ—०+

अथ तौ देवकालशौ राजपुत्रावरिन्दमौ ।
देवे काले च वाक्यशौ अब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥
भगवन् । श्रोतुमिच्छावो यस्मिन् काले निशाचरौ ।
संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिवर्षेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥
एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ तरमाणी युयुत्सया ।
सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रब्रह्मसुनृपात्मजौ ॥ ३ ॥
अद्यप्रसूति षड्वराचं रक्षतां राघवौ युवाम् ।
दीर्घां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥
तौ तु तद् वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ ब्रह्मस्त्रिनौ ।
अभिद्रुं षड् अहोराचं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥

अथेति । कौशिकं वचोऽनतामित्यन्वयः ॥ १ ॥
तौ निशाचरौ संरक्षणीयौ ब्रह्मसंरक्षया निशाचरीयौ यद्वा-
दित्वाहः । तद् वचनं च वचः यथा नातिवर्षेत नातिवर्षेत तथा
ब्रूहि इत्यन्वयः ॥ २ ॥ २ ॥

एवं निशाचिभे षडे दीर्घया तस्य नीमित्वाद् षड्वय ऊचः—

उपासाञ्चक्रतुर्वीरौ यत्नौ परमघन्विनौ ।

ररचतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमम् ॥ ६ ॥

अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि तथागते ।

सौमित्रिमन्त्रवीद् रामो यत्नो भव समाहितः ॥ ७ ॥

रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ।

प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥

सदर्भचमसक्षुक्ला ससमित्कुसुमोक्षया ।

विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्विजा ॥ ९ ॥

अद्येति । मौनित्वञ्च गमिष्यति, अद्यापि दीक्षितत्वात् मौन्येव,
अतः परमपि बहू राजपर्यन्तं मौनित्वं प्राप्स्यति इत्यर्थः ॥११५॥

यत्नौ सन्नद्धौ । परमघन्विनावित्यार्षम् । विश्वामित्रं तद्
यज्ञम् ॥ ६ ॥

काले यथाहोरात्रसंज्ञके । षष्ठे अहनि आगते इति अर्थः ।
प्राप्ते इत्यर्थः । महा षष्ठे अहनि गते रामादित्यर्थः । यत्नः सन्ध्या ।
समाहितः सक्रायचित्तः ॥ ७ ॥

उपाध्याये तस्या पुरोहित उपद्रव्या इदम् अयममन्त्ररात्रामप्युप-
पन्नयम् । इदं अक्षरं राक्षसाममनसुषकं अत्यासं इत्याह ॥ ८ ॥
सदर्भसहितप्रसन्नमती • समित्कुसुमोक्षया सहिता इदं वेदि-
अक्षरं यथाहोरात्रम् ॥ ९ ॥

• अमर्षं पान्थानमिति दीपागादेः अत्राह ॥

मन्त्रवच यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ।
 आकाशे च महान् शब्दः प्रादुरासीद् भयानकः ॥ १० ॥
 श्रायार्य्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते ।
 तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥
 मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा ।
 आगम्य भीमशङ्काया रुधिरौघानवासृजन् ॥ १२ ॥
 तां तेन रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षिताम् ।
 सहसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यन्ततो दिवि ॥ १३ ॥
 तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ।
 लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

संप्रवर्तते स्म आकाशे महान् शब्दः प्रादुरासीच्च ॥ १० ॥

यथा प्रावृषि गगनमाचार्य्यं गगनमावृत्य महाशनि-महागर्जन-
 महावर्षादिविषिन्नकार्य्यकारी मेघो दृश्यते तथा मायां प्रकटी-
 कुर्वाणौ अभ्यधावताम् ॥ ११ ॥

कौ तौ का च सा माया ? इत्यत्राह,—मारीच इत्यादि । अवा-
 सृजन् ववर्षुः ॥ १२ ॥

समुक्षिताम् अभ्यासे इति शेषः । अभिद्रुतं प्राणां प्रधावत्
 तत्रादृष्ट्वा ततो दिवि तानपश्यत् ॥ १३ ॥

आपतन्तौ स्वसम्मुखमामच्छन्तौ ॥ १४ ॥

पश्य लक्ष्मण ! दुर्दृष्टान् राक्षसान् पिशिताशनान् ।
 मानवास्त्रसमाधूतान् अनिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥
 करिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् ।
 इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे सन्नाथ वेगवान् ॥ १६ ॥
 मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ।
 चिन्तेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १७ ॥
 स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः ।
 सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंज्ञवे ॥ १८ ॥
 विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषुबलपीडितम् ।
 निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्षणमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 पश्य लक्ष्मण ! शीतेषु मानवं मनुसंहितम् ।

मानवास्त्रसमाधूतान् करिष्यामि पश्येति योजना ॥ १५ ॥
 ईदृशान् स्थितायुःश्रेष्ठान् दुर्बलान् वा ॥ १६ ॥
 परमोदारं परमश्रेष्ठम् * ॥ १७ ॥
 स तेनेति । स मारीचः सागरसंज्ञवे समुद्रमध्ये ॥ १८ ॥
 विचेतनं चैतन्यरहितम् अतएव विघूर्णमानम् । शीतेषुबलपिडितं
 मानवास्त्रनामान्तरं दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९ ॥

* ननु सर्वदाशस्त्रेषु अस्त्रप्रयोगं प्रतिज्ञाय मारीचोरसि तत्र योजनः
 कथमिति चेन्न पूर्वश्लोके राक्षसशस्त्रस्य मारीचपरत्वादिति किञ्चित् ।

मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥
 इमानपि बध्मिष्यामि निर्घृष्टान् दुष्टचारिणः ।
 राक्षसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराग्नान् ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा लक्षणञ्चाग्रु लाघवं दर्शयन्निव ।
 विद्युद्वा सुमहत्त्वास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः ॥ २२ ॥
 सुबाहूरसि चित्तेप स विद्वः प्रापतद् भुवि ।
 श्रेष्ठान् वायव्यमादाय निजघ्नान महायज्ञाः ।
 राघवः परमोदारो मुनीनां मुद्मावहन् * ॥ २३ ॥
 स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः ।

श्रीतेषु श्रीतेष्वित्यपरनामकं मानवास्त्रम् । मनुसंहितं मनुप्रयु-
 क्तम् । वियुज्यते वियोजयतीति यावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

निजघ्नान दूरोत्सारत्र-पूर्वकं नाश्रमं वायव्यास्त्र-फलं बो-
 धम् ॥ २० ॥ २३ ॥

* पाञ्चाक्षरप्रकृतेशु—राघवः परमोदारः—दूरोत्सारत्र शक्तिः
 शोकः यावत् न इह्यते । अत्र स—

“समेत्य मुनिभिः सर्वैर्विभ्यामिवादिभिस्तदा ।

पूजितोऽभिद्युतश्चैव जयेन च समाजितः ।

विस्मितासामवन् सर्वे मुनयो रामकर्षणा ॥”

इति कौटिल्याः पठन्ति ।

श्वभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २४ ॥

अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।

निरीतिका दिशो दृष्ट्वा * कालुत्स्यमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥

कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ।

सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर ! महायशः † ।

स हि रामं प्रब्रह्मैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

विश्वामित्रयज्ञो नाम त्रिंशः

सर्गः ॥ ३० ॥

निरीतिकाः निरुपप्रवाः ॥ २५ ॥

सत्यं कृतम् अन्वर्थनामकं कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

* “दृष्ट्वाश्रमं कृतचेमसु” इति ठ वल्लीवाः ।

† “सिद्धाश्रमपदं चेदं भूयः विद्वतरं कृतम्” इति वल्लीवाः ।

एकत्रिंशः सर्गः ।

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थी रामलक्ष्मणौ ।
 जघतुर्मुदितौ वीरौ प्रदृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥
 प्रभाताद्यान्तु शर्वर्यां कृतपौर्वाहिकक्रियौ * ।
 विश्वामित्रमृषीं श्वान्यान् सहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥
 अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 जचतुः परमोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥
 इमौ स्म मुनिशार्दूल ! किङ्करौ समुपागतौ ।
 आश्नापय मुनिश्रेष्ठ ! शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥

एवं क्षयश्चविघ्नविनाशफलकं सर्वसम्बन्धानुग्रहं कृत्वा भग-
 वान् विश्वामित्रः सहजलक्ष्मीशक्तिसम्बन्धानुग्रहाय प्रवर्त्तत इत्याह,
 अथेति । तत्र,—यज्ञशालायाम् ॥ १ ॥

कृता पौर्वाहिकी क्रिया याभ्यां तौ । अभिजग्मतुः अभिवा-
 दनार्थमिति शेषः । तदुक्तं पूर्वसर्गान्ते 'सन्ध्यामुपागमत्' इति । सह-
 गतो विश्वामित्रो होमार्थं त्वरया शालामागत इति बोध्यम् ॥ २ ॥
 मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रम् ॥ ३ ॥

* "शौचं कृत्वा महावली" इति ह पाशाचराजः ।

एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 मैथिलस्य नरश्रेष्ठ ! जनकस्य भविष्यति ।
 यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥
 त्वं चैव नरशार्दूल ! महास्त्राभिर्गमिष्यसि ।
 अह्नुतञ्च धनूरक्षं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥
 तच्चि पूर्वं नरश्रेष्ठ ! दत्तं सदसि देवतैः * ।

स्त्रोत्यथयम् ॥ ४ ॥

तयोरिति ताभ्यामित्यर्थे । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य कृतविश्वामित्रानु-
मतिः इति यावत् † ॥ ५ ॥

मैथिलस्य मिथिलाधिपतेः । परमधर्मिष्ठः उत्कटाश्रयितधर्म-
वान् । परमेति पृथक् पदं वा, परा मा यस्मिन् इत्यर्थकं राम-
सम्बोधनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

पूर्वं पूर्वस्मिन् काले । देवराताख्यस्य प्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि

* "प्राग्दत्तं किल तत् तस्य न्यासभूतं महत् धनुः ।

देवासुरे तदा युद्धे दृत्ते देवैः सवासवैः ॥"

इति बर्हीयाः ।

† विश्वामित्रं पुरस्कृत्य विश्वामित्रप्रभृतयो मुनय इति वा ।

अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥

नास्य देवा न गर्भवा नासुरा न च राक्षसाः ।

कर्तुमारोपणं ब्रह्मा न कथञ्चन मानुषाः ॥ ९ ॥

धनुषस्तस्य वीर्यं हि जिज्ञासक्तो महीक्षितः ।

न श्रेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः * ॥ १० ॥

तद्धनुर्नरशार्दूल ! मैथिलस्य महात्मनः ।

तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ ! यज्ञञ्च परमाहुतम् ॥ ११ ॥

तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलीनोत्तमं धनुः ।

याचितं नरशार्दूल ! सुनाभं सर्वदेवतैः ॥ १२ ॥

दैवतैर्दत्तयज्ञवधे प्रसादिताच्छिवास्तम्भं यज्ञप्रसादितैः शिवसहि-
तैर्देवैर्दत्तम् अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥

तस्याहुतत्वमाह,—नास्येति । आरोपणं शरप्रक्षेपयोग्यव्या-
सम्बन्धः । न कथञ्चन कथमपि शक्यं ॥ ९ ॥ १० ॥

तत्र मिथिषायां यज्ञश्चेति यज्ञं प्रकल्पति शेषव्ययः । चकारेव
जानकीस्त्रीकारसमुच्चयः ॥ ११ ॥

कुतस्तादृशस्य धनुषस्तत्र स्थितिः ? तथाह,—तस्तीति । उत्तमं
तद्धनुः मैथिलेन मित्रयज्ञप्रीतदेवेभ्यः यज्ञफलत्वेन याचितं मुहं रिपूणां
जयाय सर्वदेवतैः शिवसहितैः सर्वदेवतैर्दत्तम् अतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः ।
तदुक्तं पात्रे, चायं जम्भोर्दंयादत्तमिति । कौर्मैऽपि "प्रीतश्च भगवानी-

* "न श्रेकुरातोत्पद्यितुमपि पूरयितुं कुतः" इति कर्त्तव्याः ।

आ-यागभूतं नृपतेस्तस्य वेदज्ञानि राघव ! ।

अर्चितं विविधैर्गन्धैर्धूपैश्चागुरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत् तदा ।

सर्षपसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥

खस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धात्रमादहम् ।

उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः ।

उत्तरां दिग्भुङ्क्ष्विद्यं प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

तं ब्रजन्तं मुनिवरमन्वगादनुसारिणाम् ।

शस्त्रिशूली नीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाहृतं धनुः”

इति सुनाभं श्रीभनमुष्टिवन्धनस्थानम् ॥ १२ ॥

आयागभूतं यजनीयदेवताभूतमित्यर्थः । वेदज्ञानीत्यस्य तिष्ठति इति श्रेयः । अतएवाह अर्चितमित्यादि । न्यासभूतं नरपतेरिति क्वचित् पाठः । तत्रापि न्यस्यते अस्मिन् देवतेति व्युत्पत्त्या स एवार्थः । देव-
तान्यासश्च यागार्थं एव प्रतिमादौ ॥ १३ ॥

एवमुक्तेति । महर्षिमखद्वारेति श्रेयः । मुनिवरो विन्ध्यामिधः ।
वनदेवताः वनदुर्गाद्याः ॥ १४ ॥

सिद्धः निर्विघ्नयत्सिद्धेति भावः । क्व गमिष्यामीत्यत्र, —पुन-
देति ॥ १५ ॥ १६ ॥

शकटीशतमात्रन्तु प्रयाणे ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
 मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ।
 अनुजग्मुर्महात्मानो विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 निवर्त्तयामास ततः सर्षिसङ्घः सपक्षिणः ।
 ते गत्वा दूरमध्वानं खम्बमाने दिवाकरे ॥ १९ ॥
 वासञ्चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः ।
 तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा ऊतऊताग्रनाः ॥ २० ॥
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ।
 रामोऽपि सहस्रौमित्रिर्मुनीं स्नानभिपूज्य च ॥ २१ ॥
 अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ।
 अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपोनिधिम् ॥ २२ ॥

अनुसारिणाम् उक्तदिगनुसारिणां पश्चाद्भूमिनामिति वा ।
 शकटीशतमात्रं शतपरिच्छिन्नशक्यारोपिताभिर्होत्रसम्भारादिमत्
 ब्रह्मवादिनां यूथम् अन्नगादिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

पक्षिणो निवर्त्तयामासेत्यनेन ऋषीणामनिवर्त्तनमुक्तं तदेवाह,—
 ते गत्वेति ॥ १९ ॥

शोषानदस्यैव शोषा इत्यपि नामेत्याहुः । वस्तुतः शोषा इति
 मित्रिप्रजसभीपत्यो नदीविशेषः इत्येतदुत्तरसर्गे स्पष्टम् । अस्मिन्गते
 अस्मिन्निगमिषतीत्यर्थः ॥ २० । २१ । २२ ॥

धमच्छ मुनिशार्दूलं कौतूहलसमन्वितः ।

भगवन् ! को स्वयं देशः समृद्धवनशोभितः ? ॥ २३ ॥

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।

नोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ।

तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे शोणतीर-

निवासो नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

स्वयं देशः शोण्याकूलस्यः ॥ २३ ॥

निखिलं वैभवमिति श्रेष्ठः ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्विचिंशः सर्गः ।

ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुम्भो नाम महातपाः ।

अस्मिन्व्रतधर्मज्ञः सख्यनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥

स महात्मा कुलीनार्था युक्ताया * सुमहावसान् ।

वदन्नां जनयामास चतुरः सहस्रान् सुतान् ॥ २ ॥

कुशाब्जं कुम्भनाभञ्च असूतं रजसं † वसुम् ।

दीप्तिद्युक्तान् महोत्साहान् क्षत्रधर्मधिकीर्षया ॥ ३ ॥

शोभाकूले देशकैवलयत्रये मध्याह्नात्मयं देश इत्युक्तमाह,—
ब्रह्मयोनिरिति ब्रह्मपुत्र इत्यर्थः । अस्मिन्व्रतधर्मज्ञो धर्मज्ञश्चेति
वियद्यः ॥ १ ॥

युक्तायाम् अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः ॥ २ ॥

असूतं रजसं न वियते सूर्यं प्रकृतं रजो यस्य तम् अस्मिन्
योमविभागादहम् । क्षत्रधर्म-धिकीर्षया तदसं-कवि-करकेत्यादि
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* “जायायाम्”

इति वा पाठः ।

† “असूतं रजसम्”

इति वा पाठः ।

तानुवाच कुशः पुत्रान् धर्मिष्ठान् सत्यवादिनः ।
क्रियतां पालनं पुत्रा ! धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥

कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः ।

निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तादा ॥ ५ ॥

कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम् ।

कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥

असूर्त्तरजसो नाम धर्मरथं महावतिः * ।

चक्रे पुरवरं राजा वसुनाम गिरिव्रजम् ॥ ७ ॥

एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः ।

एते त्रैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ८ ॥

सुमागधी नदी रम्या नगधान् विभ्रुता यथी ।

पञ्चानां त्रैलमख्यानानां मध्ये मालेव शोभते । ९ ॥

पालनं प्रजापालनम् ॥ ४ ॥

निवेशं सन्निवेशम् । ५ ॥

महोदयं महोदयनामकम् । ६ । ७ ॥

एषा त्रिविज्यापरपर्याया । ८ ॥

सुमागधी नदी च्चा आयवापिति परच्छेदः । ९ ॥

* "तथाऽसूर्त्तरजा वीरचक्रे प्राग्ज्योतिषं पुरम् ।

धर्मादस्यवनीपञ्चम्

एति वरीणां ।

सैषा हि मागधी राम ! वसोक्तस्य महात्मनः ।
 पूर्वाभिषरिता राम ! सुचेना शस्यमालिनी ॥ १० ॥
 कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ।
 जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ! ॥ ११ ॥
 तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः खलङ्कृताः ।
 उद्यानभूमिमागम्य प्राटृषीव शतहृदाः ॥ १२ ॥
 गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव ! ।
 आमोदं परमं अर्गुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥
 अथ ताञ्चारुसर्वाङ्गी रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १४ ॥
 ताः सर्वा गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः ।
 दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥

* सा मागधी मगधादागततया मागधीत्येन प्रतिज्ञा सा यथा
 शोभा तस्य मन्त्रस्य वसोर्भवति, पूर्वाभिषरिता पूर्वदिक्कामिनी ।
 सुचेना पार्श्वद्वयेऽपीति शेषः ॥ १० ॥

घृताच्यां तन्नामिकासुरति ॥ ११ ॥

ताः शतं कन्याः ॥ १२ ॥

आमोदं सन्तोषम् ॥ १३ ॥

घनान्तरे मेघमध्ये तारा इव देवुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ।

मानुषस्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १६ ॥

चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ।

अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १७ ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ।

अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमयाब्रवीत् ॥ १८ ॥

अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ! ।

प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ॥ १९ ॥

मत्कामनापूरणे मम देवस्य मानुष्योऽपि भार्या भविष्यथेत्यादि
वशीकरवायार्थवादः । ननु मानुषीणां देवसम्बन्धोऽनुचितः ;
तत्राह,—मानुषस्यज्यतां भाव इति । मदङ्गीकारमात्रेण विक्रम्य-
शक्त्याविर्भावान्मानुषभावत्यागे खत एव भवतीनां सामर्थ्यं भवि-
ष्यति । तत्फलमाह दीर्घमिति ॥ १६ ॥

मानुषेषु हि यतः विशेषेण नित्यमनुक्षयं यौवनं चलं चक्षु-
क्षीयमाणमिति यावत् । अतः मत्सम्बन्धेन अक्षयं यौवनमित्याद्य-
न्ययः ॥ १७ ॥

अपहास्य हासपूर्वकमपमान्य ॥ १८ ॥

अन्तश्चरसीति पूर्वार्द्धेन स्वभावज्ञता वायोः सूचिता । ननु मुमुक्षु-
प्रभावापेक्षया मत्प्रभावाऽधिक इति चेत् ? तत्राह,—प्रभावज्ञाश्च ते

कुशनाभसुता देव । समस्ताः * सुरसत्तम ! ।

स्थानात् आवायितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ २० ॥

माभूत् स कालो दुर्मेधः ! पितरं सत्यवादिनम् ।

अवमन्य स्वधर्मेण स्वयम्बरमुपास्यहे ॥ २१ ॥

सर्वाः तथाभ्रमं माकाशीरिति भावः । तस्मादेवमनुचितप्रार्थनया
अस्त्यदेवमानमनुचितमित्याह,—किमर्थमित्यादि ॥ २६ ॥

स्वप्रभावं दर्शयन्ति कुशनाभेत्यादि । स्थानाद्वायुपदात् देवमपि त्वां
आवायितुं समर्था इति शेषः । रक्षामस्त्विति श्रापेन तथाकरणे हि
तत्त्वयः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

हे दुर्मेधः ! दुर्बुद्धे यत्र काले पितरमवमन्य अपमानविषयं कृत्वा
स्वधर्मेण कामेन स्वयम्बरम् उपास्यहे आत्मना स्वातन्त्र्येण वयं वद-
मङ्गीकुर्मः सः कालः कदाचिदपि माभूदित्यन्वयः । नावमन्येति
पाठस्तु क्वचित्कोऽपपाठः तथापाठे न इति श्लेदः शब्दसं दीर्घत्वं
नः अस्माकं स कालो माभूदित्यन्वयः । क्वचित्तु नोऽवमन्यस्वेति पाठः ।
अतएव,

“माभूत् स कालो महायो ! पितरं सत्यवादिनम् ।

कामतः सत्यतिक्रम्य वरयेम स्वयम्बरम् ॥”

इत्येतदर्थविदरक्षन्तीको दृश्यते क्वचित् ॥ २१ ॥

* “कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थाः”

इति मायाख्याः ।

पिता हि प्रभुरस्माकं देवतं परमं च सः ।
 यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २२ ॥
 तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः ।
 प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥ २३ ॥
 ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ।
 प्रविश्य च सुसंभ्रान्ताः सलज्जाः सास्रलोचनाः ॥ २४ ॥
 स च ता दयिता भग्नाः कन्याः परमशोभनाः ।
 दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा सन्भ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः ! को धर्ममवमन्यते ।
 कुञ्जा केन कृताः सर्वास्त्रेष्टक्यो नाभिभावथ ॥ २६ ॥

तत्र बीजमाह,—पिता ह्येति ॥ २२ ॥

हरिः वायुः क्वचित्तु वायुरित्येव पाठः ॥ २३ ॥

सलज्जाः अन्याय्यपतिप्रसङ्गतः सलज्जाः * ॥ २४ ॥

भग्नाः भगवन्नाः ॥ २५ ॥

धर्ममवमन्यते बन्धात्कारं करोतीति यावत् रोदनादिना प्रेष्टव्यः

किं न अभिभावयेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

* सलज्जपदैरुप्यादिति वा ।

एवं राजा विनिश्चस्य समाधिं सन्दधे ततः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे कुशवंश-

कथने वायुना कुशनाभकन्याशतप्रधर्षणं

नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२

एवं पृष्ट्वेति शेषः । समाधिं सन्दधे इति तद्वचनश्रवणैकार-
चित्तोऽभूदित्यर्थः * ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

* अथितस्य मनसः समाधानम् इति तीर्थः ।

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ।

शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥

वायुः सर्वात्मको राजन् ! प्रधर्षयितुमिच्छति ।

अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं पत्यवेत्तते ॥ २ ॥

पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ।

पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥

तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता ।

एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स्म वायुनाभिहता मृगम् ॥ ४ ॥

तस्येति । चरणी स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य ॥ १ ॥

प्रधर्षयितुम् अभिभवितुम् इच्छति स्म अशुभं बलात्काररूपम्,
अवेत्तते स्म ॥ २ ॥

पितृमत्यः पिताधीनाः । स्वच्छन्दे पतिस्त्रीकारविषये स्वातन्त्र्ये न
स्थिताः न वर्तमाने यतः, अतः नः पितरं वृणीष्व त्वं ; यदि नः
अस्मान् तुभ्यं स दास्यति तदा तव त्वदीयाः भविष्यामः । ते तव
भद्रम् अस्तु इति योजना ॥ ३ ॥

एवं ब्रुवन्तीनां नो वचनं न प्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता पापान-

तामां तु वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ।
 प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
 ज्ञानं क्षमावतां पुत्र्यः ! कर्तव्यं सुमहत् कृतम् ।
 ऐकमत्यमुपागम्य कुलञ्चैवेक्षितं मम ॥ ६ ॥
 अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ।
 दुष्करं तच्च वै ज्ञानं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ ७ ॥
 यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः ! सर्वासामविशेषतः ।
 क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः ! ॥ ८ ॥

बन्धेन अधर्मबद्धचित्तेन एवं धर्मं ब्रुवन्त्यः सर्वाः वायुना अभिहृताः
 स्म इति योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥

हे पुत्र्यः ! क्षमावतां क्षमावद्भिः कर्तुमर्हं यत् ज्ञानं क्षमा,
 तत् सुमहत् कृतं, महती क्षमा कृतेति यावत् । गात्रभङ्गीत्यक्रोध-
 वेगसहनमतिदुष्करमिति भावः । यच्च कुलम् अवेक्षितं कामवेग-
 सहनं कृतं तदपि सुमहत् ॥ ६ ॥

पुत्रस्येवेति । अविशेषेणेति शेषः । तत्तु दुष्करं यत् त्रिदश-
 विधये ज्ञानं कामवेगसहनं कृतं, तत् अतिदुष्करं तेषाम् अभि-
 रूपादिकमनीयमुक्तवाञ्छत्यात् ॥ ७ ॥

स्रक्न्यानां क्षमां ज्ञात्वा यत् तादृशीं क्षमां स्रक्नुके प्रार्थयते,—
 यादृशीति । मेा पुत्र्यः ! यादृशी युष्माकं क्षमा, तादृशी स्रक्नुके
 स्रक्वासामसु इति शेषः । अथवा अविशेषतः स्रक्नुकीपुत्र्याविशे-

यशः क्षमा धर्मः क्षमायां निष्ठितं जगत् ।

विमृज्य कन्याः काकुत्स्थ ! राज्ञा चिदन्नविक्रमः ॥ ८ ॥

मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः ।

देशे काले च कर्त्तव्यं सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाद्युतिः ।

ऊर्ध्वरेताः शुभाचारी ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥

तपस्यन्तमृषिं तत्र गन्धर्वा पर्युपासते ।

सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥

सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ।

शेषोत्तर्यः । क्षमायाः प्रार्थनीयत्वे निमित्तमाह,—तमेत्यादि । दान-
सत्यवचनयज्ञसमाधिजसकलधर्मकक्षा क्षमा ; सकलजगदाधार-
भूता च क्षमा ; अतः सा उपादेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रदानं कन्याप्रदानम् उचिते देशे काले सदृशे स्वयंभूतिसदृशे
पात्रे प्रदानं कर्त्तव्यम् इति मन्त्रणप्रक्रमः ॥ १० ॥

ऊर्ध्वरेताः ब्रह्मचारी ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषये चित्तैकाग्र्यम् ।
“मनसञ्जेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः” इति स्मृतिः ॥ ११ ॥

यदा चूली तपश्चरति तदा ऊर्मिलातनया सोमदा नाम गन्धर्वा
तं पर्युपासते स्म ; मय्यनुग्रहं कुर्व इति प्रार्थनया सेवते स्म । पर्युपा-
सते इत्यत्र शप्-लुक्-आर्षः ॥ १२ ॥

व्रतमिति । प्रतिभोगे द्वितीया तत्समीपे आसेत्यर्थः ॥ १३ ॥

उवाच काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥
 स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ॥ ।
 परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥
 परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वीं मधुरस्वरम् ।
 उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्म्या समुदिता ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः ।
 ब्राह्म्येण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥
 अपतिञ्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ।
 ब्राह्म्येणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥

कालयोगेन शुश्रूषाजनितधर्मपरिपाकार्हेककालसम्बन्धेन । अनेन
 दिव्ययोगिनीयोगिनोः अकल्प्यतपःप्रवृत्तिः सूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥

ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्षसेन । ब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मभावनया । अत-
 एव महातपाः यतस्वमीदृशः अतः ब्राह्म्येण तपसा युक्तं पुत्रमि-
 च्छामि । ब्राह्म्येण तपः ब्रह्मविषयमैकार्यं ; यदा ब्राह्म्येण तपः
 साध्यायः ॥ १६ ॥

ननु पुत्रप्रार्थनां पत्न्यौ उचिता तत्राह,—अपतिञ्चास्मि । इतः
 परमपि अस्मि अर्हं न कस्यचित् भार्या भविष्यामीति शेषः । अनेन
 नैतिकब्रह्मचारिणीत्वं सूचितम् । अयामि यथा पुत्रावाप्तिर्भवति तथा
 ते भद्रम् अनुरोधोऽस्तु । नन्वेवं नैतिकब्रह्मचर्ये कथं पुत्राभा-
 वसम्भाषेत ? अत आह,—ब्राह्म्येणोपगतायाश्च । उपगतायाः किञ्चरत्वं

प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्ममनुत्तमम् ।
 ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥
 स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्ववसत् तदा ।
 काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥
 स बुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ।
 ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ ! दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ।
 ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥
 यथाक्रमं तदा पाणिं जग्राह रघुनन्दन ! ।
 ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥

प्राप्तायाः, ब्राह्मणेण ब्रह्मसम्बन्धिना उपायेन मे सुतं दातुमर्हसि,
 समकादय इव मानसपुत्रो देय इति भावः ॥ १७ ॥

तस्याः सोमदायाः प्रसन्नः चूलिन नामा ब्रह्मर्षिः ब्राह्मं ब्रह्म-
 तपसा युक्तं ब्राह्मणदत्तत्वात् ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं सुतं ददौ
 इत्यन्वयः । क्ली क्लिन इतिवत् चूली चूलिन इति ऋषेर्नामद्वयं
 साधु ॥ १८ ॥

राजा, गन्धर्वाः सोमदायाः क्षत्रियात्वात्, काम्पिल्यां कम्पिलेन
 निर्दिष्टाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

देवपतिर्यथा इन्द्रसदृशो महीपाल इत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ विकुञ्जा विगतज्वराः ।
 युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा ॥ २१ ॥
 स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुञ्जनाभो महीपतिः ।
 बभूव परमप्रीतो हर्षं लोभे पुनः पुनः ॥ २४ ॥
 छतोदाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिम् ।
 सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥
 सोमदापि तु संहृष्टा * पुत्रस्य सहस्रीं क्रियाम् ।

तदा तेन राज्ञा पाणौ स्पृष्टमात्रे ताः कन्याः विकुञ्जाः कुञ्ज-
 रहिता आसन् इति शेषः । ब्राह्मणतपोयुक्तत्वादेवं सामर्थ्यं राज्ञः ।
 एवञ्च सति तदा तत्कन्याशतं परया लक्ष्म्या बभौ इत्यन्वयः ॥२१॥

स राजा वायुना मुक्ता दृष्टेत्यन्वयः । भद्रा इति पाठस्तु चिन्त्यः ।
 केचित्तु तत्पाठे पूर्वं भद्रा इति व्याचक्षुः ॥ २४ ॥

प्रेषयामास काम्बिख्यं प्रतीति शेषः ॥ २५ ॥

सहस्रीं क्रियां दारक्रियामित्यर्थः । प्रतिमन्दनप्रकारमाह,—
 स्पृष्टेत्यादि । प्रशस्य च गता इत्यर्थः । आश्वर्यमासां धैर्यं यद्देवश्रेष्ठस्या-
 प्यनादरा, धन्योऽर्जुन राजा, यस्य कन्या हंसप्रसः । अहो मे भार्य्यं !

* “सोमदापि सुतं दृष्ट्वा”

इति दाम्बिण्यात्पुत्रकेषु वक्ष्यते ।

नान्यायञ्च गन्धर्वी सुधास्ताः प्रत्यनन्दत ॥ २६ ॥

सृष्ट्वा सृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे ब्रह्मदत्त-

परिणये कन्याशतकुञ्जतापनयनं नाम

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

यस्या भे ईदृश्यः सुधाः, इत्येवं प्रतिनन्दनम् । अनेन स्त्रीमाहात्म्यं
तपोमाहात्म्यञ्च दर्शितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते च राघव ! ।

अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥

दृष्ट्यान्तु वर्त्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ।

उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥

पुत्रस्ते सदृशः पुत्र ! भविष्यति सुधार्मिकः ।

गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च श्राश्रयीम् ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वा कुशो राम ! कुशनाभं महीपतिम् ।

जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मदत्ते चेति । अस्त्वर्थः कन्याशतसमुच्चयार्थो वा पुत्रलाभाय
पुत्रप्राप्तये ॥ १ ॥

कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥

कुशवाक्यमाह,—पुत्र इत्यादि । सदृशः त्वस्यदृशः । कोऽसौ
तत्राह,—गाधिं आधिनामानं प्राप्स्यसि, तेन लोके श्राश्रयीं
कीर्तिं च प्राप्स्यसि ॥ ३ ॥

कुशो नामेति पाठे एतत् कुशदत्तं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः ।
आकाशमाविश्य आकाशरूपो भूत्वा अनेन तस्य मुक्तत्वं सूचितम् ।
तेन स्वर्गस्य साक्षात्प्राप्तिश्चयः सूचितः ॥ ४ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ।

जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥

स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधार्मिकः ।

कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ! ॥ ६ ॥

पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव ! सुव्रता ।

नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥

सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।

कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥

दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्मनुपाश्रिता ।

लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कस्यचित् कालस्य अनन्तरमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मम विद्यामित्रस्य कुशवंशप्रसूतत्वादहं कौशिकः ॥ ६ ॥

न केवलमहमेव गाधेः पुत्रः मम पूर्वजा ज्येष्ठा नाम्ना सत्य-
वतीति प्रसिद्धा ऋचीके प्रतिपादिता ऋचीकाय दत्ता इति नाम
प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

सशरीरस्वर्गगती हेतुः,—भर्तारमनुवर्तिनीति, सङ्गमनं
ज्ञातवतीत्यर्थः । अपि च अन्यदपि तस्याश्चितं कौशिकी नाम्नी
महानदी तत्रूपा प्रवृत्ता च ज्ञाता ॥ ८ ॥

हितकार्यार्थं, हितकार्यार्थमिति पाठे हितम् सामुधिकं काम-
रेहिकं तदुभयदालाचम् ॥ ९ ॥

ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् ।
 भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दनम् ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पृष्ठा सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ।
 पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरिता वरा ॥ ११ ॥
 अहं हि नियमाद् राम ! हित्वा तां समुपागतः ।
 सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥
 एषा राम ! ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ।
 देशस्य हि महाबाहो ! यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ ! कथाः कथयतो मम ।

यतो भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः अतः हिमवत्पार्श्वे कौशिक्यां नियतः
 नित्यं सुखं वसामीत्यन्वयः ॥ १० ॥

इतश्च तस्यां वास इत्याह,—सात्विति । सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता
 तज्जलपानादिना सत्यात् मनो न निवर्तते इति भावः ॥ ११ ॥

नन्वेवं कथं सिद्धाश्रमे स्थितिः ? अत आह,—अहं हीति । निय-
 मात् गयापिण्डदानवत् सिद्धाश्रमे कसाध्ययागजन्मसिद्धिहेतोः आ-
 गमनकार्येण, तदनुग्रहात् सिद्धमित्याह,—सिद्धाश्रममित्यादि ॥ १२ ॥

उपसंहार इति,—इति । मम गाथेः सप्तांशदुत्पत्तिः कीर्तिता,
 स्वस्य वंशस्य उत्पत्तिः प्रसपुत्रात् कुशात् उत्पत्तिः कीर्तिता, देशस्य
 प्रोवाक्यकीर्तिभिरिन्द्रजदे शस्य । पृच्छसि सर्वं इत्याह तत् सर्वमुत्तमिति
 ॥ १३ ॥

निद्रामभेहि भद्रं ते माम्भृद् विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥

निष्यन्दाक्षरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ।

नैघ्रेण तमसा व्याप्ता दिग्मश्च रघुनन्दन ! ॥ १५ ॥

शमैर्विसृज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ।

नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥

उत्तिष्ठते च ग्रीतांप्रुः शशी लोकतमोनुदः ।

ह्लादयन् प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥

नैघ्रानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ।

यत्तराक्षससङ्घाच्च रौद्राच्च पित्रितामनाः ॥ १८ ॥

अतः परं न प्रष्टव्यमित्याह,—गत इति । विघ्नः गन्तव्याध्वनि
निद्राभावप्रयुक्तजाग्रदभूतः ॥ १४ ॥

अर्द्धरानक्षिप्रान्याह,—निष्यन्दा इति । पक्षिचलनाभावादिति
भरवः । तथाह निलीना इति ॥ १५ ॥

नैर्विसृज्यते विमुक्तं दृश्यते । यत्तमानसामीप्ये भूते जट्टः ।
सन्ध्याप्रवृत्तिं तदुपासनयोग्यमौषकाद्यसाहित्येन सार्धयामरूपः ।
नक्षत्रतारागहनं नभः सहस्राक्षवत् नैरैरावृतमिव । तत् ज्योतिर्भिः
तमश्चिभिः अवभासते ॥ १६ ॥

उत्तिष्ठते यदोपुर्णं कर्मणि इति जट्टः ॥ १७ ॥

नैघ्रानि निद्राप्रभेदानि तास्येवाह यथोवादि ॥ १८ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ।
 साधु साध्विति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥
 कुशिकानामद्यं वंशो महान् धर्मपरः सदा ।
 ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंशा नरोत्तमाः ॥ २० ॥
 विशेषेण भवानेव विश्वामित्र ! महायज्ञः ! ।
 कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्गतकरी तव ॥ २१ ॥
 मुदितैर्मनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ।
 निद्रामुपागमत् श्रीमानसं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥

अभ्यपूजयन् अस्तुवन् ॥ १९ ॥

कृतिप्रकारमाह,—कुशिकानामित्यादि । ब्रह्मोपमाः ब्रह्मवि-
 तुल्याः ॥ २० ॥

हे महायज्ञो विश्वामित्र ! भवानेव विशेषेण महात्मेति श्रेष्ठः ।
 यस्तपसा ब्राह्मणत्वं प्राप्त इति भावः । किञ्च यस्य तव भगिनी तव
 कुलस्योद्गतकरी उद्धारकर्त्री सरितां श्रेष्ठा अनेन सकलजगद्-
 धारकरत्वं तस्यै सूचितम् ॥ २१ ॥

प्रशस्तः स्तुतः “असं गत इवांशुवान्” इति पाठः * ॥ २२ ॥

* टीकाकारकृतः पाठोऽपि अकृतसंज्ञतेषु पुस्तकेषु “असं गत इवां-
 शुमान्” इति अभिज्ञतवैव दृश्यते ।

रामोऽपि सहसौमित्रिः किञ्चिदागतविस्मयः ।

प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे कौशिकवंश-

कीर्त्तनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सेवते सेवते स्म ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

उपास्य रात्रिघोषं तु शोणाकूले महर्षिभिः ।

निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

सुप्रभाता निशा राम ! पूर्वा सन्ध्या प्रवर्त्तते ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य हतपूर्वाङ्गिकक्रियः ।

गमनं रोषयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥

अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिनमण्डितः ।

कतरेण पथा ब्रह्मन् ! सन्तरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ।

एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्द्धदिवसे तदा ।

आह्वयीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥

रात्रिघोषं उपास्य निद्रया अतिवाह्य ॥ १ ॥

गमनाय गमनं कर्तुम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अयं शोण इति शोणैव शोण इति व्यपदिष्टः । कतरेण पथा

सन्तरिष्यामहे इत्यन्वयः । प्रअबीजमगाध इति अतलस्यर्धं इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारसमेविताम् ।
 बभूवुर्मनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ७ ॥
 तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम् ।
 ततः स्नात्वा यथान्यायं सन्तर्यं पितृदेवताः ॥ ८ ॥
 ऊत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्भुविः ।
 विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य्य समन्ततः ।
 विष्टिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ॥ १० ॥
 सम्यहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ।
 भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ।
 त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ ११ ॥

सारसः पक्षिविशेषः ॥ ७ ॥

वासपरिग्रहं संमार्जनादिना आवासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अमृतवत् अमृततुल्यं पशुयज्ञाद्यवशिष्टमन्नम् । यदा अमृतवत्
 तत्सदृशं गङ्गाजलं हविश्च प्रागुक्तं प्राश्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

विष्टिताः विशेषेण स्थिताः । यथार्हतः यथावस्थानमर्हत्तस्तथा
 स्थितौ इत्यर्थः ॥ १० ॥

गङ्गां श्रोतुं गङ्गाविषयकं किञ्चित् श्रोतुम् इत्यर्थः । श्रोतव्यं
 विषयमाह,—त्रैलोक्यम् इत्यादि ॥ ११ ॥

चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ।

दृष्ट्विं जन्म च गङ्गाया वल्लभेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥

शैलेन्द्रो हिमवान् राम ! धातूनामाकरो महाम् ।

तस्य कन्यादत्तं राम ! * रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥

या मेरुदुहिता राम ! तयोर्माता सुमध्यमा ।

नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥

तस्यां गङ्गेयनभवद् † ज्येष्ठा हिमवतः सुता ।

उमा नाम द्वितीयाभूत् कन्या तस्यैव राघव ! ॥ १५ ॥

अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्येषिकीर्षया

शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥

दृष्टिं शैलेन्द्रोऽप्यतिरूपाम् ॥ १२ ॥

धातूनां खर्वादीनाम् ॥ १३ ॥

या मेरुदुहिता मेना नाम, सा तयोः कन्ययोर्माता इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

तस्यां मेनायां वा ज्येष्ठा हिमवतः सुता कुटिका नाम, सा इयं गङ्गाऽभवदित्यर्थः । तस्यैव हिमवतः ॥ १५ ॥

देवकार्ये वक्ष्यमाणं भुवशीर्यधारणम् । त्रिपथगां खर्गभूपाताक-
माङ्गाम् इहं वर्तमानायै नैनं वरयन् तस्याः शिवभार्यात्वाय ॥ १६ ॥

* "जातम्" इति पाशाब्जः ।

† "गङ्गाय समर्पयत्" इति पाशाब्जः ।

इदौ धर्मेण हिमवासानयां लोकपावनीम् ।

खच्छन्दपथगां गङ्गां त्रिलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥

प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकांशिवः ।

गङ्गामादाय तेऽगच्छन् कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १८ ॥

धर्मेण कन्यादानधर्मेण खच्छन्दपथगामित्यपि वर्तमानापदे श्रान्
खच्छन्मात्रेण प्रवृत्तादिवायुमार्गगमनशीलाम् ॥ १७ ॥

त्रिलोकार्थं तारकतो भीतः त्रिलोकरत्नकपुत्रोत्पत्त्यर्थम् ।
यगच्छन् ब्रह्मलोकम् । तत्र ब्रह्मशापवशाद् जलरूपताप्राप्तिरित्यादि
वामनपुराणोक्तदिशा मध्ये उक्तम् । वामनपुराणवृत्तान्तस्य प्रायेणैव
प्रत्यभिज्ञानात् । एवं हि तत्रास्थायिका,—उमा श्येष्ठा कुटिला नाम
हिमवत्कन्या देवैः शिववीर्यधारणाय हिमवन्तं प्रार्थिता । तेन इत्येव
तया सह देवा ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणे निवेदितवन्तः । ब्रह्मणा च
असमर्थं तद्धारणे, इत्युक्त्वाऽवश्यं धारयामीति कथितवाक्यावच्छलेन
ब्रह्मणा 'जलरूपा भव' इति शप्ता तत्रैव ब्रह्माख्योर्द्वकटाचे जलरूपेण
अप्राप्तिः । तस्यामेव अभिना शिववीर्यं क्षिप्तमिति ।

“विष्णुहिम्ना प्रसरता कटाचे भेदितेऽम्बरात् ।

कुटिला विष्णुपादान्तात् पपाताकुञ्चिता ततः ।

वत्साद् विष्णुपरी ख्याता—”

इति वामनपुराणोक्तेन ब्रह्माख्योर्द्वकटाचे त्रिलोकायते । पतन-
समये च ब्रह्माख्यवाङ्मज्जलेन सहैव इति तत्रैव ब्रह्मणा कमण्डली-
युतं वाङ्मज्जलं शिवानन्दप्राप्यजातं नादाववाङ्मज्जलेन प्राशिका-

या चान्या शैलवृष्टिता कम्बासीत् रघुमन्धन ! ।

उग्रं सुव्रतमास्त्राय तपस्त्रेये तपोधना । १८ ॥

उद्येण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ।

रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् । २० ॥

एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ।

गङ्गा च सरितां त्रिष्ठा उमा देवी च राशव ! । २१ ॥

एतत् ते सर्वमाख्यातं यथा विपद्यगामिनी ।

संहितादौ स्पष्टम् । ततो भगवता पदारोपणे तेनैव कमण्डलुजघेन
तत् पादप्रक्षालनं कृत्वा तन्मूत्रं कमण्डलावेव क्षितम् । अत्र-
संहितोक्तरीत्या गौरीविवाहोत्तरं श्रीश्या गौरीयां पात्रिभ्यां शिव-
नयनाच्छादने कृते शिवेन ललाटनेत्रं प्रकाशितम् । ततो भगाद्
गौरीपात्रिखेदेवचं नृतं, तदपि अक्षया कमण्डलीं स्थापितमित्यपि
उक्तम् । गौरीविवाहकथनेन सूचितं च । भगीरथप्रार्थनया च
अक्षरूपः सर्वव्यविषजघनसमूहकरो दत्तः सर्वमुक्तजघनमुपमान्य पुरा-
णेषु भगीरथसम्बन्धश्रवणात् । विष्णुरस्यस्यत्तत्रगङ्गामाहात्म्यप्रकाशे
उक्तः ॥ १८ ॥

कन्या आहतपतिः । अयं शिववीर्यसूत्रादि बहुशैतद्वयम् ।

उग्रं सुव्रतं पर्यभोजनस्यपि व्याजसङ्घकार्यं तवः शिवध्यान-
रूपम् ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥

यथा च विपद्यगामिनी गङ्गा तन्मूत्रं प्रतिहादयतीति श्रेयः । तदेव

खं गता प्रथमं तात ! गतिं गतिमतां वर ! ॥ २२ ॥
 सुरलोकं समाहृदा विपाया अक्षवाहिनी ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
 गङ्गायाः सुरलोकगमनकीर्तनं नाम
 पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ १५ ॥

विदधोति,—खमित्यादि । प्रथमं खं गता आकाशमार्गं गता ॥ २२ ॥
 पश्चात् सुरलोकं समाहृदाऽभवत् अक्षवाहिनी तरलभावः
 आता । विपाया सकलधामह्वरी ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके
 बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ १५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

उक्तवाक्ये मुनी तस्मिन् उभौ राघवलक्ष्मणौ ।
प्रतिनन्द्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन् ! कथितं परमं त्वया ।
दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥
विस्तरं विस्तरञ्चोऽसि दिव्यमानुषसम्भवम् ॥ २ ॥
कीन् पथो हेतुना केन ज्ञाययेत् लोकपावनी ? ।
कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ? ॥ ३ ॥
त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ ! कर्मभिः कैः समन्विता ? ॥ ४ ॥

उक्तवाक्ये इति उपरते इत्यर्थः ॥ १ ॥

वक्तुमर्हसीत्यस्य विस्तरमित्यनेनान्वयः । दिव्यमानुषसम्भवं दिव्य
लोकनिबन्धनञ्च ॥ २ ॥

शुश्रूषितं विस्तृत्वाह,—कीनिव्यादि । भूर्भुवःसर्वात्मनित्यं
ज्ञाययेत् व्याप्नुयात् इत्येको विस्तरः ।

द्वितीयमाह,—कथमिति । त्रिपथमेति प्रसिद्धिः किं विज्ञा
नेति द्वितीयः ॥ ३ ॥

धर्मभिश्चरितैः कैः समन्वितेति तृतीयः । इत्येवमप्यन्वयः

तथा भ्रुवति काकुत्स्थे विश्वाभित्ररूपोधनः ।
 निखिलेन कथां सर्वां ऋषिमथे न्यवेदयत् ॥ ५ ॥
 पुरा राम ! हृतोद्वाहः श्रितिकण्ठो महातपाः ।
 दृष्ट्वा च भगवान् * देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥
 तस्य सङ्घ्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ।
 श्रितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ ७ ॥
 न चापि तनयो राम ! तस्यामासीत् परन्तप ! ।
 सर्वे देवाः समुद्युक्ताः पितामहपुरोगमाः ॥ ८ ॥
 यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत् प्रतिषद्ध्यति ।
 अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ९ ॥

प्रज्ञावेऽपि खर्वश्लोहारकत्वात् गङ्गाविषयक एव भगवतः प्रश्न
 इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

निखिलेन कार्त्स्न्येन विस्तरेणेति यावत् । उद्वाहो विवाहः ॥ ५ ॥ ६ ॥
 गतं क्रीडयेति श्लेषः ॥ ७ ॥

समुद्युक्ताः सेनानीप्रात्यर्थं परमयत्नेन बभ्रामयोः संयोजनं कृत्वापि
 तस्यां वज्रतेजसो मोचनं वारयितुं समुद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः । सम-
 द्विप्रा इति पाठस्तु सुगम एव ॥ ८ ॥

पुत्रार्थं संयोजनोद्योगवतां तन्निवारणोद्योगोऽनुचितस्तथाह,

* "दृष्ट्वा"

इति पाचात्प्राः ।

देवदेव ! महादेव ! लोकस्त्रास्य हिते रत ! ॥

सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥

न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ! ।

ब्राह्मिण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ ११ ॥

त्रलोक्यहितकामार्थं तेजसोऽसि धारय ।

रक्ष सर्वानिमां लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ।

वाङ्मित्यब्रवीत् सर्वान् पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १३ ॥

यदिहेति इह उमायाम् उत्पद्यते उत्पत्स्यते अत्रूवन् इति विचार्येत्यादि ॥ ६ ॥ १० ॥

प्रसादविषयमाह,—न लोका इति । भूरादिलोकास्तस्यप्रसाद-
ख्येत्यर्थः । ब्राह्मिण तपसा ब्रह्मानग्यताश्चक्षणेन तपसेत्यर्थः * ॥ ११ ॥

तेजोरेतः तेजसि आत्मनि । मत्तेजसि मया धृते को नाम-
स्वपाह,—रक्ष सर्वानिति । धृत्विति शेषः । ननु शस्त्रेण स्वतेजोधारणे
कथं लोकं रक्षेति चेत् ? शृणु, यदेतत् पुत्रये देवो भवति आदित्यस्य
तत्रूपम् इति श्रुतेस्तत्रेते रूपं तेज एव आदित्यमण्डलं तद्गुणैः सकलं
जगत् रक्षितं भवति विपर्यये विपर्यय इत्याहुः तदेवाह,—
नालोकमिति । आदित्यविनाशे हि सर्वलोकविनाशप्रसङ्ग इति
भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥

* वेदावगीतेन तपसा इति नामोऽभीमङ्गः ।

धारयिष्याम्यहं तेजसोऽजयेन सहोमया ।

त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १४ ॥

यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ।

धारयिष्यति कस्तन्मे भ्रवन्तु सुरसत्तमाः ! ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वास्ततो देवाः प्रत्यूषुर्दृषमध्वजम् ।

यत् तेजः क्षुभितं तेऽद्य तद् धरा धारयिष्यति ॥ १६ ॥

एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महाबलः ।

तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १७ ॥

धारयिष्यामीति । सङ्गोमया उमापि खरजोरूपं तेजोऽग्निं स्वस्वरूपेण तेजसा धारयिष्यति । यदेतत् स्त्रियां लोहितं भवति अनेस्तद्रूपमिति श्रुतेः । भो त्रिदशाः ! अनेन तेजोधारणेन पृथिवी चकारात् सर्वलोकः निर्वाणं सुखं प्राप्नोतु । अन्यथा ऐश्वरतेजोऽजन्तस्य दुर्धार्थत्वेन दुर्दण्डत्वेन च पृथिव्याः लोकस्य च पीडा स्यादिति भावः ॥१४॥

दिश्वर्षभ्रतभोगवशात् स्थानतः श्रुतस्य मुक्तांशस्य धारणासम्भवेन तद्धारणसमर्थमोक्षस्थानं निरूपयन्वित्याह,—यदिदमिति । स्थानात् हृदयपुच्छरीकणक्षणात् क्षुभितं चिरकाञ्चभोगवशात् सुखक्षितम् अनुत्तमं देवकार्याहंसुतसमर्थत्वेन सर्वोत्तमं भवत्कार्थनया उमाऽर्भानर्हं को धारयिष्यति ? ॥ १५ ॥

उत्तरमाहुः,—एवमिति । धरा धारयिष्यतीति तस्या अग्नेव-धारणाशक्तिमत्त्वादिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततो देवाः पुनरिदमूचुष्वपि ऊताग्रनम् ।
 आविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १८ ॥
 तदग्निना पुनर्व्याप्तं सञ्जातं श्वेतपर्वतम् ।
 दिव्यं शरवनञ्चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥ १९ ॥
 यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसम्भवः ।
 अथोमाञ्च शिवञ्चैव देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ २० ॥
 पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्तदा ।
 अथ शैलसुता राम ! त्रिदशान् इदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

एधिव्यां मुक्तस्य तेजसोधारणार्थम् अग्नेः एधिव्यधिपतित्वेन
 एधिव्यभिमानित्वात् तन्नियुञ्जते,—तत इति । पुनःशब्दो वाक्याल-
 ङ्कारे । ऊताग्रनं देवीसौदेवंशरूपम् अन्यादृशाग्नेः रौद्रतेजःप्रवेशा-
 सम्भवात् वायुसमन्वित इत्यनेन चाक्षनलक्ष्णः प्रवेशोपाय उक्तः ॥ १८ ॥

तदग्निनेति । उक्ताग्निना चाक्षनपूर्वकप्रवेशात् तत तेजो बद्धं
 सत् क्षेत्रज्ञश्वेतपर्वतरूपं जातं तद्रूपं तेजःप्रवेशप्रदेशे तन्महिम्ना
 दिव्यं पावकादित्यसन्निभं शरवनञ्चामूत् ॥ १९ ॥

यजेति । किञ्चित्काचं धृतत्वात् कार्तिकेयत्ववदेव अधिसम्भवं
 बोध्यम् ॥ २० ॥

सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहाय मूक्ततेजसो धृतत्वात् देवकार्याय
 रौद्रतेजसञ्च दत्तत्वात् सन्तोषः । क्रियमावामपि पूजाम् उमा
 देवी नाङ्गीकरोति स्म, प्रत्युत क्रुद्धेवाभूदित्याह,—अथ शै-

समन्वुरग्रपत् सर्वान् क्रोधशंरक्तलोचना ।

यस्मान्-निवारिता चाहं सङ्गता पुत्रकाम्यया ॥ २२ ॥

अपत्यं स्त्रेषु दारेषु मोत्पादयितुमर्हथ ।

अद्यप्रभृति यन्नाकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ २३ ॥

एवमुक्त्वा सुरान् सर्वान् अग्राप पृथिवीमपि ।

अवने ! नैकरूपा त्वं वज्रभार्या भविष्यसि ॥ २४ ॥

न च पुत्रशतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ।

प्राप्त्यमे त्वं सुदुर्मेधे ! मम पुत्रमनिच्छती ॥ २५ ॥

शेति । किमब्रवीत् तदाह,—अशपदिति । शपथरूपं वचोऽब्रवीदिति-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

मन्युकारणमाह,—यस्मादिति ॥ २२ ॥

अपत्यरूपमाह,—अपत्यमित्यादि ॥ २३ ॥

एवमुक्त्वा अशपथरूपं वच इति श्लेषः । अवने ! पृथ्वि ! नैकरूपा
एकैव शे भेऽने कवीजफलजनकत्वात् । वज्रभार्या अनेकभूपति-
भोग्या ॥ २४ ॥

न च पुत्रशतां प्रीतिं वराहादुत्पन्नस्यापि नरकासुरस्य भौमस्य
शब्दावतारे तेनैव हननात् सुदुर्मेध इति । नित्यमतिष् प्रजामेष-
योचित्यविष् । सुतरां दुष्टा मेषा यस्याक्तस्मोक्षणं सुदुर्मेधः । सम-
पुत्रमनिच्छतीति तेजोधारवानुमत्या वचोवा तत्तेजोधारवं नानु-
मन्येत, तर्हि स पुत्रो ममैव स्यादित्याशयः ॥ २५ ॥

तान् सर्वान् पीडितान् दृष्ट्वा सुरान् सुरपतिस्तदा ।

गमनाथोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २६ ॥

स गत्वा तप आतिष्ठत् पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः ।

हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या मत्सेश्वरः ॥ २७ ॥

एष ते विस्तारो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ।

गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्षणः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पार्वत्याः

शापदानं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

पीडितान् देवीशापदुःखितान् । उपचक्राम पादव्यासं द्रुत-
वान् ॥ २६ ॥

तस्य गिरेः हिमालयस्य उत्तरे पार्श्वे हिमवत्प्रभवाख्ये शृङ्गे ॥ २७ ॥

उपसंहरति,—एष इति । त्रिषु लोकेषु धर्मक्षकर्मभिः कैः सम-
न्वितेति प्रचीत्तरतया वक्तव्यस्य गर्भधारणरूप-गङ्गाचरितस्य शेष-
तया शैलपुत्र्या, विस्तारो निवेदितः । प्रकृतं प्रचीत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते
गङ्गाया इति । प्रभवमिति ह्यन्दसो ऋषः, ऐश्वर्येणोद्धारणरूपं
भावमित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाद्ये रामायणतिलके

बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

तप्यमाने तदा देवे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ।
सेनापतिमभीषन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
ततोऽब्रुवन् सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ।
प्रणिपत्य सुराराम ! * सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
येन सेनापतिर्देव ! दत्तो भगवता पुरा ।
स तपः परमास्थाय तप्यते स्र सहोमया ॥ ३ ॥

देवे शिवे । सेन्द्राः देवा इति शेषः । साग्निपुरोगमाः अग्निना
पुरोगमेन सहिता इत्यर्थः । “सेन्द्राः सर्षिगणाः पुरा” इति क्वचित्
पाठः ॥ १ ॥

अथ सुराः सर्वे इति पुनरुक्तम् । अतः पाठान्तरमन्वेषणीयम् ।
द्वितीयार्द्धे सुराराम † इति पाठः । रामसम्बोधनश्चेत्तत् ॥ २ ॥

येन रुद्रेण सेनापतिर्वीजाख्यो नो दत्तः । स परमास्थाय परं
मौनमङ्गीकृत्य तपः तप्यते अनुतिष्ठति ॥ ३ ॥

* “प्रणिपत्याञ्जलिं यद्धा” इति वहीनाः ।

† सुराबाम् आरामः सन्तोषो यत्र ।

यदचानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ।
 संविधत्स्व विधानञ्च । त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ।
 सान्त्वयन् मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 शैलपुत्रा यदुक्तं तत् न प्रजाः खासु पत्निसु ।
 तस्या वचनमस्तिष्ठं सत्यमेव न संश्रयः ॥ ६ ॥
 इयमाकाशमङ्गा च यस्यां पुत्रं ऊताग्रनः ।
 जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिन्दमम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम् ।
 उमायास्तद् वज्रमतं भविष्यति न संश्रयः ॥ ८ ॥

अचानन्तरं बीजदातुवपरमानन्तरं यत् कार्यं पुत्राकारसम्बलये
 विधेयं, तत् संविधत्स्व ॥ ४ ॥

सान्त्वयन् इष्टकार्याणामखिन्नानिति शेषः ॥ ५ ॥
 यत् यस्मात् शैलपुत्रा 'अग्रजा भविष्यथ' इत्युक्तं, तत् यस्मात्
 युष्माकं खासु पत्निसु न प्रजाः सन्तीति शेषः । पत्निसिति ऊताग्र
 इत्युक्तम् । यतस्तस्या वचनमस्तिष्ठम् अमोक्षम् । एवञ्च प्रजायाचेति
 पाठकल्पना शान्देसात्कल्पना च विपक्षैश्च ॥ ६ ॥

तर्हि कत-मतिच्छायाह,—इयमिति । यस्यां ऊताग्रना पुत्रं
 जनयिष्यति, सेना-आकाशमङ्गा आस्ते इति शेषः ॥ ७ ॥

'ज्येष्ठा उमा सकनिकायस्याह सापत्यवत् मानयिष्यतीत्यर्थः ।'

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन ! ।
 प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ८ ॥
 ते गत्वा पर्वतं राम ! कैलासं धातुमण्डितम् ।
 अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥
 देवकार्यमिदं देव ! समाधत्स्व कृतार्थन ! ।
 शैलपुत्रां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥
 देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभेत्य पावकः ।
 गर्भं धारय वै देवि ! देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥
 इत्येतद् वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ।
 स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवशीर्यत ॥ १३ ॥

इति कतकः, तत्र ; पूर्वं गङ्गाया एव व्येष्टत्वोक्त्या तेन विरोधात् ।
 तस्माद् व्येष्टा गङ्गा सकनिष्ठोत्पत्त्यात् मानयिष्यतीत्यर्थः । उमा-
 शिवसंयोगेन चतुरेतोरजोभ्याम् उत्पत्तेरुत्पत्त्यात् । अतए-
 वाह, —उमाया इति । तद् स्थापत्यसम्मानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

कैलासं पर्वतं गत्वा इत्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्स्व कुब । महातेज इति सम्बुद्धिः । शैलपुत्रां गङ्गायाम्
 शैलं तेजः उत्सृज इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञाय तच्चा करोमीति प्रतिज्ञाय । इदं गर्भधारय देवतानां
 प्रियमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

दिव्यं रूपम् आधारयत् कोतोत्सर्गं मुञ्चेति शेषः । तस्या

समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः ।

सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ! ॥ १४ ॥

तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोगमम् ।

अशक्ता धारणे देव ! तेजस्तव समुद्धतम् ॥ १५ ॥

दह्यमानाग्निना तेन सम्यव्यथितचेतना ।

अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवऊताशनः ॥ १६ ॥

इह हेमवते पार्श्वे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ।

श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ १७ ॥

उत्सर्ज्य महातेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ ! ।

महिमां दिव्यरूपवैभवम् । सः ऐश्वरतेजोराशिः पारदः अवशीर्यत शीर्षः । उत्तमस्त्रीदर्शने रसेश्वरस्य तद्यद्दृष्टाय उच्छ्वस्यन् द्वियोजनपर्यन्तमिति सुप्रसिद्धम् । यदा स अग्निः अवशीर्यत ऐश्वरं तेज-
द्वयत्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

अभ्यषिञ्चतेति । रसेश्वरेणेति शेषः । ओतांसि नाद्यः ॥ १४ ॥

पुरोगमः पुरोयायी हितकरश्च । तव आग्नेयेन तेजसा सम्बन्धात् समुद्धतम् अत्युग्रं तेजः शैवं यतस्तस्य धारणे अहमशक्ता इत्य-
श्वयः ॥ १५ ॥

संप्रव्यथितचेतना अस्तीति शेषः । सर्वदेवऊताशनं सर्वदेवो-
द्देशेन ऊतस्य भक्षकः ॥ १६ ॥

सन्निवेश्यतां स्थाप्यताम् ॥ १७ ॥

यदस्या निर्गतं तस्मात् तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ १८ ॥

काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभम् ।

ताम्रं कार्णायसं चैव तैश्चाग्निदेवाभिजायत ॥ १९ ॥

मलं तस्याभवत् तत्र त्रपुसीसकमेव च ।

तदेतद् धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥

निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ।

सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद् वनम् ॥ २१ ॥

स्रोतोभ्य उक्त्वथ तत् तेजः हिमवत्पार्श्वे उल्लसजं इत्यन्वयः ।

यत् यस्मात् अस्याः निर्गतं, तत् तस्मात् गङ्गागर्भतो निर्गमात् तत् तेजः । जाम्बूनदाकारसुमेरुकन्यापत्यत्वाद् गङ्गायास्ततं जाम्बूनदं सुवर्णं तेन समप्रभम् आसीदिति शेषः ॥ १८ ॥

अतएव धरणीं प्राप्तं साक्षात्सम्बद्धधरणीस्थं वस्तु काञ्चनम-
करोत् । तत समीपवर्ति भूसंस्थम् अतुलप्रभं हिरण्यं रजतम् अक-
रोत् । तत्तेजःसम्बन्धितैश्चाग्निदेव तद्वावहितभूस्थं वस्तुजातं ताम्रं
कार्णायसं लोहम् अभिजायत, अडभाव आर्षः ॥ १९ ॥

तत् तस्य गर्भस्य मलं त्रपुसीसक्य अभवत् अयं भावः । तैश्चाग्-
निसङ्गम्यमुक्तेन मुदेन स्पर्शतो विद्धं स्वर्णं, गन्धयुक्तेन विद्धं रजतं,
तैश्चाग्गुक्तेन विद्धं ताम्रं लोहञ्च, मलयुक्तेन विद्धं त्रपुसीसे इति ।
नानाधातुः तद्रूपम् ॥ २० ॥

न च स्पर्शवेधित्वमेव तस्य, अपि तु रूपवेधित्वमपीत्याह,—
निक्षिप्तेत्यादि । सनद्धं सम्बद्धम् ॥ २१ ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव । ।

सुवर्णं पुरुषव्याघ्रं । ऊताग्रनसमप्रभम् ॥ २२ ॥

तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहस्ररङ्गणाः ।

क्षीरसम्भावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् * ॥ २३ ॥

ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ।

ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वांसामिति निश्चिताः ॥ २४ ॥

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ।

पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥

जातरूपं रूपेण जातमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तं कुमारमिति । ततः रुद्रतेजसः जातं क्रमेण साकाररतां प्राप्तम् । क्षीरसम्भावनार्थाय क्षीरपानप्रयोजनसिद्धये । कृत्तिकाः कृत्तिकाभिः । यदा समयोजयन्नित्यस्य प्रेरयन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ ताः कृत्तिकाः अस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्विति उत्तमं समयं कृत्वा निश्चिताः तद्विषयकनिश्चयवत्यः । जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

ततः सर्वदेवताः युष्माकमयं पुत्रः कार्तिकेय इति त्रैलोक्य-विख्यातो भविष्यति, अत्र न सन्देहः इति ब्रुवन् अत्रूवन्नित्यर्थः । अडभाव आर्षः ॥ २५ ॥

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ।

स्त्रापयन् परया लक्ष्म्या दीपमानं यथानलम् ॥ २६ ॥

स्कन्द इत्यब्रुवन् देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ।

कार्तिकेयं महाबाहुं कालुष्यं ज्वलनोपमम् ॥ २७ ॥

प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं क्षत्तिकानामनुत्तमम् ।

षष्ठां षडाननो भूत्वा जयाह स्नानजं पयः ॥ २८ ॥

गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ला सुकुमारवपुस्तदा ।

अजयत् स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान् विभुः ॥ २९ ॥

तेषां देवानां तत् स्वेष्टानुशूलं वचनं श्रुत्वा स्कन्नम् आदा इत्य-
रभोः सकाशात् स्कन्नं पश्चाद् गङ्गाया गर्भात् परिस्त्रवे सति परया
लक्ष्म्या दीपमानम् अतलमिव दुस्पर्शं दुस्पर्शतामिदृत्तिप्रयोजक-
शैत्यसिद्धये ताः स्त्रापयन् अस्त्रापयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥

ततः स्कन्नपरिष्कृतत्वेतोः पूर्वं कार्तिकेयत्वेनोक्तं स्कन्द इत्य-
न्वर्थनाम्ना अत्र वृत्तिव्यन्वयः । स्कन्नपरिष्कृत इत्यर्थे स्कन्द इति एवो-
दरादित्वात् साधुः ॥ २७ ॥

ततः क्षत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतम् आसीदिति शेषः । ततः
वक्ष्यमिदं स्नानजं पयः सुधातिशयेन षडाननो भूत्वा जयाह ॥ २८ ॥

एवं तदा वक्ष्यमिदं श्लोः यावद्वेषितं क्षीरं गृहीत्वा एकाहा
एकदिनेनैव सुकुमारवपुरपि सत्तेजसैव दैत्यसैन्यगणान् अज-
यत् ॥ २९ ॥

सुरसेनागणपतिम् अभ्यविष्टम् महाद्युतिम् ।

ततस्तममराः सर्वे समेत्याऽग्निपुरोगमाः ॥ १० ॥

एष ते राम ! गङ्गाया विस्तारोऽभिहितो मया ।

कुमारसम्भवश्चैव धन्यः पुण्यक्षयैव च ॥ ११ ॥

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ ! भुवि मानवः ।

आयुष्मान् पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥ १२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे कार्तिके-

योत्पत्तिर्षाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

ततः सकलासुरजवाहेतेः सर्वेऽग्निपुरोगमा देवाः समेत्य सुर-
सेनागणपतिं तम् अभ्यविष्टम् इत्यन्वयः ॥ १० ॥

उपसंहरति, — एष इत्यादि ॥ ११ ॥

धन्यात्पुण्यत्वे विदधेति, — भक्तश्चेति । देहभौतिकपथेन धन्य-
त्वम् आयुषिकेन पुण्यत्वम् । पुत्रपौत्रैश्च इत्यस्य मुक्तः सन् देहत्यागे
इति श्लेषः ॥ १२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराचराम् ।

पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

अयोध्याधिपतिर्वीरः पूर्वंमासीन्-नराधिपः ।

सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २ ॥

वैदर्भदुहिता राम ! कौशिकी नाम नामतः ।

श्लेष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥

अरिष्टनेमिदुहिता सुपर्णभगिनी तु सा ।

द्वितीया सगरस्यासीत् पत्नी सुमतिर्वाञ्छिता ॥ ४ ॥

ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवांसपः ।

हिमवन्तं समासाद्य ऋगुप्रसवणे गिरौ ॥ ५ ॥

अथ वर्धयते पूर्णं तपसाराधितो मुनिः ।

अथ "भोज्येषु हेतुना येन ?" इत्यादिप्रश्नोत्तरं बभूवाम्, -

ज्ञां कथामिति । अथर्त् वाक्यं बभूवाम् प्रश्नोत्तरम् ॥ १ ॥

महाराजः सत्यात् प्रजाकामेऽभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

अरिष्टनेमिः कश्यपः । अस्यां सुपर्णभगिनीकन्यासुपर्णाया ॥ ४ ॥

सगराय वरं प्रादात् भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥
 अपत्यलामः सुमहान् भविष्यति तव जनघ ! ।
 कीर्त्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ! ॥ ७ ॥
 एका जनयिता तात ! पुत्रं वंशकरं तव ।
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
 भाषमाणं नरव्याघ्रं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ।
 जचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
 एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन् ! का बहून् जनयिष्यति ।
 त्रोटुमिच्छावहे ब्रह्मन् ! सत्यमस्तु वचसव ॥ १० ॥
 तथोक्तवचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ।
 उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोऽथ विधीयताम् ॥ ११ ॥

भृगुप्रसवणे भृगुचिह्नितं प्रसवणं प्रवाहो यद्विन् मिरौ हिम-
 वत्पादपर्वते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तातेत्युपसाधने । जनयिता जनयिष्यति षष्टिमिति । मिलैक-
 वचनात्तत्वात् सप्तशतीकमेव सामानाधिकरञ्जम् ॥ ८ ॥

राजपुत्र्याधिकारं कृत्वाप्येन प्रवेत्तः ॥ ९ ॥

इच्छावहे इच्छावः ॥ १० ॥

स्वच्छन्दः स्वच्छन्दः । विधीयतां चाप्यवाम् । स्वच्छन्दैव यत्पुत्रवत्
 वरमुपवाच न विधीयति वाच्यम् ॥ ११ ॥

एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः ।
 कीर्त्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरनिच्छति ॥ १२ ॥
 मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केचिन्नी रघुनन्दन ! ।
 पुत्रं वंशकरं राम ! अयाह नृपसन्धिधौ ॥ १३ ॥
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्षभगिनी तदा ।
 महोत्साहान् कीर्त्तिमतो अयाह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
 प्रदक्षिणमृष्टिं हत्वा द्विरथाभिप्रणम्य तम् ।
 अगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 अथ काशे गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ।
 असमञ्ज इति ख्यातं केचिन्नी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥
 सुमतिस्तु नरथाय ! गर्भतुल्यं व्यजायत ।
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि तुल्यभेदाद् विनिश्चिताः ॥ १७ ॥
 द्यूतपूर्णेषु कुम्भेषु धाव्यसाम् समवर्धयन् ।

अरे वाह,—सको वंशकरो वेति । वंशकरः वंशवृद्धिहेतुः ॥ १२ ॥
 वंशसन्धिधौ इत्यनेन तस्यापि सप्तदशसार्धं न तु वरनिश्चय-
 कर्त्तव्येति सूचितम् ॥ १३ ॥

सुपर्षो वंशकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्यजायत प्रसूतवती ॥ १६ ॥

कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे । १८ ।

अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ।

षष्टिः पञ्चमशलाणि मगरस्याभवन्सदा ॥ १९ ॥

स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः मगरस्यात्मसम्भवः ।

बालान् गृहीत्वा तु जले सरया रघुनन्दन ! । २० ।

प्रक्षिप्य प्राहसन् नित्यं मञ्जनतस्तान् निरोक्ष्य वै ।

एवं पापसमाचारः मञ्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥

पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् ।

तस्य पुत्रोऽग्निमान् नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् । २२ ।

सम्मतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ।

ततः कालेन महता मतिः समभिजायत । २३ ॥

गर्भतुम्बं तुम्बफलाकारगर्भपिण्डं यथायत प्रसूतवती कथं ततः
पुत्रोदय इत्यत आह,—षष्ठिरित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

दीर्घेण कालेन यौवनशालित्वे हेतुत्वात् तृतीया ॥ १९ ॥

श्रेष्ठः असमञ्जः बालान् गृहीत्वा जले प्रक्षिप्य मञ्जतः तान्
समीक्ष्य नित्यं प्राहसत् । प्रहसन्निति पाठे स्त्रियो भवतीति शेषः ।

मञ्जनप्रतिबाधकः सम्जनपीडकः ॥ २० ॥ २१ ॥

निर्वासितो निष्कासितः । तस्य असमञ्जस्य इतहापी असमञ्ज-
स्यः अदन्तः सान्कसेति बोध्यम् ॥ २२ ॥

अस्य ह्युदरग्रेष्ठः अजियमिति निश्चिता ।

तु कृपा निश्चर्य राजा सोपाध्यायणश्रुता ॥ २४ ॥

यत्कर्मणि वेदज्ञो यद्यं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सगरपुत्र-

जननं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

रामभिरामे अहमाव शर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥

यत्कर्मगीतस्य निश्चर्य कृत्वा इति प्राक्तनेनाम्बयः ॥ २५ ॥

इति रामभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिसके

बालकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथाम्ने रघुनन्दनः ।
उवाच परमप्रोतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥
श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ।
पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन् ! यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥
तस्य तद् वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः ।
विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थम् उवाच प्रहसन्निव ॥ ३ ॥
श्रूयतां विस्तरो राम ! सगरस्य महात्मनः ।
ब्रह्मरश्मिशुरो नाम्ना हिमवानिति विद्युतः ॥ ४ ॥
विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षिते परस्परम् ।

कथाम्ने यज्ञोपकृतकथाम्ने इत्यर्थः ॥ १ ॥

इमां यज्ञसम्बन्धिनीम् ॥ २ ॥

प्रहसन्निव विकसितवदनः स्रुपूर्वजसत्तातया श्रवणकौतुकेन
रामभद्रस्य इन्द्रः । अतएव मुनेर्हंसः । सर्वज्ञ इति रामस्यापि
लोकदत्तस्यः सम्यग् इति ॥ ३ ॥

सगरस्य महावचस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

तयोर्मध्ये समभवत् यज्ञः स पुत्रोत्तमः ॥ ५ ॥

स हि देवो नरव्याघ्र ! प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ।

तस्याश्वत्थ्यां काकुत्स्थ ! दृढधन्वा महारथः ॥ ६ ॥

अंशुमानकरोत् तात ! सगरस्य मते स्थितः ।

तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ ७ ॥

राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् * ।

द्विचमाणे तु काकुत्स्थ ! तस्मिन्मध्ये महात्मनः ॥ ८ ॥

मध्ये महापर्वतविरोधाभावात् विन्ध्यपर्वतं हिमवान् तथा विन्ध्योऽपि हिमवन्तम् इत्येवं परस्परमासाद्य उच्चत्वेन साम्यं प्राप्य औन्नत्यातिशयेन वीक्षानिरोधकाभावात् । परस्परं निरीक्ष्येते पश्यत इत्यर्थः । तयोर्मध्ये आर्यावर्तभूमौ “आर्यावर्तः पूष्यभूमिर्मध्यं विन्ध्य-हिमागयोः” इति वचनात् ॥ ५ ॥

प्रशस्तः प्रशस्तत्वेन प्रसिद्धः उक्तवचनात् । अश्वत्थ्यां रक्षाचर्म-
मन्थानुगमनम् ॥ ६ ॥

मते शासने । पर्वणि उक्थयाहे अश्वमेधे उक्थयसंस्त्रायम् । तत्र द्वितीये अश्वमेधमनदिवसे अश्वविशसनात् प्राक् । तं यज्ञं विद्वन्कु-
मिति शेषः ॥ ७ ॥

यज्ञिकार्थं यज्ञार्हमश्वम् ॥ ८ ॥

* “यजतस्वस्त्यं तं यज्ञमुत्थाय धरणीतलात् ।

तमश्वं यज्ञिद्यं नागो जहारानन्तरूपवान् ।”

इति वक्ष्यामः ।

उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमघामुवन् ।

अथ पर्वणि वेगेन यज्ञीयाञ्चोपनीयते * ॥ ८ ॥

हर्तारं जहि काकुत्स्थ ! हयसैवोपनीयताम् ।

यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत् सर्वेषामग्निवाय नः ॥ १० ॥

तत् तथा क्रियतां राजन् ! यज्ञोऽच्छिद्रः हतो भवेत् * ।

सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्थिवः ॥ ११ ॥

षष्टि पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ।

गतिं पुत्रा ! न पश्यामि रक्षसां पुरुषवर्षभाः ॥ १२ ॥

अथ यज्ञियोऽग्नः पर्वणि वेगेन अपनीयते अपद्रियते ॥ ८ ॥

अतः हर्तारम् अग्नहर्तारं जहि, अग्नश्च यज्ञीयमुपनीयताम् ।

यज्ञच्छिद्रं यज्ञावघ्नः ॥ १० ॥

अच्छिद्र इति श्लेषः । यथा यज्ञः अच्छिद्रो भवेद् इत्यग्नयः ।

सोपाध्यायवचः उपाध्यायसहित-श्रुतिगन्तव्य-वचः ॥ ११ ॥

भो पुरुषवर्षभाः पुत्रकाः ! मन्वपूतैर्महाभोजैः यद्यपि महा-
क्रतुः आस्मितः अधिष्ठितः, तथापि रक्षसां मायया यदि छिद्रं आहू-
तदा आत्मनो गतिं न पश्यामि, तस्मात् मच्छेष विधिनाशम् अग्ने-
वयस इत्यर्थः इति केचित्त । परे तु 'आस्मितो हि' इति श्लेषः । हि

* 'केनापि नागरूपेण हतस्येऽग्नः स यज्ञिन्नः ।'

इति यज्ञीयाः ।

* 'यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेत्'

इति प० ।

गन्धपूतैर्महाभागेराखितोऽपि महाक्रतुः ।
 तद्गच्छथ विचिन्वध्वं पुत्रका ! भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥
 समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छथ ।
 एकैकं योजनं पुत्रा ! विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥
 यावत्तुरगसन्दर्शावत् खनत मेदिनीम् ।
 तमेव ह्ययर्चतारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥
 दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्रहम् ।
 इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥
 ते सर्वे ह्यष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ।
 जग्मुर्महीतलं राम ! पितुर्वचनयन्विताः ॥ १७ ॥
 योजनायाम-विस्तारम् एकैको धरणीतलम् ।

वस्त्रात् इहैर्महाभागेः आखितोऽयं क्रतुः अतः अतोऽन क्रतौ
 रक्षस्यं गतिं न पश्यामि, तत् वस्त्रात् कोनापि देवेन हृत इति तम-
 ष्वेवयत् इत्यर्थः इत्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनुगच्छथ अन्वेवयत् । यस्य तादेवमात्रं आर्णवात् ॥ १४ ॥
 यदि भूमौ न चक्षते, तदा आह,—यावत्तुरगेत्यादि ॥ १५ ॥
 अस्य तुरगानुगमनम् अगुक्तम्, इत्याह,—दीक्षितः इत्यादि
 यस्य प्रवासनिवेधात् पौत्रस्य नाशनात्वात् चेत् इति भावः ॥ १६ ॥
 यन्विता नियुक्ताः ॥ १७ ॥

विभिदुः पुरुषव्याधा वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥
 शूलैरश्वनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ।
 भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ! ॥ १९ ॥
 नागानां बध्यमानानाम् असुरणाञ्च राघव ! ।
 राक्षसानां दुराश्रयं सत्त्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥
 योजनानां सहस्राणि बहिः तु रघुनन्दन ! ।
 विभिदुर्धरणीं राम । रसातलमनुत्तमम् * ॥ २१ ॥
 एवं पर्वतसंम्बाधं जम्बुद्वीपं नृपात्मजाः ।
 खनन्तो नृपशार्दूल ! सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सप्तपत्नगाः ।
 सञ्जातमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

आयातो दैव्यं विस्तारो विशालता तद्युक्तम् । धरणीतलम्
 एकैकः अन्वेषयामास इत्यर्थः । विभिदुरिति प्रथियामदृष्टे कि-
 श्लेभः ॥ १८ ॥

भिद्यमाना सर्वत इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

अनुत्तमं रसातलं विचेतुमिव धरणीं योजनानां सहस्रहस्तादि
 विभिदुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्वदनास्तदा ।

ऊचुः परमसन्धस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥

भगवन् ! पृथिवी मर्वा खन्यते सगरात्मजैः ।

बहवश्च महात्मानो बध्यन्ते जलकारिणः ॥ २५ ॥

अयं यज्ञहरोऽस्माकम् अनेनाश्रोपनीयते ।

इति ते सर्वभूतानि हिंसन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सगरपुत्रै-

रभ्रान्वेषणे पृथिवीखननं नाम एकोन-

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

पर्वतसम्बाधं पर्वतनिविडम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

महात्मानः सिद्धगन्धर्वादयः ॥ २५ ॥

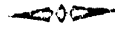
‘यज्ञहनः’ इति पाठे हृन्तीति हनः । अपनीयते अपनीयते स्म ।

सर्वभूतानि तत्रसङ्करहितान्यपि ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान् वै पितामहः ।
प्रत्युवाच सुमंत्रस्तान् कृतान्तबलमोहितान् * ॥ १ ॥
यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ।
महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान् प्रभुः ॥ २ ॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ।
तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥
प्रथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ।

कृतान्तबलमोहितान् कृतः सर्वलोकस्य अन्तो नाशो येः तादृ-
शानि यानि बहानि सगरसुतबहानि तैर्मोहितान् मूर्च्छित-
चित्तान् ॥ १ ॥

एषा वसुधा ॥ २ ॥

धारयति योगबलेनिति शेषः ॥ २ ॥

प्रथिव्या विभेदश्च सनातनः प्रतिकल्पम् अक्षय्यभावात् । श्रौत-
स्मृतेसां गरादिशब्दैर्दृष्ट एव । अतस्तत्र न श्लोकः कार्य इति भावः ।

सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिंदमाः ।

देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जगुर्धयागतम् ॥ ५ ॥

सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्-महास्वनः ।

प्रथिव्यं भिद्यमानायां निर्घातसमनिस्वनः ॥ ६ ॥

ततो भित्वा महौ सर्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

सहिताः * सागराः सर्व्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥

परिक्रान्ता मही सर्वा सत्त्ववन्तश्च सूदिताः ।

देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगपद्भगाः ॥ ८ ॥

न च पश्यामहेऽश्वं ते अश्वहर्त्तारमेव च ।

एवं दीर्घदर्शिनां दीर्घदर्शिभिः । सगरपुत्रविनाशोऽयं दृष्ट एव ।
अतस्तत्रापि शोकोऽनुचितः । शोभे मही । यद्वा अदीर्घदर्शिनामिति
च्छेदः ॥ ४ ॥

त्रयस्त्रिंशत् । अष्टौ वसवः । एकादश दत्ताः । द्वादशादित्याः ।
अश्विनौ च ॥ ५ ॥

निर्घातसमनिस्वनः । निर्घातनिस्वनसदृश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

‘ततो भित्वा’ इति पाठः ॥ ७ ॥

सत्त्ववन्तो ब्रह्मवन्तः ॥ ८ ॥

किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
 तेषां तद् वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ।
 समन्युरब्रवीद् वाक्यं सगरो रघुन्दन ! ॥ १० ॥
 भूयः खनत भद्रं वो विभेद्य वसुधातलम् ।
 अश्वहत्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्त्तत ॥ ११ ॥
 पितृवचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः ।
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवम् ॥ १२ ॥
 खन्यमाने ततस्तस्मिन् दृष्टुः पर्वतोपमम् ।
 दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
 सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ! ।
 धारयामास शिरसा विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥
 यदा पर्वणि कालुत्स्य ! विप्रामार्थं महागजः ।

ते अस्मासु परं अन्यद्बुद्धिरक्षु । वयं किं करिष्याम सजोष-
 न्दान्दसः । बुद्धिरुपायः ॥ ९ ॥ १० ॥
 भूयो विभेद्येव्यन्यः । कृतार्थाश्च कृतार्थाञ्चेत् तदा निवर्त्तत
 निवर्त्तन्मिथ्यर्थे आर्षम् । यतत् अन्यथा न निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥
 खन्यमाने इति । षष्टियोजनसहस्रपरमपीति श्रेयः दिशा इत्या-
 वन्तम् ॥ १३ ॥
 कृत्स्नां तदे कपदे प्राक्किञ्चानिति श्रेयः ॥ १४ ॥

खेदाचालयते शीर्षं भूमिकल्पस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥
 ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ।
 मानयन्तो हि ते राम ! जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् * ॥ १६ ॥
 ततः पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ।
 दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७ ॥
 महापद्मं महात्मानं समहत्पर्व्वतोपमम् ।
 शिरसा धारयन्तं गां विस्मयं जग्मुस्तमम् ॥ १८ ॥
 ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ।
 पृष्टिपुत्रसहस्राणि पश्चिमां विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
 पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ।
 दिशाबभूव सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
 ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् ।

यदा पर्व्वशि यस्मिन् काले यस्मिन् क्षये । “तिथिभेदे क्षयो पर्व्व”
 इत्यमरः ॥ १५ ॥

मानयन्तः दिग्गजमिति शेषः । हिः स्वार्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 प्रदक्षिणं कृत्वा दिग्गजमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

* “मन्यमाना दिशां पालं दक्षिणां विभिदुर्दिशम् ।” इति व० ।

खनन्तः समुपाकान्ता दिशं सोमवतीं तदा * ॥ २१ ॥

उत्तरस्यां रघुञ्छ्रेष्ठ । ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ।

भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥

समालभ्य ततः सर्व्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ।

षष्टिः पृथसहस्राणि विभिदुर्व्वसुधातलम् ॥ २३ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् ।

रोषाद्भ्यखनन् सर्व्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥

ते तु सर्व्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ।

ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥

ह्यञ्च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ।

प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्व्वे ते रघुनन्दन ! ॥ २६ ॥

निरामयं कुशलम् । सोमवतीम् उदीचीम् ॥ २१ ॥

भद्रं भद्राख्यम् ॥ २२ ॥

समालभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २३ ॥

प्रागुत्तराम् ऐशानीम् । प्रथितां सर्व्वकर्मार्हत्वेन प्रसिद्धाम् ॥ २४ ॥

कापिलं कपिलरूपधारिणम् ॥ २५ ॥

तस्य कपिलस्य ॥ २६ ॥

ते तं यज्ञहनं * ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलस्रणाः ।
 खनित्रलाङ्गलधरा नानादृशशिलाधराः ॥ २७ ॥
 अभ्यधावक्त संक्रुद्धास्त्रिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन् ।
 अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हतवानसि ॥ २८ ॥
 दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान् ।
 श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ! ॥ २९ ॥
 रोषेण महताविष्टो ऊद्धारमकरोत् तदा ।
 ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना ।
 भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ ! सगरात्मजाः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे
 कपिलेन सगरपुत्रभस्मीकरणं नाम
 चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तं कपिलम् । हन्तीति हनः । पचायच् । अविचारतस्तमेक
 अन्नापहारद्वारा यज्ञहन्तारं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके
 बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

बुत्रांस्रिरगतान् ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन ! ।

नप्तीरमब्रवीद् राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥

प्रदूरश्च द्युतविद्यश्च पूर्वेस्तुल्योऽसि तेजसा ।

पितृणां गतिमन्विच्छ येन चाश्रोपवाहितः ॥ २ ॥

अन्तर्भूमिनि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।

तेषाम्नु प्रतिघातार्थं सासिं गृहीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥

अभिवाद्याभिवाद्यांश्च हत्वा विघ्नकरानपि ।

सिद्धार्थः सन् निवर्त्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वाऽऽशुमान् सम्यक् * सगरेण महात्मना

धनुरादाय खड्गञ्च अगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥

चिरगतान् अप्रत्यागच्छत इति श्रेयः । नप्तारं पीयम् ॥ १ ॥

पूर्वैः पितृभिः गतिं दत्तान्तं येन । च आश्रोपवाहितः देवान्तरं

प्रापितः, तदुक्तिश्च अन्विच्छ अन्येषय ॥ २ ॥

अन्तर्भूमिनि भूमेरन्तर्जातामि सत्त्वानि प्राप्तिनः ॥ ३ ॥

अभिवाद्यान् नमस्कारादीन् । मम यज्ञस्य पारगः पारप्रापकश्च

भव इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

षष्टिं पुत्रमहस्त्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति ।
 निर्गच्छाश्च महाभाग ! सङ्गृह्य पुरुषवर्षभ ! ।
 यज्ञं पैतामहं वीर ! निर्व्वर्त्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥
 सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोऽङ्गुमानतिवीर्यवान् ।
 त्वरितं ह्यमादाय पुनराद्यान्-महातपाः ॥ २२ ॥
 ततो राजानमावाद्य दीक्षितं रघुमन्दन ! ।
 न्यवेदयद्-यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २३ ॥
 तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यमङ्गुमतो नृपः ।
 यज्ञं निर्व्वर्त्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २४ ॥
 स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमान् द्रष्टयज्ञो महीपतिः ।

षष्टिं सहस्राणि सागरान् स्वर्गलोकं गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः ।
 'नयिष्यति' इति पाठे नेष्यतीत्यर्थः । अनेन समरपुत्राणां मन्वाद्युक्त-
 प्रायश्चित्ताविधयत्नं सूचितम् । तत्रायश्चित्तविषयाणामपि पापिनां
 पुद्गलस्य गङ्गाजलस्यैव सर्वपापप्रायश्चित्तमिति सूचितम् । अज्ञान-
 प्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौहं देहिकायोग्यानां गङ्गाजल-
 स्पृष्टपुद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तान्तरं तत्राद्ये एव संकसौहं-
 देहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितम् ॥ २० ॥

यत्र गृहीत्वा निर्गच्छ । निर्व्वर्त्तयितुं समापयितुम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 इत्तं पितृव्यवृत्तम् । तथा सुपर्णवचनम् तथा तथा न्यवे-

गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २५ ॥

अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ।

विभ्रदर्वसहस्राणि राष्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सगरयज्ञ-

समाप्तौ सगरस्वर्गमनं नाम एकचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४१ ॥

इष्टयज्ञ इति ब्रह्मर्षिः ॥ २५ ॥

आगमे भूमावागमे निश्चयं उपायविषयं नाध्यगच्छतेति तदु-
च्यते ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरानीये रामायणतिलके

बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

कालधर्मं गते राम ! सगरे प्रकृतीजनाः ।
राजानं रोचयामासुरंशुभ्रमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥
स राजा सुमहानासीदंशुमान् रघुनन्दन !
तस्य पुत्रो महानासीद् दिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनन्दन ! ।
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥
दात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः ।
तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः * ॥ ४ ॥
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं बधम् ।
दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाथ्यगच्छत ॥ ५ ॥

कालधर्मो मृत्युः । प्रकृतीजनाः अमात्यवर्गाः । दीर्घः ह्यन्दसः ।
रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादेव ऐच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

दिलीपे दिक्षीयाय । तपस्तेपे पितृगतये गङ्गाया भूषोकावतार-
णाय इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पैतामहं बधं पितामहानां सागराब्जामपमृद्युम् ॥ ५ ॥

* “दात्रिंशत्तं सहस्राणि वर्षाणामनितद्युतिः ।

तपस्तप्त्या महाघोरं स्वर्गं लेभे महामनाः ॥” इति ५० ।

कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ।

तारयेद्यं कथं चैतान् इति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥

तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ।

पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥

दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्वैज्रभिरिष्टवान् ।

त्रिंशद्वर्षमहस्त्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥

अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ।

व्याधिना नरशार्दूल ! कालधर्ममपेयिवान् ॥ ९ ॥

इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ।

राज्ये भगीरथं पुत्रम् अभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥

भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ! ।

अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः ॥ ११ ॥

मन्त्रिष्व्याधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।

निश्चयानघिसममभिनयति,—कथम् इति ॥ ६ ॥

धर्मेण विदितेति धर्मेण प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकारयत् कृतवान् ॥ ८ ॥

व्याधिना पिहृशामुद्धरबाणाभजन्यदुःखजेन तद्वितीपवंशजो
रघुपुत्रको दिक्षीपः, काशिदासीक्तोऽन्य एवेति बोध्यम् । ९ । १० ।

स च प्रजा इत्यस्य मन्त्रिषु व्याधयेत्युत्तरेष्वान्वयः । ११ ।

तपो दीर्घं समातिष्ठद् गोकर्षो रघुं नन्दनम् । १२ ।

ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो नितेन्द्रियः ।

तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः । १३ ।

अतीतानि महाबाहो ! तस्य राज्ञो महात्मनः ।

सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां पृथुरीश्वरः । १४ ।

ततः सुरगणैः सार्धमुपामन्य पितामहः ।

भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् । १५ ।

भगीरथ ! महाराज ! प्रीतस्तेऽहं जनाधिप ! ।

तपसा च सुतप्तेन वरं वरस्य सुव्रत ! । १६ ।

तमुवाच महात्मेजाः सर्वलोकपितामहम् ।

भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः खितः । १७ ।

यदि मे भगवान् प्रीतो यद्वसि तपसः फलम् ।

प्रजास्यमान्यस्य मन्विषु आश्रयं गङ्गावतरणेऽप्युत्सय आति-
ष्ठत् । गोकर्षो हिमवत्पादविभ्रमेव । दक्षिणा दिक् तीर्थविभ्रमेव
वा । १२ ।

पञ्चतपाः पञ्चाभिमुखे तपो यस्य । मासाहारः मासे जने
आहारो यस्य । वर्षसहस्राणि अतीतानीत्यन्वयः । १३ ।

तस्य राज्ञः सुप्रीत इत्यन्वयः । १४ । १५ ।

तपसा चेति चत्वार्ये । १६ । १७ ।

सगरस्यात्मजाः सर्वे मन्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ १८ ॥

गङ्गायाः सलिलक्लिप्ते भस्मन्येषां महात्मनाम् ।

स्वर्गं गच्छेद्युरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः ॥ १९ ॥

देव ! यापेह सन्तत्यै नावसीदेत् कुलञ्च नः ।

इत्याकूषां कुले देव ! एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २० ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ।

प्रत्युवाच शूमां वापीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २१ ॥

मनोरथो महानिष भगीरथ मक्षारथ ! ।

यद्यस्तीत्यादि असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं वेदाश्चेत् प्रमादं स्युरिति
वत्सलिकं स्पृष्टमात्रेण स्वर्गतिसाधनं सलिकम् ॥ १८ ॥

अभीष्टोक्तमुक्तसलिकप्रतिं दर्शयति,—गङ्गाया इति । सर्वा
भस्मनि गङ्गाया सलिकेन क्लिप्ते सति एते अत्यन्तम् अत्यर्थं यथा
भवति तथा स्वर्गं गच्छेयुर्मांश्वयेत्यर्थः ॥ १९ ॥

इत्याकूषां कुले जातस्य मम सन्ततिर्देया यथा नः कुलं नावसी-
देत् । सन्तत्यै इति चतुर्थी प्रथमार्थे । एष परो वरः द्वितीयवर
इत्यर्थः । परे तु सन्तत्यै तदर्थं नः कुलं नावसीदेदिति च वाचे
मत्कुलेऽसन्ततिः कोऽपि नाभूद् इत्यर्थः । उपसंहृदति,—इत्याकूषा-
मिति । तत्कुले जातस्य एव एव परो वरोऽस्तु नावसीदधिकं तृतीयं
वरान्तरं वाचे इत्यर्थः । एतेन पूर्वपरोपकारिणा भगीरथस्य दर्शि-
तेत्याहुः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं भवतु भद्रं ते इच्छाकुकुलवर्द्धन ! ॥ २२ ॥

इयं हेमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।

तां वै धारयितुं राजन् ! हरसात्र नियुज्यताम् ॥ २३ ॥

गङ्गायाः पतनं राजन् ! पृथिवी न सहिष्यते ।

तां वै धारयितुं राजन् ! नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २४ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभास्य लोककृत ।

जगाम त्रिदिवं देवैः सह सर्वैर्मरुद्गणैः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे गङ्गाव-

तरणे भगीरथाय ब्रह्मणो वरदानं नाम

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

मनीरथः तावक इति श्रेयः ॥ २२ ॥

खसमीपे स्थितत्वादियमिति निर्देशः ॥ २३ ॥

हरनियोगे हेतुमाह,—गङ्गाया इति । तां गङ्गाम् ॥ २४ ॥

गङ्गामाभास्य राजानं यथाकाशमनुष्टुप्त्वा इत्युक्त्वा देवैराजा-
नजैः मरुद्गणैः कामदेवैः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिसके

बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठापनिपीडिताम् ।

कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥ १ ॥

अथ संबत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ।

उमापतिः पद्मपती-राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।

शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥

ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ।

तदा सातिमहद् रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥ ४ ॥

आकाशादपतद् राम ! शिवे शिवशिरस्तुत ।

अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ ५ ॥

देवदेवे आजानजानामपि देवानां देवे पूज्ये अङ्गुष्ठापनिपीडिता-
हितां समुपासतेत्याहं वज्रवचनं समुपासो इत्यर्थः उमापतिम् इति
श्लोकः १ । २ । ३ ।

तदा सातीति । इत्यरेण धारयाङ्गीकारे कृते सर्वोचितार्थः ॥ १ ॥

शिवे शोभने । तादृशरूपकारणे हेतुमाह, — अचिन्तयच्चि-
त्यादि ॥ ५ ॥

विशाम्यह हि पातालं स्रोतसा गृह्य प्रहरम् ।
 तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥ ६ ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
 सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्ध्नि ॥ ७ ॥
 हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगङ्गरे ।
 सा कथञ्चिन्-महीं गन्तुं नाशक्रोद् यत्नमास्थिता ॥ ८ ॥
 नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
 तत्रैवावभ्रमद् देवी संवत्सरगणान् वृहन् ॥ ९ ॥

तस्यावलेपनमिति सन्धिरार्षः । अवलेपनं स्वस्यापि स्रोतसा
 अभिभवनचिन्तारूपं गर्वम् ॥ ६ ॥

तिरोभावयितुं जटामण्डले तिरोधानेन अभिभूतां कर्तुम् ॥ ७ ॥

जटामण्डलेन गङ्गरे दुष्यवेष्टे निर्गमे यत्नमास्थितापि महीं गन्तुं
 नाशक्रोदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

नैवेति । जटामण्डलं भ्रान्त्वा प्रान्तमागतापि अन्ततः तत्प्रान्त-
 भागतोऽपि निर्गमं न लेभे प्रान्तभागेऽपि तन्मध्यत्वात् भ्रमस्य
 मायया भ्रमवतोत्पादनात् । यद्यपि प्रक्षैव मायया गङ्गाजलरूपमिति
 पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धम् । तस्य चाहं ममेत्वभिमानहीनस्याय-
 मश्चरः शिवस्य तादृशस्य तत्पराभवाश्चरारोऽप्यन्तमनुचितकथा
 तादृश्या गङ्गायाः प्रान्तभागे मध्यत्वभ्रमोऽप्यन्तमनुचितः । अत-
 रवोक्तमन्वयः,—

तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।

स तेन तोषितश्चासीद् अत्यन्तं रघुनन्दन ! ॥ १० ॥

विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ।

तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ ११ ॥

ह्यादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च ।

तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाः शिवजलाः शुभाः ॥ १२ ॥

सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ।

तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु दिशं शुभाः ॥ १३ ॥

सप्तमी चान्वगात् तासां भगीरथरथं तदा ।

“परमात्मा शिवो ह्यन्यत्समाद् अन्या च जाङ्गवी ।

इति यः सेवते गङ्गां न स मोक्षस्य भाजनम् ॥”

इति । तथापि खीलामात्रत्वाददोषः । शिवविष्णोः परस्परमुपा-
स्योपासकभाववदिति बोध्यम् । तर्हि किं कृतवती तत्राह,—तत्रै-
वेति । अत्रभ्रमत् । आर्घत्वात् सन्वदित्वं न ॥ ६ ॥

अथ तां जटाटवी-तिरोहितां गङ्गां भगीरथः अपश्यत् । पुनस्तत्र
तप, तत्राप्तविषये हरमुद्दिश्य परमं तप आस्थितः । स हरः तेन
तपसा ॥ १० ॥

ततस्तुष्टः सन् हरः विन्दुसरः प्रति हिमवत्स्मितरश्मिनिर्मित-
सरोविशेषं प्रति गङ्गां विससर्जैत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ १४ ॥

प्रायादये महतीजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजेत् ।

गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमागता ॥ १५ ॥

असर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ।

अतस्यकच्छपसङ्घैश्च शिशुमारगणैस्तथा ॥ १६ ॥

पतङ्गिः पतितैश्चैव व्यरोचत वसुन्धरा ।

ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥

व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद् गां गतां तदा ।

विमानैर्नगराकारैर्हृद्यैर्गजवरैस्तदा ॥ १८ ॥

पारिप्लावगताश्चापि देवतास्तत्र विष्टिताः ।

तदद्भुतमिमं लोके गङ्गावतरमुत्तमम् ॥ १९ ॥

इतेन भगीरथतपोहेतुर्कं त्रिपद्यगमनमुक्तम् अथ चरित-
प्रश्नोत्तरमाह,—भगीरथोऽपीति ॥ १४ ॥

अनुव्रजदिव्यडभाव आर्यः ॥ १५ ॥

तीव्रशब्दपुरस्कृतमित्यत्र हेतुर्गगनाद् इत्यादिना उक्तः शिशु-
मारः कथाकारोऽत्राथचरविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

गगनाद् गां गतां इन्द्रजटाकाशाद् भुवमित्यर्थः । विमानैरित्या-
देक्षरन्त इति शेषः ॥ १८ ॥

पारिप्लावगताः सम्भ्रमं गताः सम्भ्रमं प्राप्ता इत्यर्थः इत्येके ।

द्विचक्रवो देवगणाः समीयुरमितौजसः ।

सम्पतङ्गिः सुरगणैस्त्रेषाञ्चाभरणौजसा ॥ २० ॥

श्रतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ।

शिप्रुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चञ्चलैः ॥ २१ ॥

विद्युद्भिरिव विक्षिप्रैराकाशमभवत् तदा ।

पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ २२ ॥

शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंज्ञवैः ।

कच्चिद् द्रुततरं याति कुटिलं कचिदायतम् ॥ २३ ॥

विनतं कचिदुद्धृतं कचिद् याति शनैः शनैः ।

सलिलेनैव सलिलं कचिदभ्राहतं पुनः ॥ २४ ॥

पारिप्लवो धानभेदशिविकादिरूपः । शिविकादियानस्था इत्यर्थः ।

इत्यन्ये ॥ १९ ॥

देवगणा ब्रह्मादयः । सम्पतङ्गिः आगच्छङ्गिः ॥ २० ॥

तन्मूलिकामुपमामाह,—श्रतादित्यमिवेति ॥ २१ ॥

विक्षिप्तैः निःसृतैः । विद्युच्छब्दः सुंलिङ्गोऽपि एतत्प्रामाण्यात् ।
सलिलोत्पीडैः फेनैः सहस्रधाकरणं वायुसुपाधितः आकाशमभवत्
व्याप्तमिति शेषः ॥ २२ ॥

शारदाभ्रैरिव हंससंज्ञवैः हंससमूहैः सञ्जीर्यं गगनम् अभव-
दिति पूर्वोक्तान्वयः । आयतं विस्तृतं प्रवाहम् ॥ २३ ॥

विनतम् अगाधदेशे सञ्चलितम् । उद्धृतं पाषाणादियोगात् ॥ २४ ॥

मुञ्जहृद्धपथं गत्वा पपात वसुधां पुनः ॥ २५ ॥

तच्छृङ्गशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ।

व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ।

तत्रर्षिगणगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ २६ ॥

भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ।

शापात् प्रपतिता ये च गगनाद् वसुधातलम् ॥ २७ ॥

दृत्वा तत्राभिषेकं ते वभतुर्गतकल्मषाः ।

धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाद्य शुभान्विताः ॥ २८ ॥

पुनराकाशमाविश्य स्वान् लोकान् प्रतिपेदिरे ।

मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ॥ २९ ॥

मुञ्जरिति । ऊर्द्धपथगमने सलिलयोरभ्याघातो निमित्तं शृङ्गर-
शिरसि भ्रष्टम् ॥ २५ ॥

निर्मलं नैर्मल्ये प्रागुक्तं भ्रष्टं हेतुः गतकल्मषं स्वजलस्य भ्रवतां
प्राबिनां नाश्रितपापम् ॥ २६ ॥

भवाङ्गं शिवमूर्द्धा । पस्पृशुः सञ्चुः । न केवलं पापसंहारमात्रं
गङ्गायाः कृत्यम् अपि तु पुच्छलोकप्रापयमपीत्याह,—शापादि-
व्यादि । गगनात् उच्येत्स्वानात् ॥ २७ ॥

गतकल्मषाः मुक्तशापाः अनेन ब्रह्मशापपरिहारोऽपि गङ्गा-
स्नानफलमिति कृतपापानां तज्जलस्यैव तत्पापनाशपूर्वकं स्वर्गप्राप्तिः
कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेति बोध्यम् ॥ २८ ॥

कृताभिषेको गङ्गायां बभूव गतकल्मषः ।

भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ३० ॥

प्रायादग्रे महाराजस्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ।

देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥

गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ।

मर्षाश्चाप्सरसो राम ! भगीरथरथानुगाः ॥ ३२ ॥

गङ्गामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ।

यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यश्चस्त्रिणी ॥ ३३ ॥

जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ।

ततो हि यजमानस्य अङ्गोरद्भुतकर्मणः ॥ ३४ ॥

गङ्गा संज्ञावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ।

तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जङ्गुश्च राघव ! ॥ ३५ ॥

अपिवत् तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ।

मुदितः दर्शनमात्रेण मुमुदे स्नानपानादिना ॥ २८ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भगीरथरथानुगाः सक्तो गङ्गामन्वगमन्नित्यन्वयः । यतः केन
मार्गेण ॥ ३३ ॥

अद्भुतकर्मणः वक्ष्यमाणगङ्गोपसंहाराभिप्रायमेतत् ॥ ३४ ॥

तस्यावलेपनं तस्या अवलेपनं गर्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः षष्ठ्यञ्च सुविस्मिताः ॥ १६ ॥

पूजयन्ति महात्मानं जङ्घं पुरुषसन्तमम् ।

गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ १७ ॥

ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत् प्रभुः ।

तस्माज्जङ्घसुता गङ्गा प्रोच्यते जाङ्घवीति च ॥ १८ ॥

जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ।

सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥ १९ ॥

रसातलमुपागच्छत् सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ।

भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः । ४० ॥

पितामहान् भस्मकृतानपश्यद् गतचेतनः ।

अपिबत् अगस्त्यः समुद्रजलमिव योगश्चेति भावः । परमा-
द्भूतं तदभवत् लोकस्येति शेषः ॥ १६ ॥

पूजयन्ति श्रोत्रादिनेति शेषः । अनुनयन्तीति पाठे शैलराजः-
दुहितुः कथमन्यदुहितृत्वमिति विमतिवारणाय गङ्गानुनयः ॥ १७ ॥

तुष्टः गङ्गायाः खदुहितृत्वप्रापणात् तस्मात् । यतः पीतां पुनर-
सृजत् तस्मादिव्यर्थः ॥ १८ ॥

सागरं सगीरथतस्मात् संप्राप्ता तत्पूरणायेति शेषः । क्षारन्तु
तस्यागस्त्येन पानीतरमित्यन्यत्र स्फुटम् ॥ १९ ॥

तस्य कर्मणः सिद्ध्यर्थं भगीरथस्य स्वर्गप्रोद्धारकर्मणः सिद्ध्यर्थं
प्रयत्नतः प्रागुक्तयत्नैः ॥ ४० ॥

अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥

ज्ञावयत् पूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ! ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सगर-

पुत्राणां स्वर्गमनं नाम त्रिचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४३ ॥

भस्मसात्कृतान् कपिलकोपाग्निना भस्मभावं प्राप्तान् ॥ ४१ ॥

ज्ञावयत् सेषयति स्म अतएव पूतपाप्मानः ॥ ४२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुस्रत्वारिंशः सर्गः ।

अ गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा ।
प्रविवेकं तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥
भस्मन्यथा मृते राम ! गङ्गायाः सलिलेन वै ।
सर्वलोकप्रभुर्भ्रष्टा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
तारिता नरशार्दूल ! दिवं याताञ्च देववत् ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके थावत् स्थास्यति पार्थिव ! ।
सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयञ्च दुहिता व्येष्टा तव गङ्गा भविष्यति ।

उक्तमेव विशदयेद्यह,—स जन्तेति । भस्मसात्कृताः कात्स्न्येन
भस्म कृताः भूमेर्यत्रं याताश्चम् ॥ १ ॥ २ ॥
तारिताः प्रेतवाङ् देववत् स्वर्गं प्राप्ताश्च ! जनेन न प्रेतत्ववि-
मुक्तिस्वर्गप्राप्ती भस्मनोऽपि गङ्गासर्पणं यत् किमुतास्मिपुत्रवारे-
रिच्युक्तम् ॥ ३ ॥

थावत् सागरस्य जलं स्थास्यति, तावद् दिवि स्थास्यन्तीत्यादि ।

त्वत्कृतेन च नाद्याद्य लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥

गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।

त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा क्ता ॥ ६ ॥

पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ।।

कुरुष्व सलिलं राजन् ! प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥

पूर्वकेण हि ते राजन् ! तेनातियशसा तदा ।

धर्मिणां प्रवरेणाथ नैव प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥

तथैवांशुमता वत्स ! लोकेऽप्रतिमतेजसा ।

गङ्गां प्रार्थयता जेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥

सन्निमित्तमपि तथा गङ्गया तत्त्वात्स्य सागरस्य पूरकमिति भावः ॥१॥५॥

त्वत्कृतनामादिति विश्रुतत्वमेव दर्शयति,—गङ्गेत्यादि । त्रिपथगेति नाक्षोऽन्वर्थस्त्वं दर्शयति,—त्रीमित्यादि । अनेन कथं गङ्गा त्रिपथगा इत्यस्य उत्तरं संबृतम् ॥ ६ ॥

कुरुष्वेति । गङ्गाजलसेकतो जातप्रायश्चित्तत्वात् संचिचदान-
बोधितासंपत्तेः प्रतिज्ञां गङ्गासंचिचदानेन सागरांसारये इत्येव-
रूपं गङ्गादुपदिष्टाम् अपवर्जय समाप्तां कुरु इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

पूर्वमेव समनेन मत्तः गङ्गासामरूपः । पूर्वमेवेति सागरादेन
एषैव कृत्वा योजयति ॥ ८ ॥

गङ्गां जेतुं भूलोकेन प्रापयितुं प्रार्थयता प्रतिज्ञा न अपवर्जिता
न फलपर्यवसायिनी क्ता ॥ ९ ॥

राजविद्या गुणवता महर्षिसमतेजसा ।

मत्तुल्यतपसा चैव सन्नधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥

दिलीपेन महाभाग ! तव पित्रातितेजसा ।

पुनर्न श्रकिता नेतुं गङ्गां प्रार्थयतामघ ! ॥ ११ ॥

सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ! ।

प्राप्तोऽसि परमं लोके यज्ञः परमसम्मतम् ॥ १२ ॥

तच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिन्दम ! ।

अनेन च भवान् प्राप्तो धर्मस्थायतनं महत् ॥ १३ ॥

श्रावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम ! सदोषिते ।

सलिले पुरुषत्रेह ! शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥

मत्तुल्येति ब्रह्मतुल्येत्यर्थः ॥ १० ॥

गङ्गां नेतुं प्रार्थयता सा गङ्गा नेतुं न श्रकितेत्यर्थः । यत्तु गङ्गामानेतुं न श्रकिता न च विचारिता प्रतिज्ञेति श्रेयः । चिन्ता-विषयमपि न प्रापितेत्यर्थः । इति तत्प्रार्थयतेति यदस्मदसविदोषा-चिन्तयम् ॥ ११ ॥

समतिक्रान्ता-निस्तीर्णा परमसम्मतं परमम् उत्कृष्टं च तत् सम्मतं सर्वलोकसम्मतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

धर्मस्थायतनं धर्मप्राप्यस्थानं महत् ब्रह्मलोकरूपम् ॥ १३ ॥

यथास्या ब्रह्मलोकप्रापकत्वं तदाह,—श्रावयस्विति । आत्मानं

पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ।

खस्ति तेऽसु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप ! ॥ १५ ॥

इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ।

यथागतं तथागच्छद् देवलोकं महायज्ञाः ॥ १६ ॥

भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ।

यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायज्ञाः ॥ १७ ॥

कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेच ह ।

समृद्धार्थो नरश्रेष्ठः स्वराज्यं प्रभृश्रास ह ॥ १८ ॥

खदेहं सदेचित सिं हृककटमध्येऽपि खानादिव्यवहारोचिते भूप-
बहनदीनामेव तत्काले भौमत्वमूलरजःसम्बन्धात् खानाद्यनर्हत्वं
पुण्यफल इति मत्त्वर्थोयाजन्ते वञ्चनीहिवा । अनेन खानमात्रेण गङ्गा
ब्रह्मलोकप्राप्तिकरीति सूचितम् ॥ १४ ॥

सागराणां जातप्रायश्चित्तत्वसन्देहापनुत्तये गङ्गाजससम्बन्धस्य
सर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनाय च पुनस्तेषां सलिलं कार्यमित्याह,—
पितामहानामित्यादि । लोकं गम्यतां कृतोदकक्रियेण स्वपुरमिति
श्रेयः । अयं नियोगो राजधर्मपरिपालनाय ॥ १५ ॥

यथा आगतमिति खेदः देवलोकं ब्रह्मलोकम् ॥ १६ ॥

यथाक्रमं व्येधक्रमेण यथान्यायं स्रुत्युत्तममेव उत्तमम् उत्तम-
लोकप्राप्तकम् ॥ १७ ॥

कृतोदक इति अन्येषामपीति श्रेयः ॥ १८ ॥

प्रमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव । १९

नष्टशोकः सन्मृद्धार्यो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥

एष ते राम । गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ।

स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोऽतिवर्तते ॥ २० ॥

धन्य यश्शयमायुष्यं पुण्यं स्वर्गमथापि च ।

यः आवयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥ २१ ॥

प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ।

इदमाख्यानमायुष्यं गङ्गावतरणं शुभम् ॥ २२ ॥

यः शृणोति च काकुत्स्थ ! सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

सर्वे पापा प्रणश्यन्ति प्रायः कीर्त्तिश्च वर्द्धते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे सागराणां
सलिलक्रिया नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

नष्टशोकः नष्ट-तद्विषागजशोकः । विगतज्वरः कथमस्मत्ता-
जनं भविष्यतीति विगतचिन्तः ॥ १९ ॥

उपसंहारः—एष इति स्वस्तिभद्रयोः तस्मिन्त्यादरसूचनार्थं
यच्छब्दम् ॥ २० ॥

आख्यानश्रवणफलमाह,—धन्यमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहस्रक्ष्णः ।
विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् ! कथितं परमं त्वया ।
गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥
क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं परन्तप ! ।
इमां चिन्तयतः सर्वां निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥
तस्य सा शर्वरी सर्वा मम शीमित्रिणा सह ।
जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥
ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् ।
उवाच राघवो वाक्यं क्षताङ्गिकमरिन्दमः ॥ ५ ॥

अब्रवीत् रायको इति श्लेषः ॥ १ ॥

पूरयं गङ्गयेहि श्लेषः ॥ २ ॥

इमां तव कथां त्वदुक्तां कथां चिन्तयतो मम रामस्य रात्रिः
क्षणभूतेव संवृता अतीता । एवमाश्चर्यभूता त्वदुक्ता गङ्गाकथेति
भावः ॥ ३ ॥

विश्वामित्रेति सम्बोधनम् उक्तस्य एव अर्थस्य आह रात्रिशय-
बोधनाय पुनरुपादानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमहृतम् ।
 तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥
 नौरेषा हि सुखास्तीर्णा च्छीर्णां पुण्यकर्मणाम् ।
 भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥
 तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
 सन्तारं कारयामास सर्विसङ्घस्य कौञ्चिकः ॥ ८ ॥
 उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यविगणं ततः ।
 गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां दृष्टुः पुरीम् ॥ ९ ॥
 ततो मुनिवरसूणं जगाम सहराघवः ।
 विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥
 अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥

भगवती गङ्गाकक्षाश्रवणात् पूज्या ॥ ६ ॥
 सुखास्तीर्णां सुखं शुभम् आस्तीर्णं यस्यां सा । त्वरितमागता
 सर्वसङ्घ सेवार्थमित्याश्रयः ॥ ७ ॥

कारयामास नाविकैरिति श्लेषः ॥ ८ ॥

संपूज्य अविगणं तत्तीरस्थमिति श्लेषः ॥ ९ ॥

विशालां जगाम पूर्वदृष्टामिति श्लेषः ॥ १० ॥

विशालां परिपप्रच्छ विशालाविषये प्रश्नं कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

कतमो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने ! ।

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः ।

आख्यातुं तत् समारम्भे विशालायाः पुरातनम् ॥ १३ ॥

श्रूयतां राम ! शक्रस्य कथां कथयतः श्रुताम् ।

अस्मिन् देशे हि यद् वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव ! ॥ १४ ॥

पूर्वं कृतयुगे राम ! दितेः पुत्रा महाबलाः ।

अदितेश्च महाभागा वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥

ततस्तेषां नरव्याघ्र ! बुद्धिरासीन्-महात्मनाम् ।

अमरा विजराश्चैव कथं स्थामो निरामयाः ॥ १६ ॥

विशालायां सम्प्रतिवर्तत इति श्लेषः ॥ १२ ॥

विशालायाः पुरातनमिति पाठः । पुरातनं तत्पुरीनिमित्तैः

प्राक्तनं वृत्तान्तम् । विशालस्थेति पाठे तन्नगरीनिर्माता राजा विशालो

नाम । यद्वा विशालस्य विशाला नगर्यधिष्ठानदेशस्थेत्यर्थः ॥ १३ ॥

शक्रस्य कथां विशालावैभवप्रतिपादिकां कथां कथयतः सका-

शात् मया श्रुताम् अस्मिन् देशे विशालनगर्यधिष्ठानदेशे यद् वृत्तं

पुरातनं तद्विषयां तत्त्वेन प्रदक्षति योजना ॥ १४ ॥

सुधार्मिका इत्यादि पुत्रविशेषणम् आसन्निति श्लेषः ॥ १५ ॥

अमराः मरुतरहिताः । विजरा जरारहिताः । निरामयाः

रोगरहिताः ॥ १६ ॥

तेषां चिन्तयतां तत्र बुद्धिरासीद् विपश्चिताम् ।

चीरोदमयनं कृत्वा रसं प्राप्याम वच वै ॥ १७ ॥

ततो निश्चित्य मयनं योक्तं कृत्वा च वासुकिम् ।

मन्यानं मन्दरं कृत्वा ममन्युरमितौजसः ॥ १८ ॥

(अथ वर्षसहस्रेण योक्तृसर्पशिरांस च ।

वमन्तोऽतिविधं तत्र ददृशुर्दृशनेः शिलाः ॥ १९ ॥

उत्पपाताग्निशङ्काशं हालाहलमहाविषम् ।

तेन दग्धं जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥

अथ देवा महादेवं शङ्करं शरणार्थिनः ।

जग्मुः पशुपतिं रुद्रं चाहि चाहीति तुष्टुवुः ॥ २१ ॥

एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ।

प्रादुरासीत् ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ २२ ॥

रसम् अमृतरूपं रसावनम् ॥ १७ ॥

योक्तं मन्यनरञ्जम् ॥ १८ ॥

योक्तृसर्पः मन्यनरञ्जभूतः सर्पः । वमन्त इति पुंस्त्वमावसम् ।

अति अतिप्रसृतं विषम् ॥ १९ ॥

उत्पपातेति । तत इत्यादिः शिलादंशनादित्यर्थः । ददृशुश्चिन्ता-

स्रष्टा एव महाविषरूपं भूत्वा उत्पपात ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रभुर्महादेवः । ततः महादेवप्रादुर्भावान्तरम् ॥ २२ ॥

उवाचन स्मितं कृत्वा रुद्रं प्रह्लाधरं हरिः ।

देवतैर्मथ्यमाने तु यत् पूर्वं समुपस्थितम् ॥ २३ ॥

तत् त्वदीयं सुरश्रेष्ठ । सुराणामग्रतो हि यत् ।

अग्रपूजामिह स्थित्वा गृह्णाणदं विषं प्रभो ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ।

देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥

हालाहलं विषं घोरं संजयाहामृतोपमम् ।

देवान् विष्टन्य देवेशो जगाम भगवान् हरः ॥ २६ ॥

ततो देवाः सुराः सर्वे ममन्यूरघुनन्दन ! ।

प्रविवेशाद्य पातालं मन्यानः पर्वतोत्तमः ॥ २७ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ।

त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवोकसाम् ॥ २८ ॥

स्मितं कृत्वा क्लेन विषदानात् स्मितम् ॥ २३ ॥

यत् यतो भवान् सुराणामग्रतः तेषां मध्ये श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २४ ॥

सुरश्रेष्ठः विष्णुः ॥ २५ ॥

अमृतोपमं यथा भवति तथा संजयाहेत्यन्वयः । पूर्वं देवेषु
मथनसहायतया स्थितोऽपि विषयानानन्तरं तस्मीदृया तावद्यथा
जमानामृतकुण्डमिति शेषः ॥ २६ ॥

मन्यानः पर्वतोत्तमः मन्दरः ॥ २७ ॥ २८ ॥

पालयास्मान् महाबाहो ! गिरिमुपसृज्यमर्षिभिः ।
 इति श्रुत्वा वृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ २९ ॥
 पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिष्ये तत्रोदधौ हरिः ।
 पर्वताय तु लोकात्मा हृदोनाक्रम्य केशवः ॥ ३० ॥
 देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्य पुरुषोत्तमः ।
 अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमथः पुमान् ॥ ३१ ॥
 उदतिष्ठत् सुधर्मात्मा सदण्डः सकमण्डलुः ।
 अथ धन्वन्नरिर्नाम अपाराञ्च सुवर्षसः ॥ ३२ ॥
 अप्सुनिर्मथनादेव रसात् तस्माद् वरस्त्रियः ।
 उत्पेतुर्भनुजश्रेष्ठ ! तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥
 घट्टिः कोव्योऽभवन् तासामपराणां सुवर्षसाम् ।
 असंख्यियास्तु काकुत्स्थ ! यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥

कामठं काण्डपम् ॥ २९ ॥

शिष्ये स्मितवान् । जषेऽथ इत्यादौ खिल्यर्षस्य जेतेर्द्वं-
नात् ॥ ३० ॥

ममन्य पुरुषोत्तमः, अनेन शक्तिवैचित्र्यं प्रकटीकृतम् ॥ ३१ ॥

धन्वन्नरिर्बदतिष्ठदित्यन्वयः । अप्सर इत्यार्धम् । उदतिष्ठन् इत्यनु-
कथः ॥ ३२ ॥

अथ, चीरक्यास । तस्मात् चीरोदसारभूतादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

न ताः स्य प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ।

अप्रतियहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः ॥ १५ ॥

वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ! ।

उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परियहम् ॥ १६ ॥

दितेः पुत्रा न तां राम ! जगृह्वर्वरुणात्मजाम् ।

अदितेस्तु सुता वीर ! जगृह्वस्तामनिन्दिताम् ॥ १७ ॥

अमुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ।

वृष्टाः प्रमुदितास्त्वास्तन् वारुणीयहणात् सुराः ॥ १८ ॥

उषेःत्रवा ह्यःश्रेष्ठो मणिरत्नञ्च कौस्तुभम् ।

वष्टिः कोशः वष्टिकोटिसङ्ख्याः प्रधाना अक्षुरसामभवन् अपरि-
मितपरिचारकोपिताः । वष्टिकोशक्षुरसो जाता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ता उक्ताक्षुरसः न प्रतिगृह्णन्ति ममैवेमाः नान्यस्येति नाङ्गी-
कुर्वन्ति सर्वे देवा दानवाश्चेत्यर्थः । तासां विशिष्य पत्यनिच्छयैव
संमुग्धाकारतया स्मितत्वात् तासां विशिष्यप्रतियहणाभावः । अत-
श्च तासां साधारण्यम् ॥ १५ ॥

वारुणीसुराधिदेवतापरियहं केनचिद् असाधारण्येनाङ्गीका-
रम् ॥ १६ ॥

अदितिस्तुताङ्गीकारे हेतुरनिन्दितामिति । निर्वैश्रवास्तु
मानुषविषयं शास्त्रे देवदानामनधिकारात् ॥ १७ ॥

उदतिष्ठन् नरश्रेष्ठ ! तथैवानृतमुत्तमम् ॥ ३९ ॥

अथ तस्य कृते राम ! महानासीत् कुलक्षयः ।

अदितेसु ततः पुत्रा दितिपुत्रानयोधयन् ॥ ४० ॥

एकतामगन् सर्वे असुरा राक्षसैः सह ।

(युद्धमासीन् महाघोरं वीर ! त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४१ ॥

(यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ।

अमृतं सोऽहरत् तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४२ ॥

जे गताभिमुखं विष्णुमक्षरं पुरुषोत्तमम् ।

संपिष्टासौ तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥

असुराः सुरापरियहराह्विताः । सुराः सुरापरियहस-
त्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तस्य अमृतस्य कृते ग्रहणनिमित्तम् ॥ ४० ॥

कक्षप्रद्वेषनन्तरम् असुरा राक्षसैः सह एकताम् अजम्
बलसिद्धयर्थमिति श्रेयः । वीरैति संबुद्धिः परमिति क्षयित्वात् ॥ ४१ ॥

सर्वं परस्परप्रहारेण देवासुरात्मकं क्षयं गतं क्षयवार्त्तं तदा तदा
देव्या राक्षसैरेकत्वेन बलत्वात् मा हरन्तु इति बुद्ध्या मोहिनीं
काममोहननीं मायां मायातनुम् आस्थाय तूर्णं शीघ्रम् अमृतमहर-
त् ॥ ४२ ॥

गताभिमुखमिति सन्निवर्तः । ये सुरा असुरा वा सात्त्विके

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान् निजग्निर ।

अस्मिन् घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्मृगम् ॥ ४४ ॥

निहत्य दितिपुत्रास्तु राज्यं प्राप्य पुरन्दरः ।

अथास्य मुदितो लोकान् सर्षिसङ्घान् सचारणान् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे समुद्र-

मन्थनं नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ऋषीतामृतं विष्णुम् अमृतजिधृक्षया अभिमुखं गताः प्राप्तास्ते सर्वे
मूर्त्यन्तरास्थानेन प्रभविष्णुना विष्णुना युद्धे संपिष्टाः ॥ ४३ ॥

दितेः पुत्रान्निजग्निर धार्मिकत्वात् विष्णुनयश्चात्र । दैतेयादि-
त्ययोः सुरासुरवर्गयोः ॥ ४४ ॥

तुषार्थं राज्यमिति अनन्तरं योज्यः राज्यममृतं च प्राप्ये-
त्यर्थः ॥ ४५ ॥

अत्र “ममन्युरमितौजसः” इति स्त्रोकानन्तरम् “अथ वर्धं”
इत्यादि आर्युर्वेदमयः पुमान् इत्यन्त ज्योदश्श्लोकः प्रक्षिप्ता इति
बहवः । अमृतप्रदानराज्जिगरन्वेदाथवर्धनवत् हाथाहसोत्पत्तप्राथ-
वर्धनमिति तदाश्रयः ।

इति रामाभिराने श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ।
मारीचं कश्यपं राम ! भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
एतपुत्रास्त्रि भगवंस्तव पुत्रैर्महात्मभिः ।
अक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥
साहं तपस्वरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ।
ईदृशं अक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥
तस्यास्ताद् वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा ।
प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ! ।

किं तत इत्यनाह,—हतेष्वित्यादि । मारीचं मरीचेरपत्यम् ॥ १ ॥

दीर्घतपसा अर्जितम् ॥ २ ॥

इन्द्रं त्रैलोक्यनाथम् ईदृशमिति पाठान्तरम् । तत्र ईदृशमित्य-
स्यैव विवरणं अक्रहन्तारमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

शुचिर्भव पुत्रोत्पत्तिं यावदिति श्लेषः । ५ ॥

पूर्वं वर्षसहस्रे त्विति अत्रविषयसौख्येनाभावः । शुचिर्भवति भवि-

जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहव ॥ ५ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु प्रसृचिर्यदि भविष्यसि ।
 पुत्रं त्रैलोक्यहन्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना संममार्जं ताम् ।
 तामालभ्य ततः स्खलि इत्युक्त्वा तपसे ययौ ॥ ७ ॥
 गते तस्मिन् नरश्रेष्ठ ! दितिः परमहर्षिता ।
 कुशस्रवं समासाद्य तपसोपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 तपसास्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह ।
 सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ ! परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान् काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ।
 न्यवेदयत् सहस्राक्षो यथान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥

असीति वत्सरसहस्रमपीति शेषः । त्रैलोक्यहन्तारं तदधिपशक्र
 हन्तारम् ॥ ६ ॥

पाणिना संममार्जं तादृशपुत्रप्रतिबन्धहेतुपापघ्नार्थमिति शेषः
 अथ ताम् आलभ्य स्पृष्ट्वा स्खलि गर्भभ्रमं तवाक्षु इत्युक्त्वा च काष्ठम्
 तपसे यथावित्यन्वयः ॥ ७ ॥

कुशस्रवं विशाखास्यं पूर्वदेवस्यवयोवनम् ॥ ८ ॥

गुणसम्पदा मुमुषोपयोनिगुणसम्पदा ॥ ९ ॥

तामेव गुणसम्पदां च,—अभिमित्यादि ॥ १० ॥

गात्रसंवाहनेषुव अमापनयनैस्तथा ।

अक्रंः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशोने रघुमन्दन ! ।

दितिः परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथामवीत् ॥ १२ ॥

तपस्वरमथा वर्षाणि दश वीर्य्यवतां वर ! ।

अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १३ ॥

यमहं त्वत्कृते पुत्र ! तमाधास्ये जयोत्सुकम् ।

त्रैलोक्यविजयं पुत्र ! सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १४ ॥

याचितेन सुरश्रेष्ठ ! पित्रा तव महात्मना ।

वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा च दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यं दिनेश्वरे ।

पुत्रत्वाद् गात्रसंवाहनादि । सर्वेषु कालेषु तस्या अशुचित्व-
तीक्ष्ण्येति भावः । ननु तद्-इत्तुपुत्रं भूरेदितिः कथं तत्परिचर्या-
हीकारः इति चेत् ? देवमाययेति गृह्यात् ॥ ११ ॥

दशोने दशमिहने ॥ १२ ॥ १३ ॥

हे पुत्र ! यं पुत्रम् अहं तत्कृते तन्नामार्थं याचितवती तं तप-
त्रयोत्सुकम् आधास्ये विगतवैरं आह्वयेहवन्तमेव करिष्ये इत्य-
वयः । त्रैलोक्यविजयं आह्वयते सह तेन आभा सह ॥ १४ ॥ १५ ॥

दिनेश्वरे सूर्ये मध्यं प्राप्ते सति प्रथायां श्रीवैश्वानरे यारौ कृत्वा

निद्रयापहता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः ॥ १६ ॥

दृष्ट्वा तामग्नुचिं शक्रः पादयोः कृतमूर्ध्वजाम् ।

शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥

तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरन्दरः ।

गर्भञ्च सप्तधा राम ! चिच्छेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥

दितिः निद्रया अपहता गृहीतेत्यर्थः । अनेन दिवास्वापररूपपापेन
शय्यापादस्थाने मत्तककरखेन चाशुचित्वं सूचितम् । केचित्तु उपवि-
ष्टाया एव प्रकृतया पादपर्यन्तं शिरःसम्बन्धेन शीर्षपादसम्बन्धः, तेन
ब्राह्मणस्य मूर्धस्पर्श इव शिरसः पादस्पर्शे अशुचित्वं सूचितम् । तपसि
स्थितायाः शय्यासम्बन्धाभावेन पूर्वव्याख्याया अयुक्तत्वादित्याहुः । परे
तु भूशयनेऽपि दक्षिणपूर्वदिशोः शिरःस्थापनयोग्यतायाः स्मृतीयुक्तोः ।
तत्रैपरौत्येन शयनस्य अशुचित्वसूचकत्वं अस्यैवेत्याहुः ॥ १६ ॥

पादयोः तःस्थापनदेशे कृतमूर्ध्वजाम् । मूर्ध्वजसम्बन्धे मूर्ध्वसम्ब-
न्धोऽपि जात एव । अतएवाशुचिम्, तथा,—शिरःस्थाने तथा पादौ
कृतौ, अतस्त्वामशुचिं दृष्ट्वेत्यर्थः । अत्र एकेनैव उभयकामे उभयो-
पादानं स्पष्टार्थं, वस्तुतो वक्रयीवतया वक्रपादतया वा शयने पर-
स्परस्थानव्यत्ययाभावेन तथा अशुचित्वमित्यत्यन्ताशुचित्वप्रतिपाद-
नाय उभयोपादानमिति बोध्यम् । मुमोद प्रातश्चिह्नत्वादिति भावः ।
मोदवशादेव जहास च ॥ १७ ॥

शरीरविवरं वेमिविवरम् । आत्मवान् सावधानम् ॥ १८ ॥

भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रोण व्रतपर्वणा ।

हरोद सुखरं राम ! ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥

मासदो मासदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ।

विभेद च मद्वातेजा हदन्तमपि वासवः * ॥ २० ॥

न हन्तव्यं न हन्तव्यमित्येव दितिरब्रवीत् ।

निष्यपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥

प्राञ्जलिविष्वक्साहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ।

अशुचिर्देवि ! सुप्तासि पादयोः कृतमूर्द्धजा ॥ २२ ॥

व्रतपर्वणा व्रतकोटिना । अनुध्यत भिद्यमानगर्भस्य रोदनशब्दे-
नेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

न हन्तव्यमिति । विभागेऽपि प्राञ्जलिवियोजनं मातुर्वित्यर्थः । २१ ॥ २२ ॥

तदन्तरं ह्यिदम् । आहवे शक्रस्य मम हन्तारम् अशुच्युद-
न-

* “विभेद सप्तधा गर्भं वज्रोण व्रतपर्वणा ।

एकैकं चैव गर्भांशं पुनस्त्रिंशद् सप्तधा ॥”

इति वज्रीयपुस्तकेषु दृश्यते । विष्णुपुराणादौ तु एवमेव प्रथमं
सप्तधा भिद्यस्याप्यतिक्रमेण पुनरेकैकशः सप्तधाकरव्यमिति वर्णित-
मासीत् । यथा,—

“सोऽभ्यवत् सप्तधा गर्भंशमिन्द्रः कुवितः पुनः ।

एकैकं सप्तधा शक्रो वज्रो वादिद्विभारिणा ॥”

इति वि०-पु०—१-म-अ०—२१-ख०—३६-श्लो० ।

तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।

अभिन्दं सप्तधा देवि ! तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे शक्रेण

दितिगर्भभेदनं नाम षट्चत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४६ ॥

न्यायेन अभिन्दम् । तन्मे अपराधकर्म त्वं क्षन्तुमर्हसि, पूर्वतनीं सिवां
कृत्सेति शेषः ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

सप्तधा तु ह्यते गर्भे दितिः परमदुःखिता ।

सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाश्रुते ॥ १ ॥

ममापराधाद् गर्भोऽयं सप्तधा शकलीकृतः ।

नापराधो हि देवेश ! तवात्र बलसूदन ! ॥ २ ॥

प्रियं त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ।

महतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्तु ते ॥ ३ ॥

वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक ! ।

माहता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥

सप्तधा त्विति । दुराधर्षं न्यायोपायेन जेट्वादिवाशयः ॥ १ ॥

ममापराधात् अशुचित्वरूपात् ॥ २ ॥

गर्भविपर्यये गर्भविपत्तौ यत् त्वया कृतं कर्म, तत् तव च मम च

यथा प्रियं भवति, तथा इच्छामि, तत्रकारमाह,—महतामिति ।

सप्तानां महतां वा तत्तत्स्थानविशेषाणां सप्त इमे ते त्वदधीनाः

स्थानपाला लोकरक्षिणो भवन्तु इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

तदर्थमेव हे पुत्रक ! माहता इति नाम्ना प्रसिद्धा दिव्यरूपा मम

पुत्राः ये इमे वातस्कन्धा इति सप्त प्रसिद्धाः तेषु चरन्तु इत्यन्वयः ॥४॥

ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः ।

दिव्यवायुरिति ख्यातसृतीयोऽपि महाद्यमाः ॥ ५ ॥

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ । दिशो वै तव शासनात् ।

सञ्चरिष्यन्ति भद्रं ते कालेन हि * ममात्मजाः ॥ ६ ॥

त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ ७ ॥

उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यमितीदं * बलसूदनः ।

सर्वमेतद् यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥

एक इति । एको गण इत्यर्थः । प्रथमं सप्तधा विभज्य पुनरे-
कशः सप्तधाकरणमित्यस्य अर्थस्य पुराणान्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् । इहापि
“विभेद च महातेजा रुदन्तमपि—” इत्यादिना ध्वनितत्वाच्चेति
बोधम् । एवमपर इत्याद्यपि व्याख्येयम् । ‘इन्द्रलोकम्’ इति ‘इन्द्र-
लोकम्’ इति प्रचुरः पाठः । दिव्यवायुः दिवि अन्तरिक्षे भव
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दिशः पूर्वादिमहादिशः ॥ ६ ॥

त्वत्कृतेन “मारुतो मारुदः” इति वचनमूलेन ॥ ७ ॥

यथोक्तं ब्रह्मादिस्थानपालकत्वम् ॥ ८ ॥

* “देवभृताः” इति पाञ्चाक्षराः ।

* “दिति च” इति पाञ्चाक्षराः ।

विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः ।

एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ ९ ॥

जग्मतुस्त्रिदिवं राम ! कृतार्थाविति नः श्रुतम् ।

एष देशः स काकुत्स्थ ! महेंद्राधुषितः पुरा ॥ १० ॥

दितिं यत्र तपःसिद्धामिवं परिचचार सः ।

इत्थाकोस्तु नरव्याघ्र ! पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ११ ॥

अलम्बुषायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ।

तेन चासीद्विष्ट स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ १२ ॥

विशालस्य सुतो राम ! हेमचन्द्रो महाबलः ।

सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरम् ॥ १३ ॥

सुचन्द्रतनयो राम ! धूम्राश्व इति विश्रुतः ।

धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ १४ ॥

सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान् ।

मातापुत्रौ द्वितीन्द्रौ ॥ ९ ॥

वर्षितेन्द्रचरितस्य प्रकृतशेषत्वमाह,—एष इति । स एष इत्य-
न्वयः ॥ १० ॥

एवं प्रागुक्तरीत्या एवंभूते देशे । विशालोत्पत्तिप्रकारमाह,—
इत्थाकोत्विति ॥ ११ ॥

विशालेति । कृता आसीदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ १५ ॥

कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ।

सोमदत्तस्य पुत्रस्तु * काकुत्स्थ ! इति विश्रुतः ॥ १६ ॥

तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ।

आवसत् परमप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥

द्रुक्षाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ।

दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥

द्रुहाद्य रजनीमेकां सुखं स्वप्नामहे वयम् ।

श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ ! जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥

सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ।

श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः ॥ २० ॥

पूजाञ्च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सवाञ्चवः ।

कतरोऽत्र वंश इति प्रश्नस्य उत्तरमाह,—विशालस्येत्यादि ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

इमां पुरीं संप्रति आवसदित्यन्वयः ॥ १७ ॥

वैशालिकाः, विशालायां निवासो येषां ते इत्यर्थः । अनेन त्वत्समानवंशोऽयमिति सूचितम् ॥ १८ ॥

* "पुत्रोऽभूत्" इति पाचात्प्राः ।

प्राञ्जलिः कुशश्च पृथु विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुनेः ॥

संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विंश-

लोकव्यतिक्रीर्त्तनं नाम सप्तचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४७ ॥

अतएवार्थः— इहादेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २२ ॥

मम भक्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टावक्रनिघण्टुः सर्गः ।

—

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र पराश्वरसमागमे ।

कथान्ते सुमतिर्नाम व्याज्यतार महामुनिम् ॥ १ ॥

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ।

गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥

पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गगुणधनुर्धरौ ।

अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥

यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ।

कथं पद्मामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ! ॥ ४ ॥

एद्रेति । सुमतिर्नाम विशालाराजः महामुनिं विश्वामित्रम् ।

कथान्ते विश्वामित्रेण कथ्यमानकथान्ते ॥ १ ॥

गजसिंहगती गजवद् धीरमन्दगती, सिंहवद् अप्रतिहतगती ;

यद्वा प्रभुत्वाद् गजगतिः रामः, अन्यगतिर्लक्ष्मणः । तथा शार्दूला-

क्षतिः रामः, वृषभान्तिसिंहशूराः ॥ २ ॥

पद्मपत्रविशालाक्षौ इत्यनेन भाग्यसम्पत् सुविता । वीरधर्म-
सूचकं खड्गमेत्यादि ॥ ३ ॥

यदृच्छया, देववशसम्पन्ननिमित्तविशेषेण—यया कथाचित्

भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्य्याविवाम्बरम् ।

परस्यरेण सदृशौ प्रमाणेकृतचेष्टितैः ॥ ५ ॥

किमर्थञ्च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ।

वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्ततः * ॥ ६ ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ॥ ७ ॥

स्वेच्छया इत्यर्थो वा ; देवल्लोकात् गां भुनं प्राप्तौ अथतीर्थो अमराविव
स्थितौ किमर्थं किं वा प्रयोजनमुद्दिश्य कथम् अतिसुकुमारचरणत्वात्
केन प्रकारेण पञ्जामिह प्राप्तौ, कस्य वा सुताविति शेषः ? ॥ ४ ॥

भूषयन्तौ स्वतेजसेति शेषः । प्रमाणं शरीरौन्न्यादि, इङ्कितम्
आन्तराश्रयबोधकं, चेष्टितं वचनगमनादि ; तैस्सादृशपुत्रधान्तरा-
भावात् परस्परसदृशौ ॥ ५ ॥

सादरातिशयात् पुनः पृच्छति, किमर्थं चेत्यादि,—दुर्गमे कान्ता-
रसम्बन्धात् ॥ ६ ॥

यथावृत्तं न्यवेदयत्, दशरथकुमारौ अस्मद्यज्ञविघ्ननिवारणाय
मद्-आकारणात् मदुपसालनात् सिद्धाश्रमं प्राप्य तत्र विघ्नकर्तृन्
राक्षसादीन् हत्वा पथि ताडकां च हत्वा जनकदिदृश्या एतद्देश-
मागतौ इति न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

* “कस्य पुत्रौ महामुने !”

इति वाचात्तराः ।

अतिथी परमं प्राप्नो पृक्षी दशरथस्य तौ ।

पूजयामास विधिवत् सत्कारार्हौ महाबली ॥ ८ ॥

ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ।

उच्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९ ॥

सुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं श्रुभाम् ।

साधु साध्विति शंसन्ते मिथिलां ममपूजयन् ॥ १० ॥

मिथिलीपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ।

पुराणं निर्जनं रम्यं प्रपच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ११ ॥

इदमाश्रमसङ्काशं किं न्विदं मुनिवर्जितम् ।

श्रोतुमिच्छामि भगवन्! कस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ १२ ॥

तत् श्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ।

प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १३ ॥

परममत्यन्तमादरणीयौ प्राप्नो अतिथी, तौ पूजयामासेत्य-
न्ययः ॥ ८ ॥

सुमतेरिति पक्षमी । उच्य उचिन्वा आर्षमेतत् ॥ ९ ॥

पूजाप्रकारः साधु साध्विति शंसनम् ॥ १० ॥

मिथिलीपवने मिथिलासमीपवने दृश्य दृष्ट्वा । पुराणम्—इत्यादि
नयम् आश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥

मुनिराहित्याद् आश्रमवादस्य अशक्यत्वम् । अतएवाश्रमसङ्काश-

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ! ।

यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥

(गौतमस्य नरश्रेष्ठ ! पूर्वमासीन्महात्मनः ।

आश्रमो दिव्यसङ्काशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥

स चात्र तप आत्तिष्ठद्-अहल्यासहितः पुरा

वर्षपूगान्यनेकानि राजपुत्र ! महाशयः ! ॥ १६ ॥

तस्यान्तरं विदित्वा च सहस्राक्षः शचीपतिः ।

मुनिवेषधरो भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥

अतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ! ।

माश्रमवदवभासमानम् । अत इदं किम् ? तस्यैव विवरणं, कस्यायं
पूर्वः पूर्वस्वभूतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अहल्यानुग्रहेतु-कालस्मृतिज-सन्तोषे हन्तेति । यस्यैतद् आ-
श्रमपदं भवति, महात्मनः कोपाद् यथा शप्तं प्राप्तश्रापं, तत् ते कथ-
यिष्यामीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

दिव्यसङ्काशः शुभवाश्रमतुल्यः ॥ १५ ॥

अनेकानि वर्ष-पूगानि अनेकवर्षसमूहान् ॥ १६ ॥

तस्य आश्रमस्य अन्तरं मुनिसन्निधानरहितं काशम् । शचीपति-
रित्यनेन शचीतोऽपि सौन्दर्यम् अहल्याया ध्वनितम् । मुनिवेषधरः
गौतमवेषधरः । "मम रूपं समाख्याय" इति वक्ष्यमावन्वात् ॥ १७ ॥

सङ्गमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ! ॥ १८ ॥

मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ! ।

मतिं चकार दुर्मैधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥

अथाब्रवीत् सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनात्तरात्मना ।

कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ ! गच्छ ग्रीष्ममितिः प्रभो ! ॥ २० ॥

आत्मानं मां च देवेश ! सर्वथा रक्ष गौरवात् ।

इन्द्रस्तु प्रहसन् वाक्यमहस्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

ऋतुकाळं शास्त्रोक्तकालम् अर्थिनो रत्यर्थिनः । सुसमाहिते !
सङ्गमोषितरूपप्रसाधनवति ! अतिसुन्दरि ! इति वा । तेन स्वाभि-
स्यदिशस्त्रीत्वं सूचितम् ॥ १८ ॥

सहस्राक्षं विज्ञाय । “ऋतुकाळं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः” इति वच-
नात् तपसा चाश्रमवर्त्तिसर्वप्राणिजातस्य शशाभावाय गौतमवेषोऽय-
मिन्द्र इति ज्ञात्वेत्यर्थः । देवराजकुतूहलात्, स मामभिलषतीति
कौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाच्च इत्यर्थः । दुर्मैधा अहल्या तेन सह
इत्यर्थं मतिं चकार इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

कृतार्थां त्वादृशदिव्यपदप्रसाभात् प्राप्ततपःपला ॥ २० ॥

ग्रीष्मगमने हेतुः,—मम अहल्यायाः, आत्मन इन्द्रस्य च, प्रापतेः
रक्षयम्, तदाह,—आत्मानमित्यादि । प्रहसन्निति विशिष्टस्त्री-
चरितेन प्रहासः रक्षयस्य दुर्लभत्वाद् वा । गौतमतपोभङ्गस्य खेद्यस्य
करुणेन अग्रिमशयादिभयमल्पम् इति वा ॥ २१ ॥

सुशोणि ! परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ।

एवं सङ्गम्य तु तदा निश्चक्रामोटजात् ततः ॥ २२ ॥

स संभ्रमात् त्वरन् राम ! शङ्कितो गौतमं प्रति ।

गौतमं सन्ददर्शाय प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ २३ ॥

देवदानवदुर्द्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ।

तीर्थोदकपरिक्षिप्तं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २४ ॥

गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ।

दृष्ट्वा सुरपतिस्ततो विषण्णवदनोऽभवत् ॥ २५ ॥

अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ।

दुर्दृष्टं वृत्तसम्पन्नो रोषाद् वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥

मम रूपं समाख्याय हतवानसि दुर्मते ! ।

अकर्त्तव्यमिदं यस्माद् विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २७ ॥

गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ।

पेततुर्दृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २८ ॥

सङ्गम्य अहल्यया सहेति शेषः ॥ २२ ॥

स इन्द्रः संभ्रमात् गौतमभयात् त्वरन् निश्चक्राम इत्यन्वयः ।

निर्गमसमये गौतमं प्रति तदागमनं प्रति शङ्कितश्चासीदिति शेषः ।

अथ निष्क्रमणसमनन्तरमेव ॥ २१ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

तथा दृष्ट्वा च वै शक्रं भाष्यामपि च शप्तवान् ।

इह वर्षमहस्याणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ २९ ॥

वातमह्या निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ।

अदृश्या सर्वभूतानाम् आश्रमेऽस्मिन् वसिष्यसि ॥ ३० ॥

यदेतच्च वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ।

मम गीतमस्य, कृतवान्तिः मद्भार्याभोगरूपम् अकार्यम् ।

तस्माद् विफलः विगतदृषणः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

शापस्वरूपं वातमह्येत्यादि । तप्यन्ती स्वकृताकार्यस्मरणेन पीडिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्यान्तरीण इति न विरोधः । अत्र शिलारूपत्वे तात्पर्यकत्वेन वातमह्येत्यनेन विरोधः स्पष्ट एवेति केचित् । वस्तुतस्तु अदृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या, शिला-प्रतिमा रूपेण सर्वदृश्येत्यर्थः । न च तावता चैतन्यहानिरिति क्षुधा-दिपीडा स्यादेव इत्यतो वातमह्या, तदतिरिक्ताहाराभावाच्च निराहारा ; तप्यन्ती स्वकर्मणेति शेषः । तादृश्यपि भस्मशायिनी, न तु स्थिता, इति न कश्चिद् विरोधः । इन्द्रशापोऽप्युपलक्षणमत्र अनन्त-भगवतः शापस्य, तदुक्तं पाद्रे,—

“शापदग्धा पुरा भर्जा राम ! शक्रापराधतः ।

अहल्याया शिला जप्ते शतलिङ्गः कृतः स्वराड् ॥”

इति शिला, तत्प्रतिमाकारा । शतशब्दोऽनन्तवाची, लिङ्गशब्देन भगवत्कारं चिह्नम् । स्वराड्ङ्गः ॥ ३० ॥

शापान्तमाह,— यदेति । घोरमित्यनेन अनिराहित्यसूचनम्

आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३१ ॥

तस्यातिथ्येन दुष्टं ते ! लोभमोहविवर्जिता ।

मत्सकाशं मुदा युक्ता स्वं वपुर्धोरयिष्यसि ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ।

इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥

हिमवत्शिखरे रम्ये तपस्सेपे गहातपाः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे अहल्या-

शापकीर्त्तनं नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रामो यदा आगमिष्यति, तदा आगमनकाले जायमानचरणविनासेन अनायासतस्तत्पादस्पर्शात् पूता व्यभिचारकृतपापनाशेन पवित्र भविष्यसि, याविष्येण च तपस्विनां दृष्ट्वा भविष्यसि ॥ ३१ ॥

ततो मत्सकाशं मत्सान्निध्यं प्राप्त्वा स्वं वपुः पूर्ववत् सर्व्वदृश्यं भस्मना अनाहतं धारयिष्यसीत्यर्थः । इतरत् स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कतककारस्तु “यदैतत्”—इत्यादि शापान्तप्रतिपादकं “स्वं वपु-
र्धारयिष्यसि”—इत्यन्तं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमित्याह । “एवमुक्त्वा”—
इत्यादि सार्व्वश्लोकस्तु प्रामाणिक एव, एवञ्च द्वात्रिंशत्श्लोक एवात्र
इत्याहुः ।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकानपञ्चाशः सर्गः ।

१ ॥ अस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् ।
 २ ॥ शपेत् त्वस्तनयनः सिद्धगर्भर्वषारणान् ॥ १ ॥
 ३ ॥ श्रुत्वा तपसो विघ्नं गीतमस्य महात्मनः ।
 ४ ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मथा सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
 ५ ॥ अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता ।
 ६ ॥ श्रापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥
 ७ ॥ तस्यां सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सञ्चारणाः ।

धर्मधुरन्धरस्यापि शक्रस्य अधर्मं प्रवृत्तौ वीजं दर्शयितुमाह,—
 अफला इति । अदृषण इत्यर्थः । अस्तेति चासेन स्वकारणं दैन्यं
 व्यज्यते ॥ २ ॥

सुरकार्यमिति । अन्यथा ह्ययतपसा सकलदेवस्थानायहारक्षेण
 कृतः स्यादिति भावः ॥ २ ॥

सा अहत्या दुष्टचारिणेति निराकृता, उक्तश्रापपूर्वं त्यक्ता ।
 यवमपि सुरकार्यनिष्पत्तिः कथम् ? तत्राह,—श्रापेति । स्वस्मिन्
 गीतमकर्तृकश्रापमोक्षणेन अस्य तपो मया हृतम् । महतः श्रापेन
 विना न तपोऽयम इति भावः । तपोऽयस्यस्मादक्रोधोत्पादनमेव
 कार्यं मया कृतमिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

सुरकार्यं करं यूयं सफलं कर्तुं नर्हस्य ॥ ४ ॥

गतकतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साक्षिपरोगमाः ।

पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे मत्तं मरुद्गलेः ॥ ५ ॥

अयं मेघः अष्टषणाः षड्को ह्यष्टषणाः कृतः ।

मेघस्य दृवशीं गृह्य प्रजायाणु प्रयच्छत ॥ ६ ॥

अफलस्तु कृतो मेघः परां तुष्टिं प्रदास्यति ।

भवतां हर्षणार्थञ्च ये च दास्यन्ति मानवाः ।

अत्रयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ७ ॥

अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ।

सफलं मां मरुद्गलेः सर्व इत्यस्य वारुह्यपाठे ते सर्वे सुरवराः
मर्ते यूयमित्यन्वयो ज्ञेयः । परञ्च यूयमित्येव पाठः प्रायेण ॥ ४ ॥

पितृदेवाः कथवाहनादयः तानुपेत्य हव्यताहनाभिमुखेनाहुः ।

अमेस्तु वचनं श्रुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५ ॥

अयं मेघः, यो भवतां हविष्टेन कल्पितः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ६ ॥

अफलत्विति । अन्विदमयुक्तं न हि मेघा अष्टषणा इत्यन्ते इति

नेष्ट, भवदुद्देशेन कृतो हविष्टेन कल्पितो योऽफलः षड्को मेघः ।

यथा त्वष्टगाभिस्तौ यो मेघावयवो भवद्विष्टेन कल्पितः स भवतां

परां तुष्टिं दास्यतीत्यन्वयात् । ये वा अफलं मेघं भवतां हर्षणार्थं

दोषात् भवन्ती दास्यन्ति, तेषाम् अत्रयं फलं यूयं दास्यथ इत्य-

न्वयः ॥ ७ ॥

उत्पाद्य मेघवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ८ ॥

तदा प्रभृति काकुत्स्थ ! पितृदेवाः समागताः ।

अफलान् भञ्जते मेघान् फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्तु मेघवृषणस्तदाप्रभृति राघव ! ।

गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः ॥ १० ॥

तदागच्छ महातेज ! आश्रमं पुण्यकर्मणः ।

तारयैनां महाभागान् अहल्यां देवरूपिणीम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्षणः ।

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १२ ॥

ददर्श च महामागां तपसा द्योतितप्रभाम् ।

समागताः मिलिताः ॥ ८ ॥

अफलान् वृषान् तदंशरहितान् वा, यतस्तेषां फलैः फलाभ्यां
वृषणाभ्यामिन्द्रमयोजयन् ॥ ९ ॥

तदा प्रभृति ततो हेतोः इन्द्रो मेघवृषण इत्यन्वयः । तपसा
प्रभावेण तपःकृतप्रभावेण च स्वापचारेण च ॥ १० ॥

महातेज इति रामसम्बोधनम् । पुण्यकर्मणो गौतमस्य । ननु
तादृकयेव घोररूपया अहल्यया अवष्टभ्यमाश्रमं कथं गच्छेयम् ? अत
आह,—देवरूपिणीमिति । आश्रमस्य एतदवधिकत्वात् अथ त्वत्पाद-
स्पर्शान्मुक्ताशापतया देवरूपिणीमित्यर्थः । एनां तारय भर्तृप्रत्या-
पत्तिफलकमातिथ्यं गृहीत्वा भर्तृप्रापणेनैनामनुगृह्याथ ॥११॥१२॥

लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १३ ॥
 प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामधीमिव ।
 धूमनाभिपरीताङ्गी दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥
 सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।
 मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥
 सा हि गौतमशक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ।
 त्रयाणामपि लोकानां यावद् रामस्य दर्शनम् ॥ १६ ॥

ददर्शति । आश्रमप्रवेशकाले अनायासतः स्वचरणसपर्शाद्
 व्यभिचारकृतपापनाशेन श्रापनिवृत्त्या श्रापवशात् सुरासुरैः समा-
 गम्य मिलित्वापि सर्वलोकेर्दुर्निरीक्ष्यां विश्वामित्रो यथावदत् देवरूपि-
 णीमिति तथा ददर्शत्यर्थः । तद्वत्तां तपसा द्योतितप्रभामिति । एवं
 दर्शनं तत्समये रामस्तस्माद्विश्वामित्राणामेष, सर्वदृश्यत्वं तु भगव-
 दातिथ्यकार्यमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥

प्रयत्नादित्यादिना दिव्यरूपत्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

रामादेरपि दर्शनं नात्यन्तस्पृष्टतया किञ्चिद्वेषेण । भर्तृसन्तोष-
 करस्य भर्तृसान्निध्यस्य श्रापान्तकरणस्याभावादित्याह । धूमनेति ।
 धूमनाभिपरीतानि ध्यामानि अङ्गानि यस्याः सा उपमात्रयं भस्मा-
 वृतत्वेन । अम्भसः लक्षणया तद्युक्तमेघस्य मध्यस्थां रविप्रभामिव
 ददर्श दुराधर्षां स्पृष्टुमशक्याम् ॥ १५ ॥

तथादर्शने हेतुमाह,—सा हि इति । त्रयाणामपि लोकानां

श्रापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १७ ॥

राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृह्यतुर्मुदा ।

दुर्निरीक्ष्यत्वश्रापवशाद् रामादीनामप्येवं दर्शनविषया जाता, अन्येषां तु अदृश्यैव, रामादीनां तु दुःखदृश्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रापस्यान्तं तदन्तस्यावधिकालं प्राप्य तेषां रामादीनां दर्शनं पूर्वाक्तप्रकारेण दर्शनविषयत्वं प्राप्तेत्यर्थः । तथा च पादौ,—

“गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्यर्शान्महाशिला ।

काचिद् योषामवत् सोऽपि विस्मितो मुनिरब्रवीत् ॥

शिला तत्रतिमाकारा । सोऽपि रामः । विस्मितः स एवासीत् । तथाभूतं तं दृष्ट्वा मुनिरवदत् इत्यर्थः ।

“श्रापदग्धा पुरा भर्त्रा राम ! शक्रापराधतः ।

अहल्यास्था शिला जज्ञे अतलिङ्गीकृतः खराट् ।

त्वदङ्घ्रिस्पर्शनात् तस्यै श्रापान्तं प्राह गौतमः ।

तस्मादिदं ते पादाब्जस्यर्शात् शुद्धाभवत् प्रभो ! ॥

इति

यदुदारार्थं त्वं मया इहानीतः, सैषा एवेति शेषः । एवं मदुक्त-
रीत्या सर्वेषामविरोधः सम्भवति कस्यान्तरपरत्वेनाविरोधवर्जनं
कतकाद्युक्तं चिन्त्यम् । यद्यपि तेन धूमनेत्यादिसार्धस्रोक्ते तामेव
दुर्निरीक्ष्यामिति शेषं पूरयित्वा दुर्निरीक्ष्यत्वे हेतुमाह,—सा
हीति । तेषां दर्शनमित्यत्र तेषां जयायां लोकानामिति व्याख्यातं
तदपि क्लिष्टम् ॥ १७ ॥

तदा स्वपदस्यर्शमात्रेण शिलारूपतापरित्यागे गौतमवचनः स्म-

स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ ॥ १८ ॥

पादमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता ।

प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १९ ॥

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद् देवदन्दुभिनिःस्रजे ।

गन्धर्वाप्सरसां चैव महानासीत् समुत्सवः ॥ २० ॥

साधु मांश्चिति देवास्ताम् अहल्यां समपूजयन् ।

तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २१ ॥

गौतमोऽपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ।

रन्ती मदाश्रमप्राप्तराघवपूजया पुनर्मत्सम्बन्ध इत्येवं तद्वचः स्मरन्ती-
त्यर्थः । स्वशिलाहूपपरित्यागमात्रेण तु तस्मिन् रामत्वनिश्चयो-
ऽस्याः । तौ रामपादौ प्रतिजग्राह स्पृष्ट्वा प्रणयान् । यत्तु तौ राम-
लक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरादिति तन्न, अग्रे काकुत्स्थ
इत्येकवचनप्रयोगात् ॥ १८ ॥

सुसमाहिता अप्रमत्ता काकुत्स्थो रामः तस्यैव मुख्यतया पूज-
नात् ॥ १९ ॥

देवदन्दुभिनिःस्रजे सह पुष्पवृष्टिरासीत्, रामस्य अहल्याया-
श्चत्यर्थः ॥ २० ॥

रामपूजया निष्प्रायत्वाद् अहल्यायाः पूजा । तपोबलविशुद्धाङ्गीं
तद्बलवत्परामर्शान् शुद्धाङ्गीम् । अतएव गौतमस्य वशां तद-
गतचित्ताम्, अतएव पूर्वं परत्र काले शरीरेणापि तदनुगाम् ॥ २१ ॥

रामं संपूज्य विधिवत् तपस्तेषु महातपाः ॥ २२ ॥

रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ।

सकाशाद् विधिवत् प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे अहल्या-

शापविमोचन नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४६॥

अहल्यासहितः सुखीत्यनेन योगबन्धाद् रामागमनं ज्ञात्वा
तद्बलादेव भ्रूटिति तदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येति बोध्यम् ॥२२॥२३॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४६ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
रामस्तु मुनिशार्दूलम् उवाच सहलक्षणः ।
माध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
बहूनीह सचक्षाणि नानादेशनिवासिनाम् ।
ब्राह्मणानां महाभाग ! वेदाभ्ययनशान्तिनाम् ॥ ३ ॥
ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतकुलाः ।
देशो विधीयतां ब्रह्मन् ! यत्र वस्थामहे वयम् ॥ ४ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।

प्रागुत्तराम् ऐशानीं ततः गौतमाश्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥
ब्रह्मणीति । दृश्यन्त इति शेषः ॥ ३ ॥

शकटीशतम् अग्निहोत्रसंभारवाहकम् । ऋषिवाटाः यज्ञार्थ-
मागतानां साभिहोत्रऋषीणां निवासाः । एवं नैविष्यात् स्वावास-
देशविचाराः । देश इत्यादि । देशो निवासस्थानं विधीयतां विचार्य-
ताम् ॥ ४ ॥

निवासमकरोद् देशे विविक्ते सलिलान्विते ॥ ५ ॥

विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा ।

शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ॥ ६ ॥

ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्धामादाय सत्वरम् ।

प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥

विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्मपुरस्कृतम् ।

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ ८ ॥

पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ।

स तांश्चाथ मुनीन् पृष्ट्वा क्षोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥

यथार्हम् ऋषिभिः सर्वैः समागच्छत् प्रहृष्टवत् ।

विविक्त सलिलान्विते ह्यनेनानुष्ठानसौकर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋत्विजोऽपीत्यत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मान इति द्वितीयार्थं
व्यत्ययेन प्रथमा ॥ ७ ॥

धर्मेण शास्त्रमार्गण ददौ अर्घ्यमिति शेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्य-
विशेषणम् । “महाशं वा महोत्तं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्” इति
शास्त्रोक्तो धर्मसाधनेन पुरस्कृतं तत्सहितमिति यावत् ॥ ८ ॥

राज्ञः कुशलं निरामयं यज्ञस्य निरामयं कुशलं निर्विघ्नत्वमवि-
कलत्वं वा यज्ञस्य कुशलं स विश्वामित्रः तान् अर्घ्यदातृन् पृष्ट्वा कुशल-
मिति शेषः ॥ ९ ॥

यथार्हं यथान्वायम् । प्रहृष्टवत् प्रहर्षवत् तीव्रसहितं यथा

अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १० ॥
 आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः ।
 जनकस्य वचः श्रुत्वा निषमाद् महामुनिः ॥ ११ ॥
 पुरोधो ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ।
 आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समन्ततः ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ।
 अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला देवतैः कृता ॥ १३ ॥
 अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्-मया ।
 धन्योऽस्मिन्नुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ! ॥ १४ ॥
 यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् ! प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ।
 दादशाहं तु ब्रह्मर्षे ! दीक्षामाहुर्मनस्विनः * ॥ १५ ॥

भवति तथेत्यर्थः । समागच्छत् सन्तोषसहितमालिङ्गनं यथा भवति
 तथा सर्वैः सङ्गतो बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 यज्ञसमृद्धिरङ्गवैकल्यराहित्यं साद्गुण्यञ्च । अतएव सफला
 कृता इतिरिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

* ----- शेषमाहुर्मनीषिणः † ।

इति पाञ्चाश्याः ।

† दादशाहं शेषं, दादशदिनानि अथशिशानि यच्चस्येति ।

ततो भागार्थिनो देवान् द्रष्टुमर्हसि कौशिक ।।

यद्युक्ता मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनसदा ॥ १६ ॥

पुत्रसं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥

यज्जमिहगतो वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ।

पद्मपत्रावशाखाचौ सद्गुणतूष्णीधनुर्द्वरौ ।

शान्तिप्रार्थित्य कपिले समपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥

शतश्रेयसं प्राप्स्यतीं देवलोकादिवामरौ ।

कथं पद्मनाभस्य प्राप्सौ किमर्थं कस्य वा मुने ! ॥ १९ ॥

वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने ! ।

भूषयन्ताविति देशं शम्भुपूर्याविवाम्बरम् ॥ २० ॥

तत्र हेतुमाह, यज्ञोपसदनमिति । यज्ञस्थानं द्वारद्वारं द्वारश-
दिमानि दीक्षां कर्त्तव्यत्वनाहः । दीक्षायास्तावन्नि दिनान्यवशिष्टानि
शतविजं श्राद्धः ॥ १५ ॥

विश्वामित्रस्य योगेन सर्वसामर्थ्यादाह, देवान् द्रष्टुमर्हसीति ॥ १६ ॥

इमौ कुमारावित्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पद्माम् वाहनरहिताभ्यां पद्मपत्रकौमलत्वात् कथमेतत् दूरं
प्राप्ताविति विस्मयः, किमर्थमिति प्रयोजनप्रश्नः कस्य वेति पुत्राविति
श्रेयः । उत्तरश्लोको यदि प्रमाणं, तर्हि अस्यैव विवरणं बोध्यम् ।

परस्परस्य सहशौ प्रमाणेऽङ्गितचेष्टितैः ।

काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः * ॥ २१ ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।

निवेदयद् अमेघात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२ ॥

सिद्धाश्रमनिवासञ्च राक्षसानां बधं तथा ।

तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २३ ॥

अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ।

महाधनुषि जिज्ञासां कर्त्तुमागमनं तथा ॥ २४ ॥

केचित् तु कस्येत्यस्य पुरुषस्य कार्यं साधयितुमिति शेषमाङ्गस्तथैव
जनप्रश्नेनैव गतार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

निवेदयदिति पाठे अह-अभाव आर्षः ॥ २२ ॥

तत्र अथ्यमागमनं रक्षःसमाक्रान्तेऽपि मार्गे भयरहितमाग-
मनम् ॥ २३ ॥

महाधनुषि जिज्ञासां तद्विषयां रामस्य दिदृक्षां, ज्ञानमिह
दर्शनरूपम् । यदा धनुर्निष्ठसारजिज्ञासाम् ॥ २४ ॥

कुमाराविव पावकी ।

रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारकौ ।

प्रकाश कुलमस्ताकं नामुष्मन्मिहागतौ ॥ इति पाञ्चतन्त्रः ।

एतत् सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ।

त्रिदश विररामाय विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

जनकसमागमी नाम पञ्चाशः

सर्गः ॥ ५० ॥

तथा दृष्टस्य तस्य सज्यीकरणादिकञ्च कर्त्तुमागमनमित्येतत्
सर्वं निवेद्य । “विरराम तदा” इति पाठेऽर्थस्थित्यः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ।

दृष्टरोमा महातेजा शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥

गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ।

रामचन्द्रर्षनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥

एतौ निषधौ संप्रेक्ष्य शतानन्दो नृपात्मजौ ।

सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥

अपि ते मुनिशार्दूल ! मम माता यशस्विनी ।

दर्शिता राजपुत्राय तपोदीर्घमुपागता ? ॥ ४ ॥

अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।

तस्येति । दृष्टरोमा स्वमातुः श्रापोदारश्रवणजननोषेण जात-
रोमासः ॥ १ ॥

परं विस्मयम् इति भगवद्दर्शनस्य अन्यासुषभत्वात् ॥ २ ॥

निषधस्वावासने ॥ ३ ॥

उक्तमप्यर्थमुत्प्रेक्षातिशयेन पुनः दृष्ट्वाति,—शार्दूलाय अपि ते
इति । अपिः श्रेष्ठे । ते त्वया ॥ ४ ॥

वन्यैरुपाहरत् पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ? ॥ ५ ॥

अपि रामाय कथितं यद् दृत्तं तत् पुरातनम् ।

मम मातुर्महातेजो ! देवेन दुरनुष्ठितम् ? ॥ ६ ॥

अपि कौशिक ! भद्रं ते गुरुणा मम सङ्गता ।

मम भाता मुनिश्रेष्ठ ! रामसन्दर्शनादितः ? ॥ ७ ॥

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ! ।

दहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ? ॥ ८ ॥

अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ! ।

दहागतेन रामेण पूजितेनाभिवादितः ? ॥ ९ ॥

रामे रामविषये पूजार्हे इति रामविशेषणम् ॥ ५ ॥

देवेन इन्द्रेण दुरनुष्ठितं गौतमवेषधारणपूर्वकं तत्कटकदुरनु-
ष्ठानरूपं मातुर्यद् दृत्तं चरितं पुरातनं, तद् रामाय कथितमित्य-
न्वयः । महातेज इति विश्वामित्रसम्बोधनम् ॥ ६ ॥

मम गुरुणा मम मातेत्यन्वयः । अत्र वारह्यं ममेति प्रयोगो
हर्षातिशयात् । रामसन्दर्शनादित इत्यस्य गतशोधेति शेषः ।
आदिना पूजापादस्यार्थः ॥ ७ ॥

महातेजा रामः मद्गुरोः सकाशात् पूजां प्राप्य इह यच्चभूमा-
वागतः ? इति दृष्टस्यैवार्थस्य भद्रान्तरेण प्रश्नः ॥ ८ ॥

शान्तेन मनसा उपलक्षितो मे गुरुरिहामतेन गौतमात्मने
आगतेन गौतमपूजितेन रामेणाभिवादितः । न तु मन्मातुर्दोषात्

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ।

प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥

नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ ! यत् कर्त्तव्यं कृतं मया ।

सङ्गता मुनिना पत्नी भार्गवेषुव रेणुका ॥ ११ ॥

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।

शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

स्वागतं ते नरश्रेष्ठ ! दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ! ।

विश्वामित्रं पुरस्त्रात्य महर्षिमभिपूजितम् ॥ १३ ॥

अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ।

विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥

विरक्षृत इति प्रश्नान्तरम् । पूजाङ्गीकारबन्दने अतिरक्षारक्षिण-
मिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

यत् कर्त्तव्यं तत्रातिक्रान्तं न विस्मृतं, किन्तु मया कृतमेवेत्यर्थः ।
भार्गवो जमदग्निः तत्क्षोपहता रेणुका परशुराममाता यथा जम-
दग्निना सङ्गता तद्दिव्यार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

दिष्ट्या भार्गवेन ॥ १३ ॥

विश्वामित्रवत्त एव तेन सह प्राप्तिः, तत् एव च मातुः शोषो-
दार इति तं क्षौति अचिन्त्येत्यादिना,—मनसाप्यन्येनाशक्यचिन्तन-
मविसृष्ट्यादिकर्त्ता । परमाङ्गतिं जगतः परमहितप्रदम् । अन्धे तव
मम चेत्याहुः ॥ १४ ॥

नास्ति धन्यतरो राम ! त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ।

गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत् तपः ॥ १५ ॥

श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ।

यथाबलं यथातत्त्वं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥

राजासीदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः ।

धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥

प्रजापतिसुतस्वामीत् कुशो नाम महीपतिः ।

कुशश्च पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥

कुशनाभसुतस्वामीत् गाधिरित्येव विश्रुतः ।

गाधेः पुत्रो महातेजा विश्रामित्रो महामनिः ॥ १९ ॥

विश्रामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ।

बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥

कदाचित् तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ।

अचौहिणीपण्डितः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥

गोप्ता अस्त्रदानादिना ॥ १५ ॥

बलं तपोबलं यथा यादृशं तत्त्वं ब्रह्मर्षित्वञ्च यथा तत् षट्शु
इत्यर्थः । “वृत्तम्” इति कश्चित् पाठः । वृत्तं चरितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

स राजा कस्य पुत्रस्य वाह, — प्रजापतीत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

अकारयत्, स्वार्थे णिः ॥ २० ॥

नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् ।

प्रतिपन्नान् क्रमशो राजा विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ ॥

वसिष्ठभ्याश्चमपदं नानापुष्पलताद्रुमम् ।

नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणमेवितम् ॥ २३ ॥

देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ।

प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥

ब्रह्मर्षिगणसङ्कीर्णं देवर्षिगणमेवितम् ।

तपस्वरणसंसिद्धैरग्निक्लैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥

मन्त्रतं संकुलं श्रीमद् ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ।

अम्भत्तैर्वायुभक्तैश्च शीर्णपर्णाग्नेस्तथा ॥ २६ ॥

फल्गुलाग्नेर्दानैर्जितदोषैर्जितेन्द्रियैः ।

वह्निनीं चतुरङ्गबलं योजयित्वा समुपस्थाय तद्रूपाद्यौहिणी-
संस्थसेनापरिवृती भूत्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

कपोर्जितश्रमात् प्रशान्तहरिणत्वम् ॥ २४ ॥

ज्ञानमात्राधिष्ठितमरदाद्या देवलोकासङ्घारिणी देवर्षयः ज्ञान-
कामाभयाधिक्रान्ता ब्रह्मर्षयो भूपतिष्ठा । अग्निमुल्लैर्ऋषिभिः सङ्कुलं
व्याप्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥

तथा ब्रह्मकल्पैः चतुर्मुखतुल्यैः तस्यैव सहजतपोवैभवात्
अम्भत्तैस्तनूत्रैर्मन्त्रैः संकुलम् ॥ २६ ॥

सर्वभिर्षालखिल्येभ्य जपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥

अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ।

यमिष्टस्याश्रपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ।

ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावक्रीर्त्तने विश्वामित्रेण वसिष्ठाश्रमगमनं

नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥

ब्रह्मरामनखजा बालखिल्या वैखानसाश्च । "ये नखास्ते वैखा-
नसा, ये बाखास्ते बालखिल्याः" इति श्रुतिरिति कथकः ॥ २७ ॥

परमकल्याणस्वभावत्वाद् ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य । जयतां श्रूरा-
णाम् ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

—११७—

त इष्ट्या परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ १ ॥
 प्रगतो विनयाद् वीरो वसिष्ठो जपनां वरम् ॥ २ ॥
 स्वागतं तत्र वेद्युक्तो वसिष्ठेन सदात्मना ।
 आसनं चारुं भगवान् वसिष्ठो आदिदेश ॥ ३ ॥
 उपविष्टाश्च तदा विश्वामित्राश्च प्रीयते
 यथाभ्यासं वसिष्ठैः फलमूलमुपाहरन् ॥ ४ ॥
 प्रतिशुभं च तां पूजां वसिष्ठाद् राजसत्तमः ॥
 तपोऽग्निहोत्रप्रियेषु कुशलं पर्येषकृत ।
 विश्वामित्रो सदातेजा वनस्पतिगणे तदा ॥ ५ ॥
 सर्व्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥

वसिष्ठं प्रगतो वसिष्ठेन स्वागतमिति उक्तश्चेति धीजना ॥ २ ॥
 आदिदेश कदापयत् ॥ ३ ॥
 फलमूलमिति जातित्वादेकत्वम् ॥ ३ ॥
 वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रं न तु विना पर्य्येषकत्वम् । तद्-
 विमर्शेऽपि कुशलं पर्य्येषकृत । सर्व्वत्र तत्पश्यसर्व्वेति ध्येयं ॥ ५ ॥ ५ ॥

सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ।

पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥

कञ्चित् ते कुशलं राजन् ! कच्चिद्-धर्मेण रञ्जयन् ।

प्रजाः पालयसे राजन् ! राजवृत्तेन ? धार्मिक ! ॥ ७ ॥

कञ्चित् ते भस्त्रता सत्याः कञ्चित् तिष्ठन्ति शासने ।

कञ्चित् ते विजिताः सर्व्वे रिपवो ? रिपुमूदन ! ॥ ८ ॥

कञ्चित् बन्धेषु कोशेषु मित्रेषु च परन्तप ! ।

कुशलं ते नरथाप्र ! पुत्रपौत्रे ? तथानघ ! ॥ ९ ॥

अर्धन्न कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ।

विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥

जपतां तपस्विनाम् ॥ ६ ॥

कच्चिदिति प्रश्ने । हे धार्मिक ! धर्मण तदनुष्ठानेन प्रजा रञ्जयन् ; राजवृत्तेन न्यायेन अर्जितमर्थस्य—“वर्धनं पालनं तथा । सत्यान्ने प्रतिप्रतिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ।” इत्युक्तेन राजवृत्तेन पालयसे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

संभ्रताः वेतनदानादिना ॥ ८ ॥

बन्धेषु चतुरङ्गेषु, कोशेषु अर्थसमूहेषु, पुत्रपौत्रे गवाश्वप्रभृति-त्वाद् एकवचनम् ॥ ९ ॥

एको वसिष्ठशब्दो वरिष्ठवाची ॥ १० ॥

कृत्वा तौ मुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा ।
 मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥
 ततो वसिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन ! ।
 विश्वामित्रमिदं वाक्यम् उवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि वल्गुस्यास्य महाबल ! ।
 तव वै प्रीयेयस्य यथार्थं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥
 सत्क्रिया हि भवानेतं प्रतीच्छतु मया कृताम् ।
 राजंस्त्वमतिथिश्चेष्टः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामुनिः ।
 कृतमित्यब्रवीद् राजा पूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥
 फलमूत्थेन भगवन् ! विसृते यत् तवाश्रमे ।
 पादोनाचमनीयेन भगवद्-दर्शनेन च ॥ १६ ॥

तौ उक्तविशेषणकौ वसिष्ठविश्वामित्रौ ताः कथाः अन्योन्य-
 कुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः । प्रीयेताम् अह-अभाव आर्षो लङ् ॥ ११ ॥
 प्रहसन्निव उत्तमतिथिसामजहर्षण ॥ १२ ॥
 संप्रतीच्छ मे मरुततम् आतिथ्यमङ्गीकृत ॥ १३ ॥
 हेतुगर्भं विशेषणम्, अतिथिश्चेष्ट इति ॥ १४ ॥
 पूजावाक्येन आतिथ्यं करिष्यामीत्येवंरूपेणैव मम पूजनं कृत-
 मिति राजाब्रवीत् ॥ १५ ॥

सर्वथा च महाप्राज्ञ ! पूजार्हेण सुपूजितः ।

नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि मैत्रेणेक्षस्य चक्षुषा ॥ १७ ॥

एवं भ्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ।

न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनःपुनरुदारधीः ॥ १८ ॥

वाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ।

यथाप्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपङ्क्तव ! ॥ १९ ॥

एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो जपतां वरः ।

आजुहाव ततः प्रीतः कल्पापीं धूतकल्मषाम् ॥ २० ॥

एच्छेहि शबले ! क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ।

सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्मग्रहम् ॥ २१ ॥

विद्यते यत् तवाश्रमे फलमूलं तेन पूजित इत्यनेन राजभोल्या-
भावः! अनेनैव वयं सन्तुष्टा इति ध्वनिः ॥ १६ ॥

पूजार्हेण त्वयेति शेषः । मैत्रेण खेहयुक्तेन । मत्वर्था याज-
न्तम् ॥ १७ ॥

निमन्त्रणं भोजनाङ्गीकाराय प्रार्थनम् ॥ १७ ॥

वाढमित्यस्य विवरणं, यथाप्रियमित्यादि ॥ १९ ॥

तेन विश्वामित्रेण कल्पापीं चित्रवर्णां हेमधेनुम् ॥ २० ॥

शबले तन्नामे ! । अस्य राजर्षेर्महार्हेण भोजने सत्कारं कर्तुं
व्यवसितोऽस्मि उद्युक्तोऽस्मि ; तं मे व्यवसायं संविधत्स्व सम्पादय
तदुपयोगिपदार्थदानेनेति शेषः ॥ २१ ॥

भोजनेन महार्हेण मत्कारं संविधत्स्व मे ।

यस्य यस्य यथाकामं षड्-रसेष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥

तत्सर्वं कामधुग् दिव्ये ! अभिवर्ष कृते मम ।

रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोद्येण संयुतम् ।

अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले ! त्वर ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विप्रवामित्र-

प्रभावकीर्त्तने विप्रवामित्रनिमन्त्रणं नाम

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

षड् रसेषु मधुरादिषु यस्य यस्य यदभिपूजितम् अभीष्टम् ॥ २२ ॥

तत् सर्वं यथाकामं तत्प्रीत्यनतिक्रमेण मम कृते मत्तोषार्थं रसेन
अन्नेन रसयुक्तान्नेन भक्ष्यशुक्ल्यादिना रसेनेति सर्वान्वयि-पानेन
पानकरसादिना लेह्यं जिह्वायाह्यं, क्षौद्रादि घोष्यम्, अघरपुट्या-
ह्यम् आम्रफलादि, अन्नानां शाल्यन्नादीनां निचयं राशिम् ॥ २३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

— २२ —

एवमुक्त्वा वसिष्ठेन प्रवृत्ताः प्रवृत्तमनः ।।

विदधे कामलोकं कामान् यस्य धर्मेणितं यथा ॥ १ ॥

इच्छन् सधुस्तथा लाजान् धरेयांश्च वरासवान् ।

पानानि च भक्तार्हाणि भक्ष्यांश्चोक्तानि च ॥ २ ॥

उष्णान्नास्योदजन्मान् च शयः पश्यायमाः ।

सृष्टान्यन्नानि सृष्टांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥

भानास्वाद्दूरसानाञ्च स्वाण्डवानां तथैव च ।

यस्य सख्यं यथा तथेष्टितं तया तया शरीरं कामान् विदधे
इत्यर्थः ॥ १ ॥

तदेव प्रपश्यति,—इत्युक्तिः । सविकारान् इच्छन् भूधुन्
दौर्भागि । तदेवस्य धानो आतकी गुणगणिभिः कृतं सद्यम् ।
भक्ष्यान् प्रपदेत् । उष्णान्नाञ्चोदजन्मान् च शयः पश्यायमाः ॥ २ ॥

उष्णान्नास्य उष्णत्वमुष्णयुक्तस्य साशयः का तन्निति शंभः । सृष्टानि
उत्पन्नानि प्राकृतभेदाः दधिकुल्या इत्युपलक्षणं दृग्दारे रपि ॥ ३ ॥

भक्तार्हाणि भक्तानुत्तानां स्वाण्डवानां भक्ष्याविशेषाणाम् ।
पश्यायमाः श्रेयं पश्याय, तैः पूर्णानि भोजनानि भोजनपानाणि गौडानि ।

भोजनानि * सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥

सर्वमासीत् समन्तर्षं हृष्टपृष्टजनाद्युतम् ।

विश्वामित्रबलं राम ! वसिष्ठेन सतर्पितम् ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपृष्टस्तदाभवत् ।

सान्तःपुरवरो राजा मन्वाच्छरणपुरोहितः ॥ ६ ॥

सामात्यो मन्विभहितः मन्वत्यः पूजितस्तदा ।

युक्तः परमहर्षेण कर्मसिद्धिमब्रवीत् ॥ ७ ॥

पूजितोऽहं कथं मन्वान् ! पूजाहर्षेण सुसत्कृतः ।

श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविभारद ! ॥ ८ ॥

गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ।

राजतानि आसन्निति शेषः । रजते गुड इत्यभिधानमिति कसक-
कृत ॥ ४ ॥

हर्षश्चित्तसन्तापः, पुष्टिर्हृष्टपृष्टस्तद्यत्तजनैरासमन्ताद् युक्तम् ॥ ५ ॥

अन्तःपुरश्रेष्ठैः सहितः ॥ ६ ॥

अमात्याः कर्मसचिवाः, मन्विणो मन्वस्य सचिवाः । पूजितः

आतिथ्येन सत्कृतः ॥ ७ ॥

पूजाहर्षेण मादृशपूजाकरणयोग्येन ; पूजित इत्यस्यैव विवरणम्,
आदरातिशयस्योतनाय सुसत्कृत इति । हर्षाद् वा पुनरुक्तिदोषः ॥ ८ ॥

राज्ञं हि भगवन्नेतद् रत्नहारी च पार्थिवः ॥ ६ ॥
 तस्मान्मे प्रवृत्तां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ! ।
 एवमुक्त्वा सन्वयात् बभ्रुवो मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥
 विद्यामित्रेण धर्मात्मा प्रत्यवाच महीपतिम् ।
 नाहं शतसहस्रेण नापि कीर्तिप्रतैर्गवाम् ॥ ११ ॥
 राजल्लोकात्तस्य प्रवृत्तां वाणिभीरुत्तस्य वा ।
 न परित्याज्यमह्यं यत्कृत्वाणादृचिन्मम ॥ १२ ॥
 शाश्वती प्रवृत्ता मया कीर्तिः शाश्वतमेवमा ।
 अस्यां ह्यथ च कथञ्च प्राणयात्रा तस्यैव च ॥ १३ ॥
 अथ तस्य प्रिहीतस्य जनिहीनस्यैव च ।
 स्वाहाकारवपट्कारो विद्याय विविधाशयाः ।

अतस्तस्मिन् नित्यं भवतीति शेषः ॥ १० ॥

धर्मतोऽप्येतत् पार्थिवस्य रत्नहारीनात् रत्नरत्नत्वात् ममैषा
 मोक्षेति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृतं इत्थं परित्यागं नाहं च ह्यथवाह—शाश्वतीति । यथा
 आत्मवशी राजयोगवती विद्यादिजा कीर्तिः शाश्वती नित्य-
 सम्बन्धाः एवं मया व्रतदत्ता प्रवृत्ता नित्यं मत्पुण्यबन्धा । एवमा-
 दरे वीजमाह,—ह्यं देव, कथं धियम् । प्राणयात्रा जीव-
 नम् ॥ १३ ॥

आयत्तमत्र राजर्षे! सर्व्वमेतन्न संग्रहः ॥ १४ ॥

सर्व्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी तथा ।

कारणैर्वज्रभीराजन्! न दास्ये शबलां तव ॥ १५ ॥

वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत् तदा ।

संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६ ॥

हैरण्यकक्ष्यैवेयान् सुवर्णीङ्कुशभूषितान् ।

ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १७ ॥

हैरण्यानां रथानाञ्च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ।

ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् ॥ १८ ॥

आयत्तमधोनम् । बलिभूतबलिः, होमा वश्वदेवादिः । आयत्त इत्यस्य सर्व्वज्ञानकर्षः । स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्यञ्चौ । विद्या इति । एतत्प्रयःप्राशनेन चित्तशुद्धिः प्राणवृत्तेर्देहपाटवाच्च तत्साध्य-विद्यानाम् एतदायत्तत्वम् एतत् सर्व्वम् आतिथ्यादि ॥ १४ ॥

एतत् शबलारूपमेव मे सर्व्वस्व, सत्येन शपे इति श्लेषः । तथा दर्शनादिना मम तुष्टिकरी च । कारणैरुक्तैः साभिप्रायं चेतद् बोध्यम् ॥ १५ ॥

संरब्धतरमव्याग्रहयुक्तम् । हैरण्याः हिरण्यविकाराः । कक्षाः घण्टापितमश्वबन्धनार्थं खलाः यैवेयं ग्रीवालङ्गारप्रदं ख-लादि ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्वेताश्वानां चतुर्युजां चतुःसङ्ख्यकश्वेताश्वयुतानाम् इत्यर्थः ।

हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ।
 सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ! ॥ १८ ॥
 नानावर्णविभक्तानां वयस्यानां तथैव च ।
 द्दाम्येकां गवां कौटिं श्वला दीयतां मम ॥ २० ॥
 यावदिच्छमि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम ! ।
 तावद् ददामि ते सर्वं दीयतां श्वला मम ॥ २१ ॥
 एवमुक्तसु भगवान् विश्वामित्रेणु कीयता ।
 न दास्यामीति श्वलां प्राह राजन् ! कथञ्चन ॥ २२ ॥
 एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ।
 एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २३ ॥
 दर्शस्य पौर्णमासस्य यज्ञाशैवाशुचिणा ।

प्रार्थः सभासुः, रथानाहेति यावत् । किंङ्गीकविमृष्टानिति
 प्रथमं द्वितीया, रथानां विप्रोद्यममेवत् ॥ १८ ॥

देशः वाक्कीकादि, कुलमुच्यैःश्वधादीना, गन्धर्वकुलं वा ।
 गन्धर्वकुलजातस्त्वमिति पुराणवचनात् ॥ १९ ॥

अनेकवर्णविभक्तानां प्रातभेदानां वयस्यानां तरुणीनां “वयस्य
 स्तरुणो युवा” इति कौशात् एकां कौटिमित्यन्वयः ॥ २० ॥

यावदिति इतोऽप्यधिकं वा यावदिच्छसौत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

एतत् श्वलाख्यं वस्तु ॥ २३ ॥

एतदेव हि मे राजन् ! विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २० ॥

अतोमूला क्रियाः सर्वाः मम राजन् । न संशयः ।

ब्रज्जना किं प्रसापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विप्रवामिच-

प्रभावकीर्तने वसिष्ठविप्रवामिचसंवादे नाम

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

आतदक्षिणा इत्यनेन इत्यादिवद् दक्षिणापि एतदधीनेति
सूचितम् ॥ २३ ॥

एतदेव क्रिया, इत्यस्यैव विवरणम्,—अतोमूलाः एतन्मूला
इत्यर्थः । सर्वथा दानाभावे हेतुगर्भं विशेषणं कामदोहिनीम् इत्या-
दिमयोदहनशीलां, काव्यलिङ्गमसङ्गारः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणमिश्रके

बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

कामधेनुं वसिष्ठोऽपि वदा न त्यजते मुनिः ।
 तदास्य शबलां राम ! विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १ ॥
 भीयमाना तु शबला राम ! राज्ञा महात्मना ।
 दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्षिता ॥ २ ॥
 परित्यक्त्वा वसिष्ठेन किसहं सुमहात्मना ।
 याहं राजमृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिना ॥ ३ ॥
 किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
 यन्नामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
 इति सञ्चिन्तयित्वा तु निश्चस्य च पुनः पुनः ।
 जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम् ॥ ५ ॥

अथ दण्डोपायप्रवृत्तिमाह,—कामधेनुमिति । न त्यजते काव-
 जम् । अन्वकर्षद् वशादिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

राजमृतैः राजसेवकैः । “मृतैः” इति कश्चित् पाठः । किञ्चि-
 त्कर्त्तुं शिष्टं । भृशदुःखिता मन्त्रेण अतिशयेन दुःखितासीति ।
 महर्षेणो वक्तव्याथो वा ॥ ३ ॥

यन्नामनागसम् । उद्धा चालयि । भक्तां चिन्तयामास ॥ ४ ॥

निर्धूय तांस्तदा मृतान् प्रतपः प्रमुदन् ।।

जगामानिलवेगेन पादमूर्धं महात्मना । ६ ।

शबला सा हृदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ।

वसिष्ठस्यायतः खिला हृदन्ती मेवजिह्वना ॥ ७ ॥

भगवन् ! किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ! ।

यस्माद् राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥

एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ।

शोकघ्नप्रहृदयां खसारमिव दुःखिताम् । ९ ॥

न त्वां त्यजामि शबले ! नापि मेऽपहृतं त्वया ।

एव त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः । १० ॥

न हि तुह्यं बलं नह्यं राजाः बलं विशेषतः ।

शबला मृतान् स्वकर्षकान् । पादमूर्धं पादसमीपम् । महात्मना
वसिष्ठम् । ६ ।

शोकघ्नं प्रहृदयतां । शोकघ्नमार्चशब्दः । हृदन्ता एव जहि-
सतीपसमनम् । हृदन्ती च च कथनमिच्छेत् इति । हृदन्तीति । च
सकाशः समीपम् । ७ ।

शबला मरिगी । ८ ।

एषाएव शबला । मनीऽभिवेदी । ९ ।

नह्यं नह्यः । न हि शक्यतेन दुर्गमित्यर्थः । नह्यं नह्यः ।

वशी राजा वक्षिण्य इति च । परिरेण च । ११ ।

इयमशौचिणी पूर्णा । गजवाजिरत्नाकुला ।

इति ध्वजयमाकीर्णा तेनाशौ वक्षवत्तमः । १२ ।

एवमुक्त्वा वक्षिणेन प्रत्युवाच विनीतवत् ।

वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मार्चिमतुलप्रभम् । १३ ।

न वक्षं वक्षिण्यस्याऽऽर्माक्षणा वक्षवत्तराः ।

ब्रह्मन् ! ब्रह्मवत्सं दिव्यं ब्रह्माच वक्षवत्तरम् । १४ ।

दृश्यतां तनाह, — राजां त्विच्छादि । राजकातु तयोवक्षेण न दंश
इति भावः । तद्वक्षति किञ्चिन्वायां, —

“दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य सुतस्य च ।

राजानो वानरश्रेष्ठ ! प्रदातादो न संशयः ॥

तान् न हिंसात्र चाश्लोषैर्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ।

देवा मानुषश्चैव चरन्त्येते महीतये ॥”

इति । अस्य विघ्नेषुतः अवध्य इति श्लेषः । अस्य ज्ञातातिथ्यके दिने
तेनादिपितृत्वाद् विघ्नेषुतोऽवध्य इति भावः । वशी रामेश्वरेण मुनि-
श्रीमन्मुहूर्तम् । इति वीपतिवक्षिण्यत्वेन तद्वधस्य महापातकसमस्य
शोधिता । ११ ।

वक्षिण्यमेव उपयादवति, — इति वक्षि । वक्षिणेभ्यो वक्ष-
योवा । १२ ।

विनीतवत् किञ्चिन्वायम् । १३ ॥

“वैश्व” इति नशाह ।

अप्रमेद्य बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।

विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥

नियुङ्क्ष्व वा महातेजस्वं ब्रह्मबलसंभृतम् ।

तस्य दणं बलं यत्र नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥

इत्युक्तस्तु तथा राम ! वसिष्ठस्तु महाशशाः ।

सृजत्येति तदोवाच बलं परबलार्दनम् ॥ १७ ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत् नदा ।

तस्या ऊम्भा-रवोत्सृष्टाः पल्हवाः शतशो नृप ! ॥ १८ ॥

नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ।

स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ १९ ॥

न बलं धत्तपबलम् । बलवत्तराः कृत्स्न्यादिभ्यः । यस्मात्
कृत्स्नियवन्नादपि बलवत्तरम् अधिकम् ॥ १४ ॥

तुभ्यं तव न त्वया सदृशोऽपीति श्रेष्ठः । बलवत्तर इति दूरे
इति श्रेष्ठः । महावीर्यः महावीर्याऽपि तत्र हेतुस्तेजस्तव
इत्यादि ॥ १५ ॥

ननु त्वमेव तस्य बलं नाशय, तत्राह,—नियुङ्क्ष्वेति । कामधेनु-
त्वात् नियोगापेक्षा, परकाम्यार्थसृष्टावेव तस्याः सामर्थ्यात् । ब्रह्मबल-
संभृता तादृशकार्यसमर्थत्वेन मां ध्यायत्येत्थं ॥ १६ ॥ १७ ॥

ऊम्भा नाम गवां शब्दाः । पल्हव-शक-यवन-कम्बोज-बर्बरा-
मेष्टजातिविशेषाः ॥ १८ ॥

पल्लवान् नाशयान् । शस्त्रैश्चावचैरपि ।

विश्वामित्रादिभान् हृष्ट्वा पल्लवान् प्रतशशादा ॥ २० ॥

भूय एवासृजद् घोरान् शकान् यवनमिश्रितान् ।

तेराषीत् सृष्टता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ २१ ॥

प्रभावङ्गिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्चकसन्निभैः ।

नीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्ह्रस्ववर्णाम्बरावृतैः ॥ २२ ॥

निर्दग्धं तद् बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ।

ततोऽस्त्राणि मन्त्रातेजा विश्वामित्रो मुनोच च ॥ २३ ॥

तेनैव यवनकाम्योणा वर्षरात्राकुलीकृताः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रेण वसिष्ठबलसम्पर्दनं

नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पश्यत इत्यनादरे बन्धी । विस्फारितं विद्वृतम् ॥ १६ ॥

अर्दिताः पीडिताः ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रभा दुर्निरीक्षं तेजः । हेमः किञ्चकस्य च सदृशैः । हेमवर्णा
म्वदं पीताम्बरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरानु श्रीरामाये रामायणतिलके

बालकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः । ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ।
वसिष्ठस्योदयामास कामधुक् ! सृज योगतः ॥ १ ॥
तस्या ऊङ्कारतो जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः ।
ऊधसञ्चाय सम्भूता वर्षराः प्रस्तपाणयः ॥ २ ॥
योनिदेशाश्च यवनाः प्रहृष्टेभ्यात् प्रकाः स्मृताः ।
रोमकूपेषु स्त्रीञ्छाश्च हारीताः स-किरातकाः ॥ ३ ॥
तैस्त्रिषूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
स-पदाति-गजं शम्भं सरथं रघुनन्दन ! ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ।
विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५ ॥

आकुलान् पलायमानान् । कामधुगिति सम्बोधनम् । योगतः ।
योगमहिम्ना ॥ १ ॥ २ ॥
रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः स्त्रीञ्छा, हारीताः किरातजाति-
विशेषाः ॥ ३ ॥
विश्वामित्रस्य तत् सैन्यम् ॥ ४ ॥
विश्वामित्रसुतानां शतं, ऋषिदेव धेनोर्बन्धुसु शतौऽयमेव नाश-
नीय इत्याशयेन वसिष्ठमभ्यधावत् ॥ ५ ॥

अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् ।

ऊङ्कारेणैव तान् सर्वान् निर्देदाह महानृषिः ॥ ६ ॥

ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ।

भस्मीकृता मुहूर्त्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा विनाशितान् सर्वान् बलं च सुमहाद्यथाः ।

सत्रीदं चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत् तदा ॥ ८ ॥

समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ।

उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥

हतपुत्रबलो दीनो क्षूनपक्ष इव द्विजः ।

हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥

स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ।

ऊङ्कारेण तपोबलसम्भूतेन क्षलियत्वेऽपि ।
पृथिवीपतित्वाभावात् तद्बध्ने अल्पप्रायश्चित्तं श्राततायित्वाचेति भावः ॥ ६ ॥

मुहूर्त्तेन भस्मीकृता इत्यपवर्गे तृतीया ।
मासेनानुवाकौऽधीत इतिवत् ॥ ७ ॥

सर्वान् पुत्रान् । सत्रीदमिति क्रियाविधेयवत् ॥ ८ ॥

निर्वेगत्वे समजोपमा । निष्प्रभत्वे इतरे उपमे । उपरक्तौ राज-
यस्तः ॥ ९ ॥

हतसर्वबलोत्साहः सर्वान् बलानि शारीरवौदाह्यादीनि
तन्मन्त्रोत्साहहीनः । निर्वेदं सर्वत्र निष्कलत्रबुद्धिर्बन्धितस्येदम् ॥१०॥

पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥

स गत्वा हिमवत्पार्ष्ण किन्नरोरगसेविते ।

महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥

केनचित्त्वथ कालेन देवेशो ह्यभध्वजः ।

दर्शयामास वरदो विश्वामिचं महामुनिम् ॥ १३ ॥

किमर्थं तपसे राजन् । ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ।

वरदोऽस्मि वरो यस्य काङ्क्षितं सोऽभिधीयताम् ॥ १४ ॥

एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामिचो महातपाः ।

प्रणिपत्य महादेवं विश्वामिचोऽब्रवीद्विदम् ॥ १५ ॥

यदि तुष्टो महादेव ! धनुर्वदो ममानघ ! ।

साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्विषुः ।

गन्धर्वथक्षरक्षःसु प्रतिभान्तु ममानघ ! ॥ १७ ॥

एकम् अर्वाश्लमिति शेषः । राज्याय राज्यं रक्षितुं पृथिवीं
क्षत्रधर्मेण पाण्येति नियुज्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

दर्शयामास आत्मानमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

साङ्गादुपकारकाणि अङ्गानि आरादुपकारकाणि उपाङ्गानि ।
मन्त्राः उपनिषदः । समाहाररहस्येण्वाण्युदेति टच् । तेन सहितो
धनुर्वद इत्यर्थः । रहस्यं आचार्यमुख्यैकगम्यं विद्याजातम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

तत्र प्रसादाद् भवतु देवदेव ! मनेषितम् ।

एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥

प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद् विश्वामित्रो महाबलः ।

दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत् तदा ॥ १९ ॥

विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ।

स्रतं मेने तदा राम ! वसिष्ठमृषिसप्तमम् * ॥ २० ॥

ततो गत्वाश्रमपदं मुनोचास्त्राणि पार्थिवः ।

यैस्तत् तपोवनं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥

उदीर्यमाणमस्त्रं तद् विश्वामित्रस्य धीमतः ।

दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥

वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै ऋगपत्निषः ।

प्रसादात् न तूपदे प्रापेद्येति भावः ॥ १८ ॥

सन्नियत्वात् सहज एव दर्पस्तस्य मूर्तिरस्त्रजाभात् ॥ १९ ॥ २० ॥

यैरस्त्रैरस्त्रतेजसा स्त्रीयतेजसा तपोवनं निर्दग्धं भवेत्, तानि

अस्त्राणि मुनोचेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

विश्वामित्रस्य शिष्ये षष्ठी । तेनोदीर्यमाणं विद्वज्यमानम् ॥ २२ ॥

“जितमेव तदा मेने वसिष्ठं मुनिसप्तमम् ।” इति ५०

विद्रवन्ति भयाद् भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥

वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ।

मुहुर्त्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥

वदतो वै वसिष्ठस्य भाभैरिति मुहुर्मुहुः ।

नाश्रयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ।

विश्रामित्रं तदा वाक्यं सरोषसिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

आश्रमं पिरसंवृद्धं यदिनाश्रितवानसि ।

दुराचारो हि यन्नूढस्तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥

भयात् भयञ्चेतो रस्त्रजालात् । नानादिग्भ्यो व्यत्ययेन द्वितीयाद्यं
चतुर्थी पञ्चमी वा ॥ २३ ॥

शून्यं सर्वप्राणिपलायनात् अतएव निःशब्दमिव । इरिणमूषरं
निर्दृष्टनिर्मानुषकान्तरसदृशमिति यावत् ॥ २४ ॥

वदतो वै वदतोऽपीत्यर्थः । तादृशस्यापि वसिष्ठस्य वचनम् अना-
दृत्य दुःखवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा पलायमानप्राणिजातं प्रतीति श्रेयः । इदं वक्ष्य-
माश्रमम् ॥ २६ ॥

यत् यस्मात् मे आश्रमं विनाश्रितवानसि यत् यस्माच्च हि प्रसिद्धो
दुराचारो भूत्स्वं, तस्मात् न भविष्यसि न्यक्षसीत्यर्थः ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ।

विधूम इव कालाग्निर्धमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रेण वशिष्ठाश्रमपीडनं

नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

विधूमः कालाग्निरिव क्रोधात् वसिष्ठोऽपरं यमदण्डमिव दण्ड-
मुद्यम्य तस्त्राविति श्लेषः ॥ २८ ॥

इति रामायणस्य श्रीरामायणे रामायणतिलके

बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ।
आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
ब्रह्मदण्डं समुद्यम्य कालदण्डमिवापरम् ।
वसिष्ठो भगवान् क्रोधाद् इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
क्षत्रबन्धो ! स्थितोऽस्मिन् यद् बलं तद् विदग्धय ।
नाशयाम्यद्य ते दर्पं सास्त्रस्य तव गाधिज ! ॥ ३ ॥
क च ते क्षत्रियबलं क च ब्रह्मबलं महत् ।
पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ! ॥ ४ ॥
तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमम् ।
ब्रह्मदण्डेन तत् शान्तमग्नेर्वेग इवाभसा ॥ ५ ॥
वारुणञ्चैव रौद्रञ्च ऐन्द्रं पाण्डुपतं तथा ।
ऐषिकं चापि बिभेष कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥

एवमुक्तो न भविष्यसीत्युक्तः ॥ १ ॥ २ ॥

तिष्ठ तिष्ठेति भीषयन्तं प्रति खभीत्यभावमाह,—स्थितोऽस्मिन् य
इति । ब्रह्म शस्त्रस्य दर्पं त्वया क्षत्रं, यत् अस्त्ररूपं शस्त्रं तन्नाशितं ते
तव दर्पम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

मानवं मोहनञ्चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा ।
 जृम्भणं मोहनं चैव सन्नापनविलापने ॥ ७ ॥
 शोषणं दारुणं चैव वज्रमखं सुदुर्जयम् ।
 ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥
 पिनाकमस्त्रदयितं शुष्कार्द्रं अशनी तथा ।
 दण्डास्त्रमथ पेशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥
 धर्मचक्रं कालचक्रं तिष्णचक्रं तथैव च ।
 वायद्यं मथनञ्चैव अस्त्रं ह्यशिरसाया ॥ १० ॥
 शक्तिद्वयञ्च चिह्नेषु कङ्कालं मुसलं तथा ।
 वैद्याधरं महास्त्रञ्च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥
 त्रिशूलमस्त्रं घोरञ्च कापालमथ कङ्कणम् ।
 एतान्यस्त्राणि चिह्नेषु सर्वाणि रघुनन्दन ॥ १२ ॥
 वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तानि सर्वाणि दण्डेन यसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १३ ॥

अत्रियपांसनेत्युक्त्वा स्मितस्य तस्य वसिष्ठस्य ब्रह्मदण्डेन गाधि-
 युषस्याग्निं शान्तमासीत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 दयितं शिवस्येति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 यसते स्म ॥ १३ ॥

तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्रवान् गाधिगन्धनः ।

तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः क्षमिपुरोगमाः ॥ १४ ॥

देवर्षयश्च सम्भ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ।

त्रैलोक्यमासीत् सन्वस्रं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥

तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ।

वसिष्ठो यमते सर्वं ब्रह्मादण्डेन राघव ! ॥ १६ ॥

ब्रह्मास्त्रं यममानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।

त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत् सुदारुणम् ॥ १७ ॥

रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ।

मरीच्य इव निष्येतुरग्रे धूमाम्बुलार्चिषः ॥ १८ ॥

अग्निपुरोगमो वायुस्तत्सहिताः । अग्निसहितो वायुः पुरोगमो
येषां युद्धं इति वा ॥ १४ ॥

समुदीरिते प्रयुक्ते ॥ १५ ॥

ब्राह्मेण तेजसा ब्राह्मविद्याभ्यासजेन तेजसा युक्तेन ब्रह्मादण्डेन
करधृतेन यमते स्म इत्यन्वयः । ब्राह्मेणैव तेजसा ब्राह्मतेजःशमनस्य
साध्यत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

त्रैलोक्यमोहनं भयात् त्रिलोकीषित्तमूर्च्छाकरम् । रौद्रं स्मर-
योऽपि भयदम् । सुदारुणं दुर्दर्शनं वृत्सिंहवीरभद्रादिवत् । 'घोरम्'
इति पाठान्तरम् । तुल्योऽर्थः ॥ १७ ॥

रौद्रोदारुणत्वे उपपादयति,—रामेत्यादि । रोमकूपेषु रोम-

प्राञ्जलद् ब्रह्मदण्डश्च वमिष्ठस्य करोद्यतः ।

विधूम इव कालाग्निर्धमदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥

ततोऽस्तुवन् मुनिगणा वमिष्ठं जपतां वरम् ।

अमोघं ते बलं ब्रह्मस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥

निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन् ! विश्वामित्रो महाबलः ।

अमोघं ते बलं श्रेष्ठं लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥

एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ।

विश्वामित्रो विनिष्कृतो विनिश्चस्येदमब्रीत् ॥ २२ ॥

शुभेभ्यः मरीच्यो विस्फुलिङ्गाः । ऋषेर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलत्वात् ।

धूमाकुलाचिद्रममे विशेषणम् ॥ १८ ॥

विधूमकालाग्निरिव ब्रह्मदण्डश्च प्राञ्जलत् तत्समर्पितब्रह्मतेजसेति भावः ॥ १९ ॥

● ततोऽस्तुवन्, साधुसाभित्युपसूक्तवन्तः । हे ब्रह्मन् ! ते बलं अमोघमस्तु, अरातौ अविस्जर्जनेनास्त्रीयमस्तु, प्रतिब्रह्मास्त्रं मा प्रयु-
ञ्जीति यावत् । पारक्यं तेजः, स्वतेजसा सहजेन धारय विश्वामित्रै-
कीकुरु ॥ २० ॥

नन्दरौ स्थिते कथमप्रतियोगोऽत आह,—निगृहीत इति ।
ब्रह्मास्त्रप्राप्तेन नष्टसामर्थ्यः स्वत एव मृतप्रायो जात इत्यर्थः ॥ २१ ॥

शमं चक्रे प्रतियोगितोऽरातिनाशनादुपरत इत्यर्थः । विनिष्कृतः
निरस्तसर्वशक्तिः ॥ २२ ॥

धिम्वलं क्षत्रियवलं ब्रह्मतेजोवलं बलम् ।

एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥

तदेतत् प्रसमीच्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।

तपो महत् समाख्यास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रप्रतिज्ञा नाम

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

क्षत्रियवलं धिक् केवलं निन्द्यं बलमित्यर्थः । ब्रह्मतेजो बलं
प्रशस्तं बलम् ॥ २३ ॥

प्रसन्नेन्द्रियमानसः परित्यक्तक्षत्रत्वभाव इति यावत् ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

ततः सन्तप्रहृदयः स्मरन् नियहमात्मनः ।

विनिश्चस्य विनिश्चस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥

स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ! ।

तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः ॥ २ ॥

फलमूलाग्रानो दान्तश्चकार परमं तपः ।

अथास्य जग्निरे पुत्राः सत्वधर्मपरायणाः ॥ ३ ॥

हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः * ।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४ ॥

अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ।

जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ! ॥ ५ ॥

अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे ।

तत इति । कृतवैर इति इदमेष तपोनाशकमस्य ॥ १ ॥

तताप तपश्चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

तपसो घोरत्वं दर्शयति,—फलत्यादि । दान्तो जितेन्द्रियः पुत्रा

हविष्यन्दादयः ॥ ३ ॥

* "महोदरः" इति मन्त्रोक्तस्यैव उच्यते ।

एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह देवतैः ॥ ६ ॥

त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ।

विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिथा किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ७ ॥

दुखेन महाताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ।

तपश्च सुमहत् तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ ८ ॥

देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्वे तपःफलम् ।

एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ ९ ॥

तपश्चार धर्मात्मा काकुत्स्थ ! परमात्मवान् ।

एतस्मिन्नैव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ १० ॥

त्रिभङ्कुरिति विख्यात इच्छाकुकुलवर्द्धनः ।

तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेथमिति राघव ! ॥ ११ ॥

ब्रह्मर्षित्वाय ब्रह्मविद्यया तपःकारणात् । तदधिदैवतत्वात्
ब्रह्माब्रवीत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

देवैः सह त्रिविष्टपं स्वर्गं गत्वा तदनु खं लोकं गतः लोकानां
भूरादीनाम् ॥ ७ ॥

समन्युः सदैव्यः खं प्रत्येवेद् वचः सुमहति तपसि ज्ञतेऽपि सर्षि-
गणा देवा मां राजर्षिरित्येव विदुः श्ववगच्छन्ति तस्माद् अथ
तपसः तत्प्राप्तयेष्वं पक्षं नास्ति न भवतीति मन्वे ॥ ८ ॥ ९ ॥

परमात्मवान् परमात्मध्यानघान् परमधीरथ ॥ १० ॥ ११ ॥

गच्छेद्यं सशरीरेण देवतानां परां गतिम् ।

वसिष्ठं स समाहूय कथयामास विन्मितम् ॥ १२ ॥

अशक्यमिति प्राप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ।

प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स यथौ दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥

ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ।

वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ १४ ॥

त्रिशंकुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् ।

वसिष्ठपुत्रान् दृष्ट्वा तप्यमानान् मनस्विनः ॥ १५ ॥

गच्छेयं यच्चबन्धनेति श्रेयः । देवतानां परां गतिं स्वर्गम् ॥ १२ ॥

अशक्यकथनपूर्वकं प्रत्याख्यानवीजं च प्रसिद्धं त्रिशंकुत्वमेवेति
पुराणेषु स्पष्टम् ॥ १३ ॥

तत्कर्म सशरीरसर्मप्रापकयज्ञकर्म तस्य वसिष्ठस्य पुत्रा यत्र
तेपिरे, तत्र गच्छेति श्रेयः । तस्य पुत्रान् गतः प्राप्तः ॥ १४ ॥

शतशब्देन स्वावयवगतबहुत्वेन बहुवचनम् अनभिधानात् ।
शतशब्दः संख्यावाची संख्येयवाची च विंशत्यादिवत् । अत्र तु
संख्येयवाची । शतं वसिष्ठपुत्रान् शतसंख्यकानित्यर्थः । अत्रावयव-
प्राधान्येन तद्बहुत्वेन बहुवचनं प्राप्तं तदनभिधानात् न भवति ।
एकवचनमेव भवति । यथा विंशतिर्ब्राह्मणाः संख्यावाचिनोऽपि
एकवचनं ब्राह्मणानां शतम् इति यथा । अतः वसिष्ठपुत्राभिधानेन
शतमित्यनेन च सामानाधिकरण्यात् ॥ १५ ॥

सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ।
 अभिवाद्यानुपूर्वेण द्विधा किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥
 अभ्रवीत् स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
 शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्यान् शरणं गतः ॥ १७ ॥
 प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ।
 यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १८ ॥
 गुरुपुत्रानहं सर्वान् नमस्कृत्य प्रसादये ।
 शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ १९ ॥
 ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः ।
 सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ २० ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।।
 गुरुपुत्रानृते सर्वान् नाहं पश्यामि काञ्चन ॥ २१ ॥

क्रिया तत्पितृकृतप्रत्याख्यानजया । महात्मन इति द्वितीयार्थं
 महात्मान इत्याद्यम् ॥ १६ ॥

शरण्यान् रक्षयसमर्थान् । शरणं गतः । अन्धेषां रक्षयाणां शरणं
 गतोऽपि शरणत्वं प्राप्तोऽपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

ब्राह्मणान् अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १९ ॥

सिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थम् ॥ २० ॥

इच्छाकूणां हि सर्वेषां पुरोधः परमा गतिः ।

तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २२ ॥

इत्यर्थे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकीर्त्तने वसिष्ठेन त्रिशंकुप्रत्याख्यानं

नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुपुत्रान्वृते तान् विना अन्यान् काश्चन गतिमहं न पश्यामीत्य-
न्वयः ॥ २२ ॥

अर्थं श्लोकः प्रक्षिप्त इति कतकसरसः । तस्मात् इच्छाकूणां
परमगतिरूपान् पुरोधसो वसिष्ठादनन्तरमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणातिलके

बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्त्रिंशकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ।

ऋषिपुत्रशतं राम ! राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

प्रत्याख्यातोऽसि दुर्मेधो ! गुरुणा सत्त्वादिना ।

तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिष्यान् ॥ २ ॥

इत्याकूणां हि सर्वेषां पुरोधः परमा गतिः ।

न चातिक्रमितुं शक्यं क्वचन मत्पदादिनाः ॥ ३ ॥

अशक्यमिति सोवाच वमिष्ठो भगवान्ऋषिः ।

तं वयं वै समाहर्ष्यं क्रतुं शक्ताः कथञ्चन ॥ ४ ॥

बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ ! गम्यतां स्वपुरं पुनः ।

याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥

क्रोधसमन्वितमिति ऋषिपुत्रशतविशेषणम् ॥ १ ॥

दुर्मेधः दुर्बुद्धेः । शाखान्तरं याजनादिना रक्षकान्तरम् ॥ २ ॥

न चातिक्रमितुं शक्यम् इत्याकूभिरिति श्लेषः ॥ ३ ॥

सोवाचेति । सो चिलोपे चेदिति साधु । तं क्रतुं यमशक्यम्

इत्युवाच तं यश्चमित्यर्थः । कथं च कथमपि न शक्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बालिशोऽसौ त्रैलोक्यस्यापि सिद्धार्थं याजने इत्यर्थः । भगवान्
वसिष्ठः ॥ ५ ॥

अवमानं कथं कर्तुं तस्य प्रच्छामहे वयम् ।

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥

स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ।

प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि ॥ ७ ॥

अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधमाः ॥

ऋषिपुत्रास्तु तत् श्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ ८ ॥

श्रेपुः परमसंक्रुद्धाचण्डालत्वं गमिष्यसि ।

इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम् ॥ ९ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ।

नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥ १० ॥

चित्यमाख्याङ्गरागश्च आयसामरणोऽभवेत् ।

अवमानं तेनासाध्यतयोक्तार्थस्य साधनरूपम् ॥ ६ ॥

इतान् वासिष्ठान् ॥ ७ ॥

अन्यां गतिं याजकान्तरम् । घोराभिसंहितं घोराभिप्राय-
संयुक्तं कुलगुर्वतिक्रमेण अन्याश्रयस्य कुलनाशहेतुतया तदभिप्रायस्य
घोरत्वम् ॥ ८ ॥

चण्डालत्वं गमिष्यसीति श्रेपरिति योजना । तादृश्यापिष्ठ-
दंश्रनस्य पापजनकत्वात् स्वसाश्रमप्रवेशस्त्वेषाम् ॥ ९ ॥

परुषो रूक्षाङ्गः । ध्वस्तमूर्धजः खर्बकेशः ॥ १० ॥

तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ॥ ११ ॥
 प्राद्रवन् सहिता राम ! पौरा येऽस्नानुगामिनः ।
 एको हि राजा काकुत्स्थ ! जगाम परमात्मवान् ॥ १२ ॥
 दह्यमानो दिवाराचं विश्वामित्रं तपोधनम् ।
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ १३ ॥
 चण्डालरूपिणं राम ! मुनिः कारुण्यमागतः ।
 कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ १४ ॥
 इदं जगाद् भद्रं ते राजाने धीरदर्शनम् ।
 किमागमनकार्थं ते राजपुत्र ! महाबल ! ॥ १५ ॥
 अयोध्याधिपते ! वीर ! शपाच्चण्डालतां गतः ।
 अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालतां गतः ॥ १६ ॥
 अत्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ।

चिता क्षणानं तत्र भवम् । पुष्पभत्यादिनाख्याङ्गरागो यस्तु ।
 अयोविकार आयसं तदाभरतः । त्यज्य त्यक्त्वा ॥ ११ ॥
 अनुगामिनः सहगताः । प्राद्रवन् तं त्यक्त्वा गताः । परमात्म-
 वान् धीरः ॥ १२ ॥

दह्यमान इत्यस्य दुःखेत्यादि । विश्वामित्रं जगामेति पूर्व्या-
 न्वयः । वसिष्ठवैरित्वात् । विफलीकृतं वसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितैश्च-
 कामुषिकैश्च ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च । १७ ।

अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ।

सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ! ॥ १८ ॥

मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ।

अनृतं मोक्षपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ १९ ॥

हृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य ! चक्षुधर्मेण ते श्रपे ।

यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः । २० ॥

गुरुवच्च महात्मानः श्रीलक्ष्मणेन तोषिताः ।

धर्मं प्रथतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ २१ ॥

परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव !

यस्त्वं श्रयात् चक्षास्तं गतस्तस्य ते दृष्टागमनकार्यं किमि-
त्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

यं काममदृष्टं गतस्त्वं काममनवाप्य । नैतावदेव अपि तु विप-
र्ययो जातिर्न श्रैवंवेमक्ष्यः । काममाह,—सशरीर इत्यादि । इति
तस्य काम इति श्रेयः सौम्यदर्शनेति सम्बोधनम् ॥ १८ ॥

तच्च वक्ष्यामि । तत्पूर्वं सशरीरस्वर्गप्राप्तिकर्यं नावाप्यत इत्य-
न्वयः । अनृतं न कृतं त्वयेति चेत् तथाह अश्रुतमिति ॥ १९ ॥

हृच्छ्रेष्वपि गतोऽनृतं न वक्ष्ये इत्यन्वयः । यज्ञधर्मेण तस्यापि-
तया ॥ २० ॥

श्रीं सदमुखाः । दृष्टमाचारः दृष्टतो ममेति श्रेयः ॥ २१ ॥

दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २२ ॥

दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ।

तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ।

कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥

नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यत् शरणमस्ति मे ।

दैवं पुरुषकारेण निवर्त्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विष्णुमित्र-

प्रभावकीर्त्तने त्रिशंकोर्विष्णुमित्रायमगमनं

नाम अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

न गच्छन्ति न गच्छन्ति स्म । यदेवमती दैवमेव प्रारब्धकर्म
अदृष्टमेव । परं श्रेष्ठं हिताहितप्रापये । पौरुषम् इदानीन्तन-
धर्मानुष्ठानं निरर्थकं प्रारब्धतिरस्कारे दुर्बलमित्यर्थः ॥ २२ ॥

दैवमुक्त्वम् । दैवोपहतं अभिभूयते । परमा गतिः । साक्षा-
दितरतिरस्कारे वैदिकसुखदुःखदं प्रसादं दैवानुकुल्यसमर्थं त्वशीर्षं
प्रसादमिच्छतो मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । दैवेनोपहतं विरह्यतम्
इदानीन्तनीयमानं कर्म यस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाजीये रामायणवृत्तिके

बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

उक्तवाक्यं तु राजानं कथया कुञ्जिकात्मजः ।

अब्रवीत् मधुरं वाक्यं साक्षात् चण्डालतां गतम् ॥ १ ॥

इच्छाको ! स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्मिकम् ।

शरणं ते प्रदास्यामि मा भेषीर्नृपपुत्रव ! ॥ २ ॥

अहमामन्वये सर्वाङ्गं महर्षीन् पुण्यकर्मणः ।

यज्ञसाध्यकरान् राजंस्ततो यच्छसि निर्द्वैतः ॥ ३ ॥

गुह्यशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ।

अनेन सह रूपेण सन्नरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥

उल्लेखिते * ॥ १ ॥ २ ॥

यज्ञसाध्यं यज्ञसाहाय्यम् ॥ ३ ॥

अनेन रूपेण गुह्यपुत्रशापकृतेन चण्डालरूपेण ऋषिशापस्य
अन्यथा कर्तुंमशक्यत्वात् । त्रिमिष्यसि स्वर्गमिति श्रेयः । जाति-
चाण्डालत्वाभावात् यज्ञप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥

* साक्षात् चण्डालरूपिणम् । चण्डालचिह्नधारितत्वात् न त्रिस-
न्धे चण्डालभाव इत्यर्थः । इति केचित् ।

हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ।।

यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान् परमधार्मिकान् ।

व्यादिदेश महामाज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् ॥ ६ ॥

सर्वान् शिष्यान् समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ।

सर्वान् श्वपीन् स-वासिष्ठान् आनयध्वं ममाश्रया ॥ ७ ॥

सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्षिजः सुवज्रश्रुतान् ।

यदन्यो वचनं ब्रूयात् मद्वाक्यबलशोदितः ॥ ८ ॥

तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ।

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा दिव्यो जग्मुस्तदाश्रया ॥ ९ ॥

आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ।

ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ १० ॥

हस्तप्राप्तं अनायासवध्वं, तत्र हेतुः,—यस्त्वमित्यादि ॥ ५ ॥

यज्ञसम्भारकारणात् यज्ञसामग्रीसम्भारनार्थम् ॥ ६ ॥

शिष्याणां शिष्याणामने शिष्या ॥ ७ ॥

सुहृदः स्वस्य स्वस्य । आशिष्वश्रितान् तद्विशेष्यं सुवज्रश्रुता-

मिति । यदिति । आश्रितोऽप्यौ वा अनादृतम् अनेकादर्थं अनाद-

याजनरूपम् । निन्दाकारं वा ब्रह्मवादिनाम् अनादृतं अनादृत्यमिति

ममाख्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ऊचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ।

श्रुत्वा ते वचनं सर्वं समाधानि द्विजातवः । ११ ।

सर्वदेशेषु चागच्छन् वर्जयित्वा महोदयम् ।

वासिष्ठं यच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाशरम् । १२ ।

यथाह वचनं सर्वं ब्रूण त्वं मुनिपुङ्गव ! ।

क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विघ्नेषतः । १३ ।

कथं सदमि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ।

ब्राह्मणा वा महात्मनो भुक्त्वा चाण्डालभोजनम् ॥ १४ ॥

कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ।

एतद्वचननेष्टुर्व्यमूचुः संरक्तलोचनाः । १५ ॥

ते तव । ११ ।

सर्वदेशेष्विष्यस्य क्षिता इति श्रेयः । चागच्छन्नित्यस्य केचिदिति श्रेयः । महोदयं तन्नामानमूषिं वासिष्ठं यच्छतं सर्वं तच्च वर्जयित्वा इति योजना । तदासिष्ठश्चतं क्रोधपर्याकुलाशरं यथा येन प्रकारेण वचनमाह, तत्सर्वं ब्रूण इत्यर्थः । क्षत्रिय इत्यादि । ब्राह्मणस्य वायनाधिकारात् चण्डालस्य यज्ञे चनधिकारात् । १२ । १३ ॥

सुरर्षयो देवतात्मिन मोक्षानसु ऋषीणाम् ऋषिज्ञेन वचनित्वा
मोक्षानम् । १४ ।

मन्त्रिणा इति अङ्गीकृताः । वचननेष्टुर्वे सर्वेषां वचनानां प्रेरण
वचनमित्यर्थः । १५ ।

वासिष्ठा मुनिमार्द्वक । सर्वे सद्यस्योदयाः ।

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः ॥ १६ ॥

क्रोधसंरक्तजयनः सरोवमिदमब्रवीत् ।

यद्दृश्यन्मदुष्टं मां तप उषं समाखितम् ॥ १७ ॥

भस्मीभूता दूरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ।

अथ ते काशपात्रेण गीता वैवस्वत ! शयम् ॥ १८ ॥

सप्तजातिव्रतान्येव मृतपाः सम्भवन्तु ते ।

अनासनिघताकारा मुष्टिकानामनिर्घृणाः ॥ १९ ॥

विज्रतासु विरूपासु लोकाननुचरन्निमान् ।

महोदयस्य दुर्बुद्धिर्नामदुष्टं श्चद्रूपयत् ॥ २० ॥

दूषितः सर्वलोकेषु निवादनं गमिष्यति ।

वासिष्ठा इत्याद्यर्थे पूर्वाण्यपि । समहोदयाः महोदयेन

सन्निहाः ॥ १६ ॥

अदुष्टते हेतुः,—तप उषमिति । तपस्तेजसा चमिष्यन्त चक्राव-
वाजन्मपि न शोभायैति चोत्पापि दूषयन्ति स्म ॥ १७ ॥

वक्ष्याद् भस्मीभूता इत्यादि ॥ १८ ॥

सप्तजातिव्रतानि सप्तजन्मव्रतानि । मृतपाः मृतवज्रादिपारिजाः ।
मुष्टिका नाम वक्रामसः । इदानीं होम्ना इति प्रविष्टाः ॥ १९ ॥

विज्रताः विज्रतवशायादाः विरूपाः विज्रताकाराः अनर्थं च-
क्रवृत्तिं प्राप्स्यन्त ॥ २० ॥

प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां मतः । २१ ।

दीर्घकालं नम क्रोधात् दुर्गतिं वर्तयिष्यति ।

एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ।

विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः । २२ ।

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये वाल्मीक्याण्डे विश्वामित्र-
प्रभावकीर्तने वासिष्ठादिषु विश्वामित्रशापे
नाम एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५६ ॥

प्राणातिपातनिरतः प्राणिनां प्राणनाशोद्यतः । अनुक्रोशो
दया ॥ २१ ॥

वर्तयिष्यति प्राप्नुयति । अत्रेदं बोध्यं क्षत्रियत्वेऽपि याजने
प्रवृत्तिः, तथापि प्रापदूषितचण्डालयाजने प्रवृत्तिः ब्राह्मणेषु वासि-
ष्ठेषु बधादिकप्रकृत्या प्रवृत्तिः इतस्तर्षे प्राणनाशे च्छुया प्रवर्तमान-
तपसो विनाशाय दैवकृतमिति बोध्यम् । २२ ।

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके

वाल्मीक्याण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५६ ॥

षष्ठितमः सर्गः ।

तपोबलहतान् ज्ञात्वा वासिष्ठान् समहोदयान् ।

ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

अयमिच्छाकुदायादस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः ।

धर्मिष्ठस्य वदान्यस्य मां चैव प्ररणं गतः ॥ २ ॥

स्नेजानेन प्ररीरेष देवलोकजिगीषया ।

यथायं स्वप्ररीरेष देवलोकं गमिष्यति ॥ ३ ॥

तथा प्रवर्त्ततां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ।

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्वएव महर्षयः ॥ ४ ॥

जपुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ।

अथं कुम्भिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ ५ ॥

ज्ञात्वा योगबलेन ॥ १ ॥

इत्याकुदायादः तदंशः एवमादिमुर्ध्वीमायधिकारित्वं सूचि-
तम् ॥ २ ॥

वस्यति प्रवर्त्ततां आगमने हेतुमाह,—स्नेजेत्यादि ॥ ३ ॥

प्रायः ताम् आदधतां धर्मसंहितमिति किमाविशेषयम् । जपु-
रित्यस्य अन्वेषामिति शेषः । इह कुम्भिकदाह,—अयमिच्छादि ॥ ४ ॥

यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्यं न संग्रहः ।

अग्निकल्पो हि भगवान् श्रापं दास्यति रोषतः ॥ ६ ॥

तस्मात् प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि ।

गच्छेदिच्छाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥

ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ।

एवमुक्त्वा च षष्ठयः संजङ्गसाः क्रियासदाः ॥ ८ ॥

याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्कृती ।

अत्विजश्चानुपूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ ९ ॥

चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ।

ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ १० ॥

चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ।

अग्निकल्पः अजितकामक्रीधत्वात् श्रापं दास्यति यतः ॥ ६ ॥

तस्मादिति ॥ ७ ॥

ततः सशरीरस्य स्वर्गगमनाय यज्ञः प्रवर्त्यतां सर्वे भवन्तः स्वस्व-

कल्पम् अधितिष्ठत प्रारब्धम् । ताः श्रियाः स्वस्वार्त्विष्यकर्मणि ॥ ८ ॥

याजकश्च अर्चयुंरिति यावत् । अतएव अर्चयति स्ववमुद्यम्येति ॥ ९ ॥

यथाकल्पं कल्पशास्त्रानुसारेण यथाविधि यथा सत्यहायानु-

ष्ठानं कल्पशास्त्रेषु नामापष्टोपन्याससूत्रे अनुष्ठेवाग्ने सत्यहाय-

स्यैव शरद्धत्वात् महता कालेन अधिकाकालसाधनपर्यन्तम्

प्राठेन ॥ १० ॥

नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥

ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ।

सुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥

पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! ।

एष त्वां स्वप्नरीरेष नद्यामि स्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥

दुपं स्वप्नरीरेष स्वर्गं गच्छ नरेश्वर ! ।

स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ॥ १४ ॥

राजंस्त्वं तेजसा तस्य सप्नरीरो दिवं ब्रज ।

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सप्नरीरो नरेश्वरः ॥ १५ ॥

दिवं जगाम काकुत्स्थ ! मुनीनां पश्यतां तदा ।

सर्वदेवताः प्रतीति श्रेयः । तदा तथापि अनधिकारिणा याज-
नाद् यजनाच्च ॥ ११ ॥

उद्यम्य ऊर्ध्वं क्रोधेन प्रक्षिप्य कोपस्यैवाधिकारवत्त्वा क्रोधः ॥ १२ ॥
पश्य मे इति । भागार्थं देवानामनामनेन असाध्यत्वेऽपि
सुतपोव्ययेन त्वामभीष्टं स्वर्गं नयामीति भावः ॥ १३ ॥

सप्नरीरेष दुष्प्राप्यमित्यन्वयः । हि यदि मया स्वार्जितं स्वार्थं-
मर्जितं यत्किञ्चिदपि तपसः फलं सुकृतमस्ति ॥ १४ ॥

तदा—हे राजन् ! त्वं तस्य तेजसा वैभवेन सप्नरीरो दिवं
गच्छ । कुदत्वात् पुनरावाहि न दोषः ॥ १५ ॥

स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा चित्रं कुं पाकशासनः ॥ १६ ॥

सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ।

चित्रं को ! गच्छ भूयस्व' नामि स्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥

गुरुशापहतो मूढ ! पत भूमिमवाकुञ्जिराः ।

एवमुक्तो महेन्द्रेण चित्रं कुरपतत् पुनः ॥ १८ ॥

विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ १९ ॥

रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति आब्रवीत् ।

अधिमधी य तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥

सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीन् अपरान् पुनः ।

नक्षत्रवंशमपरम् असृजत् क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥

मुनीनां पश्यतां मुनिषु पश्यन्सु ॥ २२ ॥

स्वर्गकृतालयः स्वर्गे निधपुण्यकर्मणा जत आगत्यो यस्य तादृशः

सर्ववासाहो नामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र हेतुः गुरुशापेत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

आहारयत् अकरोत् ॥ २० ॥

सृजन्निति । यथा उत्तरतो भ्रुवः अक्षलक्षित्वादि एवं चित्रं कु-

ञ्जितुः । तस्य परितो यथा सप्तर्षिमण्डलं, तथा अस्यापि भव-

न्वित्याशयः । सृजन्निति हेतौ शतप्रत्ययः । सप्तं पूर्वम् तदेतौ

दक्षिणां दिग्गमास्थाय ऋषिमध्ये महायथाः ।

सृष्ट्वा नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ २२ ॥

अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ।

देवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २३ ॥

ततः परमसंभ्राताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः ।

विश्रामित्रं महात्मानम् ऊचुः माननयं वचः ॥ २४ ॥

अयं राजा महाभाग । गुरुणापपरिततः ।

सशरीरो दिवं यातुं नार्हस्यैव तपोधन । ॥ २५ ॥

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः ।

अब्रवीत् सुमहद् वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २६ ॥

दक्षिणमार्गस्थान परानसृजत् पुनः सप्तविंशतिनक्षत्रमाशामसृ-
जत् ॥ २१ ॥

नक्षत्रवंशं सृष्ट्वनक्षत्रगणम् ॥ २२ ॥

अन्यमिन्द्रं स्रष्टुव्यमानस्वर्गस्येति शिवः । अथ वा मया सृष्ट्य-
मानस्वर्गः अनिन्द्र एवास्तु, मिश्रं कुदेव तपेन्द्रो भवत्वित्याशयः ।
एवमिन्द्रस्थाने मिश्रं कुं प्रतिष्ठाप्य तस्य परिवारभूतदेवताणि स्रष्टु-
मुपचक्रमे ॥ २३ ॥

तत इति । देवप्रतिस्वर्गवत् स्रष्ट्यापि प्रतिस्वर्गं कुर्यात्, इति
हेतोः सुरासु संभ्राताः पर्याकुलचित्ता इत्यर्थः ॥ २४ ॥

सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ।
 आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥
 स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शश्वतः ।
 नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २८ ॥
 यावन्नोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्स्वेतानि सर्वशः ।
 मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुर्हथ ॥ २९ ॥
 एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ।
 एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्स्वेतानि सर्वशः ॥ ३० ॥
 गगने तान्यनेमानि वैश्वानरपथात् तद्विः ।
 नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ ! तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् ॥ ३१ ॥
 अवाक्शिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसाक्षभः ।

अननयप्रकारमाह,—अयं राजेत्यादि । गुह्यशापेन परिक्षितः
 चण्डालत्वं प्राप्तः । दिवं ब्रह्मसृष्टं त्वत्सृष्टं वा स्वर्गम् ॥ २५ ॥ २६ ॥
 भद्रं व इत्यनेन अननयः ॥ २७ ॥
 स्वर्गोऽस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवेऽस्तु ॥ २८ ॥
 लोकाः भूरादिसत्यान्ताः ॥ २९ ॥ ३० ॥
 वैश्वानरपथात् ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात्
 बहिर्देशे यतानि नक्षत्राणि तिष्ठन्त्विति पूर्वशान्वयः । तेषु त्वदीयेषु
 ज्योतिःषु नक्षत्रेषु जाज्वलन् ॥ ३१ ॥

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतीषि नृपसत्तमम् ॥ १२ ॥

कृतार्थं कीर्त्तिमन्तश्च स्वर्गलोकगतं यथा ।

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ १३ ॥

ऋषिमथे महातेजा वाढमित्येव देवताः ।

ततो देवा महात्मानः ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १४ ॥

जगमुर्यथागतं सर्वं यज्ञस्थान्ते नरोत्तम ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकीर्त्तने अपरस्वर्गसृष्टिर्नाम षष्ठितमः

सर्गः ॥ ६० ॥

अवाक्शिराः अस्य दुक्तावाक्शिरस्त्ववानेव निशंकुः देवतुल्य-
सुखवान् तिष्ठतु यतानि तव ज्योतिषि तं अनुयास्यन्ति च ॥ १२ ॥

सर्वलोकगतं यथा स्वर्गलोकगतमिव इत्यन्तं पूर्वमव्ययि ॥ १३ ॥

वाढमित्येवम् आहृति शेषः । दुराग्रस्य अनर्थहेतुतां प्रति-
सन्धाय देवतावचनमङ्गीचकार ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान् वीक्ष्य तान् ऋषीन् ।
अब्रवीत् नरशार्दूल ! सर्वांस्तान् वनवासिनः ॥ १ ॥
महान् विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ।
दिशमन्यां प्रपत्यामस्तां तप्यामहे तपः ॥ २ ॥
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः ।
सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद् हि तपोवनम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ।
तप उग्रं दुराधर्वं तपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् ।

वनवासिनः तपोवनवासिनः तान् स्नात्तया यश्चार्थमागतान्
प्रस्थितान् वीक्ष्य सर्वान् तानब्रवीदित्यन्वयः । 'वनवासिन' इत्यस्य
स्थाने 'विनयान्वितान्' इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

दक्षिणां दिशम् आसमन्ताद् व्याप्य आस्थितोऽयं निशंकुक्षयो
महाविघ्नोऽस्माकं तपोनाशकत्वात् प्रवृत्तस्तच्छायाक्रान्तत्वाच्चार्थ
हेभ्योऽसःपरं तपोऽयोग्य इति भावः ॥ २ ॥

विश्वामित्रो विश्वामित्रतपोवनवत्यां पश्चिमायां वर्तमानेषु पुष्करेषु

अश्वरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
 तस्य वै यजमानस्य पशुमिक्षो जहार ह ।
 प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 पशुरभ्याहृतो राजन् ! प्रनष्टस्तव दुर्नधात् ।
 अरक्षितारं राजानं प्रज्जि दोषा नरेश्वर ! ॥ ७ ॥
 प्रायश्चित्तं महद्योतत् नरं वा पुरुषर्षभ ! ।
 आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत् कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥
 उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ! ।
 अश्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 देवान् जनपदांशांस्तान् नगराणि वनानि च ।

तत्पौरतपोवनेषु इत्यर्थः । महात्मन इति महात्मान इत्यर्थकम्
 अश्वियेषो धनमदीर्घत्वम् चार्थम् ॥ ९ ॥ ७ ॥ ५ ॥

विप्रः पुष्टोद्धितः ॥ ६ ॥

अश्याहृत इदानीमस्याभिरानीतः पशुस्तव दुर्नधात् त्वत्पापवशात्
 तावकारक्षित्या प्रमादात् प्रनष्ट इत्यन्वयः । राजयापमाह,—अरक्षि-
 तारं प्रजानामिति शेषः ॥ ७ ॥

एतत् पशुमाह्वयं महात्मावचित्तं महतः प्रायश्चित्तस्य कारणं
 प्रजानां कर्म यावत् प्रवर्तते प्रवर्तित्यते तावत् सकः प्रायश्चित्तं नष्टं
 पशुमश्वियेष तत्प्रतिनिमित्तत्वेन शीघ्रं नरं जनपदांशांस्तान् नगराणि वनानि च ।

आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाषो महीपतिः ॥ १० ॥

स पुत्रसहितं तात ! सभार्थं रघुनन्दन ! ।

भृगुतुङ्गे समासीनम ऋषीकं सन्ददर्श ह ॥ ११ ॥

तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ।

ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥ १२ ॥

पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलम् ऋषीकं तमिदं वचः ।

गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ १३ ॥

पद्मोरथे महाभाग ! हतकृत्योऽस्मि भार्गव ! ।

सर्वे परिगता देवा यच्चियं न लभे पशुम् ॥ १४ ॥

दातुमर्हसि मूख्येन सुतमेकमितो मम ।

एवमुक्तो महातेजा ऋषीकस्त्वब्रवीद् वचः ॥ १५ ॥

मासं ज्येष्ठं नरञ्छेष्ट ! विक्रीणीषां कथञ्चन ।

सहस्रशो गोभिर्निष्कयभूताभिरिष्यथः ॥ ६ ॥ १० ॥

सपुनेति । स इति पृथक्पदं सोऽम्बरीषः भृगुतुङ्गं सर्वत-

पृथक्विशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तं प्रसिद्धतपसमृषीकम् इदं वक्ष्यमाणं वचोऽब्रवीदिति शेषः ।

यदि विक्रीणीषे तदा हतकृत्योऽस्मि भवेयं, यतो यच्चियं न लभे ।

यदि कश्चित् पशुं क्वापि न लभे ॥ १३ ॥ १४ ॥

इतः इत्येव सावर्णिभक्तिकथयिः ॥ १५ ॥

शचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ १६ ॥

उवाच नरशार्दूलम् अम्बरीषमिदं वचः ।

अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ १७ ॥

ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो ।

तस्मात् कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ! ॥ १८ ॥

प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ! ज्येष्ठाः पितृषु बहवः ।

मातृणाञ्च कनीयांसस्तस्माद् रक्ष्ये कनीयसम् ॥ १९ ॥

उक्तवाक्ये मुनी तस्मिन् मुनिपत्न्यां तथैव च ।

शुनःश्रेफः स्वयं राम ! मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ।

विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र ! नयस्व माम् ॥ २१ ॥

अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः ।

कथञ्चन बडनापि मूल्येन अनेनेतरयोरनुमतिः सूचिता अप्रति-

बिद्धमनुमतिमिति न्यायात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

शुनक इति । कनिष्ठपुत्रनाम ॥ १८ ॥

पितृषु पितृणां रथिष्वामीत्यर्थं रथे इत्यार्षम् ॥ १९ ॥

रामेति संबुद्धिः ॥ २० ॥

मध्यमं मध्यमपुत्रं विक्रेयं मातापिनोविक्रेयत्वेन सम्मतं मन्वे-
र्थादिति शेषः ॥ २१ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभीरत्नरात्रिभिः । २२ ॥

गवां शतसहस्रेण शुनःश्रेफं नरेश्वरः ।

शुचीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ! ॥ २३ ॥

अम्बरीषस्तु राजर्षीरथमारोप्य सत्वरः ।

शुनःश्रेफं महातेज्वा जगामाशु महावज्राः । २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकीर्तने अम्बरीषेण शुनःश्रेफक्रयो नाम

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

ब्रह्मवादिनः मध्यमपुत्रस्य ॥ २२ ॥

शुचीत्वा । श्रुत्वा यद्यप्यपत्यस्य दानक्रयौ शास्त्रनिषिद्धौ, तथापि
अनेन कुलजनैः धर्मार्थमपत्यदानमिव यज्ञायापत्यक्रयो न विगीत
इति सूचितम् । पुत्रस्य चैवं पित्रधीनतोचितेति च बोधितम् ॥ २३ ॥

शुनःश्रेफं रथमारोप्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

शुनःश्रेफं नरश्रेष्ठ ! गृहीत्वा तु महायशाः ।
व्यग्रमत् पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ! ॥ १ ॥
तस्य विश्रममाणस्य शुनःश्रेफो महायशाः ।
पुष्करं ज्येष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥
तप्यन्तमृषिभिः सार्द्धं मातुलं परमातुरः ।
विषस्रवदनो दीनस्तृणाय च श्रमेण च ॥ ३ ॥
पपातांके मुनेराम ! वाक्यं चेदमुवाच ह ।
न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः ॥ ४ ॥
चातुमर्हसि मां धीम्य ! धर्मेण मुनिपुङ्गव ! ।

व्यग्रमत् । व्यग्रम्यदिति प्रठान्तरम् ॥ १ ॥
विश्रममाणस्येति विश्राम्यत इत्यर्थे आसम् ॥ २ ॥
तृणाय पिपासया जिजीविषया च श्रमेण चेति विषस्रवदनत्वे
दीनत्वे परमातुरत्वे च हेतुः ॥ ३ ॥
अज्ञे उत्सङ्गे व्यगतत् । मातुलात्वात् तत्र पातः । बान्धवाः कुतो
द्वारादेव सर्वथा न सन्धे वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ताता त्वं हि नरश्रेष्ठ ! सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥
 राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ।
 स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 स मे मायो ह्यनाद्यस्य भव भव्येन चेतसा ।
 पितेव पुत्रं धर्मात्मन् ! चातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ।
 सान्त्वयित्वा बद्धविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
 यत्कृते पितरः पुत्रान् जनयन्ति प्रुभार्थिनः ।
 परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥
 अयं मुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति ।
 अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पूत्रकाः ॥ १० ॥

धर्मस्य स्थाजितेन सर्वेषां शरणागतानां भावनः सर्वव्यसाधनम्
 एको हि स्वर्थे ॥ ५ ॥

यथा च राजा कृतकार्यः स्यात्, अहं च अत्ययोऽधर्मलोपाभा-
 वात् दीर्घायुस्तपस्तप्त्वा स्वर्गं प्राप्नुयां तथा कुर्विति शेषः ॥ ६ ॥

किल्बिषात् जीवविषयित्वात् । भव्येन प्रसन्नेन । पुत्रं ज्येष्ठम् । ७ ।
 यत्कृते यत्प्रयोजनाय तदेव प्रयोजनमाह,—परलोकहितार्थाय
 परलोकहितरूपप्रयोजनाय । तस्य प्रयोजनस्य ॥ ९ ॥

परलोकहितं प्रयोजनमाह, अयमिति । शरणं रक्षयम् । जीवित-

सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ।

पशुभूता नरेन्द्रस्य दक्षिणग्रेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥

नाथवांस्य ऋजुःश्रेफो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत् ।

देवतासर्पितास्य स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥

मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छन्दादयः सुताः ।

साभिमानं नरश्रेष्ठ ! सलीलमिदमश्रुवन् ॥ १३ ॥

कथमात्मसुतान् हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ! ।

अकार्यमिव पश्यामः स्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः ।

क्रोधसंरक्तनवगो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥

मानेन जीवितप्रदानमानेन प्रियमित्यस्य मम स्वस्य च जीवतो वाक्श-
कारणादिविस्मृतेः । मुनकवत् परलोकसाधनत्वेन प्रियमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्र प्रवृत्त्यर्थं स्तौति सर्वे इति । पशुभूताः अस्य राज्ञा पशुत्वेन
यज्ञादेतत्प्रतिनिधित्वेन पशुभूता नरेन्द्रस्य यज्ञे अग्रेऽङ्गिति प्रयच्छ-
येत्यर्थः ॥ ११ ॥

नाथवान् मया रक्तकवान् मम युष्मत्पितुः जीवतो वाक्शकारणात्
वचः कृतं भवति ॥ १२ ॥

साभिमानं साह्वारम् । सलीलं सपरिहासम् ॥ १३ ॥

लोकतः शास्त्रतश्चानुचितानुष्ठातत्वे दृष्टान्तमाह,—स्वमांसमि-
वेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ।
 अतिक्रम्य तु महाकथं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
 श्मांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ।
 पूर्णं वर्षसहस्रन्तु पृथिव्याम् अनुवक्ष्यथ ॥ १७ ॥
 कृत्वा प्रापसमायुक्तान् पुत्रान् मुनिवरस्तदा ।
 शूनःश्रेफमुवाचार्त्तं कृत्वा रक्षां निरामयाम् ॥ १८ ॥
 पवित्रपाशैराबद्धो रक्तमाख्यानलेपनः ।
 वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
 इमे च गाथे द्वे दिव्ये गाथेया मुनिपुत्रक ।
 अम्बरीषस्य यज्ञेऽस्मिन् ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥
 शूनःश्रेफो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ।

साध्वसं भयं पिष्टत्वप्रयुक्तभीतिरहितम् । जीवतो वाक्यकरणात्
 धर्मादपि विगर्हितं भ्रष्टम् । एवं महाकथमतिक्रम्य यतो दारुणं पर्वणं
 रोमहर्षणं रोमाक्षविकारजनकमुक्तं तस्मादिति शेषः ॥ १६ ॥

जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥

निरामयां सर्वदुःखनाशिकां रक्षां कृत्वा शूनःश्रेफमुवाच ॥ १८ ॥

वाक्यमाह,—पवित्रेति । पवित्रपाशा दर्भरशनाः वैष्णवं विष्णु-
 देवत्वम् । “वैष्णवो वै देवतया यूपः” इति श्रुतेः । वाग्भिरग्नेयमयै-
 रग्निमुदाहर क्लृप्ति ॥ १९ ॥

लरया राजसिंहं तम् अम्बरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥
 राजसिंह ! महाबुद्धे ! शीघ्रं गच्छामहे वयम् ।
 निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाहर ॥ २२ ॥
 तदाकथम् ऋषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः ।
 जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥
 सदस्यानमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ।
 पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् ॥ २४ ॥
 स बद्धो वाग्भिरग्न्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ ।
 इन्द्रमिन्द्रानुजञ्चैव यथावत् मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥
 ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः ।
 दीर्घमायुस्तदा प्रादात् शूनःश्रेफाय वासवः ॥ २६ ॥

इमे मयोपदिश्यमाने इन्द्रोपेन्द्रदेवयो । सिद्धिं जीवित-
 सिद्धिम् ॥ २० ॥ २१ ॥

गच्छामहे इत्यार्षस्तदु । निवर्तयस्व यज्ञमिति शेषः । समुदाहर
 कुरु ॥ २२ ॥ २३ ॥

पवित्रैर्दंभंरज्जुभिः कृतपर्शुत्वज्ञापनं पशुं कृत्वा यज्ञपशुत्वेन
 संप्राप्य अबन्धयत्, राजेति शेषः ॥ २४ ॥

इन्द्रानुजे विष्णुयूपदेवः । अथ पूर्वमग्निं कृत्वा । तत एतौ
 उपदेशकास्ते तथोक्तत्वात् ॥ २५ ॥

स च राजा नरश्रेष्ठ ! यज्ञस्य च समाप्तवान् ।

फलं बह्वृगुणं राम ! सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भुवस्तेषु महातपाः ।

पुष्करेषु नरश्रेष्ठ ! दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकीर्तने विश्वामित्रेण पुनःशेफरज्ञा

नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

सहस्राक्ष इत्युपलक्षणम् । विश्वोऽपि रहस्यकृतिर्विश्वामित्रोप-
दिष्टा ॥ २६ ॥

समाप्तवान् फलं सम्यगाप्तवानित्यर्थः । यद्यपि बह्वृचब्राह्मणे
हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐश्वर्याकी राजेत्यादिना हरिश्चन्द्रयज्ञे पुनः-
पुच्छस्याजीगर्त्तिसुतस्य पशुत्वं प्राजापत्यादिस्तुत्या च मोक्षः श्रूयते,
तथापि अम्बरीषविषयमप्येत् एतन्नामाख्यात् सम्भूषश्रुतिश्चान्वेष्येति
बहवः । केचित् तु हरिश्चन्द्रपदं सादृश्याद् अम्बरीष एव प्रयुक्तम् ।
अजीगर्त्तपदं च ऋषीके प्रयुक्तं श्रुतावस्थादेवोपदं हणादित्याहुः ॥ २७ ॥

भूयः पूर्वतपसः पुत्रेषु क्रोधेन नाशात् क्रोधं न करिष्यामीति
सङ्गच्छ्य पुनःकपोऽकरोत् ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके बालकाण्डे

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतच्छातं महामुनिम् ।

अभ्यगच्छन् सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥

अब्रवीत् सुमहातेजा ब्रह्मा सुरश्चिरं वचः ।

अविस्वमसि भद्रं ते स्मार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ।

विश्रामित्वा महातेजा भूयस्तीपे महत्तपः ॥ ३ ॥

ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ।

पुष्करेषु नरश्रेष्ठ । स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

तां ददर्श महातेजा मेनकां कुम्भिकात्मजः ।

रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥

व्रतच्छातं समाप्तव्रतम् । तपःफलचिकीर्षवः तपःफलं दातु-
कामाः ॥ १ ॥

अविस्वमसि । अथ राजशब्दानुपादानेन जलजातिविशेषः
सूचितः ॥ २ ॥ ३ ॥

परमरूपदिभिः सर्वोत्तमा अप्सरा इत्याद्यम् ॥ ४ ॥

अथ सरसि जलदे विद्युतमिव ॥ ५ ॥

कन्दर्पदर्पवन्नगो मुनिस्वामिदमब्रवीत् ।
 अस्परः ! स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ ६ ॥
 अनुगृहीष्व भद्रं ते मदनेन विमोहितम् ।
 इत्युक्त्वा सा वरारोहा तत्रावासमथाकरोत् ॥ ७ ॥
 तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागमत् ।
 तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव ! ॥ ८ ॥
 विश्वामित्राश्रमे सौम्य ! सुखेन व्यतिचक्रमुः ।
 अथ काले गते तस्मिन् विश्वामित्रो महासुनिः ॥ ९ ॥
 समीड इव संवृत्तचिन्ताशोकपरायणः ।
 बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ! ॥ १० ॥
 सर्वं सुरार्णां कर्मैतत् तपोऽपहरणं महत् ।
 अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ ११ ॥
 काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ।
 स निश्चसन् मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ १२ ॥

कन्दर्पहस्तदर्पो मदः ॥ ६ ॥

अनुगृहीष्व भोगदानेनेति शेषः । वरारोहा श्रेष्ठजघना ॥ ७ ॥

पञ्च पञ्च दशवर्षाणि ॥ ८ ॥ ९ ॥

सामर्षा देवेशु विघ्नस्य तत्कृतत्वज्ञानात् ॥ १० ॥

भीतामपरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम् ।
 मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विस्तृत्य कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥
 उत्तरं पर्वतं राम ! विश्वामित्रो जगाम ह ।
 स हत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायथाः ॥ १४ ॥
 कौशिकीतीरमासाद्य तपस्त्रये दुरासदम् ।
 तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः ॥ १५ ॥
 उत्तरे पर्वते राम ! देवतानामभूद् भयम् ।
 अमन्त्रयन् समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः ॥ १६ ॥
 महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ।

तदाह,—सवमिति । ऋहोरात्रापदेशेन एकाहोरात्रतुल्य-
 तथा ॥ ११ ॥ १२ ॥

वेपन्तीं वेपमानां मधुरैः मत्प्रार्थनया स्थितासीति तव न कञ्चन
 दोष इत्यादिवाक्यैः क्रोधस्य सङ्कल्पपूर्वं त्यक्तत्वादन श्रापादानम् ।
 तेनास्य क्रोधजयो जात इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

ततस्तत्र बह्विघ्नदर्शनाद् उत्तरगमनम् । नैष्ठिकीं कामस्याप्य-
 करणं सङ्कल्प्य अत्युत्कटप्रश्नार्थविषयां बुद्धिं दृढनिश्चयम्, जेतुकामः
 काममिति शेषः ॥ १४ ॥

कौशिकी विश्वामित्रभगिनी नदी ॥ १५ ॥

उत्तरे पर्वते इत्येतत् पूर्वान्वयि । समागम्य प्रश्नश्चेति शेषः ॥ १६ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ १७ ॥

अब्रवीत् मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ।

महर्षे ! स्वागतं वत्स ! तपसोयेण तोषितः ॥ १८ ॥

महत्त्वष्टिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ! ।

ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १९ ॥

प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ।

ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २० ॥

यदि मे भगवान्नाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ।

तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्वं जितेन्द्रियः ॥ २१ ॥

यतस्व मुनिशार्दूल ! इत्युक्त्वा विदिवं गतः ।

विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २२ ॥

सभतां भगवन्निति श्रेयः ॥ १७ ॥

देवप्रार्थनया महर्षिशब्दे नैव सम्बोधयति, महर्ष इति ॥ १८ ॥

महत्त्वस्य विवरणम् ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९ ॥

प्रत्युवाचेति । पितामहमिति श्रेयः । अतुलं सर्वोत्तमं ब्रह्मर्षि-
शब्दं मदभीष्टं स्वार्जितैः कर्मभिः प्राप्यम् ॥ २० ॥

यदि यतो भगवान् न आह, न वदति ततो मन्येऽहं विजिते-
न्द्रियः । अत्र काकुः । न विजितेन्द्रियः इत्यर्थः । न तावदिति
विकारहेतुसन्निधाने विकाराभावे हितत्वमिति भावः । न ताव-
दिति लोकोक्तौ ॥ २१ ॥ २२ ॥

ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपस्वरत्न ।

धर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्त्राकाशसंश्रयः ॥ २३ ॥

त्रिभिरे सलिले श्रायी रात्र्यहानि तपोधनः ।

एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २४ ॥

तस्मिन् सन्तप्यमाने तु विश्वाभिन्ने महामुनौ ।

सन्तापः सुमहानासीत् सुराणां वासवस्य च ॥ २५ ॥

रक्षामसुरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः ।

उवाचात्महितं वाक्यम् अहितं कौशिकस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकोर्त्तने विश्वामित्रतपो नाम

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

धर्मे ग्रीशे । आकाशं निरावरुददेशः ॥ २३ ॥ २४ ॥

आत्महितम् आत्मा इन्द्रः ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके बालकाण्डे

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

सुरकार्यनिदं रम्भे ! कर्त्तव्यं सुमहत् त्वया ।
लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
तथोक्ता साश्वरा राम ! सहस्राक्षेण धीमता ।
ब्रीडिता प्राञ्जलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥
अयं सुरपते ! घोरो विश्वामिषो महामुनिः ।
क्रोधमुत्सृज्यते क्रूरं मयि देव ! न संशयः ॥ ३ ॥
ततो हि मे भयं देव ! प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
एवमुक्तस्तथा राम ! सभयं भीतया तदा ॥ ४ ॥
तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
मा भैषी रम्भे ! भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥

लोभनं प्रतारणं काममोहेन कामजनितचित्तवैवश्येन सम-
न्वितं युक्तम् ॥ १ ॥

ब्रीडिता असामर्थ्यवचननिमित्ता ब्रीडा ॥ २ ॥

उत्सृज्यते पाठेऽपि उत्सृज्यते इत्येवार्थः ॥ ३ ॥

हि यतोऽतः प्रसादम् एवं नियोगाभावरूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

कोकिलो हृदयग्राही माधवे हृदिरद्रुमे ।
 अहं कन्दर्पसहितः स्थास्वामि तव पार्श्वतः ॥ ६ ॥
 त्वं हि रूपं बह्मगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ।
 तन्मृषिं कौशिकं भद्रे ! भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ७ ॥
 सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ।
 लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शूचिस्त्रिता ॥ ८ ॥
 कोकिलस्य तु शूश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ।
 संप्रहृष्टेन मनसा स चैनामन्ववैक्षत ॥ ९ ॥
 अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिभेन च ।
 दर्शनेन च रम्भाया सुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥

माधवे वसन्ते कोकिलोभूत्वाऽहमित्यन्वयः ॥ ६ ॥
 बह्मगुणं हावभावादिगुणोपेतं रूपं रूपपरिष्कारम् । भेदयस्व
 कामोत्पादनेन तपसश्चाश्रय ॥ ७ ॥
 ललिता ललिताख्यभावयुक्ता * ॥ ८ ॥
 वल्गु ममोहरं कमनीयविषयजोभात् चेतसो हर्षः ॥ ९ ॥
 तस्य कोकिलस्य । गीतेन रम्भाया इति शेषः । सन्देहः स्वत
 यवास्या यदृच्छया आगमनम्, उतेऽप्रेरिताया मत्तपोभङ्गार्थमित्येवं
 रूपम् ॥ १० ॥

सहस्राक्षस्य तत् सर्वं विज्ञाय मुनिपुङ्गवः ।

रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥

यन्मां लोभयसे रम्भे ! कामक्रोधजयैषिणम् ।

दशवर्षसहस्राणि शैली स्यास्यसि दुर्भगे ! ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ।

उद्धरिष्यति रम्भे ! त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।

अशक्नुवन् धारयितुं कोपं सन्तापमात्मनः ॥ १४ ॥

तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत् ।

तत्सर्वं रम्भागमनं तत्कृतप्रलोभनं च सहस्राक्षप्रेरणमूलमिति
युक्त्या ध्यानेन च विज्ञाय निश्चिद्य रम्भां शशापेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

शैली शशापप्रतिमा रूपा ॥ १२ ॥

यद्यपि स्वामिनिर्योगतः प्रकृताया रम्भायाः शापदानमनुचितम्
इन्ने एव तद्दानमुचितं, तथापि क्रोधविवेकेन युक्तायुक्तविषेकाभावः ।
अतएव पश्चाद्विवेकं लब्ध्वा तामनुगृह्णाति, ब्राह्मण इति वसिष्ठ
इत्यर्थं इति कतकः । एतेन कामादपि क्रोधो दुर्जय इति सूचि-
तम् ॥ १३ ॥

आत्मनः कोपं धारयितुम् अशक्नुवन् तां शशाप तपोव्ययजन्य-
दुःखेन सन्तप्यं पश्चात्तापमुपागत इति शेषः ॥ १४ ॥

वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १५ ॥

कोपेन च महर्षतेजास्तपोऽपहरणे कृते ।

इन्द्रियैरजितै राम ! न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥

बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोऽपहरणे कृते ।

नैवं क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथञ्चन ॥ १७ ॥

अथवा नोष्कृमिष्यामि संवत्सरग्रतान्यपि ।

अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेन्द्रियः ॥ १८ ॥

तावद् यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् ।

अनुष्कृतमनुभुञ्जानस्तिष्ठेयं शश्वतीः समाः ॥ १९ ॥

न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्त्तयः ।

महर्षेः वचः श्रुत्वा कन्दर्पः स च इन्द्रश्च निर्गत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

कोपेन चात् कामेन च तपोऽपहरणे कृते सति कामक्रोधकृतत्वा-
देव अजितैरिन्द्रियैरित्यन्वयः । आपाततो रम्भादर्शनप्रवृत्त्या कामे-

नापि तपःक्षयः । आत्मनो मनसः शान्तिं दुःखोपशमम् ॥ १६ ॥

न च वक्ष्ये श्लापादिवचनमिति शेषः ॥ १७ ॥

आत्मानं शरीरम् ॥ १८ ॥

यावत् यावता कालेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं भवेत्, तावत् शश्वतीः

समा ब्रह्मन् वत्सरान् ॥ १९ ॥

मूर्त्तयः शरीरावयवाः । तपोऽर्थत्वाद् अनुष्कृतासाभोजनयोः तद् वचोऽन-

एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः ।

चकाराप्रतिमां लोके प्रतिष्ठां रघुनन्दन ! ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वा-

मित्रप्रभावकीर्त्तने रत्नाश्रापो नाम

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

स्वास्वन्त्येवेति भावः । दीक्षाम् अनुच्छ्वासाभोजने उद्दिश्य अप्रतिमां प्रतिष्ठां सर्वथैवं करिष्ये इत्यध्यवसायम् ॥ २० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

अथ हैमवतीं राम ! दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ।

पूर्णे दिग्मनुप्राप्य तपस्त्रये सुदारुणम् ॥ १ ॥

मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ।

अकाराप्रतिमं राम ! तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभृतं महामुनिम् ।

विघ्नैर्बहुभिराधृतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥

स कृत्वा निश्चयं राम ! तप आतिष्ठताव्ययम् ।

तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ ४ ॥

भोक्तुमारब्धवानसं तस्मिन् काले रघूत्तम ! ।

इन्द्रे दिजातिर्भूत्वा तं सिद्धमकमथाचत ॥ ५ ॥

अथ प्रतिज्ञोत्तरं हैमवतीम् उत्तराम् ॥ १ ॥

मौनहृद्यं व्रतं वर्षसहस्रसम्बन्धि, मौनं चाप काष्ठमौनम् ॥ २ ॥

आधृतमाकुलीकृतमपि, आन्तरम् अन्तःकरवम् ॥ ३ ॥

निश्चयं क्रोधाकरवविषयकम् ॥ ४ ॥

वर्षसहस्रसम्बन्धिनि व्रते पूर्णे सति तस्मिन् काले व्रतपारव-
काचे ॥ ५ ॥

तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः । ६ ।
 निःशेषितेऽन्ने भगवान्भुङ्क्ते व महातपाः ।
 न किञ्चिद्वदद्विप्रं मौनव्रतमुपास्थितः ।
 तथैवासीत् एनसौ नमनुष्कासं चकार ह ॥ ७ ॥
 अथ वर्षसहस्रञ्च मोक्षुसन् मुनिपुङ्गवः ।
 तस्यानुष्कुरमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ ८ ॥
 चैलोक्यं येन सन्नात्तमातापितृनिवाभवत् ।
 ततो देवर्षिगन्धर्वाः पद्मगोरगराक्षसाः ॥ ९ ॥
 मोहितास्तपसा तस्य तेजसा मन्दरस्थयः ।

सिद्धं पद्मम् निःशेषिते निरवशेषतो दत्ते अभुङ्क्ते व पुनःपाका-
 करणादभुङ्क्ते व मौनं कृत्वा आसीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

मोक्षुसन् आसीच्छ्वासरहितः । धूम इति धूमकेतुदित्यर्थः
 अप्रिदिति यावत् । अतएवामे आतापितमिवेति वक्ष्यति अयं सुह-
 सत्त्वमुत्पन्नमनोऽप्रिदितरेषां रजस्तमःप्रधानानां तन्मिश्रसत्त्वप्रधा-
 नानां च देवादीनां तापजनक इति बोध्यम् येन वज्रिणा । यथा
 तापितः पुमान् संभ्रांती व्याकुलो भवति तद्वत् चैलोक्यं संभ्रां-
 मभूदित्यर्थः । ८ । ९ ।

“आदीपितम्” इति पाठान्तरम् ।

कर्मलोपहताः सर्वे पितामहमद्यानुवन् । १० ।

वज्रभिः कारणैर्देव ! विद्यामित्रो महामुनिः ।

लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते । ११ ।

नश्यस्य वृजिनं किञ्चित् दृश्यते सूक्ष्मपथत ।

न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ १२ ॥

विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ।

व्याकुलाश्च दिग्गः सर्वा न च किञ्चित् प्रकाशते ॥ १३ ॥

सागराः क्षुभिताः सर्वे विघ्नीर्यन्ते च पर्वताः ।

प्रकम्पते च वसुधा वायुर्नातीह संकुलः । १४ ॥

ब्रह्मन् ! न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ।

तपसा तेजसा तपोरूपेण तेजसा मोहिताः विषयाग्राहिविचिताः
ज्ञाताः । मन्दरध्वजः क्षीयतेजसः । कर्मणं दुःखम् ॥ १० ॥

तप्तद्विविधयैर्लोभितः क्रोधितोऽपि निर्बिन्नमेव तौ त्यक्त्वा
तपसाभिवर्द्धते इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

सूक्ष्मपि वृजिनम् अल्पमपि कामक्रोधरूपं यदभीप्सितं ब्रह्म-
वित्तम् ॥ १२ ॥

अन्यथा लोकाशाह इत्याह,—विनाशयतीति । तेष्वुत्तरपाठात्
हन्तोभङ्गः । नाशप्रकारमाह व्याकुला इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रतिजानीमः प्रतिक्रियां न जानीम इत्यर्थः । नास्तिको जायते

संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रच्छुभितमानसम् ।

भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेःसास्य तेजसा ॥ १५ ॥

बुद्धिं न कुरुते यावन्नाग्रे देव ! महामुनिः ।

तावत् प्रसाद्यो भगवन्नग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १६ ॥

कालाग्निना यथापूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् ॥ १७ ॥

देवराज्यं चिकीर्षते दीयतामस्य यन्मनः * ।

ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥

विश्वामिचं महात्मानं वाक्यं नधुरमब्रुवन् ।

ब्रह्मर्षे ! स्वागतं तेऽसु तपसा स्य सुतोषिताः ॥ १९ ॥

ब्राह्मण्यं तपसोद्येण प्राप्तवानसि कौशिक ! ।

जगत् क्षीभवन्नामास्तिक इव स्वकर्मानुष्ठानशून्य इत्यर्थः । तदाह संमूढमिवेति । संप्रच्छुभितमानसं व्याकुलचित्तम् ॥ १५ ॥

नाग्रे जगन्नाग्रे ॥ १६ ॥

पूर्वं युगान्तकाले ॥ १७ ॥

यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षते तत् तदा तदपि अस्य दीयता-
मित्यर्थ इति केचित् । यद्यस्य अभीष्टं न दीयते, तदासौ देवराज्यं
चिकीर्षते अतोस्य यन्मनस्तत्त्वं ब्रह्मचित्तं तद्दीयतामित्यर्थ इत्येके ।

स्वागतं भद्रम् स्येति चित्तसंशोष आर्षः ॥ १९ ॥

* "मनसु" इति वा पाठः ।

दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन् । इदामि समरुद्रणः । २० ।

स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ बौम्य ! यथासुखम् ।

पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवीकसाम् । २१ ।

कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ।

ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च । २२ ।

श्रींकारोऽथ वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ।

क्षत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ २३ ॥

ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ।

दीर्घायुर्दानं स्वर्गदानफलम् ॥ २० ॥

स्वस्ति सुखं यथासुखम् तपस उपरते इति श्रेयः ॥ २१ ॥

यदि इत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं वेदाः प्रमाद्यं चेदिति वत् ॥ २२ ॥

शोमिति ब्रह्मज्ञानसाधनं वषट् इति यज्ञसाधनम् । वेदाश्च तद-
पेक्षितांगीपांगादिप्रतिपादकाः । वरयंतु यथा वसिष्ठादीन् सहज-
ब्राह्मणान् वरयन्ति तथा वरयं चाध्यापनयाजनयोर्जुमतिः । ब्रह्माद्य-
नुयुहेऽपि जातिब्राह्मण्याभावात् वसिष्ठेनानङ्गीकारेऽर्थमेव सर्वम्,
अत आह,—क्षत्रेत्यादि । सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात् तदध्यापक-
त्वाच्च तेषां युद्धजयादिप्रयोजनसंपत्तये क्षत्रवेदविदाम् उक्तप्रयो-
जनधनुर्वेदविदां श्रेष्ठः । ब्रह्मवेदा वेदवतुष्टयी ब्रह्मप्रतिपादकोप-
निषद्भागवत्त्वात् ॥ २३ ॥

अथरपि श्रेष्ठप्रबीजम् ब्रह्मपुत्र इति । एवं ब्रह्मर्षे इति ।

यद्येवं परमः कामः कृतो चान्तु सुरर्षभाः ॥ २४ ॥

ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः ।

सख्यञ्चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥

ब्रह्मर्षिस्त्वं न सन्देहः सर्वं सम्पद्यते तव ।

इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मु र्थयागतम् ॥ २६ ॥

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लम्बा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ।

पूजयामास ब्रह्मर्षिर्वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ २७ ॥

कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः ।

एवं बसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादर्हणे मम परमः कामो मनो-
रथो यदि कृतकृदा मद्दिष्ये कृतकृत्याः सुरर्षभा यांतु नान्य-
येति भावः । अन्यथा पुनस्तपश्चरिष्यामीति तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

ततो विश्वामित्रोऽप्युत्तरन्तदं प्रसादितो विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षि-
त्वानुमतये । एवं ब्रह्मर्षित्वम् । सख्यं विश्वामित्रेण ॥ २५ ॥

सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकं ब्राह्मणाज्जन्म तत्संस्कारादि, सम्पद्यते
सम्पन्नं चनेन निपुण्यपर्यक्तं विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलाभः सूचितः ।
एतच्चानुष्ठानान्त्ये इति सूत्रे भद्राभाष्ये स्पष्टम् । इति बसिष्ठोक्तं
देवता अप्युक्त्वा जग्मु रित्यन्वयः ॥ २६ ॥

पूजयामास सपरिवारस्य मम सत्कारकरत्नेन ब्रह्मर्षिब्रह्मण्यक-
साधनेऽनुत्ससम्पादनेन कृतार्थीकृतोऽस्ति भगवतेति पूजयामास
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम ! महात्मना । २८ ।

एष राम ! मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांशपः ।

एष धर्मपरो नित्यं वीर्यश्लेष परायणम् ॥ २९ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ।

प्रतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्षणसन्निधौ । ३० ।

जनकः प्राञ्चसिर्वाक्यमुवाच कुम्भिकात्मजम् ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तस्य मे मुनिपुङ्गव ! ॥ ३१ ॥

यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि कौम्भिक ! ।

पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ! दर्शनेन महामुने ! ॥ ३२ ॥

गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव सन्दर्भनाम्नया ।

विसरेण च वै ब्रह्मन् कीर्त्यमानं महत् तपः ॥ ३३ ॥

श्रुतं मया महत्तेजो रामेण च महात्मना ।

सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मारेति विन्वामि च इति श्लेषः । अथ प्रकृतप्रतानन्दवचनमेव-
मेवत्यादि । २८ ।-

नित्यमिदानीम् अपि वीर्यस्य तपोवीर्यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पावितः पविषः श्रुतः ॥ ३२ ॥

गुणाः कर्मश्रेष्ठजातिश्रेष्ठवचन्याः ॥ ३३ ॥

अप्रमेयं तपस्तुभ्यम् अप्रमेयञ्च ते बलम् ।
 अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ! ॥ ३५ ॥
 दृष्टिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ! ।
 कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ ! लम्बते रविमण्डलम् ॥ ३६ ॥
 अःप्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः । *
 स्वागतं जपतां श्रेष्ठ ! मामनुज्ञातुमर्हसि । ३७ ॥
 एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ।
 विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३८ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सवान्भवः ॥ ३९ ॥

महातेज इति संबुद्धिः । मया जनकेन रामेण च सदः प्राप्य
 स्थितैः सदस्यैश्च ते गुणाः श्रुताः ॥ ३४ ॥

तुभ्यमिति तवेत्यर्थे । अप्रमेयम् इयत्ताज्ञानाविषयम् ॥ ३५ ॥

कथानामिति श्रद्धणत इति शेषः । कर्मकाल इति अतिवर्षते
 इति शेषः । तदेवाह लम्बत इति ॥ ३६ ॥

स्वागतं भद्रम् । अनुज्ञातुं कर्मणे इति शेषः ॥ ३७ ॥

* "अः प्रभाते भवन्तं च द्रष्टुमेव्यामि वै पुनः ।"
 इति वज्रीवाः ।

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सहरामः सलक्षणः ।

स्ववासनभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

प्रभावकीर्त्तने विश्वामित्रब्रह्मर्षित्वलाभो

नाम पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

स्ववासं स्तनिवेशं, स्ववाङ्मिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ४० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ।

विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥

तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥

भगवन् ! स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ! ।

भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवताञ्छब्दम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना ।

प्रत्युवाच कुनिश्छे वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥

पुत्रौ दम्बरथस्येभौ तस्मिन् लोकाविश्रुतौ ।

द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं चदेतत् त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥

कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥

कर्मणा अर्घ्यपाद्यादिदक्षणेन राघवौ च संपूज्य वाक्यमुवाच

विश्वामित्रं प्रतीति श्रेयः ॥ २ ॥

आज्ञाप्यः आज्ञापयितुं योग्यः । भवतेति कृत्यानां कर्त्तरि बह्वी
विकल्पात् तृतीया । आगमनप्रयोजनं बोधनीयमिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

द्रष्टुकामौ आगतौ इति श्रेयः ॥ ५ ॥

एतद् दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ।
 दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतिधास्यतः ॥ ६ ॥
 एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।
 श्रूयतामस्य धनुषो यदर्शमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥
 देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः ।
 न्यासोऽयं तस्य भगवन् ! हस्तो दत्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञबधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् ।
 विध्वंस्य त्रिदशान् रोषात् सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

कृतकामौ प्राप्तकामौ ॥ ६ ॥

ततो धनुर्वृत्तान्तमाह जनकः,—एवमिति । अस्य दिदृक्षितस्य धनुषः श्रूयतामामनादिदृत्तान्त इति प्रोधः । यदर्शं यत्प्रयोजनाय तिष्ठति, तच्च श्रूयताम् ॥ ७ ॥

निमिः क्रुटस्तः तस्य ज्येष्ठः पुत्रो देवरातः । न्यासो निक्षेपः अयं धनुरूपः । अपदे तु नितरामासौ देवता यजेति व्युत्पत्त्या न्यासो देवपूजास्वार्थं तत्पूजार्थं शत्रुबधार्थं च दत्त इत्यर्थः । निक्षेपपरतया व्याख्याने तु निक्षेपस्य शुष्कीकरणमनुचितं भगवता तद्गुणैश्च निक्षेपारक्षयप्रयुक्तदेवभागिता जनकस्य ख्यादिति प्राञ्जः ॥ ८ ॥

कैर्दत्तस्तमाह,—दक्षेत्यादि । दक्षयज्ञबधे इति निमित्तसप्तमी । अतोऽयं नमनस्युक्तीकरणपूर्वमाह्वय सलीलमिति बधविषयप्रयासो बोध्यते ॥ ९ ॥

यस्माङ्गागार्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।
 वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा श्रातयामि वः ॥ १० ॥
 ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव ! ।
 प्रसादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥
 प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् *
 तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ १२ ॥
 न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभौ ।
 अथ मे क्लृप्तः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥

भागार्थिनः श्लिष्टकृदादियश्चभागार्थिनो मम भागं यतो नाक-
 ल्पयन्त सुरा अतो वराङ्गानि शिरांसि । अकल्पयतेत्येकवचन-
 मार्थम् । महार्हाणि महापूजायोग्यानि ॥ १० ॥

विमनसो दीनाः । भवो ब्रह्मः ॥ ११ ॥

ददौ संहारार्थं ऋचीतं धनुरिति शेषः । देवदेवस्य ब्रह्मस्य
 देवैर्षब्दं धनूरत्नम् ॥ १२ ॥

अस्मत्पूर्वजे देवराते । तैः शिवसहितैर्देवैर्न्यासभूतं देवपूजा-
 स्मानभूतं न्यस्तं दत्तम् । तदुक्तं कौमे' एकविंशोऽध्याये,—

“प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिभूषी नीललोहितः ।

प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भूतं धनुः ॥” इति

* “प्रीतश्चापि ददौ तेषां तान्यङ्गानि महौजसाम् ।

धनुषा यानि चान्यासन् श्रातितानि महात्मनाम् ।” इति ॥१॥

चेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ।

भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ १४ ॥

वीर्यशूलकेति मे कन्या स्थापितेयमथोनिजा ।

भूतलादुत्थितां तां तु वर्द्धमानां ममात्मजाम् ॥ १५ ॥

वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुङ्गव ! ।

पाद्मेऽपि च,—

“चापं शम्भोर्दयादत्तं कन्याशुक्लीकृतं मया ।” इति ।

यदर्धमिह तिष्ठति इत्यस्याप्युत्तरं न्यासभूतमित्यन्तेन जातं पूजास्थान-
त्वेन पूजार्थमित्यर्थलाभात् । अथेति क्वघत इति अग्निचयनार्थमिति
शेषः । “ऋषभेश क्वघति” इत्यादि शास्त्रात् । लाङ्गलात् लाङ्गलपदतः
उत्थिता कन्येति शेषः ॥ १३ ॥

यतः चेत्रं शोधयता सीतायाः लाङ्गलपदतेर्मया लब्धा अती
नाम्ना सीतेति प्रसिद्धा, भूतलात् यच्चियात्, व्यवर्धत वृद्धिं प्राप्ता ।

पाद्मेऽपि—

“अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य गुरे स्वतः ।

शुभक्षेत्रे ह्योत्खाते तारे चोत्तरफालगुणे ।

अथोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा ।

सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ।

सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत् ।

ततोऽभूदौदती तस्य ऊर्मिणा नाम कन्यका ।”

इति ॥१३॥

तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ १६ ॥

वीर्य्यशुक्लेति भगवन् ! न ददामि सुतामहम् ।

ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ! ॥ १७ ॥

मिथिलामप्युपागम्य वीर्य्यं जिज्ञासवस्तदा ।

तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम् ॥ १८ ॥

न श्रेकुर्घहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ।

तेषां वीर्य्यवतां वीर्य्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ! ॥ १९ ॥

प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ! ।

ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुङ्गव ! ॥ २० ॥

अरुन्धन् मिथिलां सर्वे वीर्य्यसन्देहमागताः ।

आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ २१ ॥

वीर्य्यशुक्ला धनुःसञ्जीकरणादिक्षमं वीर्य्यमेव शुक्यं यस्याः ।

१५ ॥ १६ ॥

न ददामि न प्रादाम् ॥ १७ ॥

वीर्य्यं धनुषः सारं जिज्ञासव इत्यस्याभूवन् इति शेषः । उपा-

हृतं दर्शितमानीयत्यर्थः ॥ १८ ॥

यह्यं धारकं, तोषणं भारपरीक्षार्थं हस्तेन चासनम् ॥ १९ ॥

प्रत्याख्याताः कन्या न दत्तेति यावत् । तदित्यव्ययम् । ततोऽनन्तरं

वृत्तं तन्निबोध जानीहि । तत इति उत्तरान्वयि ॥ २० ॥

अरुन्धन्प्रवहन्तः वीर्य्यसन्देहं धनुरारोपयन्तस्तन्निबोधितवदेऽ-

रोषेण महताविष्टाः पीडयन् मिथिलां पुरीम् ।
 ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ २२ ॥
 साधनानि मुनिश्रेष्ठ ! ततोऽहं मृगदुःखितः ।
 ततो देवगणान् सर्वांस्तपसाहं प्रसादयम् ॥ २३ ॥
 इदुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ।
 ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ २४ ॥
 अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकारिणः ।
 तदेतन्मुनिशार्दूल ! धनुः परमभास्वरम् ॥ २५ ॥
 रामलक्षणथोऽपि दर्शयिष्यामि सुव्रत ! ।
 यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ! ॥ २६ ॥

श्येषां सन्देहविषयत्वं गताः अतो वक्ष्येनैव कन्यां यच्छीष्याम इत्य-
 वन्मित्रव्यर्थः । ते च सर्वे नृपा आत्मानं स्वं स्वम् आत्मानं मे मयाव-
 धूतं वीर्यशुक्लकरशेन तिरस्कृतं विधाय ॥ २१ ॥

रोषेणाविष्टाः मिथिलामपीडयन् अहभाव आर्षः । क्षयं यातानि
 दुर्गंस्त्रिय्या युद्धवशादिति श्लेषः ॥ २२ ॥

साधनानि दुर्गरक्षकसाधनानि प्रसादयं प्रसादितवान् अह-
 भाव आर्षः ॥ २३ ॥

इमा इदुः जगन्मातु रक्षार्थं स्वकार्मविध्यर्थं चेदं वचनान्
 दिशो ययुः समूहं विदुष्येति श्लेषः ॥ २४ ॥

सुतामघोनिजां स्त्रीतां दद्यां दानरथेरहम् । २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे विश्वामित्र-

जनकसंवादे धनुर्वृत्तान्तकीर्त्तनं नाम

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अवीर्याः अस्त्रवीर्याः वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः आहि-
सामनादित्वात् निष्ठायाः परनिष्ठातः । तदेतत् उक्तवृत्तान्त-
कम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
ततः स राजा जनकः सचिवान् व्यादिदेश च ।
धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाख्यानुलोपेतम् ॥ २ ॥
जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन् पुरम् ।
तद् धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुरमितौजसः ॥ ३ ॥
नृपां शतानि पञ्चाशद्भायतानां महात्मनाम् ।
मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहस्ये कथञ्चन ॥ ४ ॥

रामाय इति हेयसन्धिरैच्छिकः । आरोपयिष्यति सीतां गृही-
यति च इति भावः ॥ १ ॥

सचिवान् समीपे विद्यमानान् अनुस्येपितं युक्तम् ॥ २ ॥

प्राविशन् पुरं यज्ञवाटादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शतानि पञ्चाशत्पञ्चहस्ताबीत्यर्थः । अनेन धनुषो दुर्यहत्वादि-
दर्शितम् । आयताः दीर्घाः महात्मानो हृष्टपुष्टशरीराः अष्टचक्रां
रथाङ्गाद्युक्तां * तां दृढतरलेन प्रसिद्धां कथञ्चन तत्त्वज्ञा अपि
महता प्रयत्नेन इत्यर्थः ॥ ४ ॥

* अष्टचक्रवत्प्रकटारोपिताम् इत्यन्वे ।

तामादाय सुमञ्जूषामाघषीं यत्र तद्धनुः ।
 सुरोपमं ते जनकमूर्धुर्नृपतिमग्नियः ॥ ५ ॥
 इदं धनुर्वरं राजन् ! पूजितं सर्वराजभिः ।
 मिथिलाधिप ! राजेन्द्र ! दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ ६ ॥
 तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ।
 विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् ! जनकैरभिपूजितम् ।
 राजभिश्च महावीर्यैरग्नैः पूरितं तदा ॥ ८ ॥
 नैतत् सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ।
 गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिञ्जरमहोरगाः ॥ ९ ॥
 का गतिर्मानुषाणाञ्च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ।

आयसीम् अष्टलौहनिर्मिताम् सुरोपममिति जनकविशेषणम् ॥ ५ ॥
 यदि दर्शनीयमितीच्छसि तदा दर्शयेत्यर्थः ॥ ६ ॥
 उभौ रामलक्ष्मणौ तदाश्रयं धनुः प्रदर्शनमुद्दिश्य विश्वामित्रम-
 भाषतेति योजना ॥ ७ ॥

पूरितुम् अग्नौ लोषणादिवक्ष्यमाणव्यापाराग्नैः राजभिश्च
 जनकैर्देवरातातिरिक्तैः पूजितं ऐश्वर्याद् ईश्वरवदेव केवलं पूजि-
 तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नैतदिति । एतद्धनुः सुरादयो न सञ्जीकर्तुं शक्ता इति शेषः ॥ ९ ॥

आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा ॥ १० ॥
 तदेतद् धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव ! ।
 दर्शयैतन्महाभाम ! अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ।
 वत्स राम ! धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 महर्षेर्वचनाद् रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ।
 मञ्जुषां तामपाटल्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह पाणिना ।
 यत्नवाञ्छ भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥
 बाढमित्यब्रवीत् राजा मुनिश्च समभाषत ।

गतिः शक्तिः सामर्थ्यं चत्वर्यं । प्रपूरणम् आकषाकषणम् ।
 आरोपणं सञ्जीकरणम् । समायोगः शरैश्च योजनम् । वेपनं
 व्यास्फाजनम् । तोलनमुक्तम् ॥ १० ॥

आनीतम् अथापि त्वदाश्रयेत्यादिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यत्र धनुस्सिद्धति तां मञ्जुषाम् अपाटल्य अपगतावरणां
 हत्वा ॥ १३ ॥

स्पृशामीति इदंनैतुक्त्वस्य निवृत्तेः वाचाश्च यत्नवान् भविष्यामि
 किमित्यब्रवीत् अपृच्छदिव्ययः ॥ १४ ॥

तं राजा मुनिश्च बाढमित्येव चाब्रवीत् समभाषतेति प्रत्येकम-

लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मनेः ॥ १५ ॥

पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ।

आरोपयत् स धर्मात्मा सलीलमिव तद्वनुः ॥ १६ ॥

आरोपयित्वा मौर्वीञ्च पूरयामास तद्वनुः ।

तद्वभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७ ॥

तस्य शब्दो महानासीत् निर्घातघमनिखनः ।

भूमिकम्पस्य सुमहान् पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥

निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।

वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥

अथः । मध्ये मध्यपदेशे लीलया अनायासेन जग्राह पादाङ्गुलैर्नोन्नतं
कृत्वा करेण जग्राह तदुन्नतं पाद्रे,—

“रामोऽपि तद्वनुःकोटिं स्पृष्ट्वा पादाङ्गुलात् ततः ।

उन्नतं चापमारोप्य बभञ्जे मोहिता जनाः ॥”

इति अतिभास्वद्वस्तुनः पादाङ्गुल्या मध्यभागपर्यन्तमुन्नतं मध्ये
स्पृष्ट्वीलोलोदारं महाबलसाध्य इति महाबलवचनमनेन सूचितम् ॥१५॥

पश्यतामनादरे वक्षी ॥ १६ ॥

पूरयमाकर्षयम् ॥ १७ ॥

निर्घातोऽग्रनिध्ननिखननिखनसमः शब्द आसीत् दीर्यतः पर्वतस्य
समीपदेशे यथा भूमिकम्पस्तथा भूकम्प आसीत् ॥ १८ ॥

मुनिवरौ विश्वामिषः । राजा जनकः ॥ १९ ॥

प्रत्याश्रिते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः ।
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥
 भगवन्! दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ।
 अत्यद्भुतमचिन्त्यं च अतर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥
 जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ।
 सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥
 मम सत्यप्रतिज्ञा सा वीर्यशुक्लति कौशिक ! ।
 सीता प्राणैर्बहुमता देधा रामाय मे सुता ! ॥ २३ ॥
 भवतोऽनुमते ब्रह्मन् ! शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ।
 मम कौशिक ! भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥
 राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ।
 प्रदानं वीर्यशुक्लायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥

विगतसाध्वसः रामेण घनुरनारोपके कन्या अविवाहितैव
 आस्यतीति या भीः स्त्रिता सा गतेत्यर्थः ॥ २० ॥
 अतर्कितमिदं मया एतदारोपकमित्यर्थः ॥ २१ ॥
 आहरिष्यति सम्पादयिष्यति ॥ २२ ॥
 मम प्रतिज्ञा सत्या जातेति शेषः । प्राणैः प्राणैः ॥ २३ ॥
 मम मन्त्रिण इत्यन्वयः । अनुमते अनुमतस्यसाधननिमित्तमि-
 त्यर्थः । भवतोऽनुमत्येति वाच्यं ॥ २४ ॥

मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ।

प्रीतियुक्तं तु राजानम् आनयन्तु सुशीघ्रगः ॥ २६ ॥

कौशिकस्तु तथेत्याह राजा आभाष्य मन्त्रिणः ।

अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा हतशासनान् ॥ २७ ॥

यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुञ्च नृपं तथा ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे हरधनु-

र्भङ्गो नाम सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

प्रश्रितैर्विनयसहितैः सर्वशस्त्र सर्वमप्यत्रत्यं वृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥

गुप्तौ रक्षितौ प्रीतियुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २६ ॥

आभाष्य आह्वय हतशासनान् दत्तकल्याणसन्देशपत्रान् ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणात्मिके बालकाण्डे

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन् पुरीम् ॥ १ ॥
ते राजवचनाद् गत्वा राजवेश्मप्रवेशिताः ।
ददृशुर्देवसङ्काशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २ ॥
वङ्गाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ।
राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥
मैथिलो जनको राजा साम्निहोत्रपुरस्कृतः ।
मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंरक्तया गिरा ॥ ४ ॥

त्रिरात्रं रात्रिभयम् उषिता मार्गे क्लतवासाः । तावदासकरणे
निमित्तं क्लान्तवाहनत्वम् । ते दूतकर्मणि नियुक्ता मन्त्रिणः तदन-
न्तरन्तेऽयोध्यां प्राविशन् ॥ १ ॥

राजवचनात् जनकोऽस्मानिह प्रेषितवानिति स्वराजनाम-
सङ्गीतनात् राजवेश्म दशरथवेश्म प्रवेशितास्तदीयैर्द्वारपाशैरिति
शेषः ॥ २ ॥

विगतसाध्वसाः महाराजदूतत्वेन तद्भक्त्यवतसनिधौ भय-
रन्त्रिणः ॥ ३ ॥

साम्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृतसाम्निहोत्रसहितः । आदितापनादिः ।

कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ।
 जनकस्त्वां महाराज ! पृच्छते सपुरःसरम् ॥ ५ ॥
 पृष्ट्वा कुशलमव्ययं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुक्ला ममात्मजा ।
 राजानश्च हतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ७ ॥
 सेयं मम सुता राजन् ! विश्वामित्रपुरस्कृतैः ।
 यद्वृच्छयागतै राजन् ! निर्जिता तत्र पुत्रकैः ॥ ८ ॥
 तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
 रामेण हि महाबाहो ! महत्यां जनसंसदि ॥ ९ ॥

पुरस्कृता मन्त्रादयः । अग्निहोत्रपदेन तत्साधनश्रुतिजस्तैः सहित इत्यर्थः
 इत्यन्ये ॥ ४ ॥

कुशलं क्षेमम् अव्ययमनपायम् । हे महाराज ! अपाष्टुते । अग्नि
 नु पृच्छेरित्यात्मनेपदम् । पुरःसरा भृत्यास्तात्सहितम् ॥ ५ ॥

अनुमते अनुमतस्तत्साधननिमित्तम् ॥ ६ ॥

वीर्यशुक्लैति प्रतिज्ञा पूर्वं युष्माकं विदितेत्यव्ययः । विमुखीकृता
 इत्यपि विदितम् ॥ ७ ॥

तत्र पुत्रकैरिति । तत्र पुत्रेण रामेणेत्यर्थः । कप्रत्ययेनास्पाद्येति
 बाह्यद्योतनम् । जामातुवृद्धा महाबलत्वेनेश्वरवृद्धा च पूज्यत्वेन वज्र-
 वचनप्रयोगः ॥ ८ ॥

अस्मै देया मया सीता वीर्यश्रुत्वा महात्मने ।
 प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥
 सोपाध्यायो महाराज ! पुरोहितपुरस्कृतः ।
 ग्रीष्ममागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ ११ ॥
 प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र ! निर्वर्तयितुमर्हसि ।
 पुत्रयोस्तभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलस्यमे ॥ १२ ॥
 एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः श्रुतानन्दमते स्थितः ॥ १३ ॥
 दूतवाक्यं तु तत् श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
 वसिष्ठं वामदेवञ्च मन्त्रियञ्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 गुप्तः कुञ्जिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्द्धनः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १५ ॥
 दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकोन महात्मना ।

तत्र पूर्वं दक्षाध्वरभंससमये वज्रेण यद्वज्रश्रुत्वादिपुरःसरसकल-
 सुरजयः श्रुतस्तपोत्तर्यः । रत्नं उत्तमं धनुः ॥ ८ ॥

प्रतिज्ञां वीर्यश्रुत्वासीतादानप्रतिज्ञां तर्तुं भूययितुम् ॥ १० ॥ ११ ॥
 उभयोरेव उभयोरपि पुत्रयोः । न केवलं रामस्त्वैवेत्यर्थः । प्रीतिं
 विवाहजाम् । एतेन लक्ष्मणाव उर्मिजाप्रदानं सूचितम् ॥ १२ ॥

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः श्रुतानन्दमते स्थितः ॥ १३ ॥

एवं वक्ष्याम्यम् ॥ १४ ॥

सखदानं सुतायाश्च राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥

यदि वो रोचते दृप्तं जनकस्य महात्मनः ।

पुरीं गच्छामहे ग्रीधं नाभूत् कालस्य पर्ययः ॥ १७ ॥

मन्त्रियो बाहुनित्याहुः सद्य सर्वैर्महर्षिभिः ।

सुप्रीतस्याप्रवीद् राजा शोयात्रेति च मन्त्रियः ॥ १८ ॥

मन्त्रियस्तु नरेन्द्रस्य राशिं परमसत्कृताः ।

जघुः प्रमुदिताः सर्वे गुरोः सर्वैः समन्विताः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

दशरथस्य हरधनुर्भङ्गश्रवणं नाम

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

विदेहेषु विदेहाणां निवासभूते जनपदे ॥ १५ ॥ १६ ॥

यदि वो रोचते दृप्तं यौनसम्बन्धयोग्यमित्यर्थः । पर्ययोऽतिक्रमः ॥ १७ ॥

शोयात्रेति मन्त्रियोऽप्रवीदित्यन्वयः । तदर्थमुद्यमः मियतानिति

शिवः ॥ १८ ॥

मन्त्रियो जनकमन्त्रिणः । गुरोः सत्पारातिशयैः । नरेन्द्रोऽतिशयैः ।

प्रमुदित उवासेति विपरिह्वामः । नरेन्द्रोऽतिशयैः । पाठे जनकस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके बालकाण्डे

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

ततो राध्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः ।

राजा दशरथो ब्रह्मः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

अथ सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ।

ब्रजन्वये सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥

चतुरङ्गबलश्चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ।

ममाद्यासमकालश्च यानं युग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

वसिष्ठो वामदेवश्च जावालिरथ काश्यपः ।

मार्कण्डेयस्तु दीर्घाशुष्यपिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥

एते द्विजाः प्रयान्त्वये खन्दनं योजयस्व मे ।

यथाकालात्ययो न स्यात् दूता हि त्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥

धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकारिणः । पुष्कलं बहुश्रेष्ठं च * । सुवि-

हिताः सुरक्षिताः सुसम्पादितकल्याणोद्दिष्टकर्माख्यो वा ॥ २ ॥

यानं द्विविधादि । युग्यमन्त्रादि । अनुत्तमानि च श्रेष्ठानि वागानि
युग्यानि यांतु । वसिष्ठार्यमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अये द्विजप्रयागं प्रयागे कल्याणाय । प्रयान्तु । उत्तयानयुग्यैरिति
शेषः । दूता अजकदूताः ॥ ५ ॥

* अयेन श्रेष्ठं पुष्कलं इत्यमरः ।

वचनाच्च नरेन्द्रस्य सेना च चतुरङ्गिणी ।
 राजानमृषिभिः सार्द्धं ब्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ६ ॥
 गत्वा चतुरर्हं मार्गं * विदेहानभ्यपेयिवान् ।
 राजा च जमकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥
 ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
 मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ॥ ८ ॥
 उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठमुदान्वितम् ।
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ ! दिव्या प्राप्तोऽसि राघव ! ॥ ९ ॥
 पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यमे वीर्यनिर्जिताम् ।
 दिव्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥
 सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ।
 दिव्या मे निर्जिता विघ्ना दिव्या मे पूजितं कुलम् ॥ ११ ॥

अद्वयं चिन्त्यफलं पादपूरयामाचार्यम् ॥ ६ ॥
 दूतानां त्रिदिनान्धोऽपि मार्गश्चतुरङ्गबलौपेतप्रयागत्वात् चतुर्दिगं
 वासो मध्ये । श्रुत्वा दशरथागमनम् ॥ ७ ॥
 राजानमासाद्य मुदितो हर्षं ययौ । मोदस्यैवाधिकान्ध्या हर्षं इति
 भेदः । ८ । ९ ।
 वीर्यं शौर्यम् ॥ १० ॥

* केषुचित् "चतुरर्हं मार्गं" पठन्ति । तेषां तु चतुरङ्गस्यैव मार्गं
 गत्वा इति व्याख्यानम् ।

राधवैः सह संबन्धादीर्थ्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ।

श्वःप्रभाते नरेन्द्र ! त्वं संवर्त्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥

यज्ञशालान्ते नरश्रेष्ठ ! विवाहमृषिसन्तमैः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृषिमध्ये नराधिपः ॥ १३ ॥

वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ।

प्रतियहो दाहवशः श्रुतमेतन्नाथा पुरा ॥ १४ ॥

यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ ! तत् करिष्यामहे वयम् ।

तद्भूमिष्ठं यज्ञस्यैव वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥

श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ।

ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ १६ ॥

वसिष्ठे इन्द्रसादृश्यं पूर्णधर्मत्वेन । विघ्नाः कन्यादानप्रतिबन्धाः ॥ ११ ॥

राधवैः सह सम्बन्धं प्राप्य पूजितं मे कुलम् । नरेन्द्र सर्वराजश्रेष्ठ !

संवर्त्तयितुं निर्वर्त्तयितुं विवाहमित्ययिमेवान्वयः ॥ १२ ॥

यज्ञान्ते अवभृथे ॥ १३ ॥

प्रतियहः कन्यागवादीनां दाहवशः यदि दाता ददाति तदा प्रति-
प्राप्त्यं प्रतिगृहीत्वा इति स्थितः । एतद्वाक्यं मया श्रुतम् । क्षलियतया

प्रतियहधर्मस्य अद्यापि अज्ञानमेव । सांप्रतमेवानुभवे भविष्यति इति
श्रुतमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अतो यथा त्वं वक्ष्यसि तद् वयं करिष्यामहे ॥ १५ ॥

विस्मयं कन्याया वीर्येण शुक्रेण जितत्वात् । मदनुमत्तनुपेक्षायामपि
राज्ञो विनयेन तादृशवचनाद् विस्मयः ॥ १६ ॥

हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन् सुखम् ।

राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ १७ ॥

उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ।

जनकोऽपि महतीजाः क्रियाधर्मेण तत्त्ववित् ।

यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

दशरथस्य मिथिलागमनं नाम एकोन-

सप्ततितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १७ ॥

यज्ञस्यावशिष्टाः क्रियाः । सुताभ्यां दुहित्वोः । कन्यादानशेषतया
यत् कर्तव्यम् अङ्कुरार्पणादिसौकिकं तत् सर्वं कृत्वा उवास ॥ १८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

ततः प्रभाते जनकः ह्यतकर्मा महर्षिभिः ।

उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥

भ्राता मम महातेजा वीर्यवानतिधार्मिकः ।

कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥

वार्याफलकपर्यन्तां पिबन्निजुमतीं नदीम् ।

सांकाश्यां पुण्यसङ्काशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥

तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे ततः ।

अथ ब्राह्मणसम्बन्धसदृशे यौनसम्बन्धे बहूपेक्षितः परस्परकुलाचारः
सर्गाभ्याम् । तत इति । ह्यतकर्मा ह्यतनिवृत्तियः ॥ १ ॥

पुरीमध्यवसत् । उपान्वधाडिति कर्मत्वम् ॥ २ ॥

परबलं वारयितुमर्हो वार्यः प्राकारः तत्स्थाः आफलका यन्मफलका-
स्तदयुक्तः पर्यन्तः परिसरो यस्याः सा तथा । इक्षुमतीं पिबन् तत्त्वत्तं पिबन्
साङ्गाश्यां तदास्यां नगरीं वार्यामलकपर्यन्तामिति पाठे वार्यामलका
व्यामलकाविशेषाः पर्यन्तेषु यस्या इत्यर्थः । पुण्यसङ्काशां पुण्यसङ्घेन तत्-
फलं सर्गः तत्सङ्गाभ्याम् । तदुपनामित्यर्थः । पुष्पकं विमानं कौबेरं
प्रचिद्रम् ॥ ३ ॥

तम् उक्तपुरवासिनम् । यज्ञगोप्ता निधिवाचां त्रियमालयस्य सा-

प्रीतिं सोऽपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥

एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ ।

आगताः केचिदव्यया जनकस्थानं समादिशत् ॥ ५ ॥

भासनात् तु नरेन्द्रस्य प्रथयुः शीघ्रवाजिभिः ।

समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥

सांकाश्यां ते समागम्य दृष्टुञ्च कुशध्वजम् ।

न्यवेदयन् यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥ ७ ॥

तद् वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा द्रुतश्रेष्ठैर्महाजवैः ।

आज्ञया तु नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ ८ ॥

स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ।

सोऽभिवाद्य शतानन्दं जनकं चातिधार्मिकम् ॥ ९ ॥

राजार्हं परमं दिव्यनासनं सोऽध्वरोहत ।

उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावभितद्युतौ ॥ १० ॥

काश्यायामेव स्थित्वास्मद्व्यञ्जापेक्षितसामग्रीसम्पादकत्वेन रक्षिता । इमां
प्रीतिं जानकीपरिचयजाम् ॥ ४ ॥

अव्ययाः समर्थाः । समादिशत् शतानन्देन गन्तुं प्रैरयत् ॥ ५ ॥

नरेन्द्रभासनात् शतानन्दपेरिताः प्रथयुर्वृता इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नृपतिः कुशध्वजः ॥ ८ ॥

पूर्वं शतानन्दमभिवाद्य ततो जनकस्याभिवाद्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

अध्वरोहत पुरोहितजनकयोरनुमत्तेति शेषः ॥ १० ॥

प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिभ्रष्टं सुदामनम् ।
 गच्छ मन्त्रिपते ! श्रीमन्निष्ठाकुमनितप्रभम् ॥ ११ ॥
 आत्मजैः सह दुर्धर्षनामघस्य समन्वितम् ।
 औपकार्यां स गत्वा तु रघूयां कुलवर्द्धनम् ॥ १२ ॥
 ददर्श शिरसा सैन्यमभिवाद्येदमब्रवीत् ।
 अयोध्याधिपते वीर ! वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ १३ ॥
 स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ।
 मन्त्रिभ्रष्टवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगवासादा ॥ १४ ॥
 सबन्धुरगमत् तत्र जनकी यत्र वर्तते ।
 राजा च मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ १५ ॥
 वाक्यं वाक्यविदां भ्रष्टो वैदेहमिदमब्रवीत् ।
 विदितं ते महाराज ! इच्छाकुकुलदैवतम् ॥ १६ ॥
 वक्ता सर्वेषु ज्ञात्रेषु वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 विद्यामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ १७ ॥

सुदामनं सुदामनाख्यम् ॥ ११ ॥

औपकार्याम् उपकार्यग्रन्थात् सार्धेष्टम् । दशरथशिविरसन्निवेश
 इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

इदं वाक्यं वक्ष्यमाणम् । वसिष्ठमुखेन वक्तां वदन्तुम् । इच्छाकु-
 कुलदैवतं भगवान् वसिष्ठः । इच्छापूर्वां सर्वेषु ज्ञात्रेषु वसिष्ठि ते विदित-
 मित्यर्थः । अतो विद्यामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः सह कुलप्रभवप्रम-

एष वक्ष्यति धर्मात्मा बभ्रुवो मे यथाक्रमम् ।
 द्विशीभूते दशरथे बभ्रुवो भगवान् ऋषिः ॥ १८ ॥
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ।
 अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा ब्राह्मतो नित्य अव्ययः ॥ १९ ॥
 तस्मान्मरीचिः संजज्ञे नरीचेः कश्यपः सुतः ।
 विवस्वान् कश्यपाञ्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः * ॥ २० ॥
 मनुः प्रजापतिः पूर्वनिष्ठाकुञ्ज मनोः सुतः ।
 तमिष्ठाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ २१ ॥
 इक्ष्वाकौस्तु सुतः श्रीमान् कुञ्चिरित्थैव विष्णुतः † ।
 कुञ्चिरयात्मजः श्रीमान् विष्णुचिरदपद्यत ॥ २२ ॥
 विष्णुमेस्तु महातेजा क्षत्र्यः पुत्रः प्रतापवान् ।
 वायस्य तु महातेजा क्षत्र्यः प्रतापवान् ॥ २३ ॥

क्रममगतिक्रमम् । क्रमं ज्येष्ठानुक्रमं जानतिमन्व । दशपुरोधविस्थातादिति
 न्यायेन यौनसम्बन्धापेक्षितवंशपरम्पर्यर्थमेव वक्ष्यति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 अव्यक्तप्रभवेन मायाप्रबलं ब्रह्म । ब्रह्मा चतुर्मुखः । ब्राह्मतत्त्वमित्थ-
 ताव्ययत्वान्यस्य आपेक्षिकादि प्रकृत्यानि ॥ १९ ॥ २० ॥

* “नरीचादङ्गिरास्तस्य प्रचेतास्तनयोऽभवत् ।

मनुः प्रचेतसः पुत्रः—————” इति बभ्रुव्याः ।

† “विष्णुचिरदपद्यत” इति बभ्रुव्याः ।

अनरण्यात् पृथुर्जने विश्वकुस्तु पृथोरपि ।
 विश्वङ्गोरभवत् पुत्रो धुन्धुमारो महायज्ञाः ॥ २४ ॥
 धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः ।
 युवनाश्वसुतश्चासीन्मात्वाता पृथिवीपतिः ॥ २५ ॥
 मान्वातुस्तु सुतः श्रीमान् सुसन्धिरुदपद्यत ।
 सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २६ ॥
 यज्ञस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः ।
 भरतात् तु महातेजा असितो नाम जायत ॥ २७ ॥
 यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।
 हैहयाक्षालजङ्गाश्च पूटुराश्च भृशविन्दवः ॥ २८ ॥
 तांश्च संप्रतियुध्यन् वै युद्धे राजा प्रवासितः ।
 हिमवन्तमुपागम्य भार्याभ्यां सहितस्तदा ॥ २९ ॥
 असितोऽख्यबलो राजा कालधर्ममुपेयिवान् ।
 द्वे चास्य भार्ये गर्भिणी बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ ३० ॥

मनोः प्रजापतित्वं प्रजासर्गाधिकारित्वेन । पूर्वकम् आद्यम् ॥ २१ ॥

२२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

यस्य असितस्य । प्रतिराजानः प्रचुभृता राजानः ॥ २८ ॥

सोऽसितः प्रतियुध्यन् प्रतिपद्यतया युध्यन् । प्रवासितः राज्याग्निः स्वा-

रितः ॥ २९ ॥

इति श्रुतिः पुरातनकथा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एका गर्भविनामार्घं सपत्न्यै सगरं ददौ ।

ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ ३१ ॥

भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ।

तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ३२ ॥

ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमुत्तमम् ।

तन्मृषिं साभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ ३३ ॥

स तामभ्यवदद् विप्रः पुत्रेषुं पुत्रजन्मनि ।

तव कुक्षौ महाभागे ! सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ ३४ ॥

महावीर्यो महातेजा अचिरात् संजनिष्यति ।

गरेण सहितः श्रीमान् माशुचः कमलोद्ययो ! ॥ ३५ ॥

च्यवनश्च नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ।

सगरं गरसहितं भक्ष्यम् । शैलवरे हिमवति अभिरतो बभूव ॥ ३१ ॥

तत्र हिमवति । यका प्राश्रितगरा ॥ ३२ ॥

कालिन्दीति तस्या नाम । अभ्युपागम्य शरणं गत्वा । अभ्यवादयत् ।

येन शुश्रूषयामप्यकरोत् ॥ ३३ ॥

पुत्रजन्मनि तद्विषयेऽभ्यवदत् उक्तवान् ॥ ३४ ॥

गरेण सहितो जनिष्यतीत्यन्वयः । माशुचः पतिमरणजं गरसावकं
च शोकं त्वज । पुत्रेणैव सुखिनी भविष्यतीति भावः ॥ ३५ ॥

पतिना रहितेति पाठे नाभाव आर्घ्यः । तस्मात् च्यवनप्रसादात्
व्यजायत अस्त ॥ ३६ ॥

पतिना रक्षिता तस्मात् पुत्रं देवी बजायत ॥ ३६ ॥
 सपत्न्या तु गरुडस्यै हस्तो गर्भजिघांसया ।
 सह तेन गरेखैव सञ्जातः समरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादद्यांशुमान् ।
 दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥
 भगीरथात् ककुत्स्थस्य ककुत्स्थाश्च रघुसया ।
 रघोस्तु पुत्रसोजस्यै प्रहङ्गः पुत्रपादकः ॥ ३९ ॥
 कल्याणपादोऽप्यभवत् तस्माज्जातस्तु प्रंखणः ।
 सुदर्शनः प्रंखणस्य अग्निवर्ष्यः सुदर्शनात् ॥ ४० ॥
 श्रीधमस्यग्निवर्ष्यस्य श्रीधमस्य महः सुतः ।
 मरुतोः प्रशुशुकस्यापीदम्बरीषः प्रशुशुकात् ॥ ४१ ॥
 अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नङ्गवस्य महीपतिः ।
 नङ्गवस्य यथातिष्ठ नामागस्तु यथातिजः ॥ ४२ ॥
 नामागस्य बभूवाजः अजाद् दम्बरघोऽभवत् ।
 अस्माद् दम्बरघाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 यादिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ।

यतो जरेण सह जलोत्सः समरो जायतभवत् ॥ ३० ॥ ३८ ॥

प्रहङ्गस्यैव पुत्रपादकः बसिष्ठस्यापवशात्प्रसूतोऽभवत् । बसिष्ठस्य
 प्रतिश्रापं दातुमुक्तं जलं क्षयन्मनुष्येन सप्तैवोर्विकल्पितम्, तस्य
 कल्याणवर्षोपादस्यैव नामभवत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इत्याकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥

रामलक्ष्मणयोरर्धे मत्सृतिं वरुणे नृप ॥

सहस्राभ्यां नरमेष्ट ! सहस्रे दातुमर्षधि । ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

रघुकुलकीर्त्तनं नाम सप्तति-

तमः सर्गः ॥ ७० ॥

यद्यपि वंशपरम्परापुराणादिस्मृत्यां वरुणे, यद्यपि तत्र कल्प-
भेदेन विरोधपरिहारः । एकस्य निष्कण्ठस्य वरुणे, आदितो
ब्रह्मात्मनारभ्य वंशेन मुञ्जानां वीराणां सत्यवादिना सम्बन्धिना राम-
लक्ष्मणयोः इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणनिलके

बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

एवं ब्रुवायं जनकः प्रत्युवाच ह्यताञ्जलिः ।
ओतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ ! कुलं निरवशेषतः ।
वक्तव्यं कुलजातेन तन्निर्वाणेन वाच्यते ॥ २ ॥
तस्मात्तु विभु मीनेन विद्यमानं खलं कर्त्तव्या ।
मिथ्याः परममर्शात्मा सर्वसम्भवतां वराः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो मिथिनाज्ञा जनको मिथिपुत्रकः ।
प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै मन्दिवर्द्धनः ।

अथ जनकः कन्यापिटृत्वात् जामादृग्भर्गे प्रभुतायां अनौचित्येन
स्ववंशं स्वयमेवाह,—एवमिति । ब्रुवायं वसिष्ठम् अस्माभिः परिकीर्तितं
नोऽस्माकं कुलं ओतुमर्हसि ॥ १ ॥

कुलजातेन मत्कुलप्रसूतेन । प्रदाने कन्यादानविषये कुलं वक्तव्यमित्य-
न्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य मित्रेः । मिथिनाज्ञा च मिथिजेति । पुत्रतो जनकः सर्वेषा-
मस्माकं जनकशब्दव्यवहारार्थत्वे मूलाभूतः ॥ ४ ॥

नन्दिवर्द्धसुतः पूरः सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥

सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ।

देवरातस्य राजर्षेर्हृद्ग्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥

वृहद्ग्रथस्य पूरोऽभून् महावीरः * प्रतापवान् ।

महावीरस्य इतिमान् सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥

सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ।

धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हृत्थस्य इति विश्रुतः ॥ ८ ॥

हृत्थस्य महः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः † ।

प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥

पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ।

देवमीढस्य विमुधो विमुधस्य महीधकः ‡ ॥ १० ॥

महीधकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः § ।

कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा ॥ व्यजायत ॥ ११ ॥

महारोमस्य धर्मात्मा स्वर्षरोमा व्यजायत ।

नाम प्रसिद्धम् । नामतः सुकेतुः श्वर्षः ॥ ५ ॥ ७ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

* "महावीर्यः" इति वक्ष्यायाः ।

† "प्रसिद्धकः" इति वक्ष्यायाः ।

‡ "विमुधस्यापि धाम्यकः" इति वक्ष्यायाः ।

§ "कीर्तिरात इति स्मृतः" इति वक्ष्यायाः ।

॥ "स्वर्षरोमा" इति वक्ष्यायाः ।

स्वर्गरोम्यस्य राजर्वेर्द्वारोमा यनागतः ॥ १२ ॥
 तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्मं ब्रह्म महात्मनः ।
 ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता नम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
 मान्नु ध्वेष्टं पिता राज्ये लोऽभिविध्य पिता नम * ।
 कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
 वृद्धे पितरि स्वर्धति धर्मेषा धुरनामवत् ।
 भ्रातरं देवसङ्काशं क्षेहात्पश्यन् कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
 कक्षचिन्मथ कालस्य साङ्गाश्यादागतः पुरात् ।
 सुधन्वा त्रीर्यवात् राज्ञ मिथिसामवरोधकः ॥ १६ ॥
 स च मे प्रियथामास शैवं धनुःपुस्तनम् ।
 सीता च कन्या यस्यास्ती मद्यां वै शीयतामिति ॥ १७ ॥

तस्य कक्षरोम्यः ज्येष्ठोऽहम् । ममानुजः कुशध्वजः ॥ १३ ॥

स मम पिता मां ज्येष्ठन्तु राज्येऽभिविध्य कुशध्वजं भारं भरणीयं
 यद्वा कुशध्वजं, भारं राज्यभारं च मयि समावेश्य व्यापयित्वा वनं गत
 इत्यन्वयः । धुरं राज्ञः वरं क्षेहात्पश्यन् प्राकम्बम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

साङ्गाश्यामिति सुधन्वनागरनाम श्ववरोधकोऽहम् श्ववरोकुमागत-
 वानित्तर्यः ॥ १६ ॥

शैवं धनुः सीता च कन्या मद्यां दीयतामिति दृष्ट्वा च प्रियथामास
 मे इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

* "सतां मतः" इति वा पाठः ।

मस्यामहानाहं ब्रह्मर्षे ! सुहृत्प्राचीन् मया सह ।

व हतो विमुक्तो * राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥

मिहस्य तं सुनिश्रेष्ठ । सुधन्वानं मयाधिपम् ।

साक्षात्मे भ्रातरं प्रूरमभिविष्टं सुधन्वजम् ॥ १९ ॥

कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो मयासुते ! ।

ददामि परमप्रीतो बध्नी ते सुनिपुञ्जव ! ॥ २० ॥

सीतां रामाय भद्रं ते जर्मिणां लक्ष्मणाय वै ।

वीर्यश्रुत्वां मम सुतां सीतां सुरसुतोपसाम् ॥ २१ ॥

द्वितीयामूर्ध्निशास्त्रैव चिर्वदामि न संग्रहः ।

ददामि परमप्रीतो बध्नी ते सुनिपुञ्जव ! ॥ २२ ॥

रामसञ्जाययो राजन् ! गोदानं कारयस्व ह ।

पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥

मया अहं मयाभाहो ! द्वितीयदिवसे प्रभो ! !

तस्य उत्तरवस्तुदयस्य । विमुखो बुद्धविमुखः साक्षात् सुधन्वतगदे
जर्मिणां सीतां निजपुत्रीम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

चिर्वदामि उत्तमपि शार्ङ्गायेत्वाग्रयः ॥ २२ ॥

गोदानं समाचरन्मम् । वैवाहिकं विवाहादौ कर्षकम् । पितृकार्यं
गान्धीमुखजाजम् ॥ २३ ॥

अथ द्वितीयदिवसे तत्र मिथिजाग्रवेष्टान् द्वितीयदिवसे मयासुते-

* "व हतोऽभिमुखः" इति वा पाठः ।

फलगुन्यामुत्तरे राजसंस्मिन् वैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥

रामलक्षणयोरर्थे दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

जनकस्य कन्याद्वयदानाङ्गीकारो नाम

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

क्षृतीयदिवसे वाद्य मघानक्षत्रम् । फलगुन्यां पूर्वफलगुनीनक्षत्रे । उत्तरे
श्रेष्ठे । अतएव भगो यत्र प्रजापतिरिच्छनेन अविरोधः । भगो हि
पूर्वफलगुनीद्वेषः उत्तरफलगुन्यास्वर्यमेति ज्ञेयम् । वैवाहिकं विवा-
हम् । विनयादित्वात् तक् । “मघानक्षत्रं पितरो देवता फलगुनी-
नक्षत्रमर्थमा देवता फलगुनीनक्षत्रं भगो देवता” इति तैत्तिरीयसंहिता-
याम् । “अर्थभृगः पूर्वं फलगुनीभगस्योत्तरे” इति तद्ब्राह्मणे चोक्तत्वेन
यथा श्रुतेव सम्यगिति तन्वम् । उत्तरे इति पुंस्त्वमार्थम् । यद्यपि
उत्तरफलगुनो सीतायाः जन्मर्क्षे तथापि तदृक्षे प्रथमघरणं विहाय
तज्जन्मसत्त्वेन तस्याः कन्यारारिभत्वात् तृतीयैकादशरूपभ्रूटशुद्धेस्तस्य न
दोषः । भ्रूटशुद्धौ तत्र दुष्टमिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । किञ्च,
पूर्वांशु तस्या द्वादशचन्द्र इति तत्र विवाहोऽनुचित एव एकनाड़ीदोषेण
च रामसीतयोर्वियोग इति ध्येयम् ॥ २४ ॥

रामलक्षणयोरर्थे तदभ्युदयाय सुखोदयं सुखोदकम् । दानं गो-भू-
तक-धन-हिरण्यादेर्दानं कार्यं त्वयेति श्रेष्ठः ॥ २५ ॥

इति रामायणाने श्रीरामायणे रामायणतिलके बालकाण्डे

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

तसुकवन्तं वेदेहं विश्वामित्रो महात्मनिः ।
उवाच वचनं वीरं वसिष्ठमहितो वृषम् ॥ १ ॥
अचिन्त्यान्यप्रमेयाणि कुलानि नरपुङ्गव ! ।
इच्छाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥ २ ॥
सदृशो धर्मसम्बन्धः सदृशो रूपसम्भवा ।
रामलक्ष्मणयो राजन् ! सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥
वक्रव्यस्र नरश्रेष्ठ ! श्रूयतां वचनं मम ।
भ्राता यवीयान् धर्मज्ञ ! एष राजा कुञ्जध्वजः ॥ ४ ॥
अस्य धर्मात्मनो राजन् ! रूपेणाप्रतिमं भुवि ।
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ ! पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥

वीरं जनकम् ॥ १ ॥

शेषां तुल्यः परस्परव्यतिरेकेणापरो नास्ति ॥ २ ॥

धर्मसम्बन्धो युवयोर्विवाहसम्बन्धः सदृशोऽनुरूपः किञ्च ऊर्मिलया
सह वर्तमाना या सीता तस्या यथायोग्ययो रामलक्ष्मणयोः यः सम्बन्धः
सदृशसम्भवा सदृशः । सीतयोर्मिलयेति पाठस्तु सुगम एव ॥१॥

किञ्चिदन्वयं वक्रव्यस्रमस्ति तत् श्रूयतामित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

भरतस्य कुमारस्य ब्रह्मपुत्रस्य च धीमतः ।
 वरये ते सुते राजसूयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
 पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ।
 लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
 उभयोरपि राजेन्द्र ! सम्बन्धेनावुबध्धताम् ।
 इत्याकुकुलमव्ययं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ।
 जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥
 कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ ।
 सदृशं कुलसम्बन्धं यदाप्नापयतः स्वयम् ॥ १० ॥
 एवं भवतु भद्रं वः कुम्भध्वजसुते इमे ।
 पत्न्यौ भजेतां सखितौ ब्रह्मघ्नभरताकुभौ ॥ ११ ॥

कयोः पत्नीत्वार्थं ; तत्राह,—भरतस्य इत्यादि । आद्याहं पूर्वान्वयि,
 तथा ते सुते स्त्रीतोर्मिणे तयोरर्थे रामस्यैवमयोरर्थे ॥ ६ ॥

दशरथपुत्रेषु न कस्मिन्नपि वरगुणान्वृता, इत्याह,—पुत्रा इति ॥७॥

उभयोर्भाजोः सम्बन्धेन इत्याकुकुलं सम्बध्धताम् । तत्र च सम्बन्धे
 पुण्यकर्मणो भवतोऽव्ययं चित्तं भवत्विति शेषः । स्वयम् ईदृशेन महा-
 राजेन युगपन्मया सम्बन्धजतुष्टवं कार्त्तमिति वयता मास्मिन्नर्थः ॥८॥

स्वयं न तु विश्वामित्रस्योक्तं यत् यदादाप्नापयतस्वकारिदं कुलं
 धन्यं मन्ये ॥ १० ॥

प्रभुत्वेनास्ति सन्देहो यथाहं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥
 तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ।
 राजा दशरथो बृहः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
 सुवामसंख्येयसुखौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ।
 ऋषयो राजसङ्घास्य भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामः स्वस्वस्वम् ।
 आङ्गकर्माणि विधिवद् विधास्य इति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 तमाष्टव्हा नररूपिणि राजा दशरथसदा ।
 सुनीन्द्रौ तौ पुरस्त्रत्य जगामाशु महायशाः ॥ २० ॥
 स गत्वा निलयं राजा आङ्गं कृत्वा विधानतः ।
 प्रभाते काश्यपुत्याय चक्रे गोदानसुत्तमम् ॥ २१ ॥

वषेयं मिथिला दशरथस्य यथेष्टविनियोगार्था एवमयोध्यापुरी सम-
 प्तो युष्माकं त्रिसिंहासनप्रभुत्वे नास्ति रुन्देहः अतो यथायोग्यं प्रभुत्वं
 कर्तुमर्हथ पूजार्थां ब्रुवचनम् । वयं सर्वे भवद्दधोना इत्याश्रयः ॥ १६ ॥
 बृहः एवमैकवादेनेति शेषः ॥ १७ ॥

ऋषिकृपा भवद्भ्या राजसङ्घास्ते भवद्भ्यामभिपूजिताः अनेन
 विनयेन सर्वोत्कर्षं प्रापिता भवद्भ्या एवैवं विनीतो नायमपूर्वोत्कर्षस्त-
 यीति भावः ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेऽपि प्रसिद्धेऽस्तीत्यन्तं दातारि जनके आशीः कक्षीत्यादि ॥ १९ ॥

शेषेऽपि ॥ २० ॥

गवां शतसहस्रस्य ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ।

एकैकयो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

सुवर्णसङ्गसम्पन्नाः * सवत्साः कांस्थदोहनाः ।

गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुपर्षभः ॥ २३ ॥

विपत्तमन्यस्य सुवज्र द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ।

ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥

प्रभाते उठ्याय काल्यं प्रातःकालकर्तव्यं गोदानाख्यं कर्म वज्रो ॥ २१ ॥

तदङ्गत्वेन प्रसिद्धगोदानमाह, - गवामित्यादि । एकैकश्च इत्यार्षम् ॥ २२ ॥

सम्पन्ना बज्रदुग्धाः इदृश्यो या भावस्त्रासां गवां चत्वारि लक्षाणि

ददावित्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥

गोदानं तदाख्यं कर्मविशेषम् ।

“गोदानं चैतन्वत्कार्यं गोदुष्टोद्वे नदुच्यते ।

अङ्गोपशेषं नास्ति श्मश्रुणां सुगडनं भवेत् ॥

आत्मा च वाग्धृतस्त्रिष्टुभ्रःशोमं प्रवेदश ॥

आदित्येऽस्तमिते वाचं विष्टजेत्तन्तिके गुरोः ॥

अहं वरं ददामीति दद्याद् गोमिथुनं ततः ॥”

इत्याश्वलायनस्मृतिकाशाम् ।

इदं समावर्तनपूर्वाङ्गम् । वेदव्रतानिवापारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।

“गुरवे तु वरं दत्त्वा आयीस तदनुज्ञया” इति शास्त्रवत्क्यात् ॥ २३ ॥

* “सुवर्णसङ्गः सम्पन्नाः” इति वा शब्दः ।

य सुतैः हतगोदानैर्दृतः सन् वृषपतिस्तदा ।

लोकपालैरिवाभाति दृतः सौम्यः * प्रजापतिः ॥ २५ ॥

द्वत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

गोदानं नाम द्विसप्ततितमः

सर्गः ॥ ७२ ॥

सौम्यः सोम इव सौम्यः सौम्य एव सौम्यः ॥ २५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

* "दृतः साक्षात् प्रजापतिः" इति वज्रीयाः ।

त्रिप्तितमः सर्गः ।

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रौ गोदानमुत्तमम् ।
तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित् समुपेयिवान् ॥ १ ॥
पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद् भरतमातुलः ।
दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
केकयाधिपती राजा स्नेहात् कुशलमब्रवीत् ।
येषां कुशलकामोऽसि तेषां संप्रत्यनामयन् ॥ ३ ॥
स्वस्त्रीयं मम राजेन्द्र ! द्रष्टुकामो महीपतिः ।
तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ! ॥ ४ ॥
श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ।
निधिसामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ! ॥ ५ ॥
त्वरथाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ।

समुपेयिवान् दशरथमिति श्रेयः ॥ १ ॥ २ ॥

केकयाधिपतिर्युधाजित्पिता कुशलमब्रवीदिति युधान् प्रतीति श्रेयः ।
येषामस्माकं त्वं कुशलकामोऽसि तेषामस्माकं संप्रत्यनामयमिति चा-
ब्रवीत् ॥ ३ ॥

आत्मनश्चोत्तममाह,—स्वस्त्रीयं भरतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ राजा दशरथः प्रियातिथिसुपखितम् ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ।

ततस्तानुधितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥

प्रभाते पुनरुत्थाय हत्वा कर्माणि तत्त्ववित् ।

अभिस्तदा पुरस्त्रत्य यज्ञवाटसुपागमत् ॥ ८ ॥

सुक्ते सुहूर्त्तं विजये सर्वाभरणभूषितैः ।

भ्रातृभिः सहितो रामः हतकौतुकमङ्गलः ॥ ९ ॥

वसिष्ठं तु पुरस्त्रत्य महर्षीन्परानपि ।

वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥

राजा दशरथो राजन् ! हतकौतुकमङ्गलैः ।

पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठो दातारमभिकाङ्क्षते ॥ ११ ॥

दादप्रतिगृहीतृभ्यां सर्वार्याः सम्भवन्ति हि ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व हत्वा वैवाह्यसुत्तमम् ॥ १२ ॥

अयोध्यायामदृष्ट्वा भरतं प्रयुक्ताम इहाभ्युपयात इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यज्ञवाटं यज्ञशाखादारम् ॥ ८ ॥

“युक्ते” इत्यादि सार्द्धश्लोकास्य “उपागमत्” इति पूर्वश्लोकव्यवहारे । युक्ते शुभलयादियुक्ते । विजये तदाख्ये ॥ ९ ॥

एतद्यज्ञवाटान्तर्वर्तिनं वैदेहम् ॥ १० ॥

दातारं दातुस्तवाद्यां प्रवेष्टुमाकाङ्क्षते ॥ ११ ॥

दादप्रतिगृहीतृभ्यां श्रेष्ठे इति श्रेष्ठः । सर्वार्यां शशधर्मः । हि

प्रत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ।

प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १३ ॥

कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याङ्गां संप्रतीचते ।

स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १४ ॥

कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलसुपागताः ।

मम कन्या सुनिश्चेष्ट ! दीप्ता वज्जेरिवार्चिषः ॥ १५ ॥

सद्योऽहं त्वत्प्रतीचोऽस्मि * वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ।

यतोऽतः उत्तमं वैवाह्यं, आर्घ्यः ध्यञ् । त्रिवाहोपयोगि कौकिकाशौकिकं
कर्म कृत्वा ततः स्वधर्मं प्रवेष्टान्नादानरूपं प्रतिपद्यस्व तावत् दार्यैव
शिष्टाम इति भावः ॥ १२ ॥

परमोदारः परमदाता ॥ १३ ॥

प्रतिहारो द्वारपालः येन राजा ममनं प्रतिबध्यते इति शेषः । यथेदं
मम राज्यं तथा तव तत्र स्वगृहे प्रवेशो को विचार इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि च कृतस्वकर्तव्येन नयेव युष्मत्प्रतीक्षा क्रियते इत्याह,—कृतंति ।
कृतं कौतुकसर्वस्वं वैवाहिककृतस्वमङ्गलानुष्ठानं यासां ताः । वेदिमूलं
वेदिसमीपम् ॥ १५ ॥

सद्यः अस्मिन् आशे त्वां प्रतीक्षते इति त्वत्प्रतीक्षः । अविज्ञान-
विकल्पं यथा तथा सर्वं विवाहकर्म भवता क्रियताम् । किमर्थं दार्यैव-
स्यानेन विलम्बने भवतीति शेषः ॥ १६ ॥

* “सद्योऽहं त्वत्प्रतीक्षस्व” इति वज्जेरिवाः ।

अविभ्रं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलम्बते ॥ १६ ॥
 तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ।
 प्रवेष्टयामास सुतान् सर्वावधिगन्थानपि ॥ १७ ॥
 ततो राजा विदेहानां वशिष्ठमिदमब्रवीत् ।
 कारथस्व ऋषे ! सर्वान्दधिभिः सह धार्मिक ! ॥ १८ ॥
 रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ! ।
 तथेत्युक्त्वा तु जनकं वशिष्ठो भगवावृषिः ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रं पुरस्कात्य ब्रतानन्दञ्च धार्मिकम् ।
 प्रप्राग्मध्ये तु विधिवद् वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ २० ॥
 अलक्षकार तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्ततः ।
 सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुम्भैश्च साङ्गरैः ॥ २१ ॥
 अङ्कुराक्यैः श्रवाणैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ।

कृत्वा वसिष्ठमुखात् ॥ १७ ॥

सर्वां वैवाहिकीमित्युत्तरं व्याज्यवः ॥ १८ ॥

लोकरामस्य लोकाप्रियस्येति यावत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मामध्ये कृत्वा ब्रह्मामध्ये इति कतकः । प्रप्राग्मध्ये इत्यन्ये त्वव्या-

ब्रह्मकामेकं प्रप्राग्वारोपः । वेदिं विवाहवेदिं इयं वेदिरग्रयां ॥ २० ॥

सुवर्णपालिकाभिः साङ्गराभिरित्यनुकर्मः चित्रकुम्भैः गानावर्णादि-
 युतकुम्भैः अङ्कुरकुम्भैरिति पाठे स्मृत्तनादिदोषरहितैः सर्वकुम्भैरित्यर्थः
 इति कतकः । अङ्कुरकुम्भैः श्रवणैरिति तीर्थः ॥ २१ ॥

शंखपात्रैः सुवैः सुग्भिः पात्रैरर्थादिपूजितैः ॥ २२ ॥

साजपूर्वैश्च पापीभिरवतैरपि संस्तुतैः ।

दमैः समैः समास्तीर्थं विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २३ ॥

अग्निमाधाद्य वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।

जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिपुङ्गवः ॥ २४ ॥

ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ।

समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिसुखे तदा ॥ २५ ॥

अब्रवीज्जनको राजा कौशल्यानन्दवर्द्धनम् ।

इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ २६ ॥

प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं शृण्वीष्व पाणिना ।

पतिव्रता महाभागा ह्यायेवासुगता सदा ॥ २७ ॥

अर्घादिपूजितैस्तद्युक्तैः ॥ २२ ॥

साजपूर्वैश्च पापीभिरित्यर्घम् । संस्तुतैर्हरिद्रालोपादिसंस्कारवह्निः

समैः समप्रमाद्यैः समास्तीर्थं वेदिमिति श्रेयः ॥ २३ ॥

विधिना कल्पोक्ततन्त्रकजापिन । मन्त्रैश्च पुरस्कृतं हविरिति श्रेयः ।

विवाहहोमादीनां वरहृत्यात् तत्पुटोद्धितो वसिष्ठो जुहावः ॥ २४ ॥

अग्नेः समक्षं राघवाभिसुखे देवे संस्थाप्येतन्मयः ॥ २५ ॥

इयं तद्भुजवीर्यनिर्जिता मम सुतेत्याभिजात्यसूचनम् । सहधर्मचरी

अनेन यत्कर्त्तव्यं तदनया सचेति स्मारितम् ॥ २६ ॥

प्रतीच्छ प्रतिगृह्याय तदुपयोगित्वेन पाणिना पाणिं शृण्वीष्व पाणि-

इत्युक्त्वा प्राचिपद् राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ।
 साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥ २८ ॥
 देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ।
 एवं दत्त्वा सुतां सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ॥ २९ ॥
 अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिभुतः ।
 लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते जर्मिलासुद्यतां मया ॥ ३० ॥
 प्रतीच्छ पाणिं वृह्णीष्व माभूत् कालस्य पर्ययः ।
 तमेवसुक्ता जनको भरतश्चाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥
 गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ! ।
 ब्रह्मप्रश्नापि धर्मात्मा अब्रवीन् मिथिलेश्वरः ॥ ३२ ॥
 श्रुतकीर्तिसंज्ञावाहो ! पाणिं वृह्णीष्व पाणिना ।
 सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ३३ ॥

गृहीतः हि सर्वेषां कतिक्रमणीयेति एवमुक्तम् । कथयेवानुगता भविष्यती-
 त्यन्वयः ॥ २७ ॥

मन्त्रपूतं कन्द्यादायं मन्त्रेण पूतं जलं प्राचिपत् रामश्चेति इति शेषः ।
 वदतां शब्द आसीदिति शेषः ॥ २८ ॥

दानीयमन्त्रोदकाभ्यां पुरस्कृताम् ॥ २९ ॥

उद्यतां दातुं कृतनिश्चयाम् ॥ ३० ॥

प्रतीच्छेत्वादि प्राग्वाख्यातम् । व्येष्टाद्भरतात्पूर्वं जयन्त्यापाविद्यसु
 भिर्गोदत्त्वात् न दोषाय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था नाभृत् कालस्य पर्ययः ।
 जनकस्य वचः श्रुत्वा पात्नीन् पाणिभिरसृजन् ॥ ३४ ॥
 चलारसे चतसृषां वधिष्ठस्य मते स्थिताः ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव च ॥ ३५ ॥
 अर्घ्योऽपि महात्मानः सहभाष्या रघूद्वहाः ।
 यथोक्तेन ततश्चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ३६ ॥
 पुष्यवृष्टिर्महत्याभीदन्तरिचात् सुभास्वरा ।
 दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादिचनिस्वनैः ॥ ३७ ॥
 मद्यतुस्याप्सरःसङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ।
 विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमद्भुतम् ॥ ३८ ॥
 ईदृशे वर्त्तमाने तु त्वय्योद्गुष्टुनिनादिते ।
 चिरमिं ते परिक्रम्य ऊक्तर्भार्या महौजसः ॥ ३९ ॥

सुचरितं व्रतं ब्रह्मचर्यादि यैः ॥ ३३ ॥
 पत्नीभिः सहिताः सन्तु भवन्तु इत्यप्यर्थः ॥ ३४ ॥
 वेदिं विवाहवेदिम् । राजानं जनकम् ॥ ३५ ॥
 अर्घ्योऽपि प्रदक्षिणं कृत्विति शेषः । यथोक्तेन शास्त्रोक्तेन प्रकारेण
 विवाहं तत्प्राप्त्यर्थेन होमादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 तदद्भुतं दुन्दुभिनिर्घोषादिसहितपुष्यवृष्ट्यादि ॥ ३८ ॥
 तूषायां यदुत्प्लुक्तं शेषस्तस्मिन्नादिते काले । चिरमिमित्युपसंहरणं
 पुनर्वाचः ॥ ३९ ॥

अथोपकार्यं अमुको सभायां रघुमन्त्रणाः ।

राजायसुययौ पश्यन् सर्पिश्चक्रः सदान्भवः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

दशरथपुत्रचतुष्टयपरिषयो नाम

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

उपकार्यं शिविरं पश्यन् वधूवरसंबन्धकल्याणम् ॥ ४० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके बालकाण्डे

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महासुनिः ।
आष्टङ्का तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥
विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ।
आष्टङ्कैव जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥
अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ।
गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥
कन्यालानाञ्च सुख्यानां जौमान् कोश्वराणि च ।
हस्तशरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥

आष्टङ्का आष्टङ्क्य तौ दशरथजनकौ उत्तरपर्वतं कौशिकीतटाव-
च्छिन्नम् ॥ १ ॥

जगाम मन्नुमुद्यतोऽभूत् ॥ २ ॥

कन्याधनं विनाहकाले कन्यायै देयं धनं यौतकाख्यं तस्यैव प्रथमो
भवामित्रादि ॥ ३ ॥

सुख्यानां कन्यानां नेपाकादिभवानां कन्यानां बहूनि इति
सम्बन्धः । जौमान् बहूनि विपरिणामः । कोश्वराणि कोटिकोश्वरानि
सामान्यवाक्येति ॥ ४ ॥

ददौ कन्याशतं तासां दासीदासमनुत्तमम् ।
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य सुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ५ ॥
 ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ।
 दत्त्वा बहुविधं राजा समनुज्ञाय पार्थिवम् ॥ ६ ॥
 प्रविशेन स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ।
 राजाययोधाधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥
 ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ।
 गच्छन्तं तु नरवाघ्नं सर्षिसङ्घं सराघवम् ॥ ८ ॥
 घोरासु पत्नियो वाचो व्याहरन्ति समन्ततः ।
 भीमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ ९ ॥
 तान् दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यष्टच्छत ।
 असौम्याः पत्नियो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ १० ॥

कन्याशतं सखीत्वेन तासां राजकुमारीणां प्रत्येकमिति शेषः । दासी-
 दासमिति गवाश्रादिवादेकम् । हिरण्यं रजतं सुवर्णं हेम । वधन्तानां
 कोटिपदाध्याहारेवान्वयः ॥ ५ ॥

पार्थिवं दशरथम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

वसिष्ठतुरङ्गैरनुगैः किङ्करैश्च सहितः तथा गच्छन्तं दशरथमिति
 शेषः । ८ ।

पत्नियोः करुणादयः । तत्र पत्नियो घोरावाहरवमादौ दुर्निमित्तं,
 ततो मृगपदक्षिणगमनं सुनिमित्तम् ॥ ९ ॥

किमिदं हृदयोत्कम्भि मनो मम विधीदति ।

राज्ञो दशरथस्यैतत् श्रुत्वा वाक्यं महावृषिः ॥ ११ ॥

उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत् फलम् ।

उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाक्षुप्रतम् ॥ १२ ॥

मृगाः प्रशमयन्त्येते सन्तापस्त्यज्यतामद्यम् ।

तेषां संबदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ १३ ॥

कम्पयन् मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान् ।

तमसा संवृतः सूर्यः सर्वेनावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥

भस्मना चावृतं सर्वं समूढमिव तद्बलम् ।

बहिष्ठो ऋषयश्चान्ये राजा च समुतस्तादा ॥ १५ ॥

ससंज्ञा इव तत्रासन् सर्वमन्यद् विचेतनम् ।

तान् शुभासुभसूचकोत्यातान् । असौम्याः पक्षिणो घोराः, घोरशब्दा
इत्यर्थः ॥ १० ॥

इदं हृदयकम्पजनकं किमिदं सुखोदकं दुःखोदकं वेति प्रश्नः क्वचि-
त्कथात् मे मनो विधीदति ॥ ११ ॥

दिवि खे भवं दिव्यं पक्षिमुखात् श्रुतं वचनं घोरं भयम् उपस्थितं
प्राप्तमवेद्यतीति शेषः ॥ १२ ॥

प्रशमयन्ति प्रशमं सूचयन्तीत्यर्थः । तेषां संबदतामित्यस्य पुरः क्वचि-
त्कथात् ॥ १३ ॥

ततो भक्तो भक्तमप्युत्पातजनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मिंस्तानसि घोरे तु भस्मच्छयेव वा चमूः ॥ १६ ॥

ददर्श भीमसङ्घात् जटामङ्गलधारितम् ।

भार्गवं जामदग्न्येवं राजा राजविमर्दनम् ॥ १७ ॥

कैलासमिव दुर्द्धवं कालाग्निमिव दुःसहम् ।

ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ १८ ॥

स्कन्धे चासञ्च परशुं धनुर्विद्युद्गुणस्योपमम् ।

प्रशुञ्च शरसुप्रश्च त्रिपुरङ्गं यथा त्रिवम् ॥ १९ ॥

तं दृष्ट्वा भीमसङ्घात् ज्वलन्तमिव पावकम् ।

वसिष्ठप्रसुखा विप्रा जपहोमपराधयाः ॥ २० ॥

सङ्गता सुनयः सर्वे सङ्गजस्पुरथो मिथः ।

कश्चित् पितृबधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २१ ॥

ससंज्ञा इव इवत्संज्ञा इत्यर्थः । अन्यत्तु बलं निःसंज्ञमेव भस्मच्छ-
वाभूदिति शेषः ॥ १६ ॥

भीमसङ्घात् भस्मच्छदर्शनम् ॥ १७ ॥

कैलासमिवेत्यनेन महाकारत्वम् । दुर्द्धवं इत्यादिशतम् । पृथग्जनैः
यामरजनैः ॥ १८ ॥

प्रभातिशब्देन विद्युत्स्योपमं धनुस्यं शरञ्च प्रशुञ्च त्रिपुरङ्गं त्रिव-
मिव स्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

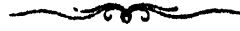
जपहोमपराधया आसन्निति शेषः । यद्यपि होमोऽन्यधिकारव्यसदा
सर्वेषु च जपेऽसमवे वाधितकथाप्यपाने जुहति प्राग्निवादिर्बोधा इति

पूर्वं चक्रकथं कृत्वा नतनन्वर्ततत्परः ।
 चक्रस्योत्सादनं भूयो न चक्रस्य चिकीर्षितम् ॥ २२ ॥
 एवमुक्त्वा र्थमादाय भागं वं भीमदर्शनम् ।
 चक्रयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥
 प्रतिष्ठञ्च तु तां पूजां च विदत्तां प्रतापवान् ।
 रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभवभाषत ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये वाल्मीकाण्डे
 जामदग्न्यागमनं नाम चतुःसप्तति-
 तमः सर्गः ॥ ७४ ॥

केचित् । परे तु जपसोमपरायणत्वमुपलक्ष्यं अतएवाये सङ्गजल्पुरिति
 सङ्गच्छतेऽन्यथा तादृशसोमादिपरायणानां जल्पसम्भवादित्याहः ॥ २० ॥
 अश्वीणां परस्परजल्पमाह,—कश्चिदित्यादि श्लोकद्वयेऽपि न शब्दो
 ननु शब्दैकदेशो नित्यार्थको विसर्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामाक्षीये रामायणतिलके वाल्मीकाण्डे
 चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

राम ! दाशरथे । वीर ! वीर्यं ते श्रूयतेऽहुतम् ।
 धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥
 तदहुतमचिन्त्यञ्च भेदनं धनुषस्तथा ।
 तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्घृष्ट्यापरं शुभम् ॥ २ ॥
 तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्भुजः ।
 पूरयस्व शरैर्यैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥
 तदहं ते बलं हृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरये ।
 बन्धुसुहृद् प्रदास्यामि वीर्यंश्चाद्यमहं तव ॥ ४ ॥

किमभाषतत्यत्राह,—रामेति । निखिलेन कातर्येण चेत ताडना-
 वधादित्यनुषवः ॥ १ ॥

यत् त्वया तथा अनायासेन धनुषो भेदनं श्रुतं, तदहुतमचिन्त्यं च
 अन्वेन मनसापि अचिन्त्यम् अतः तत् श्रुत्वा इत्यादि शृङ्गा शृङ्गीत्या ॥ २ ॥
 जामदग्न्यं जामदग्नोः स्वपितुरामतं अत्रार्थे व्यञ्ज्यं आर्षः । शरैश्च युक्तं
 पूरयस्वैव आकार्ययस्व ॥ ३ ॥

अस्यापि धनुषः पूरये सति वीर्यंश्चाद्यं वीर्यवत् श्लाघ्यम् । वीर्यं
 महत्तमं श्लाघ्यमित्यन्ते ॥ ४ ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ।
 विषयवददो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 चक्षुरोषात् प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः ।
 बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥
 भागं वार्यां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ।
 सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥
 स त्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् ।
 दत्त्वा वनसुपागम्य महेश्वरकृतकेतनः ॥ ८ ॥
 मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महासुने ॥
 न चैकस्मिन् हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥
 ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

तद् वचनं श्रुत्वा दशरथश्च वचनम् ॥ ५ ॥
 चक्षुरोषात् तन्महाशयवधात् ॥ ६ ॥
 सहस्राक्षे तत्प्रतिज्ञाय । अतः परं शस्त्रं न यदीच्छामीच्छेवं
 प्रक्षिप्यस्वानः ॥ ७ ॥
 तपसे महेश्वरकृतकेतनम् ॥ ८ ॥
 त्वं तथा त्वत्प्रशान्तिदिर्मम सर्वविनाशाय कुतः संप्राप्त शक्यस्यः ।
 सर्वविनाशमेवोपपादयति,--न चेत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥
 इमे बन्धुमायणशरयो यत् त्वया भयं यथा मया हतं ते शक्यं ।
 यत्नवती यत्नवन्नाम्हे, यत्नवते यत्ननिमित्ते ॥ ११ ॥

अनादृत्य तु तदाप्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥
 इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते ।
 दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकमया ॥ ११ ॥
 अमुच्छ्रुत् सुरैरेकं व्यस्मकाय युयुत्सवे ।
 त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ ! भग्नं काकुत्स्थ ! यत् त्वया ॥ १२ ॥
 इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ।
 तदिदं वैष्णवं राम ! धनुः परपुरञ्जयम् ॥ १३ ॥
 समानसारं काकुत्स्थ ! रौद्रीण धनुषा त्विदम् ।
 तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ १४ ॥
 श्रितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ।
 अभिप्रायं तु विश्वाय देवतानां पितामहः ॥ १५ ॥

युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिरिति शेषः । त्रिपुरघ्नं तद्दहनमसा-
 धनम् * ॥ १२ ॥

वैष्णवं विष्णवे दत्तं, तदिदं वैष्णवं वैष्णवत्वेन प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

रौद्रीण श्रैवेण । श्रैवस्येदानीमसारत्वमाह,—तदात्विति ॥ १४ ॥

विष्णोस्त्रिपुरसंहारे श्ररत्वेन सद्रप्रतिहरान्तर्भावश्रवणात् अयं
 सद्राद् दुर्बल उत सन इत्येवं श्रितिकण्ठविष्णवोर्बलाबलज्ञानाय देवताः
 पितामहं पृच्छन्ति स्म स ध पितामहस्तेषां देवानां उत्तमभिप्रायं
 विश्वाय ॥ १५ ॥

* विश्वकर्म्मनिर्मितयोरेकं सुरैः त्रिपुरहन्तुकामाद्य दत्तम इत्यर्थः ।

विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः * ।
 विरोधे तु महद् बुद्धमभवद्रीमहर्षणम् ॥ १६ ॥
 श्रितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषियोः ।
 तदा तु जृम्भितं श्रैवं धनुर्भोमपराक्रमम् ॥ १७ ॥
 ऊङ्गारेण महादेवः सन्भितोऽथ तिलोचनः ।
 देवैस्तदा समागम्य सर्षिसर्षैः सपारयैः ॥ १८ ॥
 याचितौ प्रथमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ।
 जृम्भितं तद्बुधुर्दृष्ट्वा श्रैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ १९ ॥
 अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा ।
 धनुर्वद्रु संक्रुद्धो विदेहेषु महायथाः ॥ २० ॥

सत्यवता वरः सत्यसङ्गल्पः । स्वसङ्गल्पेन देवानां मोक्षं निरसितु-
 मेकात्मनोरपि यद्रविवानोर्विरोधं जनयामास, तावपि तत्सङ्गल्पसिद्धयर्थमेव
 विरोधं प्रकृतुः । इदं युद्धं दक्षयज्ञवधे बोध्यम् अतः पूर्वमेव विरोधः ॥ १६ ॥
 तदा ऊङ्गारेण विष्णुना श्रैवं धनुर्विजृम्भितं श्रिथिषीकृतम् । महा-
 देवश्च सन्भितः ॥ १७ ॥ १८ ॥

याचितौ अथैव यथावित्यर्थे, प्राप्तनिश्चयेदेवैर्युद्धादुपरतिं याचितौ
 देवतानुग्रहाय प्रथमं जग्मतुः ॥ १९ ॥

विष्णुम् अधिकं श्रेष्ठं सेष्यत्वेन मेनिरे ज्ञातवन्तः । वक्रुतसु प्रकृतसु

* "बलपरीक्षया" इति वा पाठः ।

देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्तो ससायकम् ।

इदं च वैष्णवं राम ! धनुः परपुरस्त्रयम् ॥ २१ ॥

शचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्याससुत्तमम् ।

शचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः * ।

पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्न्यैर्महात्मनः ॥ २२ ॥

न्यस्तशस्त्रं पितरि मे तपोबलसमन्विते ।

अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २३ ॥

विष्णोराधिक्यदर्शनात् त्रिपुरबधे शिवस्याधिक्यदर्शनात् तयोः साम्य-
ग्रहणमिति तात्पर्यम् । अधिकमित्यस्य स्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षया-
धिकमित्यर्थः । धनुरत्रस्थिति । एवं युद्धदशायां क्रुद्धः पश्चाद्देवप्रार्थनया
प्रसन्नः शिवः देवेभ्यो दत्त्वा ततः सर्वदेवैः सह युद्धार्थं धनुरिच्छतो देव-
रातस्य ददौ । अतएव बलश्रेण दत्तमिति वक्ष्यमाणेन तत्रैव देवानां
दत्तमिति उक्तयश्रेण च न विरोध इत्याहुः ॥ २० ॥

एवं च शैवस्य धनुस्तदारभ्य त्रिचिन्तनेन तत् भङ्गकृतं न ते
वीर्याधिक्यमिति भार्गवाभिप्रायः । अथ स्वधनुष आगममाह,—इदं
शैत्यादि परपुरं जयमित्यार्धमसंज्ञायाम् ॥ २१ ॥

भार्गवे भृगुपुत्रे । स उक्तरूपो विष्णुर्न्यासं प्रादात् । अप्रतिफलः
सहस्रवर्षीयं प्रापादिप्रतिक्रियारहितस्य ॥ २२ ॥

न्यस्तशस्त्रे । न्यस्तं त्वत्तं विष्णुधनुरूपं शस्त्रं येन तथाभूते । तपो-

* "पुत्रस्यामिततेजसः" इति वा पाठः ।

बधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदाहयम् ।

क्षत्रमुत्सादयं रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २४ ॥

पृथिवीं चाखिलां प्राप्य काश्यपाय महात्मने ।

यज्ञस्यान्तेऽददं * राम ! दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥

दत्त्वा महेश्वरनिलयस्तपोबलसमन्वितः ।

श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥ २६ ॥

तदिदं वैश्वानरं राम ! पित्रपैतामहं महत् ।

क्षत्रधर्मं पुरस्तात् य गृहीष्वं धनुरुत्तमम् ॥ २७ ॥

बलयुते पितरि प्राहतां बुद्धिनास्थितोऽर्जुनः कार्तवीर्यः मत्पितुर्मृत्युं
विदधे ॥ २३ ॥

तमवोष्यं पितुर्बधं श्रुत्वा अहं रोषात् क्षत्रमुत्सादयम् उत्सादितवान्
षडभाव आर्यः ॥ २४ ॥

प्राप्य क्षवलेनेति श्रेयः । पुण्यकर्मणे यज्ञरूपपुण्यसाङ्गुण्यार्थम् ॥ २५ ॥

दत्त्वा भूमिमिति श्रेयः । महेश्वरो महेश्वरपर्वतः । धनुषः शैबस्य ॥ २६ ॥

पित्रपैतामहं पित्रपितामहकृमागतम् उत्तरपदद्विद्विदार्थात् । क्षत्र-
धर्मं महर्षित्वं मया पूर्वमङ्गीकृतं क्षत्रधर्मं न तु ब्राह्मणधर्ममाश्लिष्य
त्यजेत्यर्थः । ब्राह्मणवत् शान्तिमास्थाय नाहं शत्रु इति मा ब्रूहीत्यर्थ
इति कतकः ॥ २७ ॥

* "तदा" इति वा पाठः ।

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे वरं परपुरश्चयम् ।

यदि व्रतोऽसि काकुत्स्थ ! इन्द्रं दास्यामि ते ततः ॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

आमदन्यधृतधनुःप्रभावकीर्तनं नाम

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

व्रतोऽसि वरयोजने इति श्रेष्ठः । तावतापि न त्वां दास्यामि अपितु
इन्द्रयुद्धं दास्यामीत्यर्थः । अन्यथा मां वरयणं व्रजेति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।

गौरवाद् यन्वितकथः पितृराममथाब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रुतवानस्मि यत् कर्म कृतवानसि भार्गव !

अनुबुध्यामहे तत्त्वान् ! पितृराष्ट्रधर्मोऽथतः ॥ २ ॥

वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ! ।

अवजानासि मे तेजः परमं मे त्वं पराक्रमन ॥ ३ ॥

इत्युक्त्वा राघवः कुड्यो भार्गवस्य ववायुधम् ।

शरं च प्रातिज्ज्ञाञ्च कृत्वा हस्तयुधसकम् ॥ ४ ॥

पितुर्योग्यात् पितृमहिमिवाश्रितः यन्वितो नियन्विता कथा उच्यते-

काथय धेन सः ॥ १ ॥

पितुराद्यथं पितृहन्तृक्षत्रबधेन पितृवैरमुद्भिमास्थितः सन् याज्जर्म

त्रिःसप्तक्षत्रः क्षत्रियबधरूपं कृतवानसि तदनुबुध्यामहेऽप्रीकृतम् ।

मूरेखावशं वैरमुज्जोः कर्त्तव्यत्वात् ॥ २ ॥

यन्मां क्षत्रधर्मेण युक्तं वीर्यहीनमशक्तमिव मन्थमानोऽवजानासि

तन्मानुबुध्यामहे । अतोऽद्य मे तेजः पराभिभवासहनं तन्मूर्खं मे पराक्रमं

च यत्न ॥ ३ ॥

क्रुद्धः प्रामुक्तरूपावमानवचनेन क्रोधादेव तद्वत्त्वात् स्वयमेव शत्रुः

आरोग्यं स धनुरामः शरं सव्यं चकार ह ।
 जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धो ब्रवीद्विदम् ॥ ५ ॥
 ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विन्वामिचक्षतेन च ।
 तस्माच्छक्तो न ते राम ! मोक्तुं प्राणहरं वरम् ॥ ६ ॥
 इमां वा त्वद्गतिं राम ! तपोबलसमर्जिताम् ।
 लोकानप्रतिमान् वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥
 नक्षयं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः ।

‘चात् भार्गवनिष्ठां वैष्णवीं शक्तिं जयाह । तदुक्तं पाप्ने—

“इत्युक्त्वा देवि ! वैष्णव्या शक्त्या तद्गतया सह
 जयाह वैष्णवं चापं तिमयेन च लीलयया ॥”

इति अत्राप्यग्रे वक्ष्यति “निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ” इति । अघः
 शीघ्रः पराक्रमो यस्य सः ॥ ४ ॥

आरोग्यं आरोग्यं कृत्वा शरं सव्यं ज्ञायुक्तं चकार ॥ ५ ॥

जमदग्निपुत्रत्वेन ब्राह्मणोऽसीति विन्वामिचक्षतेनः पौत्रोऽसीति
 पूज्यत्वं मेऽसि बधानर्होऽसि अतस्ते प्राणहरं शरं मोक्तुं न शक्नो-
 सीति शेषः ॥ ६ ॥

इमां प्रत्यक्षसिद्धां गतिं गतिसाधनपादौ तच्छक्तिं चाकाशत्रम-
 नादिक्रियाम् लोकान् लोकप्राप्तिसाधनं धर्मम् ।

“तत्पादकर्मणे हस्मि ब्रूहि सेऽद्याद्यवा वरम् ॥”

इति पाप्नोक्तेः, कृषो धर्मः, उभयोर्मध्ये यदिच्छक्तिं वचनेन तद्वर
 इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मोघः पतति वीर्येण बलदपंविनाशनः ॥ ८ ॥

वरायुधधरं रामं द्रष्टुं त्रिगिण्याः सुराः ।

पितामहं पुरस्कात्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥

गन्धर्वाक्षरसस्यैव सिद्धुषारखकिञ्जराः ।

अक्षराक्षयनागाश्च तद्द्रष्टुं महदङ्गुलम् ॥ १० ॥

जङ्गीकृते तदालोके रामे वरधनुर्धरे ।

निर्वीर्यो जानदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥

तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जङ्गीकृतः ।

रामं कमलपत्राक्षं मन्दं मन्दसुवाच ह ॥ १२ ॥

कुत एवम् ? अत आह,—न हीति, वीर्येण सप्रत्या प्रचूषां बल-
दपंविनाशनः मोघो अर्थः ॥ ८ ॥

वरायुधं वैश्ववं धनुः । समेताः मिजिताः ॥ ९ ॥

तद्द्रष्टुमागता इति शेषः ॥ १० ॥

वरधनुर्धरे रामे अधिपारणे तस्य भार्गवस्य आलोके तेजसि संज्ञान्ते
सतीति शेषः ।

“ततः परशुरामस्य देहाभिर्गतं वैश्ववम् ।

पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपागमत् ॥”

इति अस्मिन्पुराणात् पूर्वोक्त्याप्राच । अतएव भार्गवे जङ्गीकृते कास
निर्वीर्यः स रामो राममुदैक्षत उहू तद्विष्णुतेजस्त्वामपश्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेव विदुषीति तेजोभिदित्यादि । रामसंज्ञान्तेतेजोभिर्हेतुभिर्गत-
वीर्यतया जङ्गीकृतः परशुराम उवाच । शरवधप्रभोत्तरमिति शेषः ॥ १२ ॥

काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा ।

विषये मे न वक्ष्यन्मिति मां काश्यपोऽजवीत् ॥ १३ ॥

सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् प्रथिव्यां न वसे निशाम् ।

तदा प्रभृति काकुत्स्थ ! कृता मे काश्यपस्य ह ॥ १४ ॥

तानिमां प्रति वीर ! हन्तुं नार्हसि राघव ! ।

मनोजत्रं गमिष्यामि नहेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥

लोकस्वप्रतिमा राम ! निर्जितास्तपसा मया ।

जहि तान् शरदुष्येन माभूत् कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥

अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरेश्वरम् ।

विषये देशे, यवमुत्तिष्ठ्य क्षत्रभीत्यादिनिवृत्तये ॥ १३ ॥

गुरुवचः काश्यपवचः । निशां रात्रिं न वसे तडार्धः । तदा यदा
दत्ता यदा च न वक्ष्यन्मिदुक्तां, तदा प्रभृतीति श्रेयः । प्रथिव्यां न वसे
इत्यर्थः । यतो ह प्रतिव्रं काश्यपस्य अये प्रतिष्ठा कृता इति श्रेयः ।
प्रथिव्यां रात्रौ न वसानीत्येवं कृता प्रतिष्ठाकृता ॥ १३ ॥

यदेवम् अतस्त्वामिमामित्यादि । तां मङ्गलिमाणां शरदुष्येणैव परी
येन हविष्यसि, तदा मनोजत्रं वासुदेवाय काश्यपेण समुद्रे च हर्षमहेन्द्र
गमिष्यामि, अथवा प्रतिष्ठादान्वा मन्त्रद्वयं स्थापिति भावः ॥ १५ ॥

कृता मया अक्षयं निर्जिता अस्मिन् । अथ मधुहन्तारो म
हान्मधुहन्तारः कालं तत्पर्ययं यत्रम् । रामस्य योगदानप्रतिष्ठायाः
कालानुसंधानेन यदेवमधीयते । वाच्येति—

“यतश्चक्रेत्तं मुखां वपुःशान् वपुःशान् ।” इति ॥ १६ ॥

धनुषोऽस्य परामर्शात् स्वस्ति तेऽस्य परन्तप ! ॥ १७ ॥

एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ।

त्वामप्रतिमकर्माय मप्रतिहन्दमाहवे ॥ १८ ॥

न चेयं तव काकुत्स्थ ! व्रीडा भवितुमर्हति ।

त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विसृष्टीकृतः ॥ १९ ॥

शरमप्रतिमं राम ! मोक्षमर्हसि सुव्रत ! ।

शरमेतेषु गमिष्यामि महेन्द्र' पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥

तथा भुवति रामे तु कामदम्बे प्रतापवान् ।

यत् "उतामृतत्वस्यैवान्" इति श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव त्वमित्याह,—
अक्षयं अनाद्यत्नं केनापि पराजयं नेतुमशक्यम् इयं निश्चये हेतुर्धनुष
इत्यादि । अस्य वैश्वानस्यैतददुरारोपस्य परामर्शो यदहमाकर्षमादि ॥ १७
अप्रतिहन्वं प्रतिभट्टरहितम् ॥ १८ ॥

इयं तद्विषये प्रतिज्ञाः । व्रीडा व्रीडायां । तत्र हेतुस्त्वयेत्यादि ।
विमुखीकृतत्वप्रतिज्ञाः स्वस्तिन् योजनेन अशक्यः कृतः । एतेषु अस्य
अभवत्संज्ञं रामस्य च पूर्वभक्तवद्वयत्तारत्वं सूचितम् । कातिरिक्तम्
विसृष्टीकरणे हि व्रीडा, न तु आत्मना मायया तथाकरणे इति भावः ।
एतद्यवहादमवोक्तम् इत्यहं इन्द्रपासीन् प्रति स्वल्पवोचनं रामस्य
पूर्वज्ञेयौपस्यस्योपादनचेति भावः । वैश्वानस्यैतददुरारोपस्यैव रामस्य
कथं च सुन्दरत्वात् । एतदर्थमेव रामस्य मधेभ्युरेवमवर्षासीति भावः
मागमनं पूर्वसुक्तम् ॥ १९ ॥

शरमेतेषु गमिष्यामि मापस्य तत्रका इत्यन्त्यात् । पुत्रस्य च शर-

रामो दशरथिः श्रीमान्द्विषेय शरत्तमम् ॥ २१ ॥
 स हतान् इत्य रामेव साहोकाशयवर्धितान् ।
 जामदग्न्यो जगामाद्यु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
 ततो विनिभिराः सर्वा दिग्द्योपदित्रसाया ।
 सुराः सर्धिगन्वा रामं मन्त्रमंसुहदाद्युधम् ॥ २३ ॥
 रामं दशरथिं रामो जामदग्न्याः प्रभूषितः ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

जामदग्न्यपराभवो नाम षट्-

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

निष्पेय मजप्रतिभन्धे जीवन्मुक्ते भूत्वा क्षमिष्यामि इत्यर्थः । अनेन
 जीवावरोधः सेष्ट एवेति दर्शितम् ॥ २० ॥ २१ ॥

इत्युह ॥ २२ ॥ २३ ॥

रामः दशरथिना प्राप्यबलात् पूषितो नमस्कृत्य । प्रशस्तयेति पाठा-
 न्तरम् । दशरथिं प्रदक्षिणीकृत्य अन्तर्जातिर्त्वेन ज्ञानात् प्रदक्षिणकरत्वा-
 य । अन्विषत्वात् तस्य प्रवक्तव्यत्वं चापेनेति बोध्यम् । जामदग्न्याः तस्य-
 शत्रुत्वं । अन्वितं जामदग्न्याः । प्रभूषितं प्रशस्तिं सर्वजोषप्रभुत्वं ॥ २४ ॥

इति रामायणस्य श्रीरामायणे रामायणस्य बालकाण्डे

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

गते रामे ब्रह्मात्मा रामो दात्ररधिर्धनुः ।
 वरुणायाप्रमेवाथ ददौ ह्यसौ महायज्ञाः ॥ १ ॥
 ऋषिवाच ततो रामो ऋषिष्ठप्रसुखावृषीन् ।
 पितरं विक्रमं हृष्ट्वा ऋषिवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 जानहन्त्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ।
 ऋषोऽथाभिसुखी वेना स्रया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ।
 वाङ्मयां संपरिष्वज्य मूर्ध्निपात्राय राघवम् ॥ ४ ॥
 गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रसुदितो ह्यपः ।
 पुनर्जातं तदा मेने पुनर्जातमानमेव च ॥ ५ ॥

रामे परशुरामे । ब्रह्मात्मा मतकोष आत्मा चित्तं यस्य । इत्ये
 ऋषोऽपि चित्तं धनुर्वदवाव देवैः सह त्रैलोक्यदर्शनार्थं मन्त्रदिष्टो विष्णुश्च
 इदं आवात्मनेति श्लोकः । वरुणायाप्रमेवत्वं ऋषिं साक्षात् महा-
 विश्वामित्रात्, इत्येव तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टम् ॥ १ ॥

ऋषिं परशुरामभयेन । धनुर्दानवशाक्तस्य मायया चित्तं आत्म-
 न्याम् प्रति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इन्द्रयाधिसावकाः प्रमेव ॥ ५ ॥

सोदयामास तां सेनां जगामाहुः ततः पुरीम् ।
 पताकाध्वजिनीं रम्यां तन्वीं हुष्टनिगादिताम् ॥ ६ ॥
 शिखराजपथां रम्यां प्रकीर्त्तुसुसुमोत्कराम् ।
 राजप्रवेशसुसुखैः पौरैर्मङ्गलपाणिभिः ॥ ७ ॥
 सम्पूर्णां प्राविशद्राजा जगौषैः समलङ्किताम् ।
 पौरैः प्रत्युद्गतो वूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ ८ ॥
 सुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्विश्च महायथाः ।
 प्रविशेत्सुहृद् राजा दिनवत्सहस्रं प्रियम् ॥ ९ ॥
 नमन्द स्वजनै राजा एहे कामैः सुपूजितः ।
 कौशल्या च सुमित्रा च कौशेयी च सुमध्यमा ॥ १० ॥
 बधूप्रतिग्रहे युक्ता चाश्वत्था राजयोपितः ।
 ततः सीता महाभागामूर्मिलां च यमस्त्रिनीम् ॥ ११ ॥

तां सेनां हुष्टमं युजितां पश्चात् पताकाध्वजोत्तर्यः । जगाम
 सेनेति श्रेयः । पताका ध्वजपठः जगौ रथः । पताकायुक्तध्वजवतीं पताकाः
 सुसुमित्राः जगाम महान्त इत्यर्थः । रम्यां सुभाषिताः । सुहृद् श्रेयः ॥ ९ ॥
 शिखरे राजपथेन आसमन्ताद् रम्याम् ॥ ७ ॥ ८ ॥
 श्रीमद्विः शारपरियचारविश्वजयोपदिः पुनैः । सुभाषेयम् ।
 पश्चात् श्रीमन्तात् प्रियवत्साहस्रं श्रेयः ॥ ९ ॥
 कामैः प्रियवत्साहस्रपरिचरणादिभिः सुपूजितः पताका
 नमन्द ॥ १० ॥

कुम्भजसुते सोमे जगद्गर्हपयोधितः ।

मङ्गलासापनेर्होमैः क्रोभिनाः सौमवाससः ॥ १२ ॥

देवताघतनाम्बाशु सर्वासाः प्रत्नपूजयन् ।

अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ १३ ॥

रेमिरे सुदिताः सर्वा भर्त्सभिः सक्षितारहः ।

क्षतदारो क्षतास्त्राश्च सधनाः ससुहृजनाः ॥ १४ ॥

शुभ्रुवमायाः पितरं वर्त्तयन्ति नरवर्षभाः ।

कस्तुरिन्धय कालस्य राजा दहदुःखः सुतसूत्रे १५ ॥

भरतं कैकयीपुत्रमग्रवीह् रघुमन्दनः ।

अयं कैकयरामस्य पुत्रो वसति पुत्रकः ॥ १६ ॥

त्वां नेतुमामतो वीरो बुधाजिन् मातुलसाव ।

बधुनां सुवाचां प्रतियहे मङ्गलाचर्यपूर्वकं दर्शनस्यर्षणे ॥ ११ ॥

मङ्गलासापनेर्मङ्गलार्थमासापनेदाग्नीर्वादैरपलक्षिता इति श्लेषः ।

होमैर्गर्हपयेन्नवीचहोमैः प्राप्तशोभनाः ॥ १२ ॥

देवताघतनाम्नि पुरश्चदेवताघतनाम्नि । ताः सर्वा राजसुताः सुवाः

सर्वा राजपत्नयः प्रत्नपूजयन् प्रथामयन्ति स्म । अभिवाद्यान् अभिवाद्य-

माग्नीन् अभिसृज्य नमस्कार्य ॥ १३ ॥

क्षतास्त्राः नव्यास्त्राः । क्षताश्वा इति पाठे अमुचितमिदमिति चेत्

नार्त्तयन्ति विभुसं कुर्वन्ति । नरवर्षभा राजपत्नयः कस्तुरिन्धय इति

श्लेषे इति श्लेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

शुभा दशरथस्यैतद् भरतः कैकयीसुतः ॥ १७ ॥

गमनाथाभिचक्राम ब्रह्मज्ञसहितसादा ।

आशुच्छ्रय पितरं शूरो रामं चाक्षिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥

मातृश्यापि नरभ्रेष्ठः ब्रह्मज्ञसहितो यथौ ।

बुधाजित् प्राप्य भरतं सद्यःपुत्रं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥

स्वपुत्रं प्राविशद् वीरः पिता तस्य तुतोष ह ।

गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २० ॥

पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुसादा ।

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥

चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च ।

मादृभ्यो मादृकार्याणि कृत्वा परमयत्नितः ॥ २२ ॥

सुहृदां सुहृकार्याणि काले कालेऽप्यवैश्रत ।

मातुषकार्येण । अतस्तत्रैतदं गत्वा आनन्द इति श्रियः । अतदा-
कम् ॥ १७ ॥

आक्षिप्तं यथापि दुःखं यथा न भवति तथा चतुं श्रीचमक सत्-
रामम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रियाणि हितानि । हितानि यथैते इत्युक्तानि वीराणां परम-
सत्कर्मां यथितः अतिक्रान्तिमदांशटकणी ॥ २२ ॥

सुहृदां सुहृकार्याणि काले कालेऽप्यवैश्रत ।
श्रियः । नैतन्ना यथितः ॥ २३ ॥

एवं दमरयः प्रीती प्राप्ताया नैगनाख्या ॥ २३ ॥
 रामस्य प्रीतिरुपमेव सर्वे विप्रसवादिभिः ।
 तेजामतिशया लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥
 स्वयंभूरिव भूतानां बभूव सुखवत्तरः ।
 रामस्य सीतया साङ्गं विजहार बहुचक्रम् ॥ २५ ॥
 मगधी तद्रूपमनाससा हृदि समर्पितः ।
 प्रियाः तु सीता रामस्य दाराः पित्रकृता इति ॥ २६ ॥
 उवाचुपसुखाद्यापि प्रीतिर्भूयो विवर्जते ।
 तस्मात्तु भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ २७ ॥

विप्रसवादिभिः प्रीता इति शेषः । तेषां चतुर्णां पुत्राणां मध्ये सत्य-
 पराक्रमो राम इत्यतिशयाः । भूतानां मध्ये स्वयंभूरिव सुखवत्तरो बभूव-
 । सर्वैवान्यथा ॥ २३ ॥

बभूवभूव इत्यत्र सर्वव्याख्यार्थं इति वचनः ॥ २५ ॥

मगधी चतुर्भुजमगधाः अतएव तद्रूपमना गितं सीतासत-
 तस्या हृदि समर्पितः अग्न्यन्वसामान्धे वशी । तमेतत्तर्कः । एतेन परस्वयानु-
 रम्यो दर्शितः । पित्रकृताः प्राणविवारसदप्रविवारेण पित्रदयाः ।
 विजहार इव स्वयंभो दारा इति भावः ॥ २६ ॥

नैसावदेव किन्तु मुखात् चित्तवादिपपासिनिवादिस्वपात् । अथ
 नैसावदेव । तद्रूपमना मुखात् । अनेकविधं रामस्य प्रीतिर्वर्जते का प्रीतिः
 इत्येव मुखात् स्वयंभुवाच भर्ता द्विगुणं परिवर्तते का ॥ २७ ॥

अन्नमर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ।

तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जन्मकात्मजा ।

देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २८ ॥

तथा स राजर्षिसुतो भिकामया

समेधिषामुत्तमराजकन्यया ।

तस्य रामस्यान्तर्गतं हृदयं हृदयाभिप्रायं मैथिली हृदा हृदयेन
अत्रोदधिकं विशेषेण मैथिली जन्मकात्मजा रूपिणी श्रीरिव रूपे देव-
ताभिः समा सीता । आख्याति जागति अतो ज्ञायते भर्ता तद्गृह्यथ
इति ॥ २८ ॥

अभिकामया स्वविषयेच्छावत्या खेच्छाविषयया च । समेधिवान्
संयुक्तः । विभुः विभुत्वशक्तिमान् अमरेन्दरो विष्णुः शिषेव ।

‘तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया ।

रमयामास धर्मात्मा नारायण इव भिवा ॥’

इति याज्ञे उक्तम् । एकानघोषश्रवणस्य विन्ध्यामिषेण नवनात् पञ्च-
दशवर्षसमाप्तौ विवाह इति बोध्यम् ॥ २९ ॥

वाक्याख्ये तु समीक्षा कथिता सप्तसप्ततिः ।

श्लोकानां द्वे सप्तके च पञ्चाशच्च सप्तदशम् ॥ १ ॥

याके वाक्येन वाक्येन कृत्वा संदशकं कृतोः ।

सीता कश्चि हतां वेन ह दत्ताः वातु न सदा ॥ २ ॥

अतीव रामः सुहृदभे सुदाम्बितो

विभुः अथिा विष्णुः रिवासरेश्वरः ॥२६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे

भरतमातुलालयगमनं नाम सप्त-

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके बालकाण्डे

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

बालकाण्डं समाप्तम् ।

